

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt: II

Sa. 5/6

II. Kânun - Nisan 1938

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 4

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1938
İkinci baskı : 1994

BELLETEN

Cilt: II

II. Kânuu — Nisan 1938

Sayı: 5/6

İKİNCİ TÜRK TARİH KONGRESİ

Muzaffer Göker

T. T. K. Genel Sekreteri, Profesör

15/4/1931 tarihinde Atatürk'ün yüksek himayeleri altında kurulmuş olan Türk Tarih Kurumu ilmiğ vesikalara dayanarak Türk Tarihini tetkik ve elde edilen neticeleri neşir ve tamim etmekle iştigal eder.

Tarih Kurumu 2-11 temmuz 1932 tarihinde I. inci milliğ Kongresini yaptı. Bu kongrede ilmiğ esaslara istinat eden Türk Tarih tezi ifade, münakaşa ve tesbit olundu.

O zamandan beri Türk Tarihinin izah ve tevsiki için devam eden çalışmaların verdiği neticeleri Türk ilim âlemine, tarih ile alâkalı dünya âlimlerine bildirmek, bu neticeleri geniş bir ilmiğ tenkite, münakaşaya arz etmek düşüncesiyle, 1937 senesi Eylûlünde ikinci bir kongrenin toplanmasını faydalı gören Kurum, bu toplantıya Türk ve yabancı âlimleri davet etti.

Bu davet yurttta ve muhtelif ecnebiğ memleketler âlimleri arasında büyük bir alâka ile karşılandı.

* *

İhzarığ çalışmalar: Tarih Kongresi münasebetiyle bir de Tarih Sergisinin hazırlanmasını faydalı gören Kurum, Kongre ve Sergi işleriyle meşgul olmak üzere, bir organizasyon komitesiyle iki komisyon teşkil etti. Bu komisyonlar Haziran ayından itibaren çalışmağa başladılar.

Kongreye iştiraki kabul eden Türk ve ecnebiğ âlimlerden komunikasyonlarının tam metnini veya hulâsalarını temmuz bida-yetine kadar Kuruma göndermeleri rica edildi. Bu tezler komisyonunda tetkik olundu. Dil müşkülâtını önlemek için bir tercüme heyeti teşkil edildi. Türkçe tebliğler yabancı dillere, yabancı dil-lerdeki tebliğler türkçeye tercüme ettirildi. Bu tercüme broşür halinde bastırıldı. Kongre esnasında âzâya tevzi olundu.

Ruznamenin tanzımı: Yerli ve yabancı âlimlerin uzun müddet vazifelerinden, araştırmalarından uzak kalamıyacaklarını takdir eden organizasyon komitesi, Kongrenin 20 eylülde açılmasına ve 25 eylülde kapanmasına karar verdi. Kongre ve Sergi için İstanbulda Dolmabahçe Sarayının muhtelif salonları Hükûmetçe tahsis olundu.

Gönderilen ve yahut gönderileceği haber verilen tezlerin çokluğunda çalışma plânını tanzim etmek hiç te kolay olmadı. Tebliğler arasında tercih yapmak güçtü. Komisyon yabancı âlimlerin Türk Tarih tezi ile alâkalı tebliğlerinin hemen hepsini ruznameye ithal etmeğe, yerli ve yabancı âlimlerden herbirinin tebliği için 20 şer dakika zaman ayırmağa, ruznameye dahil olup ta zamanın müsaadesizliği yüzünden okunmasına vakit kalmıyan tezlerin Kongre kitabında bastırılmasına, umumî mahiyette olan tezlerin umumî celselerde ve hususî mahiyette olan tebliğlerin ve alelum münakaşaların komisyonlarda yapılmasına karar verdi.

19 eylül pazar günü İstanbulda toplanmış olan Kongre âzalarına Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profesör Bayan Âfet tarafından Ertuğrul yatında bir çay ziyafeti verildi. Aynı zamanda Atatürk'ün Floryadaki Denizevi ziyaret edildi, ve Boğaziçinde geç vakte kadar devam eden bir deniz gezmesi yapıldı.

Kongre çalışmaları: Kongrenin birinci solanel celsesi saat 15 te Dolmabahçe Sarayındaki heyeti umumiye salonunda Türkiye Cumhuriyeti Atatürk'ün, vekillerin, ecnebiğ sefaret heyetlerinin birçok sayıların, kalabalık bir âzâ ve dinleyici kütlesinin huzurları ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Hasan Cemil Çambel'in bir nutku ile açıldı. Bundan sonra reis, fahriğ reis ve reis vekilleriyle kâtiplerin seçimleri yapıldı. Kongre riyasetine Kültür Bakanı Saffet Arıkan, fahriğ reisiğe Cenevre Üniversitesi profesörlerinden Pitar ve reis vekilliklerine Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profesör Bayan Âfet, ve Başkan Hasan Cemil Çambel ve Asbaşkan Halil Ethem seçildi.

Kongre reisliğine seçilen Kültür Bakanı Saffet Arıkan tarafından Kongrenin maksat ve gayelerini izah eden kısa bir nutuk söylendikten sonra, encümenlerin intihabına geçildi. Bundan sonra Türk Dil Kurumu ile Ankara Tarih Fakültesi namına Kongreye muvaffakiyet temenni eden nutuklar söylendi. Bunu Profesör Pitarrın fahriğ reisliğe seçildiğinden dolayı teşekkürü ifade eden ve Kongredeki ecnebiğ profesörlerin hissiyatına tercüman olan nutku takip etti. İkinci celsede Asbaşkan profesör Bayan Âfet'in Kurumun Arkeolojik faaliyeti hakkında yaptığı bir tebliğ büyük bir alâka ile karşılandı. Bu tebliğden sonra Genel Sekreter profesör Muzaffer Göker'in Kurumun diğer ilmiğ ve idariğ faaliyetleri hakkındaki raporu dinlendi. Bunu müteakıp riyaset, muhtelif memleketler üniversite ve akademilerinden gelen tebrik ve temenni telgraflarını okudu, celse tatil edildi.

Aynı gün sabahleyin saat 11 de büyük merasimle Türk Tarih Sergisi ve ilk Türk Resim ve Heykel Müzesi açılmış ve büyük bir alâka ile gezilmiştir.

Müteakıp günlerde sabahları komisyonlarda, öğleden sonra Umumiğ Heyet toplantısında ruznameye dahil olan tezler okundu. Çalışmalar umumiğ bir alâka ile takip edildi. 25 eylülde Umumiğ Heyet toplantısında tezlerin tebliği tamam olduktan sonra, yabancı memleketleri temsil eden âlimler Kongrenin muvaffakiyetini Türk Tarih Kurumu çalışmalarının ehemmiyetini ve şimdije kadar alınan neticelerin dünya ilmi bakımından haiz olduğu ehemmiyeti tebarüz ettiren nutuklar söylediler, Türkiyede ikametleri esasında kendilerine karşı gösterilen nezaket ve hüsnü kabule teşekkür ettiler.

Reisin kısa bir nutkiyle Kongre kapandı.

O günün akşamı İstanbul Belediyesi tarafından Boğaziçinde âzalar şerefine bir akşam ziyafeti verildiği gibi, ertesi gün de Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profesör Bayan Âfet tarafından Beylerbeyi Sarayında Kongreye iştirak eden tarih öğretmenleri şerefine bir çay ziyafeti verildi. Bu ziyafeti Atatürk yüksek huzurlarıyla şereflendirdiler.

Seyahatler: Türk Tarih Kurumu Kongre âzaları için Turova ve Alaca - Höyük'e olmak üzere iki seyahat tertip etmişti. Bu seyahatlerden en çok rağbet göreni Alaca - Höyük seyahati oldu. Tarih Kurumu tarafından iki senedenberi yapılan kazılarda elde edilen neticeleri yerinde görmek istiyen âlimlerden mürekkep olan bu kafiye, Türkiye Cumhuriyetinin merkezi olan Ankarada Belediyenin

misafiri olarak bir gün kaldı. Şehir ve müze gezildi; bundan sonra kabile Yozgat ve Çorum vilâyetlerinden geçerek Alaca - Höyük'e gitti, hafriyat yeri tetkik olundu. Mesainin muhtelif safhalarında ilmiğ usullere uyarlık hususunda gösterilmiş olan azamiğ dikkat herkesin nazarı dikkatini celbediyor; bulunan eserler üzerinde hararetli münakaşalar yapılıyor; elde edilen neticelerin preistubar ve tarih bakımından fevkalâde mühim bir kıymet arzettiklerini ifade etmek hususunda herkes birleşiyordu.

Kabile dönüşte Boğazköy'e de uğrıyarak Ankara yolu ile İstanbula döndü. Aynı zamanda Turovaya hareket etmiş olan heyet te güzel tetkiklerle geçen seyahatlerinden avdet etmiş bulunuyorlardı. Böylece Kongre bilfiil hitama erdi.

Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Romanya, Macaristan, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya, Amerika, Yugoslavya, İtalya ilim muhitlerini temsil eden âlimlerin iştirakiyle beynelmilel bir mahiyet iktisap etmiş olan İkinci Tük Tarih Kongresinin ruznamesine dahil olan ilmiğ tebliğlerin büyük bir alâka ile karşılandıklarını, müzakerelerin büyük bir samimiyet, açıklık ve serbestilik havası içinde cereyan ettiğini, Türk tarihine ait meseleler etrafında cereyan eden çalışmaların müsbet neticeler verdiğini bilhassa kaydetmek lâzımdır. Kongreye gönderilen tezlerin ve bu münasebetle cereyan eden müzakerelerin bir kitap halinde bastırılması mukarrerdir. Türk Tarih Kurumu tarafından ortaya atılan ilmiğ hakikatler etrafında büyük bir âlim kitlesi birleşmiş bulunuyor. Bu neticeyi ilim âlemi için mesut bir hâdisе olarak telâkki etmekte hakkımız vardır.

Türk Tarih Kurumu Belletenin bu sayısı ile Kongreye arzedilen tezlerden bazılarını okuyucularına sunmaktadır.

TÜRK TARİH KURUMUNUN ARKEOLOJİ FAALİYETİ

Âfet

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı

1932 Temmuzunda Türk Tarih Kurumunun Birinci millî Kongresinin toplandığı tarihtir.

1937 de İkinci Kongremiz mesaisine başlarken, Kurumumuzun beş yıllık ilmiğ çalışma faaliyetinden hafirlerimizi heyetinize bildirmek istiyorum.

Millî tarihimizin beşer kültür tarihile geniş ve derin alâkası Kurumumuza büyük ve çok işlerin başarılması lüzumunu gösteriyordu; o Türk tarihi ki beşer kültür analığını üzerinde taşır.

Türk Tarih Kurumunun büyük Türk eliyle kuruluşundan beri, Türk Tarih ufku, beşer tarihinin geniş ölçüsü içindedir. Halini en büyük çalışma hızı içinde hazırlıyan Türk milleti, istikbaline en yüksek emniyetle bakıyor. Çünkü o aynı zamanda mazisinin kuvvetli temelleri üzerinde yükselmektedir. İşte bizim üzerimize aldığımız vazifeler, bu temelin sağlam malzemesini dünya ilim âleminde tanıtmaktır. Bu kutlu ödev şu esaslardan ilhamını ve plânını alır: Türk ırkı beyaz ve brakisefaldir. Bugünkü yurdumuzun sahipleri en eski kültür kurucularının aynı ırkiğ vasıflarını taşıyan çocuklarıdır. Bu ırkın beşiği, kültür izlerinin tanıklığına göre Orta Asyadadır. Onun, kültür meşalesiyle yayıldığı sahalar dünyanın medeniyete kavuşabilen yerleridir. Önasya, Akdeniz havzası bu medeniyete mihrak olmuştur. Avrupa, Pasifikten geçerek eski Amerika kültürü, hep aynı kökten kuvvet ve filiz almıştır. İşte bu geniş ölçü neolitik ve maden devirlerinin medeniyet çerçevesidir. Bu esaslar, ilk Kongremizin tez izahında ve münakaşalarında tesbit edilen hakikatlerdir. Türk Tarih Kurumu beş yıldır bunları teyit etmek için çalışmaktadır. Türk tarihinin ana hatlarını yazmak ve cihan kültürü içindeki yerini vermek Kurumumuzun kuruluş gayesidir.

Biliyor ve anlıyoruz ki, o tarihin vücade gelmesi yalnız millî sınırlarımız içindeki çalışmalarla değil, beynelmilel ilim âleminin

çalışma birliği ile meydana gelecektir. Çünkü Türk tarihi şumullü ve kültür tarihinde önemli yeri olan bir mevcudiyettir. İşte bunun içindir ki, Millîğ Kongremizde misafir bilgileri saygı ile aramızda buluyoruz. Kurumumuzun bütün işleri Umumiğ Kâtibimiz tarafından sizlere bildirilecektir. İlkmektep orta ve lise tarih kitaplarımız öğretmen arkadaşlarımızın tedris programları içindedir. Diğer bütün neşriyatımız, bu Kongre münasebetiyle de yüksek tetkikiniz önündedir. Tarih Sergimizin bir kısmında Ankara, İstanbul müzelerinde Türk Tarih Kurumunun hafirlerinden çıkan eserler ve onların ilmiğ raporlarının teferruatı basılmış olarak huzuruza sunulmaktadır. Hafir heyetlerimizin direktörleri kendi idarelerine tevdi edilmiş olan işler hakkında seksiyonlarda izahat vereceklerdir. Ancak burada size, bütün bu hafirlerimizin umumiğ levhasını çizmek ve umumiğ neticelerini vermek için söz almış bulunuyorum. Bunlar hakkında Bükreşte toplanan "Anthropologie, Archéologie préhistoriques," Kongresinde izahat vermiştim. Her yoldan ve her vasita ile Türk tarihine malzeme toplamak tarihiğ hedefimizdir. Hafriyat yapmak bunun başında geliyor. Esasen Türkiye, tarihiğ eserlerinin zenginliği ve çokluğu ile, dünyanın en önde gelen memleketlerinden biridir.

Türkiye toprakları bu zengin ve çeşitli eserleri koynunda ve üstünde saklamıştır. Tarihin her devir kültürü onun için yabancı değildir. Tür ırkının bu ülkeye sahip oluşu ise, tarihiğ en eski devrinden başlar. Proto - Eti ve Eti bu sahipliğın başında gelir. Ondan sonraki göç dalgaları, Türkiye topraklarına aynı ırktan olan Türk kardeşlerini getirmiştir. Bu yurdun muhtelif tarihiğ devirlerinde, siyasiğ varlığında değışiklik ve adında başkalklar görölmüşdür. Fakat ırkiğ vasfı hep Türk cevherini muhafaza etmiştir. Bu sözlerimin müeyyidesi ikidir: Biri, topraklar altında binlerce yılın sakladığı cet iskeletleri; diğeri, bugün yaşıyan ve bu yurda hakkiyle sahip olan Türk milleti bizler... Bunu görüp anlamak bizim için en kolay bir iştir. Fakat ilim âlemine tanıtmak ta ayrıca bir borçtur.

İşte onun içindir ki, Türkiye Cümhuriyeti Hükûmetinden bütün memlekette bir antropometrik anket yapılmasını rica ettim. Bu iş üzerinde çalışan heyetler bize en kat'îğ ilim vesikaları vereceklerdir. Arkeolojik araştırmalar, bizim ülkemizde en zengin ve verimli sahayı bulmuştur. Şimdiye kadar muhtelif ilim heyetleri, bu tarih belgelerinde araştırmalar ve hafirlerde bulunmuşlardır. Bu hususta Osmanlı İmparatorluğu devrinde yeni ilmiğ metodlardan

istifade ederek Türk heyetlerinin çalışması pek mahdut olmuştur. Türkiye Cumhuriyetinin her sahada ileri gidişi tarih ve arkeolojiye de büyük bir pay ayırmıştır. Hafriyat işlerinde çalışmalarımız henüz çok yenidir. Fakat alınan neticeler beşeriyet kültür tarihi için çok değerli ve şumullüdür. Muhtelif yerlerde yapılan hafirlerimiz, Türkiye tarihinin hemen her devri için bize belgeler vermiştir. Bunların kısa neticelerini bildirmeden önce hafir yerlerimizi, yapıldıkları tarih sırasına göre söyliyelim:

1 - Ahlatlıbel, 1933. — Türk Tarih Kurumunun teklifi üzerine, Dr. H. Z. Koşay, Maarif Vekâletinden aldığı emirle, Ankaraya 16 km. mesafede bulunan Ahlatlıbelde hafriyat yaptı. Orada Bakır Devrine ait bir müstahkem yer harabesi bulup meydana çıkardı. Bu devir üzerinde Eti devrinin de bazı eserlerine tesadüf edildi. Bu hafriyatın en mühim neticesi, II inci Turova medeniyetiyle Orta Anadolu'nun Bakır Devrinin muasır oluşudur.

2 - Karalar, 1933. — Aynı yıl yine Maarif Vekâletinin emriyle, arkeolog R. O. Arık Ankaraya 60 km. mesafede olan Karalarda hafriyat yaparak, Galat devrine ait müstahkem bir şehir meydana çıkardı.

3 - Göllüdağ, 1934. — Maarif Vekâleti 1934 te Göllüdağda Post-Eti ve Frikya devrine ait müstahkem bir şehri, R. O. Arık'ın çalışmalarıyla meydana çıkarttı.

4 - Alaca-Höyük, 1935-37. — Türk Tarih Kurumu 1935 yılında Eti İmparatorluk merkezi olan Hattusas civarındaki Alaca-Höyükte hafriyat yapılmasını Dr. H. Z. Koşa'ya tevdi etti. Üç yıldır buna devam ediliyor.

5 - Trakya Höyükleri, 1936-37. — Türk Tarih kurumu 1936 yılında bine yakın tahmin edilen Trakya höyüklerinden 500 ünü tesbit ettirerek, Alpullu Höyükte, Sinanlıda, Hasköy Höyüğünde, Lüleburgaz Höyüğünde kazılar yapılmasını Dr. Arif Mansel'e verdi.

6 - Ankara Kalesi.— 1937 yılında Ankara kalesinde yapılan sondajları R. O. Arık idare etti.

7 - Çankırıkapı, 1937. — Aynı arkeolog Ankaranın Çankırıkapı höyüğünde hafirler yaptı.

8 - Etiyokuşu — 1937 ilkbaharında Ankara Tarih Fakültesi talebelerinin, Ankaraya 5 km. uzaklıkta Çubuksuyu vadisinde, Etiyokuşu mevkiinde eski devirlere ait çanak, çömlek kırıntıları bulduklarını Türk Tarih Kurumu haber aldı. Burada hafriyat yapılması Prof. Dr. Ş. A. Kansuya havale edildi.

9 — Pazarlı, 1937.— Alaca-Höyük civarında Pazarlı mevkiinde, Alaca -Höyük heyetimiz tarafından yapılan araştırmalar, yeni bir istasyonu arkeoloji haritasına ilâve etti.

10 — Bu civarda **Kuştepede** tarihten evvele ait keramiklere tesadüf edildi. Burada kazılar yaptıracağız.

11 — İzmir namazgâh hafriyatına maddeten yardımda bulunduk.

12 — İstanbul, 1937.— Sarayburnunda araştırmalar yapılmasını, Müzeler Müdürü Bay Azizden rica ettik. Buna İstanbul Üniversitesi ve Müzelerin iştirakiyle devam edilmektedir.

Bunlardan başka, memleketimizin muhtelif yerlerindeki tarihiğ araştırmalarla ve tarihiğ eserlerin muhafazasında Türk Tarih Kurumu alâkadardır.

Kronolojiye göre, bu yeni bulunan tarih belgelerini tetkik edecek olursak, bize şu neticeleri verirler :

Anadoluda Paleolitik Devir âletleri şimdiye kadar çok az yerde tesbit edilebilmiştir. Prof. Pitar'ın Adıyamandaki keşfi bunların en mühimmidir. 1936 yılı sonbaharında Bayan Muine Atasayan (Ankara Tarih Fakültesi Antropoloji asistanı), Eti devri mabedi olmakla maruf Gâvurkaledde (Ankara civarı) paleolitik bir sileks buldu. Bunu, fakülte profesörünün buluşları takip etti.

Bundan sonra, Etiyokuşu hafriyatımızda 3,10 metreden aşağıda gravye içinde paleolitik aletler bulunmuştur. Bunlar 30 dan fazladır.

Türkiye toprakları şimdiye kadarki araştırmalarda tam mezolitik ve neolitik istasyon vermemiştir. Cilâlı taş aletler madenle beraber bulunmaktadır. Ancak, bizim araştırmalarımızda neolitik tipte keramiklere en alt tabakalarda tesadüf edilmektedir. Bu tahmin ve benzetişe göre, aynı cins keramikler Alaca - Höyükte, Kuştepede, Pazarlı İninde, Alpullu Höyüğünde bulunmaktadır. Alpulluda bulunan keramiğin temsil ettiği kültür, şimal memleketleri kültürü ile rabitalar göstermektedir. Bilhassa Macaristanda Toszegte bulunmuş olan ve neolitik devrin sonuna, yahut Tunç Devrinin başlangıcına ait olduğu anlaşılan keramikler Alpullu preistorik keramiklerine güzel analogiler teşkil etmektedir. Tuna memleketleri ve cenubi Rusya keramiklerini dahi nazarı itibara almak icap eder. Herhalde cenubi Rusyadan büyük bir dalganın Tuna memleketlerini istilâ ettiği ve buradan da Trakyaya indiği anlaşılıyor.

Kalkolitik çağ bizim kazılarımızda zengin olarak bulunmuştur. Alaca - Höyük'ün 9 uncu mimariğ katı 10 m. derinlikte kalkolitik çağdır. Alaca - Höyük istratigrafisinde en eski kültür çağı olan bu

tabakada 6 ikamet edilmiş kat tesbit edilmiştir. Bulunan eserler Turova ve Alisharın çanak, çömlek, taş, kemik çeşitlerine benzemektedir. Tedfin tarzı da aynıdır: toprağa açılan çukur taşlarla sanduka haline konmuş ve ölü dizleri bükük yatırılmıştır. Bu kültür çağı en az milâttan önce dördüncü bin yılın ortalarına ulaşmaktadır.

Pazarlı hafriyatı da kalkolitik devri tenvir edecek eserler vermiştir. Bilhassa Pazarlıda dar boğazın yanındaki kaya oyuklarının bulunduğu dik meyilli sahada, Frikya sarayı kaplamaları aranırken bu eserler tesadüfen bulunmuştur. Mağara içinde de bu çanaklardan vardır. Hafriyatın bu sahada devamı daha pek çok eserler vereceğini ümit ettiriyor.

Bakır Çağı. Alishar ve Ahlatlıbele kıyasla (M. E. 3500 - 3000) Bakır Çağı adını verdiğimiz Höyükteki üçüncü kültür çağının dört metrelik kalınlığı, dört mimariğ katı ihtiva ve Alaca - Höyük'ün en mühim katını teşkil etmektedir. Alca - Höyük bu devrin bir «Résidence royale», Kırallara mahsus ikametgâhıdır. Ahlatlıbelde, derebeylere mahsus müstahkem mevki «la place fortifiée seigneuriale», Etiyokuşu ise bir köydür. «un village». Alishar da bu devrin bir şehridir.

Höyükte büyük ve zengin mezarlar üç yıldır devam eden hafriyatımızda hep bu çağda bulunmaktadır. Dördüncü mimariğ kattan sonra yer yer 75 cm. den 1 metreye kadar kalınlık arzeden şumullü bir yangın tabakası gelmektedir. Bu tabaka Eti katı ile Proto-Etilere ait olması muhtemel Bakır Devri katını bariz surette ayırıyor. 5 inci mimariğ kat bu suretle büyük bir yangın geçirmiş ve kalın bir kül tabakası parlak bir maziye örtmüş ve unutturmuştur.

5 inci ve 6 ıncı mimariğ katlarda üç yıllık hafriyat sahası bize dokuz tane, zengin eşya ile iskelet ve hayvan kemiklerini ihtiva eden mezarlıklar vermiştir.

Eşyalar keramik, bakır, gümüş, altın ve elektrondandır. Deri, kumaş ve ağaç izleri de görülüyor.

Bakır Çağının bu zengin mezarlığı Anadolu'da 6000 yıllık, tıpkı Mezopotamya ve Mısırda olduğu gibi, çok yüksek bir medeniyetin varlığına tanıklık etmektedir.

Bu devrin bulunan eşyaları üzerinde mukayeseli bir etüt bizi geniş bir sahaya ulaştırır. Ur'daki kiral mezarları, Kich, Mari, Turova II., predinastik Mısır kültür benzerliği, çerçevesi müşterek olan bir merkeze işaret etmektedir. Bu analogi bize müşterek olan merkezin direksiyonunu gösteriyor. Bu da - buluntuların cinsine nazaran ancak Orta Asya olabilir.

Eti Çağı. Eti devri Anadolu tarihi için büyüklük ve haşmetle doludur. O devrin yapıları, mabetleri, heykelleri hep büyüklüğün muhteşem timsalleridir. Alaca - Höyük'te, toprak altındaki eserlerini vermeden önce bu kıymetlerin bekçisi sfenksler ve onları da bekliyen arslanlar, asırların tahribabatı üstünde kalmışlardır. Arslan vücutlü, kadın yüzlü bu iki sfenks, kuvvet ve güzellik ifade eden durumu ve esrarlı bakışı ile Eti İmparatorluk devrinin son asırlarını tarihlendiriyor. Höyüğün 3,25 metre derinliğinde 5,80 e kadar olan kültür katında 4 mimariğ tabaka vardır. Bu, Eti devrinin en karakteristik kısımlarını ihtiva etmektedir. Eti tabakasına girer girmez Höyüğün büyük bir merkez olduğunu tanıklık eden büyük yapılar ve zengin eserler kendini göstermektedir.

Bu seneki hafriyat sahası sfenksli kapı hizasında olan sahada olmuştur. Eti mabedi temelleri bu kapı seviyesinde bulunmuştur; devir itibariyle sfenksli kapıdan daha eskidir. Bu kapı natamam kalan kabartmalarıyla, anlaşılan büyük mabedin hatırı için yapılmıştır. Duvarların üstüste eklenişine göre, mabedin kendisi de birkaç devir geçirmiştir. Hafriyatın bugüne kadar açılabilen kısmına nazaran dahi bu mabet malûm Eti mabetlerinin en büyüklerinden- dir. Bu suretle Höyüğün Eti devrinin diniğ merkezlerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Höyüğün garp tarafında, Eti katlarında hususiğ binaların temelleri bulunmuştur. Bunlar küçük taşlarla yapılmıştır. Büyük mabetlere sarfolunan itina bu yapılarda yoktur. Yalnız, bu binalarda çıkan eserler çok büyük değerdedir. Ritonlar, bronz levha üzerinde kanatlı güneşi tutan devler görüyoruz. Güneşin de üstünde Kiral işaretini addedilen yıldız vardır.

Bütün bunlar Eti devri tarihini aydınlatan çok değerli vesikalar- dır.

Yeni istasyon olan Pazarlı mevkiinde dahi Eti çağı tesbit edilmiştir. Ancak bunlar Alaca-Höyük'teki kadar zengin değildir. Yalnız, Eti çağının kuş gagası biçimli emzikli kaplariyle, kenarı kırmızı kiremitleri bulunmuştur.

Frikyaya Çağı. Etilerden sonra, Anadolu Frikyaya çağını yaşar. Bu devir, bilindiği gibi, M. E. XII inci asırdan VIII inci asra kadar devam eder.

Alaca - Höyük, Frikyaya devri için büyük bir merkez değildir. Büyük mabet bu devirde tahrip edilmiş ve yağma görmüştür. Onun üzerinde, mabet avlusunda küçük küçük evler yapılmıştır. Frikyaya devrinin en zengin hafriyat sahası Pazarlı mevkiidir. Burasını arkeoloji âlemine tanıttık kültür katı, Frikyaya devrinin en muh-

teşem ve vâsi mikyasta iskân edilmiş olan bu müstahkem yeridir. Eti İmparatorluğunu yıkan halklardan kılıcına güvenen başbuğlar vâsi bir ülkeyi idare ederken, stratejik bakımdan mühim buldukları bu yerlere, çok ince bir zevkle saraylarını ve kalelerini kurmuşlardır.

Sarayın iç ve belki de yeryer dış kısmı, tuğla üzerine boyalı olarak hazırlanmış kabartmaları havi kaplamalarla süslenmiştir. Bir kaplamanın üzerindeki kuş başlı ve mihveri sorguçlu askeri gözönüne getirirsek, aynı eserin Yunanistanda, Mikende bir vazoda üzerinde bulunan askerlerin tıpkı tıpkısına aynı olduğunu tesbitte güçlük çekmeyiz. Bunlar arasında kültür münasebeti aşîkârdır.

Türkiyenin bundan sonraki devirleri için hafir yerlerimiz çok zengin değildir.

Alaca-Höyük, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuk, Osmanlı devirlerinde küçük köy olduğuna tanıklık eden eserler vermiştir. Pazarlıda bulunan keramiklerden başka sikkeler Greko-Romen devrini tayin ediyor.

Trakya, Osmanlı devrinin en muhteşem abidelerinin ve o devre has olan eserlerin toplandığı bir yerdir.

Selimiye camii, insan kudretinin ve mimarlık sanatının göklere doğru yükselen bir büyüklük timsalidir. Daha eski devirlerin Trakları ise, bu güne kadar intikal eden abidelerini toprak yığınlarıyla tesbit etmişlerdir. Yüzlerce tümülüs tarihin bir sırrı olarak kapalıdır.

Tarih Kurumunun açtırdığı 5 höyükten, Alpullu höyüğünün alt tabakası preistorik çanaklar verdi. Diğerlerinde M. S. II inci ve III üncü asra ait olduklarına dair belgeler bulundu. Bu yıl kazılan Umurca höyüklerinden biri, iki mezar içinde birçok malzeme verdi. Bu keşif milâdın ikinci asrında zengin Trak kadınlarının ne gibi ev eşyasına malik oldukları ve ne suretle gömüldüğü hakkında bizi tenvir etmektedir.

Bayanlar, Baylar,

Ankara yeni Türkiyenin hükümet merkezi olurken, onun eski devir tarihinin de yeni ufukları açıldı. Civarındaki arkeolojik araştırmalar şimdiye kadar bilinmiyen istasyonlar meydana getirdi.

Yeni devrin yükseliş için atılan temellerinde, her kazmanın izlerini buldu. Bunlardan Ahlatlıbel, Bakır Devrinin, tümülüsler Frikya, Gazi fidanlığında bulunanlar Post-Eti devrine intikal gösteren vesikalardır.

1933 te Ankara kalesinde karışık bir tabakada cilâlı taş bir balta ele geçmiştir.

Esasen Ankara kalesi bugünkü haliyle Bizans, Selçuk, Osmanlı devirlerine şahadet eden duvarlarıyla en hâkim tepe üzerinde asırların ihtişamını yeni nesillere nakleder. Yapılan sondajlarda, daha eski devirlerin yapı izleri bulunamadı. Ankara şehrinin kale dışı yayılma çevresinde, Çankırıkapı höyüğü, hafriyat için en önde gelen yerlerdendir. Burası kaleden daha eski bir iskân çağını gösteriyor.

1937 de çalışmalar şu neticeleri vermiştir:

Post-Eti keramikleri,

Minyen tipini andıran keramikler.

Bu suretle Türk Tarih Kurumu, Ankaranın Çankırıkapıda Post-Eti çağındanberi iskân edilmiş olan yerini ortaya çıkarmış ve Miniyen denilen mühim keramik çeşitlerinin menşei hakkında yeni tetkikleri icap ettirecek aydınlıklara varmıştır.

Bu umumî çizgilerle anlatmağa çalıştığım arkeolojik faaliyetimiz, ümit ederim ki size yeni buluşlarımızın ehemmiyetini tebarüz ettirmiştir.

Ümidimiz odur ki, bu buluşlarımızdaki etütler ve diğer yerlerde bulunanlarla olan mukayeseleri, umumî cihan kültür tarihini aydınlatmakta en büyük rolü oynayacaktır. Bundan sonraki çalışmalarımızda daha geniş neticeler alacağımıza kanaatimiz tamdır ve büyüktür.

Bu İkinci Kongremizde, Türk Tarih Kurumunun hafir neticelerini yüksek huzuruza sunmuş olmakla bahtiyarız.

TÜRK TARİH KURUMUNUN İLMİĞ VE İDARİĞ FAALİYETİ

Muzaffer Göker

T. T. K. Genel Sekreteri, Profesör

Atatürk, Bayanlar, Baylar,

Türk Tarih Kurumu 15.4.1931 tarihinde tesis edildi. Gayesi ilmiğ vesikalara dayanarak Türk tarihini tetkik etmek ve elde edilen neticeleri neşir ve tamim eylemektir.

Bugün Birinci Kongreden beri geçen zaman zarfında Kurumumuzun üzerine aldığı ödevleri ne suretle ve ne dereceye kadar yapmış olduğunu yüksek huzurunuzda kısaca izah edeceğim.

Mektep kitapları :

Cümhuriyet devrine gelinceye kadar mekteplerde okutulan tarih kitapları tarihiğ hakikatlere uygun değildi. Bu vaziyet devam edemezdi, Kurum birinci vazife olarak liseler için bir tarih serisi hazırlamağı düşündü ve bunu yaptı. Bu kitaplar 1932 senesinde Pariste toplanan Beynelmillel Tarih Tedrisatı Kongresinde büyük bir takdir ve alâka ile karşılandı. Orta ve ilk mektepler için dahi aynı suretle birer seri hazırlandı. Böylece Türkiye Cümhuriyeti mekteplerinde tarih tedrisatına ilmin icabatına ve hakikate uygun bir istikamet vermek imkânı hâsıl oldu.

Türk Tarihinin Anahatları kitabının hazırlanması :

Mekteplerde okutulan tarih kitaplarında Türk Tarih tezini bütün membaları, belgeleri ile tevsik etmek pedagoji bakımından uygun görülmedi. Ancak Türk Tarih öğretmenlerine ve münevverlerine ve dünya ilim âlemine Türk tezini dayandığı ilmiğ belgelerle bir arada ifade etmek lüzumunu gözönünde bulunduran Kurumumuz, bu maksatla "Türk Tarihinin Anahatları," adı ile büyük bir eser hazırlamağı karar verdi.

Bu çalışmalar bugün oldukça ilerlemiştir :

Neşriyat işleri :

a) Anahatları kitabı için hazırlanan müsveddeler arasında çok istifadeli eserler vardır. Bunların basılması için her taraftan vukubulan müracaat üzerine, Kurumumuz bu tetkiklerden bir kül teşkil edenleri bastırmaktadır. Bu eserlerin basılması bittikçe alâka gösterenlere sunulacağı şüphesizdir.

Şimdiye kadar basılmağa verilen şunlardır:

- 1 — Profesör Şemsettin Günaltay: Yakın Şark.
- 2 — „ İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Anadolu Beylikleri.
- 3 — „ Yusuf Akçura: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri.
- 4 — „ Sadri Maksudi Arsal: Orta Asya Türk Devletleri.
- 5 — „ Yusuf Ziya Özer: Eski Mısır.

b) Türk tarihine kaynak teşkil eden eserlerin tabı ve tercümesi:

Ecnebi dili ile yazılmış Türk tarihi kaynaklarının dilimize çevrilmesine ve nadir nüshalı eserlerin faksimile olarak basılmasına büyük bir ehemmiyet veren Kurumumuz, bu işi senelere taksim etmek üzere çalışma programına ithal etmiştir. Şimdiye kadar :

- 1 — Ebureyhani Birununin Malehint
- 2 — Profesör Gelb'in Eti Hiyeroglifleri
- 3 — Elbirununin Tahdidi nihayetül emakin
- 4 — Başkirif'in Rusya Türklerinin güzel san'atler kültürü
- 5 — Zayti Ferençin Türk Tarihini alâkadard eden muhtelif yazıları ile vesikaları
- 6 — Cezayir Türklerinin 1643 te İzlanda adasında yaptıkları akınlardan bahseden İzlanda dilinde yazılmış bir eser.
- 7 — Seroşefski: Yakutlar.
- 8 — Brandenstein: Etruskler:n menşei.
- 9 — Reşidüddin: Camiüttevarih.
- 10 — İbnişeddad: Sultan Baybars.
- 11 — Ebülfethi Dünderi: Zübdetünnasra ve Nuhbetülusra.
- 12 — Alâeddini Güveyni: Tarihi Cihanküşa, adlı eserleri tercüme ettirdik. Bunlardan 9, 10, 11, 12 numaralı tercüme basılmaktadır.

Büyük Türk coğrafyacısı Piri Reisin Amerika haritasıyla Bahriye adlı eserinin en mükemmel nüshası olan Ayasofya nüshasını, Nasuh Salâhinin 16 ıncı asırda Anadoluyu tasvir eden İrakeyn

seferini Üniversite kütüphanesi nüshasından, faksimile olarak neşrettiğimiz gibi, İbni Sinanın hayatı ve ilmiğ hüviyeti hakkında İbni Sina komitemiz tarafından hazırlanan İbni Sina kitabı, Üyelerimizden Bay Cevat Üstün'ün İkinci Viyana Muhasarası adlı eseri, Kurumumuz Sekreteri Uluğ İğdemirin Kuleli Vak'ası hakkında bir araştırma adlı eseri ve Remzi Oğuz Arık tarafından hazırlanan Alaca-Höyük hafriyatı 1935 raporu ile Hâmit Koşay'ın Alaca - Höyük hafriyatı 1936 raporu bastırılmıştır.

c) Belleten:

Türk ve dünya tarihine dair yaptığımız araştırmaları bir mecmua ile neşretmek Kurumun teessüs ettiği tarihtenberi düşünölmüştür. Ancak, ilk zamanlarda bütün çalışma mekteplerde okutulacak tarih kitapları ile Türk Tarihinin Anahatları eserinin hazırlanması mevzuları üzerinde toplandığı için, mecmua işi muvakkaten tehir edildi. Bu iki işten birinin bitirilmiş olması ve diğerinin hayli ilerlemesi dolayısıyla, 1936 senesinde mecmuamızı Belleten adı ile neşretmeğe karar verdik. Belleten senede dört nüsha olarak çıkacaktır. Şimdiye kadar basılan ve Kongrenin sayın dinleyicilerine tevzi edilen iki nüshası, Belleten'in çalışma programı ve mahiyeti hakkında bir fikir vermiş olacağı için bu hususta ayrıca izahatta bulunmağa lüzum görmüyoruz.

Türk büyüklerinin hayatları, ilmiğ hüviyetleri, eserleri hakkında tetkikatta bulunmak, doğum ve ölüm tarihlerini tesbit etmek, senesi devriyelerinde törenler yaparak yüksek şahıslarını tebarüz ettirmek, Kurumumuz çalışma programında yer almış olan bir iştir. İbni Sinanın vefatının 900 üncü yıl dönümü münasebetiyle üyelerden Profesör Şemsettin Günaltayın başkanlığı altında bir tören komitesi seçilmiş, bu komite İbni Sinanın hayatı ve ilmiğ hüviyeti hakkında güzel bir eser hazırladığı gibi, İstanbulda Üniversite konferans salonunda bir de ihtifal yaparak bu büyük Türk âliminin şahsiyetini canlandırmış, ilmiğ hüviyetini tebarüz ettirmiştir.

Yurt dışında ilim faaliyeti :

Türk Tarih Kurumu kendi tetkikatından, tesbit eylediğı ilmiğ hakikatlerden dünya ilim âlemini haberdar eylemeğı ve böylece Tarih ilminin inkişaf ve terakkisine yardımda bulunmağı kendi vazifeleri arasında telâkki etmiş ve bu faaliyetini birçok sahalarda tecelli ettirmiştir.

İştirak ettiğimiz kongrelerin mühimlerini sayıyoruz :

1937 eylülünde Bükreşte toplanan 17 inci Beynelmîlel Arkeoloji Preistorik ve Antropoloji Kongresine kurumumuz namına Asbaşkan Bayan Âfet'in reisliği altında üyelerimizden Profesör Yusuf Ziya Özer ve Ankara Tarih, Dil, Coğrafya Fakültesi etimologlarından Profesör Hasan Reşit Tankut ile Bayan Gürer'den mürekkep bir heyet iştirak etmiştir.

Kongrenin umumîğ celsesinde Asbaşkanımızın Kurumun arkeolojik faaliyeti hakkında yaptığı konferans ile Komisyon içtimasında izah ettiği "200 Türk Kadını üzerinde Antropometrik Tetkikler," adlı komünikasyonu ve Kurumun hafriyatlarında elde edilen eşyanın tipik nûmunelerinden mürekkep olarak hazırlanıp Kongrede dünya âlimlerinin tetkik gözüne arzedilen kolleksiyon bu ilim muhitinde büyük bir alâka ve takdir ile karşılanmıştır. Bu Kongrenin 18 inci toplantısının iki sene sonra Türkiyede yapılması takarrür etmiştir. Tarafımızdan bastırılan Piri Reis haritası ile Alaca-Höyük hafriyatı hakkında Asbaşkanımız tarafından Cenevrede verilen konferanslarda muvaffakiyetle tebarüz ettirilen ilmiğ hakikatlerin Kurumumuzun çalışmalarını dünya ilim âlemine tanıtmak itibariyle haiz oldukları yüksek ehemmiyeti ayrıca kaydederiz.

1932 senesi Ağustosunda Londrada toplanan Preistorik ve Protoistorik İlimler Birinci Beynelmîlel Kongresi ile 1934 senesinde Londrada toplanan Antropoloji ve Etnoloji İlimleri Birinci Enternasyonal Kongresine ve 1935 yılı eylülünde Leningratta toplanan beynelmîlel Arkeoloji Kongresine ilmiğ tebliğler yapılmak suretile iştirak edildiği gibi, Kurumumuz tarafından Alaca-Höyükte yapılan hafriyatlarda elde edilen neticeler ve kafatasları üzerinde yapılan tetkikler de 1936 da Oslo'da Preistorik ve Protoistorik İlimler İkinci Enternasyonal Kongresine arzedilmiş ve büyük bir alâka ile karşılanmıştır.

1932 İkincikânun ayında Pariste toplanan Beynelmîlel Tarih Tedrisatı İhzariğ Kongresinde Kurumumuz tarafından hazırlanan orta mekteplere mahsus tarih kitaplarının, ifade ettiği dünya tarihine ait yeni ve geniş telâkkiler dolayısıyla, büyük bir alâka ile tetkik edildiğini ve milletleri yekdiğeri aleyhine tahrik eden hiçbir fıkrayı ihtiva etmemeleri itibariyle insaniğ telâkkilere uygun ve nûmune ittihaz edilmeye lâıyk bir mahiyette görüldüğünü kaydettikten sonra, Kurumun diğere beynelmîlel kongrelerdeki faaliyeti hakkında izahat vermiyerek bu bahse nihayet veriyoruz.

Kurumun beş senedenberi yaptığı çalışmalarda memleketimizde mebzul olarak bulunan muhtelif çağlara ait tarihiğ âbidelerin korunması işine büyük bir ehemmiyet atfolunmuş, bu mevzuun ehemmiyetine dair bir beyanname tertip edilerek memleketin her tarafına dağıtılmış olduğı gibi, milliğ arşivin tarihiğ araştırmalar bakımından haiz olduğı büyük kıymet gözönünde bulundurularak şimdiye kadar yapılan evrak tasnifinden alınan neticeler mahalinde tetkik edilmiş, bu tetkiklerden elde edilen kanaatler hükûmete arz olunmuştur. Hükûmetin tasnif heyetini yeni bir teşkilât ile kuvvetlendirmiş olmasına ve bilhassa Ankarada bir arşiv binası yapılmasını prensip itibariyle kabul ederek icraata başlamak üzere bulunmasına teşekkür etmeğı vazife sayarız.

Kütüphane:

Kurumumuz kütüphanesi her sene bir kat daha zenginleşmektedir. Müteferrik bir surette topladığimiz el yazması ve matbu kitaplardan maada iki hususiğ kütüphane Kurumumuzca satın alınmış, eski Tarih Encümeni kütüphanesi ile Sillogos kütüphanesinin bir kısmı Kurumumuza devrolunmuş ve kitaplarımızın yekûnu 20000 ni geçmiş, böylece kıymetli bir tetkik merkezi vücade getirilmiştir.

Kurumumuz tarihiğ araştırmalarda dile ait tetkiklerin büyük bir ehemmiyeti olduğuna kani bulunmakta ve Türk Dil Kurumunun çalışmalarından kendi ödevini ifa etmek için büyük kazançlar temin eylemektedir. Şimdiye kadar temin ettikleri değerli yardımdan dolayı Dil Kurumuna açıkça teşekkür etmeğı bir vazife sayarız.

Sözlerime nihayet vermeden evvel her günkü çalışmalarımızda ve İkinci Tarih Kongresinin hazırlanması hususunda maddiğ ve maneviğ yardımlarını ibzal eyliyen ve bu çalışmaların verimli olmasını temin eden Kurumumuz fahriğ Başkanı ve Kültür Bakanı Saffet Arıkana, Genel Kurmay Başkanlığına ve bütün Cümhuriyet Hükûmeti ile onun sayın Başkanı İsmet İnönüne ve Büyük Millet Meclisine teşkkür eder, bu büyük günde lütfen aramızda bulunmak suretiyle kongremizi taltif ve mesaimizi teşvik eden Türk Milletinin Büyük Şefi ve Kurumumuzun Hâmi Reisi Yüce Önder Atatürk'e en derin ve sonsuz saygılarımızı sunarız.

NEOLİTİK DEVİRDE KÜÇÜK ASYA İLE AVRUPA ARASINDA ANTROPOLOJİK MÜNASEBETLER

Öjen Pitar (Eugène Pittard)

Jönev Üniversitesi Antropoloji Profesörü; Antropoloji Enstitüsü Direktörü

R. R. Şmit (R. R. Schmidt), Ofnet'de mezolitik bir saha içinde yaptığı araştırmalar sırasında birtakım kesilmiş kafaların gömülü bulunduğu meşhur makberleri keşfedince, o anda insanlığın veya hiç değilse Evrazya insanlığının primitif tarihinin en heyecanlı meselelerinden birile derhal karşılaşmış bulundu. Avrupanın bu mıntakasında çıkan o mezarlar bir yandan üst paleolitik ve diğer yandan cilâlı taş devirlerine dayanan arkeolojik bir çerçeve içinde, brakisefal insanlara ait bir kafa grupunu antropologların gözleri önüne koyuyordu. Çünkü meydana çıkan şey, üzerinde münakaşa yürütülmesi müşkül olan birtek kafa değil, birçok kafalardan müteşekkil bir grup idi.

Bu brakisefaller kimlerdi, bu mezarların içinde ne işleri vardı?

Merkeziğ ve garbiğ Avrupaca o vakte kadar tanınmamış bir morfoloji gösteren bu adamlar nereden gelmişlerdi? Bunların vatani neresi idi? Bu adamların kendileriyle beraber aynı zamanda gömülmüş olan - ve morfoloji bakımından başka bir tipten olan - diğer insanlara karşı mühim bir rol oynadıklarına şüphe yoktu; acaba bu rol ne idi?

Eserlerimin birinde ve galiba «İrklar ve Tarih» adlı kitabımda Ofnet'de meydana çıkarılan bu brakisefallerden bahsederken, o mezarlarda metfun insanların yüzde kırkını teşkil eden bu brakisefalleri Asyadan gelmiş ve çok durmadan Avrupa üzerine akın etmiş beşer yığınının bir alemdari olarak telâkki etmek mecburiyetinde olduğumuzu söylemiştim. Bu insanlar, Vaşe dö Lapuj (Vacher de Lapouge) tarafından kuvvetle zemmedilen ve içtimaîğ inkılâpların en büyüğünü getirmiş olmak itibarile dünya tarihi bakımından bizce ehemmiyeti büyük olan bir ırkın heylâsını teşkil ederler. Bunlara ırk ıstılahlar ilminde Homo Alpinus adı verilmiştir.

Ofnet mezarları keşfolunmadan daha evvel, Avrupada preistorik brakisefal tiplerin mevcut olduğu biliniyordu. Bunlardan bir kısmı Portekizin cenubunda kâin Mugem şehrinde bulunmuştu. Bunlar mezolitik devre ait mutfak depoları idi. Mezolitik devirden sonraki çağlara ait olmak üzere yine brakisefal tipe mensup diğer birtakım insan iskeletlerine, ezcümle neolitik devrin yer yüzünde yapılmış mezarlarında ve İsviçrenin göl mıntakalarının aynı devirde inşa edilmiş binalarında tesadüf olunmuştu.

* * *

Portekizin Mugem şehrinde meydana çıkan tipleri şimdilik sahamızın haricinde bırakabiliriz; çünkü Mugem ile Ofnet arasında, hakikiğ mânasile yerleşmiş aynı devrin brakisefal halk kütlelerine tesadüf etmiyoruz. Fazla olarak şunu da biliyoruz ki, ehlileşmiş köpek, Avrupanın şimalindeki insan müesseselerinde mevcut olduğu tarihlerde, Portekizin mezolitik insanlarınca henüz malûm değildi. Bu keyfiyet ayrı ayrı mıntakalarda yaşamış olan bu iki brakisefal insan grupunun orijinlerini tetkik bakımından bizce pek kıymetli bir işarettir.

Üzerinde en iyi etüt yapılmış bir memleket olan Fransaya gelince : Magdaleniyenlerin, yani Lojörü Şansölâd (Laugerie Chancelade) denilen tipe mensup insanların halefleri, neolitik devrin başlangıcına kadar bünyelerinin teşekkülü itibarile tam bir tecanüs arz ediyorlardı. Bu münasebetle Müsyü ve Madam Saint - Just - Pequart tarafından Britanyanın Teviyek (Teviec) ve Hödik (Hoedic) havalisinde meydana çıkarılan mezolitik makberleri, neolitik devrine ait olmak üzere Lozer (Lozère) mezarlıklarını hatırlıyattım.

İnsan iskeletlerinin bilhassa kesretle mevcut olduğu Bom Şod (Baume Chaudes) da bir tek brakisefal insan iskeletine bile tesadüf olunamamıştı. Kafa tasları brakisefal formda olan insanlar ancak o devirden sonraki Fransanın merkeziğ yaylâsında sakin halk tabakaları arasına girmişlerdir.

Hâdiseleri bir parça sadeleştirerek ve dâvamız için en iyi bir misale zemin olan Fransız sahasında kalarak diyebiliriz ki, mezolitik devirde yerleri, medeniyetleri ve ahirete ait olan din telâkileri bakımından ve daha sair sebeplerden dolayı birbirlerinden ayrılan ve cetleri gibi kendileri de avcılık ve balıkçılık yapan Magdaleniyenlerin hafitleri cetlerinin binlerce senelik mevcudi-

yetlerine devam etmekte idiler. Bunlar ufak gruplar halinde yürüyüp giderken birçok başka gruplara tesadüf ediyorlar. Ve bu gruplar onların hayat tarzlarını baştan aşağı değiştiriyor.

* *

Öyle zannolunabilir ki bu müstevliler gelmemiş olsalardı, Avrupa kıtası, yalnız iklimi ve fonası itibarile tadile uğrıyan ve fakat insan manzaraları noktasından değişmiyen aynı umumî simayı, paleolitikten evvelki devirlere ait simanın aynını, muhafaza ederek devam edecekti. Eğer Seddiçin tarzında yüksek bir duvar Avrupayı dünyanın diğer kısımlarından ayırsaydı, biz hattâ bugüne kadar köşede bir avcı hayatı içinde yaşayıp duracaktık. İlk gemiciler Avustralyayı, Melanezyayı ve Amerikanın bazı topraklarını keşfettikleri zaman, bizim bu farz ve tasavvur ettiğimiz manzaraya müşabih bir manzara ile karşılaşmışlardır.

Ancak Avrupanın hiçbir tarafı, aşılmaz sularla muhat değildi. Avrupa haricinde medeniyetler durmadan değişiyor, bu medeniyetlerin getirdiği yeni yaşayış tarzları her tarafa yayılmak imkânını buluyordu. Şarkî Akdenizde sahil boylarınca seyir ve seyahatler başlamak üzere idi. Karada hiçbir ciddi mâniyaya, hattâ preistorik devirdeki insanların birtakım noktalardan aştikları Avrupa ve Asya dağ silsilelerine bile tesadüf olunmuyordu.

Mezolitik devrin sonlarına doğru kıtamızda ne görüyoruz? Öteye beriye dağılmış birtakım insan grupları, ki bunların başlıcaları mağaralarda ve mahfuz yerlerde, bir kısmı da yer üstüne yapılmış kulübelerde oturmaktadır; içlerinden bazıları avcılıkla ve bilhassa geyik avcılığıle, diğer bazıları ve ezcümle deniz kıyısında oturanlar sahillere mahsus kabuklu hayvanlar avı ile iştigal etmektedir. Bu insanlar ziraatin ne olduğunu bilmezlerdi. Onlar için en büyük hâdise, köpeği ehliğeştirmek oldu. Ve yukarda söylediğim veçhile, Mugem mıntakasının preistorik insanları bunu da bilmiyorlardı.

* *

Eğer Asyada gündelik yaşayış teşkilâtı derin tahavvüllere uğramamış olsaydı, Avrupanın yukarda izah ettiğim hayat tarzı ilânihaye devam edip gidebilirdi. Ancak, birtakım insanların ilk önce ufak gruplar halinde - ki Ofnet te böyle olmuş olması tahmin

edilir, - daha sonra azçok kesif muhacir kabileleri tarzında gelmelerile yeni medeniyet hali bizim kıtamıza da giriyor ve Avrupanın bütün itiyatlarını altüst ediyor.

İmdi bu mülâhazaya göre, mezolitik devir sonundaki Evrazya âlemini iki yapraklı bir defter halinde göz önüne getirebiliriz: Bu defterin Avrupa yaprağı üzerinde göçebeler ve bilhassa avcılar vardır; bunlar ne hayvan beslemeği bilirler, ne de çiftçilik etmeği... Bu insanlar paleolitik medeniyetleri idrak etmiş bütün insanlar gibi, atasel sisteme tâbi ve ufak gruplar halinde yaşarlar. Avrupanın bu mezolitik halkının kesif bir tarzda bulunmasına imkân yoktu; iktisadî hayat şartları buna mânîdi; bugünün avcılıkla yaşayan ve bu sebeple hergün yer değiştirmeye mecbur olan insanları da bu preistorik mevcudiyetin birer aksi gibidir.

Defterin şark yaprağına gelince: Bu büsbütün başka bir manzara arz etmektedir. Burada külliyetli ve toplu olarak görülen insanlar toprağı ekiliyorlar, ehliğ hayvanları meralara götürüyorlar. Bunlara göre avcılık çerez kabilinden birşey, esası tamamlayan bir yardım, yahut bir müdafaa işidir. Bu insanlar vahşiğ nebatlar arasından yenilebilecek yemiş veren ve buğday, arpa, darı gibi gözleri önünde ilânihaye üretilmesi mümkün olanları ayırmışlar; domuzu, öküzü, keçiye, koyunu ve bilâhare atı disiplin altına almağa ve bunları kendilerine ilelebet bağı kılmağa muvaffak olmuşlar. Bu insanlar bu suretle ehliğleştirdikleri hayvanları bir taraftan koruyorlar, diğerk taraftan üreyip çoğalmaları esbabını temin ediyorlar [1]. Bunlar avcılığın muvakkat hayatına mukabil sabit emniyetli hayatı ikame etmişler. Kıtık tehlikelerine karşı zahire iddiharı suretile ihtiyat tedbirleri aldıkları için, aileleri efradını çoğaltabiliyorlar. Kendi aralarında cemaatler vücade getiriyorlar; sosyal bakımdan bugünkü hayata benzer bir hayat tesis edebiliyorlar.

Biribirinden bu derece ayrı olan bu iki beşer grubu, biri diğerkinin meçhulü olarak acaba ne kadar zaman yaşamıştır? Henüz bunu tayin etmek imkânına malik bulunmuyoruz. Sonraları bu iki grup nasıl tanışmışlardır? Şüphesiz ki önce Asyalılar garpli komşularının memleketlerine geçmişlerdir. Bu uzak tarihi, hiç

[1] Eti devri insanların, bugüne nisbetle daha az itaatli olan sürüleri idare işinde kullandıkları köpeğe verdiği kıymet ve ehemmiyet, çoban köpeğini öldürenlerin vermeğe mecbur oldukları tazminat miktarından anlaşılmalıdır. Çoban köpeğinin tazminatı, bekçi köpeğinin tazminatından yirmi misli fazla idi. Ehliğleşmenin başladığı zamandan pek uzakta bulunmadığımız tahmin olunabilir. (L. Delaporte, Les Hittites, Paris, la Renaissance du Livre, 1926' a müracaat!)

değilse yeni medeniyet şeklinin Avrupaya girdiği zamana en yakın olan devrin tarihini, şekli asliğisile kurup yazabilmek için ne yapmalı?

* * *

Bunun için, daha evvelce, iki şeyi yapmak lüzumile karşılaşırız: Biri ehliğ hayvanların ve ekilmiş hububatın menşelerini bulmak, diğeri bu fevkalâde hâdisenin âmili olan beşer ırkını meydana çıkarmak.

Ekilmiş hububatın menşei, bilhassa Kandol (Candolle) denberi birçok defalar münakaşa edilmiştir. Bu hububata, başlıca Mezopotamya kıtası, yeryüzünün cenneti adı verilen ve Dicle ve Frat nehirlerinin sularile en çok mazharı lûtuflanan topraklar menşei gösteriliyordu. Aronzon (Aaronsohn) un keşfiyatına göre, Filistin, hububatın vatanı değilse bile her halde bu vatanın bir parçası gibiydi. Filhakika bu museviğ nebatat âlimi, Filistinin muhtelif yerlerinde, hattâ oranın mürtefi noktalarında arpaya, buğdaya, yulafa, dariya, hiçbir sayü zerine dahil olmaksızın kendi kendiliğinden yetişen bir halde tesadüf etmiştir. Yine bu âlimin ifadesine göre, o vahşiğ hububat, ehliğleştirilmiş cinslerinden hiçbir hususta aşağı değildir. Rus nebatat âlimi Vaviloff, son senelerde yaptığı tetkikat neticesinde, hububatın ve hiç değilse içlerinden bazılarının muhtemel vatanını şarkın daha ileri kıtalarına, hattâ Afganistana kadar götürmektedir. Hulâsa, Hindistanın garbinden Akdenize uzanan bütün bu muazzam topraklar buğdayın, arpanın, çavdarın [1] darının, yani Avrupanın neolitik halkı tarafından tanınmış hububatın vatanı gibi telâkki olunabilir. Ehliğleştirilen hayvanlar hakkında da aynı hüküm verilebilir.

* * *

Tarih dediğimiz ilim - tabiiğdir ki bu sözümüle Eski Asyanın tarihini kastediyoruz — bu araştırmalarımızda bize yardım edebilir mi? Kıyaslar yapmak suretile belki. Bundan dört bin sene ve belki iki veya üç bin sene evvel, yani ilk neolitiklerin Avrupaya geldikleri farzedilebilen tarihten pek uzak olmıyan bir devirde, Etilerin çoban ve çiftçi hayatını tetkik edecek olursak, burada davamıza yarıyacak bazı işaretler bulabilir miyiz?

[1] Çavdar, Avrupaya daha sonraları, belki de Bronz Devrinde gelmiş gibi görünüyor.

Ankaranın şarkında ve şimdi Kızılırmak ismini taşıyan Halis (Halys) nehrinin büküm noktasında Hattus adlı bir şehir vardı, ki burası Etilerin hükümet merkezi idi. Öyle zannolunabilir ki Eti İmparatorluğu o tarihlerde bugünkü Anadolu topraklarını tamamen kaplamıştı. Etilerin orijinlerinin ne olduğunu hâlâ bilmiyoruz. Bunlar, ağlebi ihtimal, preistorik zamanlardanberi Anadolunun aynı mevkilerinde sakin olan insanların hafitleridir. Anadolu yaylâlarının en eski preistoriklerinin, hububatı ve ehliğ hayvanları bihakkın kendisine borçlu olduğu medeniyetin yaratıcıları olan son neolitiklerden, zaman itibarile, pek uzak olmamaları lâzımgelir.

Tarihiğ tepelerin en derin tabakalarında neolitiklerin bakayasını buluyoruz; birçok müelliflerden sonra Fonder Osten (von der Osten), Alışar hafriyatında bu keyfiyeti müşahede etmiştir. Bu neolitiklerin de selefleri bulunmak lâzımdır; meseleyi başka türlü düşünmeğe imkân yoktur. Bundan birkaç sene evvel Adıyaman'a civar bir küçük vadide meydana çıkarılan orinyasiyen (aurignacien) karakterinde çakmak taşından mamul alât ve edevatın birbirine yakın zamanlara ait şeyler olduğunu kabul edince tevsian, ve fakat her iki kıtaya ait tarihleri muvaziğ yürütmek üzere, bundan Avrupa kıtası gibi Anadolu kıtasının da paleolitik devirde meskûn bir kıta olduğu neticesine varabiliriz. Hernekadar Küçük Asyanın bu paleolitik hayatı hakkındaki malûmatımız hemen hemen mefkut, ve hele neolitik devre ait bilgilerimiz daha çok fazla ise de, bir gün gelip bunu meydana çıkaracağımıza şüphe yoktur[1]. Öyle görünüyor ki beklenen bu gün, uzak değildir; çünkü Alışar hafriyatını idare eden Fonder Osten, Adıyaman harabelerinin keşfolunduğu 1928 yılında oralara bizzat giderek yeniden yeniye bazı çakmak taşları toplamış ve bunları Şikago Şark Enstitüsüne göndermiştir. Fonder

[1] Bu münasebetle Çin kıtasının en eski devirleri hakkında bundan on beş sene evvelki vesika noksanı ile bugünkü vaziyeti hatırlatmak istiyoruz. Bundan 15 sene evveline gelinceye kadar Çinin en eski tarihini tesbit edebilmek için elimizde bulunan yegâne malûmat bu kıtanın neolitik devrine ait bilgiler idi. Kezalik Marmara denizinin öbür tarafında ve hemen bütün Balkan yarımadasında yirmi seneye gelinceye kadar hiçbir paleolitik havza göstermedik; halbuki bugün vaziyet bu merkezde değildir. Anadolu mezolitikleri hakkında henüz hiçbir malûmatımız yoktur; neolitik devre ait dokümanlarımız Şantr (Chantre) ve daha bazı nadir müdekkikler tarafından bulunan Cilâhtaş Devrine ait birkaç baltaya munhasır kalmaktadır. İstanbul Kongresinde Bay Kurt Bittel, Bilecik vilâyetinde Demirci Höyükte bir neolitik istasyon keşfettiğini haber verdi; diğer taraftan Adıyamanda, 1937 ilkteşrininde, Hâmit Koşayın refakatinde neolitik izleri bulduk. Bu meseleye avdet edeceğiz.

Osten 1934 te Londrada içtima eden beynelmilel Preistorik ve Protoistorik İlimler Kongresine bu keyfiyeti bildirmiştir.

1931 tarihinde Bay Kurt Bittel Ankara gaz fabrikasının garbinde kâin bir taşocağında çakmak taşından yapılmış birtakım alât ve edevat bulmuştur. Müellif (L. Dölaport'a müracaat) bunları paleolitik devre ait telâkki etmektedir.

Görülüyor ki hergün, mevcudu çoğaltan yeni yeni şeyler bulunmaktadır. Tekrar ediyorum: Birkaç sene sonra, Eti devrinden evvelki zamanlarda Anadolu'da yaşamış olan en eski medeniyetlerin ciddiğ bir manzarasile karşılaşmış bulunacağız.

* * *

Davamızın ispatı için zarurîğ olan ikinci delil de bu suretle elde edilmiş bulunuyor, ki o da Anadolu kıtasının neolitik devirlerde veya muhakkak olarak buna tekaddüm eden çağlarda yaşamış medeniyetleri ve lâakal paleolitîğın en eski medeniyet devirlerini idrak etmiş olmasıdır.

Ötedenberi hep aynı toprakları işgal edegelmekte bulunan birtakım gruplara mensup insanlar, Anadolu'luların cetleri, şimdi tayin ve tesbiti bizce mümkün olmıyan bir tarihte ve belki de mezolitik devrin sonlarında kendi oturdukları yerlerde veyahut buralara en yakın mahallerde hububatı keşfetmişler ve hayvanları ehlileştirilmişlerdir. Şüphe yoktur ki bu insanlar o hububat ve hayvanatı garpa götürmeden evvel uzun müddet bunlardan bizzat kendileri istifade etmişlerdir.

* * *

Şimdi araştıralım: Bu adamlar kimlerdir? Yani bunları hangi irka bağıyabiliriz?

Bu suale iki yoldan cevap verilebilir: Biri kablettarihte ve tarihin mazbut devirleri içinde bulunmuş iskeletleri tetkik etmek, diğeri bugün aynı mahallerde oturan canlı insanları tetkik etmek.

O iskeletlerle bu canlılar arasında yaratılış bakımından bir rabıta var mı?

Anadolu'da preistorik devre ait iskeletler henüz elimize geçmemişse de, bazı Eti iskeletlerine malik bulunuyoruz. Bu iskeletler Bay Şevket Aziz Kansu tarafından etüt edilmiştir. İskeletlerin anatomi bakımından gösterdiği mümeyyiz vasıfların teferuatına girişemiyeceğim. Bununla beraber, bu iskeletlerde morfo-

loji bakımından bir işaret vardır ki bunun üzerinde durmağa mecburuz: O da iskelet sahiplerinin brakisefal insanlar olduğu keyfiyettir. Kafatası biçimine taallük eden bu nokta üzerinde neden ısrar ettiğimizi şimdi göreceksiniz:

Bugün Anadolu'da ve ona civar mahallerden başlayarak Hazer denizi şarkına ve Orta Asyaya yaklaşan havalide sakin insanların morfoloji bakımından mümeyyiz vasıfları nedir?

Bu geniş topraklarda oturanların ekserisi brakisefal biçimde kafatasına malik insanlardır. Etilerin kafatası itibarile bunlara benzeresi bir istisna telâkki edilemez. Bayan Dellenbak (Dellenbach) tarafından kongreye takdim olunan harita bunu kolaylıkla göstermektedir. Bu keyfiyet muhitin antropolojik ananesi icabıdır. Binaenaleyh Anadolu'nun bugünkü brakisefal insanlarını, Asyanın bu kıtasının yerlileri, yani cedlerinin işgal etmiş oldukları aynı geniş sahada oturmakta olan insanlar farz ve tasavvur edebiliriz. Bugün bu kavimler başka başka isimler taşımaktadırlar: Türkistanda adları Türkmendir; İranda Perstir; Anadolu'da da Türktür. Ancak, bunların ırk itibarile aynı menşeden çıktıkları, hepsinin aynı esasa mensup olduğu pek güzel tasavvur olunabilir. Vaktile merkeziğ ve garbiğ Asyanın bir kısmında - daha ileriye gitmek istemediğimiz için bu hudut içinde kalıyoruz - ırk bakımından mütecanis bir insan grubu yaşamıştı; bunların morfolojik diğer evsafı arasında bir mümeyyiz vasıfları daha vardı ki o da brakisefal olmaları idi. İşte bu insanların bir kısmı ilkönce neolitik çağı takip eden devirde, daha sonra protoistorik devirde - yine tekrar ediyorum bu devir hakkında büyük bir malûmata malik bulunmuyoruz - Protoetilerin cetleri olmuşlardır. Tarihen malûm olan bu Protoetiler daha o zamanlar büyük bir medeniyete sahip bulunuyorlardı. Bunlar yalnız hububatı keşf ve zeretmekle, hayvanları ehliğleştirip yetiştirmekle kalmamışlar; altın, gümüş, bakır gibi madenleri de kullanmışlardır. Dünya tarihi bakımından mühim bir hâdise olarak kaydedelim ki demirin kâşifi de bu insanlar olduğu görülüyor.

Etilerin cetleri olan Anadolu'nun bu eski brakisefalleri, illetten neticeye varmak yolile, Türklerin de cedleri telâkki olunabilirler.

* * *

Tarihin seyri ileriledikçe Anadolu'nun bu brakisefalleri, muhtelif isimler almışlar, muhtelif şekillere tâbi olmuşlar; bunlar, ihtimal, vakit vakit muhtelif diller konuşmuşlardır. Bizden dört

bin sene evvelki zamana ait Eti tabletlerinde büyük ve küçük birtakım kırılların isimlerine, devlet adlarına tesadüf ediyoruz. O zaman Anadolu kıtasının sakinleri hariçde dağınık halde birtakım milletlerden tereküp ediyordu. Fakat bu milletleri vücade getirenlerin aynı ırkın insanları olmaları muhtemeldir. Bazı devirlerde bu milletleri biribirinden ayrılmış görürüz; o vakit zannederiz ki bunlar ayrı ayrı ırka mensup insanlardır. Diğer bazı zamanlarda bunları kudretli bir galibin taç ve tahtı etrafında toplanmış görürüz, o vakit ta aynı millettten olduklarına zahip oluruz. Neolitiklerle bizim aramızda, en son tahlile göre, Selçuklar ve Osmanlılar vardır; bugün bunların adı Türktür.

* *

Bu hâdise, Anadolu'dan başka yerlerde, bundan başka suretle mi cereyan etmiştir? asla; Rumenler vaktile (Get) ve (Daç) değil mi idiler? Ya İspanyollar, İberliler? Ya İsviçreliler, Helvetler, Fransızlar, Keltler, Mogollar? Herhangi bir devlette vukua gelen bir isim değişikliğine o devletin topraklarında yaşıyan halkın fizik karakterlerinin bir değişmesi tekabül edeceği yolunda bir düşünce kimin aklından geçebilir? En zengin muhayyeleler bile buna vücut veremez. Ben vaktile buna dair bir misal irae etmiştim; bu misal hususî ve mahdut bir sahaya ait olmakla beraber ispat edici mahiyeti olduğu için, burada tekrar etmek istiyorum: İsviçrede Vale (Valais) kantonunun bazı aksamı biribirini takip eden devirlerde dört muhtelif dil konuşmuştu: İlkönce Keltik olmuş; Romalıların istilâsından sonra lâtin olmuş; daha sonra cermenleşmiş, ve bilâhare mühim sahalarında Fransız dilini kabul ederek tekrar lâtinleşmişti. Asırlarca müddet biribirini takip eden bu halkta yegâne değişen şey, bir dilin bırakılıp diğer bir dilin kabul olunmasından ibaretti. Bunlar fizik bakımından daima aynı insanlar kalmışlardır. Bu insanlar bazen idariğ bir icap üzerine eski dillerini bırakıp yeni bir dil kabul etmeğe mecbur oluyorlar, fakat hiçbir vakit brakisefallikten dolikosefallığa, yahut dolikosefallikten brakisefalliğe geçmiyorlardı.

* *

İstilâ gören halk üzerinde bu istilânın yaptığı tesir ile o halk değişebilir diye bir iddia vardır. Bu nokta üzerinde birkaç söz söylemek lâzimgeliyor. Bilhassa eski Asya kıtası muhtelif istilâlar

geçirmiş bir memleket olduğundan, buna bakarak her defasında Asya kıtasında görülen insanları kendilerinden evvelki diğer insan tabakalarının üstüne gelmiş ayrı tabakalar zan ve tasavvur etmek lâzıme gelecektir. İlkönce Avrupa ve Asyanın muhtelif kısımlarında görülen ve tahkiki kolay olan bir hâdiseyi göz önüne getirelim. Hem ırk, hem de dil bakımından vahdet teşkil eden beşer grupları mevcut olamaz; meselâ Avrupada bir lâtin ırkı, bir cermen ırkı yoktur. Sadece lâtin dilinden müştak bir dil, yahut cermen tipinde bir dil konuşan muhtelif insanlar vardır. Bu davayı en mükemmel surette ispat edebilecek bir misal teşkil eden Fransayı ele alalım. Alsas havalisini bir tarafa bırakırsak Fransada herkes fransızca konuşur. Bu dil asırlar devamınca, bütün devlet teşkilâtının dili olmuştur. Fakat her zaman böyle değildir. Mazinin çok uzak devirlerine gitmeğe hacet olmaksızın Bretanya eyaletinin pek büyük kısmına fransızca dili ağır ağır girmiştir. [1] Bugün lisan vahdeti hemen hemen mutlak surette teessüs etmiş olan Fransada başlıca üç ırka tesadüf etmekteyiz. 1) Şarkı şimaliğde nordik ırkı temsil edenler; bunlar neolitik devirlerdenberi o havaliye yerleşmişlerdir. (Fransız antropologları bunların menşeiini şimaliğ neolitiklere kadar götürürler) Fransanın en uzun boylu insanları olan bu havali halkı ekseriyet itibarile dolikosefal, yahut dolikosefalliğe mütemayil, sarışın, parlak gözlü insanlardır. 2) Fransanın vasatına müsadif yaylalarda ve Alplerde yaşıyan alpin ırkın mümessilleri; Overnyalar, Dofinuvalar, Savualılar bunun en mükemmel nümuneleridir. Bunların boyları orta uzunlukta ve kendileri brakisefaldir. Gözlerinin ve saçlarının rengi siyahtır. 3) Pirene ve Akdeniz havzasındaki insanlar; bunlar Homo meridionalis tiplerini az çok kendisinde toplamış kimselerdir; bunların boyları ufak, renkleri esmer ve kendileri dolikosefaldir.

Bu suretle antropoloji bakımından Fransız tabirinin ifade ettiği manânın ırk bakımından kıymeti olmadığı görülür; çünkü bu tabir yekdiğerinden ayrı olan en aşağı üç muhtelif ırkın mensuplarına verilmektedir.

Fransızlar hakkında söylediklerimiz Almanlar hakkında da varittir. Almanyanın şimal ve cenubunda aynı dil konuşulduğu halde şimal havalisinin uzun boylu dolikosefalleri ile Bavyeranın esmer renkli brakisefalleri arasında morfoloji bakımından ve her birinin mümeyyiz vasıfları itibarile hiçbir alâka ve münasebet yoktur.

[1] Bretanyada öyle küçük köyler gördüm ki bunlarda halk yalnız breton dili konuşmaktadır.

Davanın ispatı haddinde daha ileri giderek meselâ şimal Almanlarının külliyetli bir kuvvetle İskandinavya memleketlerini istilâ ettiklerini farzedelim; bu istilâ neticesinde bu memleketler halkının lisanı değişebilirse de ırkları değişemez; nitekim Bavyeraların Tirol taraflarını istilâ etmeleri oradaki halkın ırkiğ vasıfları üzerinde hiçbir tahavvül vukua getiremez.

* * *

Esasen istilâ denildiği zaman meselâ Gollerin ve Divičiyo'nun idaresinde Helvetlerin bir defa Romalılara galip gelmek, ondan sonra Sezar tarafından mağlûp edilmek suretile vukubulan istilâlarında olduğu gibi, kavimlerin bir daha geriye dönmemek fikrile yerlerinden kalkıp hakikiğ surette tebdili mekân etmeleri manâsında bir istilâ anlaşılmalıdır. Bu son şekilde istilâyâ kadınlar ve çocuklar da iştirak ettiklerine göre, kendi memleketlerinden başka memleketlere gitmek üzere bu suretle harekete gelenler fethettikleri memlekete bu kadar kalabalık bir kütle halinde yerleşecek olur ve bunlar fethettikleri memleket ahalisinden ayrı bir ırka mensup bulunursa, istilâ edilen memleket halkının ırkı üzerinde bir tesir icra etmeleri derpiş olunabilir.

Harp istilâlarına gelince, bazı müverrihlerin bunlardan bahsederken yaptıkları edebiyat mubalâğalarına karşı dikkatli bulunmak lâzımdır. Bu kabil istilâların hemen bütün vakanüvisler tarafından bildirilen külliyetli miktarda muharip kütleleri tarafından yapılmasına imkân yoktur; Tarihte bir çok yalanlar vardır. İstilâcılar adedinin çokluğu bhusus nakil vasıtalarının kesretli ve suhuletli olmadığı eski devirlerde iâşe meselesini müşkül ve belki gayri kabil kılacağı gibi, zaferin esas şartlarından olan askeriğ hareketler sürat meselesine de bizzarure manialar ika eder. Ondan sonra istilâ ileriledikçe zaferin bizzat kendisi muharebe zayıatı, hastalık, firar gibi sebeplerle istilâ kümelerini telef eder. İstilâ için harekete kalktığı zaman mütecanis bir kütle halinde bulunan bir istilâ heyetinden, bir müddet sonra, ırk itibarile ne kalabilir?

Bu tenkidimi teyit için, tarihte bize hikâye olunan muhtelif istilâ hadiselerini araştırdım ve bunlardan bir tanesini, Visigot'ların istilâsını, misal olarak aldım. Şimdi bu istilâyâ ait tarih ve vakaları hülâsa ederek birbirine yaklaştıralım: [1]

[1] Şu esere müracaat: Eugène Pittard; Les Races et l'Histoire, Paris. — l'Evolution de l'Humanité külliyatında.

Visigot'lar 410 da Romayı yağma ediyorlar. 412 de Luvar (Loire) nehri ile Pirene dağları arasındaki mıntakada görünüyorlar. 415 tarihinde bunları İspanyada buluyoruz. Tuna nehrinin sağ sahiline yerleştikleri tarihten itibaren aradan 39 sene geçmiştir. Yukarda zikrettiğimiz istilâya çıktıkları zaman 25 yaşında olan delikanlıların, eğer bunca macera içinde berhayat kalabilmişlerse, şimdi yaşları 65 tir. Bunlar ırk bakımından İspanyada nasıl bir tesir yapabilirler? Son kırılları Rodenik 711 tarihinde Araplar tarafından mağlûp edildiği zaman Afrikadan gelen fatih kuvvetleri kendi karşılarında buldukları ordular hangi ırkın çocukları idi? Bunlar halâ Visigot'lardan mı teşekkül ediyordu?

Visigot'ların bu istilâsını Cengiz Hanın Musul istilâsına yaklaştırmak mümkündür. Bunu yapmağa teşebbüs ettiğimiz zaman, Tatar denilen beşer grupunu tetkik ederken müşahede etmiş olduğum bir meselenin yani Tatar namı altında toplanan insanlar arasında morfoloji bakımından mevcut olan ademi tecanüsün sebeplerini gözönüne getirdim.

Akla az yakın bir ihtimal olmakla beraber bu on üçüncü asır muhariplerinin sırf Mogol ırkına mensup insanlardan teşekkül ettiğini kabul etsek bile, bu ırkta sima çarçabuk değişmiş olacaktır. Asıl Mogol veya Mogoloid denilen kütle içinde harp vakalarının açtığı boşlukları istilâ olunan memleketler halkından muttasıl alınacak adamlarla dorldurmağa mecburiyet vardır. Mogol orduları içine girecek olan bu adamların yapacakları şey, istilâcıların iktisadî ve siyasiğ muvaffakiyetlerinden kendilerine hisse çıkarabilmek için onların eserine ittiba etmek, onların içine girip kendilerile karışmak olacaktır. Mağluplar, daha doğrusu toprakları üzerinden istilâ kuvvetleri geçen insanlar kendilerinin harap ve yağma edilen topraklarını bırakarak başka fütuhatta zararlarını telâfi etmek çarelerini arıyorlardı. İmdi Mogol ordusundaki boşlukları dolduran bu ahali bilhassa Turanlılar ve Türklerdir. Bundan dolayıdır ki Tatar gruplarının çir çoğu ve bilhassa içlerinden bin tanesi üzerinde tetkikat yaptığım Balkan yarımadasındaki Tatarlar Türk ırkından teşekkül etmiş insanlardır. Tabiri caizse, bunlara tatarlaşmış denilebilir: Ayrı ayrı tabakalardan çıkan küçük çayların iltihak ettiği bir nehir o çaylardan her birinin getirdiği toprakla beraber kendi mıntakasından aldığı toprağı da nasıl cereyanı esnasında birbirine karıştırarak hepsini birden mansaba götürürse, Tatar istilâsının orijinel nehri de böyle olmuştur.

Hâdiseleri daha tam ve sahih bir surette anlatabilmek için zarurî bulunduğum bu mukaddemeden sonra Türklere avdet edelim:

Yukarda söylediğimiz veçhile, Anadolu'nun en eski halkının binlerce ve binlerce senelerdenberi bu aynı toprak üzerinde birbirini takiben geldiklerini, bu uzun devirler zarfında yekdiğeri ardınca gelmiş olan bu nesillerin muhtelif isimler taşımış ve belki de başk başka diller konuşmuş olduklarını, toprak altına gömül-müş şehirlerde (hulâsa etmiş olmak için diyelim ki Eti devrinde) ve daha sonra bugünkü topluluklarında, kendilerine tesadüf ettiğimiz dakikaya kadar bunların yekdiğerinden ayrı siyasiğ ve içti-maiğ akidelere tâbi yaşadıklarını kabul etmek en basit yoldur.

Anadolu'nun uğramış olduğı istilâlara gelince, şurası muhak-kaktır ki, bu istilâları sevk ve idare edenlerin lâakal büyük bir kısmı aynı ırka mensup, aynı orijinel esasın eczasından olan insanlardı. Bir daha tekrar edelim: Bunun başka türlü olmasına imkân yoktur. Anadolu'ya civar mıntakaların antropolojik haritası-na bir bakış bunu ispata kâfidir. Bugün Kürt, Ermeni, Lâz denilen ve büyük bir ekseriyeti brakisefal olan insanlar varlıklarını bu primitif kütleden almışlardır. Semitik (samiğ) denilen istilâlara ge-lince: Bunlar başka ırka mensup insanlar tarafından yapılmıştır ki Araplarla keزالik dolikosefal olan primitif ve hakikiğ Yahudiler ve Suriyelilerin lâakal bir kısmı bu ırktan çıkmışlardır. Mezopotamya-da bulunan kabartmalar üzerinde bu ırkın resimlerine tesadüf olunmaktadır.

* * *

Avrupada yaşamış neolitiklerin siyasiğ hayatlarına dair hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat maddiğ hayatlarının başlıca elemanları ve iktisadiğ endişeleri ne olduğunu biliyoruz. Psikolojilerinin ve sos-yal hayatlarının bir kısmını olsun akla yakın bir surette gösteren tasvirler elimizde bulunuyor.

Bu insanlar, bazen hakikiğ site denilebilecek merkezlere (Hes-baye köyleri, İsviçrenin göl üzerindeki ikamet yerleri), ufak topluluklar halinde dağılmışlardır. Bunların çoban ve çiftçi haya-tına mshsus âdetleri vardır; çakmaktaşını yontmakta, çanak çöm-lek imalâtında pek büyük maharet sahibidirler; iplik bükmeğ, keten ıslatmağ, kumaş dokumağ, balıkağı yapmağ bilirler; deniz-ciliğ zaten vâkıftırlar; sahil halkı bu vukuflarından geniş mik-yasta istifade etmektedir. Halefleri bu ilmi kendi aralarında

büyük denizciler çıkacak dereceye kadar götürmüşlerdir. Bunlar ölülerine - bazan muhteşem olan - mezarlar yapmışlardır.

Zamanımızdan 4000 sene evvel, yani Avrupada neolitik medeniyetin sonuna vâsıl olduğu tarihten belki 2000 sene sonra Küçük Asyada ne görüyoruz? Anadolunun göbeğinde Eti'lerin Hükûmetinin merkezi, Dölâport'un ifadesine göre «Halis» nehrinin (şimdiki Kızılıрмаğın) düğüm noktasındadır. İkinci bin sene içinde burasını ele geçiren Asyalı bir halk sulhperver insanlardır; içlerinden bazıları *inşa olmuş oldukları aynı mevkide bin senedenberi duran* kasabaları ve köyleri, üstü açık yerlere, ve tercihan ufak çayır kenarlarına kurulmuştur; etraflarında müdafaa tertibatı yoktur. O zamanın ehliğ hayvanları, at, merkep, katır, öküz, domuz, keçi, koyun ve köpektir.

(Bunlardan at, merkep ve katırdan maadasına ilkönce İsviçre'nin göl mntakalarında sakin ahalinin yaşadıkları neolitik devirlere ait keşfiyat arasında tesadüf edilmiştir.)

Etilerin herhalde buğday, arpa ve ehliğleştirilmiş bazı yerli nebatatı ettiklerini biliyoruz. O vakittenberi bu nevi ziraatin hiç ardı kesilmemiştir. Her muntazam sosyal hayatta iki eleman olan ziraat ve hayvan besleyicilik, Dölâport'un ifadesine göre, Anadolu yaylalarında eski devirlerin ziraatçiliğinin ve hayvan besleyiciliğinin tabiiğ bir devamı idi. Bu ümit olunmiyan servetleri Eti'lerin cetleri aynı yerlerde, yahut daha şarkta bulmuşlardı; bunlar öyle servetlerdir ki bizim anladığımız manâya göre bunlara malik olmadıkça yüksek bir medeniyet kurulamaz. İkinci bin senenin heyetleri eski bir sosyal nizamın aksetmiş tasavvurlarıdır. Bunların mevcudiyetleri, hakikiğ yerini henüz bilemediğimiz, ve şüphesiz birgün bulup meydana çıkaracağımız bir mevkide icat edilmiş bir şeyin onlara kadar uzanıp gelen bir aksi sedasidi. Bu mevki, garbe doğru uzanmış kolu Anadolu yarımadasını teşkil eden beyaz Asya topraklarında olmak lâzımdır. Bu insanları, bir kısmı şarkiğ Avrupa yolile -veya belki Karadenizin şimalinden - Ege'ye yollanarak bize neolitik medeniyeti getirmiş olan medeniğ kavimlerin, yerlerinde bırakıldıkları bir yadiğar gibi telâkki etmek caizdir.

*
* *

Avrupa medeniyeti bir yaratma eseri olmadığına göre, neolitik medeniyetin Avrupa topraklarına gelişini nasıl tasavvur edebiliriz? Şimdi bunu mülâhaza edelim :

Bu medeniyetin maddî cihetlerini ilkönce İsviçre göllerinin çamur tabakaları arasında bulunan şeylerle oldukça iyi bir surette öğrenmiş bulunuyoruz. Paleolitik arazide bulunan eşyanın hepsi bu çamur tabakası, bu «göl gübresi» içinde, hiç bozulmamış olarak, bugün bile mevcuttur. Bunlar buğday ihtiyatları, bir mevsimde toplanmış meyva ihtiyatları, yemek bakıyeleri ve bilumum ev alât ve edevatı gibi şeylerdir. Külliyyetli miktarda bulunan kırintıların dikkatle tetkiki sayesinde ki göl mıntakaları neolitiklerinin gündelik hayatlarını tesbite muvaffakiyet elvermiştir. Bu hayat, bir su sathı üzerindeki hayat ile alâkadar olan ufak tefek bazı teferruat farkile karada yaşayan neolitiklerin hayatının aynı olmak lâzımgelirdi. Kırlarda inşa edilmiş meskenlerle mağaralar içinde olup biten şeylere ait malûmatımızın bu derecede olmaması, bu mesken ve mağaralarda çürüeyebilen maddelerin çabuk mahvolmuş olmasından mütevellittir. Neolitiklerin hayvanları öküz, koyun, keçi ve domuzdan ibaretti. Köpek onlara mezolitiklerden kalmıştı. Onu, ancak Tunç Devrinde tanımışlardı. (Şunu da hatırlatalım ki, Anadolu neolitiklerinin halefleri olan Etiler ata mutasarrıf bulunuyorlardı.)

Hububatla ehliğ hayvanatın asılları Avrupada olmadığını yukarıda söylemiştik. Bunların Avrupa kıtasına, gelmesi muhakkak ki tabiiğ bir hâdise eseri değildir. Gerek hububat gerek hayvanat bize, insanın desti zabt ve tasarrufuna geçmiş bir halde gelmişlerdir. Ne çoban ne de bahsettiğimiz cins hayvanat boğazları kendi kendilerine geçerek gelmişlerdir. Bunlar ağır bir muhaceret yolile Karadenizin şimalinden geçmiş olabilirler. Mezru hububat bizim mıntakalarımızda, girmiş oldukları şekilden ilk oluşlarındaki "spontané," hale rucu etmiyorlar. Kezalik Küçük Asyada ehliğleştirilen hayvanların bütün Kafkasya, bütün Rusya boyunca tek başlarına yürüyüp geldikleri, yahut Marmara denizini aştıkları görülmez. Bir takım insan gruplarının gerek müteaddit nesiller müddetince devam eden ufak yürüyüşlerle ve civardan civara geçmek suretile, gerek binnisbe süratli bir muhaceret şeklile bu hububat ve hayvanatı Avrupa topraklarına getirmiş olduklarını kabul etmek zarurîğdir.

Bu insan grupları o servetlere uzun müddettenberi malik olan kimselerden başkası olamaz.

* * *

Şimdi bu muhacir ve aynı zamanda mucit insanların mensup oldukları ırkı meydana çıkarmak için yeni bir delil ilâve ederek ispat ve bu hayvan sürülerini idare edenlerle o hububatı getirenlerin o zaman Avrupa kıtasında mevcut Avrupalılar olmayıp hususî tipte birtakım insanlar olduğunu göstermeğe imkân var mıdır?

Bu yabancılar nereden geliyorlardı? Tabiiğdir ki bunlar brakisefal insanlarla meskûn yerlerden, yani Önsasyaya en yakın mıntakalardan gelmişlerdi. Milâttan iki bin sene evvel Etiler bu hususiyetleri kendilerinde idame edegelmiş oldukları gibi, Anadolu'nun bugünkü halkının ekseriyetinde de bunlar aleddevam görülmektedir.

Şu halde, muhakemelerimizin bir kıymeti varsa bu muhakemelerden bizzature çıkacak netice de şu olmak icap eder: Neolitik medeniyet dediğimiz sosyal inkılâbı getirenler bugün Anadolu'da sakin olanların cetleridir. Hali hazırdaki malûmatımız bunun böyle olduğunu göstermektedir.

Bu neticeden istintaç olunduğuna göre, bütün Avrupa, -diğer kıtalar Avrupa ile mütesanit olduğuna nazaran bütün medenî küre,- Anadolu'yu ve ona mücavir memleketleri, medeniyeti hazıramızın bütün elemanlarını ve başlıca ırklarımızdan birini kendisinden aldığımız bir mukaddes toprak gibi telâkki etmek, Önsyanın bugünkü Avrupanın anası olmuş olduğunu kabul etmek lâzımgelir.

Türk dostlarımdan bu müşahedeye bakarak fazla gurura düşmemelerini talep ederim.

* * *

Şimdi Küçük Asyadan gelerek bugün Homo Alpinus namile yadedilen ve Avrupada meskûn akvamın mühim bir kısmını teşkil eden brakisefalleri daha iyi tanımak icap eder.

Avrupada meskûn bulunan başlıca dört ırk arasında Alpinus denilen ırkın hududu taayyün etmek üzeredir. Son seneler zarfında mahallerinde yapılan müteaddit anketler sayesinde, bilhassa Alpin kütle haricindeki topraklara ait malûmatımız çok fazlaşmıştır. Buralardaki beşer tipinin mücmel bir surette teşhisi iyice yapılmıştır: Bunların boyları orta, yahut ortadan fazladır (takriben 1,64 santimetre.- diğer yerlerde olduğu gibi burada da boy uzamıştır). Kafatasları brakisefaldır ve canlı insanların kafalarının ölçüsü takriben 85 ten 86 ya kadardır. Saçlarının rengi umumiyetle esmer ve bazılarının da siyahtır. Gözleri kestane rengindedir. Bunlar

Broka Keltiklerinin, Deniker'lerin, Kelto Ligurların, Kelto - Retiklerin ırkıdır. Homo Alpinus tabiri son zamanlarda büyük Avrupa kütlesi haricinde geniş sahaları işgal eden bir ırk göstermekle beraber, yukarda zikrettiğimiz müradifler arasında iltibas vukuu ihtimaline karşı biz yine Homo Alpinus tâbiri üzerinde ittihat edebileceğimizi katig olarak anlıyoruz.

Paleolitik zamanlarda Avrupayı dolaşmış olan muhtelif tipte insanların hepsinin bütün o devirler müddetince kafatasları dolikosefal biçimde olduğunu ve ilk defa olarak Ofnet'de mezolitik devrinde yüzde kırk nisbetinde brakisefal bulunduğunu yukarda söylemiştik. Bu andan itibaren brakisefallerin ehemmiyetli kalabalıklar halinde garbe doğru ilerledikleri görülüyor. Avusturyanın, Bavyeranın, İsviçrenin, yukarı İtalyanın ve Fransanın göl mıntakası meskenlerini, ağılebi ihtimal bunlar bina etmişlerdir. İsviçre palafitlerinden anlaşıldığına göre, palafitlerin bânisi olan bu brakisefal insanlardan sonra oralara bir dolikosefal geliş olmuştur; ancak bunların nereden geldiklerini ve hangi asla mensup olduklarını henüz bilmiyoruz. İsviçrenin göl mıntakalarında meydana çıkan dolikosefal kafa taslarının son paleolitiklerin hafitleri olması mümkündür; her halde bu paleolitikler günün birinde sabah şebnemi gibi buhara münkalip olmuş olamaz, farz ve tahmin edilen bu muhacereti tekrar bir brakisefal geliş takip etmiştir. İsviçre antropologları bunları ilkönce gelen proto - brakisefallerden ayırmak için kendilerine neo - brakisefal adını vermişlerdir.

Bu neo - brakisefaller hakikaten uzun bir fasıla ile ilk muhaceret kafilelerini takip etmiş olan şarklılar mıdır? Yoksa daha sadece İsviçrenin gerisinde kalmış, ve İsviçre ile Marmara denizi ve Karadeniz ve meselâ Tuna boyu mıntakalarında yerleşmiş daha eski gruplar mıdır? Asıl mesele üzerinde hiçbir değişiklik vücade getirmeyecek olan böyle bir münakaşa haddi zatinde de müşküldür; çünkü bir iki vaka istisna edilecek olursa, mensup oldukları arz tabakalarının evşafını gösterecek mahiyette vesikalar henüz bulunmamıştır. Meseleyi devirlerin sırasına göre tetkik edebilmek için vücudu elzem olan bir şart bugün hemen tamamile mefkuttur.

* * *

Bu Anadolu brakisefalleri Alp dağlarının göbeğine gelmek için hangi yolları takip ettiler? Karadenizden ve ağılebi ihtimal Boğazlardan gelen bu neolitikler Tuna yolile Transilvanya ve

Karpat dağları kenarlarına yanaşmışlardır. Acaba bu dağları şimalden ve cenuptan aşmışlar mı, yoksa bir çok noktalarda yolları önüne çıkan boğazları açıktan açığa geçmişler midir? Bu gibi meseleler mevzuu bahsolunca harita üzerinde tabiiğ muhaceret yollarının nehir vadileri olduğu hatıra gelir. Bu takdirde muhaceret yolu nehrin akışına makûs istikamette olarak Tuna nehrinin hiçbir fasilaya uğramıyan yoludur ki, o insanlar bu yol üzerinde tesadüf ettikleri Tizayı geçerek oradan Galiçya Karpatlarına girmiş olacaktırlar. Ancak bir nehrin akışına makûs istikamette gitmek her zaman kolay bir şey değildir. Bir çok yerlerde aşılması imkânsız geçitlere tesadüf edilir, ki bu kabil geçitler Tuna nehrinde mevcuttur. Yukarıda zikrettiğimiz muhaceretin az çok kalabalık bir kütle halinde vuku bulup bulmadığını bilmediğimiz için bir faraziye olarak büyük bir grupun Tuna vadisinin en yukarı mıntakalarına doğru çıkmak suretile katettiği kabul olunsa bile, bu grup bazı noktalarda dağ geçitlerinden geçmek mecburiyetinden variste kalmamıştır. Muhakkak olarak şunu söyleyebiliriz ki, bazı neolitik kafiler bu geçitlerden geçmişlerdir. Bunu gerek yer yüzünde ve gerek mezarlarda bulduğumuz şeylerden öğreniyoruz.

* * *

Alpin denilen ırk, siyah gözlü ve siyah saçlı brakisefallığını temsil eden yegâne Avrupa ırkı değildir. Bir de Dinarik ırkı vardır ki, bunu zamanla daha iyi anlamağa muvaffak oluyoruz. Bu ırk mensuplarının boyu, vasatiğ hesabına, Alpin ırk mensuplarının boyundan çok yüksektir. Kafa tası vazih surette yuvarlaktır (takriben 85 . 86) saçlarının rengi alelâde koyu yahut çok koyudur. Yüzü uzun, burnu doğru veya gaga biçimindedir. Bugünkü tetkikatımıza göre bu ırkın en halis mümessilleri Adriyatığın şark ve şimal sahillerile hinterlandında yani Şimaliğ Arnavutluk, Karadağ, Bosnahersek ve Dalmaçyada yerleşmiş bulunuyor. Bunların Venezyada da oldukça kesretli surette buldukları zannolunuyor. Şimaliğ İtalyanın şark kısmında boyları ortadan yüksek olanlar bunlardır. Bu insanlar daha preistorik devirlerde Avrupanın merkezine ve şimaline doğru muhaceret etmişlerdir; peyderpey izlerine tesadüf ettiğimiz ve etnolojik kıymet ve ehemmiyetini ölçmeğe başladığımız bu muhaceret yolile o insanlar Norveçe ve Britanya adalarının şimaline kadar gitmişlerdir. İçviçrede ve her halde bu memleketin

Grizon kantonu sakinleri arasında bu enteresan beşer grubunun mümessilleri bulunduğu hemen hemen muhakkak gibidir. Ofnet mezarlıklarında bulunan kafaların sahiplerinin Alpin veya Dinarik ırkından hangisine mensup olduklarını katıyetle anlamanın ehemmiyeti pek büyüktür. Bu mezarlarda gövde bulunmayıp yalnız kafa bulunması şayanı teessüftür; vücut iskeletinin diğer aksamı da bulunabilseydi anlamak istediğimiz şeyi öğrenecektik.

* * *

Alpin tipinin coğrafiğ bakımından menşeyini anlamak meselesi Dinarik tip hakkında da varit olabilir. Bu da ötekisi derecesinde ehemmiyeti haizdir. Bir çok müelliflerin tuttıkları yolu takip ederek biz de bu iki tipin her biri hakkında araştırmalar yapılabilmek maksadile bir an için her iki grubu, brakisefallikleri ve malûm olan mümeyyiz vasıfları ile birleştirilmiş bir blok halinde toplayabiliriz. Bu brakisefal blokun, menşeyinde tek bir kütle halinde olduğu kabul edilince, sonraları bu kütle boy ve yüz uzunluğu esasına göre ikiye ayrılmış olabilir. Bunun neticesinde de ırk bakımından esaslı taksimler husule gelebilir ve bunlar bizim antropolojik tasnifimize göre Alpin ve Dinarik ırkları teşkil edebilir.

Böyle bir faraziyenin şayanı kabul olabileceği mülâhazasına göre geriye, bu brakisefal blokun doğduğu yeri aramak meselesi kalır ki, bu da bizi davamızın hareket noktasına getirmiş olur. Bu araştırmalarda nazarlarımız daima ve ister istemez bir yere teveccüh ediyor ki burası bu brakisefallerin vatanı diye telekkiye mecbur olduğumuz vasatiğ ve garbiğ Asyadır.

Neolitik ırkın morfoloji bakımından bütün mümeyyiz vasıfları bütün teferruatile henüz malûmumuz değildir. Çünkü bu ırkın merkeziğ ve garbiğ Avrupaya gelmek için takip etmiş olduğu yol üzerinde şimdiye kadar kafa tasından başka elimize bir şey geçmemiştir; ancak, bir gün gelecek, bunları da muhakkak öğreneceğiz.

Şimaliğ İtalya, Alpo - dinarik dediğimiz bu insan teşekkülünün bir timsalini göstermektedir. Piemone ve Venedik havalisi insanları brakisefal olmakla beraber diğer morfolojik karakterler bakımından birbirine benzemezler. Venedik havalisi insanları Piemontelilerden daha uzun boyludur. Bu ayrıntının muhit namı verilen ve herkes için kâfiğ bir izah sayılan sebepten mütevellit olduğunu

kabul etmek güç gibidir. Gerçi içtimaîğ muhitlerin tesirile insanların boyu değıştığını biz de biliriz; ancak burada o tesiri ileri sürmeğe hiç mahal olmadığı fikrindeyim. Şimdi İtalyanın brakisefalliğı iki menşee dayanır: Biri Alpin olmak, diğeri Dinarik olmak.

İndüsün şarkında Egeye kadar uzandığı malûm olan bu beyaz Asyaya mensup geniş beşer blokunu tetkik ettiğimiz zaman tek başına nazarı mülâhazaya alınan brakisefal kütlei mühimesi içinde bazı çeşitlere tesadûf olunur. Meselâ brakisefal memleketlerin hepsinde insan boyları mütecanis değildir. Anadolu halkını yerlerinde tetkik etmiş olan antropologlar bunu görüp meydana çıkarmışlardır. Bu insanların boyu, vasatiğ itibarile, Avrupa insanların vasatiğ boyundan uzundur. Ancak yine bu insanlar üzerinde yapılan ferdiğ tetkikat bunlar içinde bir çoğunun bu vasatiğ uzunluğa da yetişemediğini göstermektedir. Eski bir etüdümde de söylemiş olduğum veçhile [1] Türk antropologları başlı başına bir mevzu olarak en büyük boylularla boyları daha az uzun olanları, bunların diğerk morfolojik vasıfları ve ezcümle kafa tası ve yüz vaziyelerinin kıymetlerle bir arada tetkik etmelidirler.

---

[1] Eugène Pittard, Contribution à l' Etude des Turcs d'Asie Mineure.— Türk Antropoloji Mecmuası, İstanbul 1929. — Bayan Âfet'in 200 Türk kadınının antropolojik karakterlerine dair yep yeni bir etüdüne müracaat olunabilir.— (Bükreşte 1937 de toplanmış olan Arsiulusal Antropoloji ve preistorik Arkeoloji Kongresinde yapılan bir tebliğ.)

Bu muhtelif noktalara yakında avdet edeceğiz.

ORTAZAMAN TÜRK HUKUKİ MÜESSESELERİ

İSLÂM AMME HUKUKUNDAN AYRI BİR TÜRK AMME
HUKUKU YOK MUDUR ?

O. Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

I. MES'ELENİN BUGÜNKÜ HALİ

§ I. On asırdan fazla bir zamandanberi, Türkler, islâm âlemi dediğimiz dini ve kültürel camia (*communauté*)'nin içinde, onun en mühim unsurlarından biri olarak, bulunuyorlar. XIinci asırda Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra bu âlemin siyasi hegemonyasını ellerinde tutan Türkler'in tarihi, şimdiye kadar, yalnız askeri ve siyasi bakımdan tetkik olduğu için, onların bu husustaki hâkim rôlleri azçok tebarüz etmiş bulunuyor. Fakat, kültür tarihi bakımından, Türkler'in İslâm medeniyeti'nin teşekkülündeki rollerinin mahiyeti daha anlaşılmaş yahut, yeni yeni anlaşılmaşa başlamıştır. Müesseseler tarihi ve bilhassa asıl mevzuumuzu teşkil eden hukukî müesseseler tarihi'ne gelince, bu hususta ortazaman müslüman hukukçularının dar ve şematik nazariyelerinden dışarı çıkılmamış, yâni, Türkler de dahil olmak üzere bütün müslüman kavimlerde müşterek ve — menşeyini dinden aldığı cihetle — değişmez bir islâm hukuku telâkkisinden ileri gidilememiştir. Bu doğmatik telâkki çerçevesinden çıkamayanlar için, islâm hukuku dairesinde fakat ondan ayrı bir ortazaman türk hukuku'ndan bahsetmeğe, türk hukukî vicdanının doğurduğu hukukî müesseselerin mevcudiyetini kabûl etmeğe imkân yoktur. İşte hukukçularımız arasında şu son senelere kadar hâkim olan kanâat, bundan ibaretti.

§ II. İslâm hukuku hakkında tetkikatta bulunan nâdir bâzı garp hukukçuları ve müşteşriklerle, islâm ve türk tarihi üzerinde çalışırken siyasi müesseseler (yâni amme hukuku) hakkında da tetkiklerde bulunmağa mecbur olan bâzı tarihçilerin bu husustaki kanâatleri de, netiye itibariyle, bundan hemen hemen farksız

gibidir. Türk hukuku hakkında avrupa ilim âleminde yerleşmiş olan bu menfi telâkkiyi, meselâ en yeni bir hukuk ansiklopedisinde türk hukuku maddesini yazmış olan *P. Bisoukides*'in bu hülâsasında açıkca görebiliriz: ona göre Türk milletinin hayatından ve Türk urf ve âdetlerinden doğmuş bir türk hukuku yoktur; islâm kadrosu içinde yaşayan Türkler'in hususi hukuku (*droit privé*), islâm hukukundan ibarettir; amme hukukuna (*droit public*) gelince, bu hususta müellif üç büyük devre ayırıyor: VIII inci asırda XIX ncü asır ortalarına yâni Tanzimat'a kadar gelen birinci devirlerde, İstanbul fethine kadar, Türkler, islâm hukukunun sünni - hanefî mezhebi ahkâmına tabi olmuşlardır; İstanbul'un fethiyle Türkler'in Bizans'tan birtakım amme müesseseleri aldıkları görülür; ve nihayet Kanunî Süleyman devrinde, hayatî zaruretler sebebiyle, dini hukuktan — nazari değilse bile hiç olmazsa fi'li olarak — biraz ayrılmak ıycap etmiş, yeni birtakım kanunlar ortaya çıkmıştır ki, bunlar, daha fazla, amme hukuku sâhasındadır. Ancak bu devrede yâni Süleyman'ın te'sisatı devresindedir ki, Osmanlı Türkleri'ne has bir hukuktan bahsedilebilir [1]. İşte *P. Bisoukides*'in, kısmen şahsî düşüncelerinin mahsulü olmakla beraber, daha ziyade, bu mes'ele hakkındaki müşterek kanâatlerin bir ifadesi olarak vardığı netiye, bundan ibarettir.

§ III. Maksadımız burada bu veya şu müellifin yanlışlıklarını düzeltmek veya teferruat mes'elelerinin tenkidine girişmek değildir. Esasen burada *P. Bisoukides*'in makalesinden bahsetmemiz, onun ortazaman türk hukuku hakkındaki müşterek fikirlere tercüman olmasından dolayıdır. Yoksa, daha birçok müsteşrik, hukukçu ve tarihçilerin eserlerinde aynı esasî fikirlere tesadüf ederiz: meselâ Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul fethinden sonra Bizans'ın birçok müesseselerini aynen aldığı, uzun zamanlardanberi birçok garp — hattâ muahhar türk — müellifleri tarafından tekrar edilip durmuştur; bunun gibi, yalnız hususi hukuk sahasında değil amme hukukunda da Türkler'in hiçbir hususiyet göstermiyerek yalnız taklit ve iktibas ile iktifa ettikleri daima iddia edilip durmuştur. İstanbul fethinden sonra Osmanlı müesseselerine Bizans müesseselerininin te'siri iddiasını tetkik için vaktiyle neşretmiş olduğumuz eserde, ilmi tahlillere değil, *préjugé*'lere ve evvelce edinilmiş fikirlere (*idécs préconçues*) istinad eden bu gibi menfi kanâatları

[1] Fritz Stier - Somlo und Alexander Elfter, *Hadwörterbuch der Rechtswissenschaft*, Band VI, Berlin 1928. S, 100

uzun uzun izzah ve tenkit etmiştik [2]. Burada aynı şeyleri tekrarlamayı zait görüyoruz. Ancak, Türkler'in kültür tarihine ait birçok mes'eeler gibi, bu mes'eelerde de garp âlimlerini yanlış ve menfi netiycelere sevkeden başlıca sebepleri kısaca izzahedebiliriz:

A. Türkler hakkındaki menfi telâkkiler. Maalesef birçok ilim adamlarının bile — istemiyerek — esiri oldukları bu préjugé'lere göre, Türkler hertürlü medenî teşkilâtın mahrum ve göçebe an'anelerinden kurtulamamış basit askerlerdir; idari ve siyasi teşkilâtlarını bile başkalarından almışlar, ve mağlûp ettikleri kavimlere mensup ferdler sayesinde bu teşkilâtı tatbik edebilmişlerdir (*Nöl-deke, Hautsma, Rambaud* ve sairlerinin noktazarları). Bu noktadan hareket eden bir tarihçi veya hukukçu için, islâm kültürü dairesinde hususî bir türk hukuku aramaya imkân yoktur [3]. Esasen bütün bu gibi âlimler, Türkler'in daha İslâmiyet dairesine girmeden evvel hususî bir kültür sahibi olduklarını da, tabiatıyla, hatırlarından geçirmemişlerdir [4].

B. Tarihi ve sosyolojik kültürden mahrumiyet. Şimdiye kadar türk hukuku tarihiyle, doğrudan doğruya veya dolayısıyla, az çok uğraşmış olanlar, ya metinlerin filolojik tenkit ve izzahından ileri geçemiyen mahdut görüşlü filologlar, yahut, bilhassa islâm hukuk sisteminin tetkikiyle uğraşan hukukçulardır. Geniş mânasiyle tarihi ve sosyolojik kültürden mahrum olan bu gibi araştırmacılar, ortazaman islâm hukuku çerçevesinde bir türk hukukunun mevcut olup olmadığını aramak için nasıl hareket lâzım geldiğini şüphesiz düşünemezlerdi. Sâhaları itibariyle hiç olmazsa siyasi ve idari müesseselerle (yâni amme hukukiyle) az çok iştigâl etmeleri icap eden tarihçilere gelince, bunlar tarihin daha fazla askerî ve diplomatik hadiseleriyle — diğer tâbir ile *institutionnel* değil *accidentel* vakıalarla — meşgûl olduklarından, içtimâî tarih tetkikatına girişmek için icap eden hazırlıktan, yâni bugünkü geniş mânâsiyle tarihi ve sosyolojik kültürden mahrumdurlar. Ortazaman şark tarihi'ne ait tetkiklerin — meselâ ortazaman garp tarihine ait tetkiklere nisbetle — henüz nekadar geri bir safhada bulunduğunu birkaç yıl evvel çıkan bir eserimde açıkça göstermiş-

[2] M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*. Türk Hukuk ve İktisat Tarihihi Mecmuası, C. I, 1931.

[3] *Aynı eser*, S. 177-178.

[4] *Aynı eser*, S. 181.

tim [5]. Bu devrin birçok büyük ve esaslı mes'eleleri, halledilmek şöyle dursun, henüz bir problem halinde ortaya konmamıştır. Bütün bu şartlar içinde, garp tarihçi ve hukukçuları arasında «bir türk hukuku mevcut olmadığı» tarzında menfi bir kanaatin ne sebeple yerleşmiş olduğu kolayca anlaşılır.

II. USÛL MES'ELESİ

§ IV. Ortazaman türk hukukunu tetkik için, umumiyetle hukuk tarihi tetkiklerinde ittibâ edilen usûle ve tarihi — filolojik muhtelif yardımcı disiplinlere müracaat tabiidir. Bu çalışma için sistematik hukuk bilgisi ne kadar zaruri ise, muhtelif mahiyette tarihi kaynakların sağlâm bir tarzda kullanılabilmesi için, filoloji ile beraber tarihin yardımcı ilimleri dediğimiz tâli şübelerin bilinmesi de o kadar zaruridir. Bilhassa ortazaman türk tarihi gibi henüz en belli başlı kaynaklarının mahiyet ve kıymeti lâyıkıyla tesbit edilmemiş, büyük bir kısmı henüz yazma halinde kalmış, tenkidli basmalarına başlanmamış, yani *érudition* mesaisi henüz pek geri bulunan bir sâha için bu zaruret büsbütün kendini gösterir. Her tarihi çalışmanın ilk adımı olan *analytique* safha için zaruri olan bu hazırlıklardan sonra, *synthétique* mesai için de, bütün içtimai *institution*'lar tarihini kucaklayan geniş bir tarihi kültür'e ihtiyaç vardır: bu arada, ortazaman'da Türkler'le maddi ve mânevî sıkı münasebetlerde bulunan muhtelif kavimlerin — geniş mânâsiyle — tarihini ve bilhassa hukuki müesseseleri tarihini bilmek büyük bir ehemmiyeti haizdir: kültür tarihinde esasî bir ehemmiyeti olan mütekabil te'sirler mes'elesini anlamak başka suretle kabil olamaz.

§ V. Maamafih bütün bu bilgiler kuvvetli bir sosyoloji kültürüne yâni hukukî sosyoloji'ye dayanmadıkça, daima eksik kalmıya mahkûmdur. Bir taraftan tarih'e, diğer taraftan hukukî etnografya'ya dayanarak, umumiyetle hukukî müesseselerin mahiyetini ve tekâmülünü izyaha çalışan bu ilim şübesi, sosyolojinin sair şübeleri gibi, henüz başlangıç hâlinde bulunmakla beraber, şimdye kadar elde ettiği netiyeler, hukuk tarihiyle uğraşanlarca aslâ ihmâl olunamayacak kadar mühimdir. Sair bütün tarihi tetkiklerde olduğu gibi hukuk tarihi tetkiklerinde de, vesiykaların eksik veya mübhem bıraktığı birtakım cihetleri ikmâl etmek, yahut, herhangi

[5] M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1935, P. 31-32.

bir metnin ifade ettiği müessesenin hakiki mahiyetini anlayabilmek ancak bu sayede kabil olur. Bilhassa ortazaman türk hukukî müesseseleri üzerinde çalışanlar, bu husustaki vesiykaların azlığı ve mübhemliği karşısında, hukukî sosyolojinin yardımına fevkalâde mühtaçtırlar. Hukukî etnografya'ya gelince, ortazaman türk tarihinin hususî tekâmülü netiycesi olarak, bu şübenin, türk hukuku tarihini te'sis bakımından hususî bir ehemmiyeti vardır: mâlûmdur ki Türkler ortazaman esnasında büyük nisbette İslâm dinini kabûl etmekle beraber, birbirlerinden çok uzak sâhalarda ve maddî ve mânevî çok farklı şartlar dairesinde yaşamışlardır; hattâ bâzı uzak sâhalarda, mütecerrit kalmış bâzı küçük Türk şübeleri, son zamanlara kadar, eski paganizm'i ve onunla müterafik müesseseleri, kabiyle ananelerini muhafaza etmişlerdir. Bugüne kadar devam eden bu vaziyet, yâni muhtelif Türk şübeleri arasında içtimaî tekâmülün mühtelif safhalarını temsil edenlerin mevcudiyeti Türk hukukî müesseselerinin tekâmülünü takip hususunda türk etnografyasına çok ehemmiyet vermiştir. Bu sayede, tarihî vesikaların lâyıkile tesbit edemediği herhangi bir hukukî müesseseyi anlamak ve tekâmül safhalarını tâkip etmek kabil olduğu gibi, haricî te'sirler mes'elelerinin tetkikinde de sıkı bir kontrol imkânı elde edilmiş oluyor. Demek oluyor ki türk hukuk tarihini te'sis için, geniş mânâda hukukî etnografya'nın yardımından başka, bilhassa türk hukukî etnografyası'nın *donnée*'lerinden âzamî nisbette istifade imkânı vardır. Bu şartlar içinde, Comparatif metod'u — bâzı sosyologlar gibi mübhem ve şüpheli bir şekilde değil, — tarihçi zihniyetine uygun olarak, yâni muhtelif Türk şubelerinin muhtelif zaman ve mekânlardaki müesseselerini birbiriyle karşılaştırmak için, dar fakat sağlam bir şekilde kullanmak imkeni da kolaylıkla tahakkuk edebilir. Aşağıki mâ'ruzatımızın kolay anlaşılması için, bu araştırmalarda ne gibi «müdir fikirler: *idées directrices*» e tebaiyet ettiğimizi böyle en kısa bir şekilde hülâsayı zarurî gördük.

III. GERİYE BİR BAKIŞ

Ş VI. Türkler'in islâm kültürü çerçevesinde kendilerine has bir amme hukuku yaratıp yaratmadıkları mes'alesinin tetkikine girişmeden evvel, ona tekaddüm eden diğer bir mes'elenin aydınlatılması zaruridir: Türkler İslâmiyeti kabul etmezden evvel, kendilerine has hukukî müesseselere malik değiller miydi? Hukuk tarihini yalnız kanun metinlerinin şerbinden

çıkarmak isteyen bâzı garp müelliflerine göre, Türkler ancak müslüman olduktan sonra hukukî bir kültüre malik olmuşlardır ki, bu da islâm hukukundan başka bir şey değildir. Biraz evvel bu menfi kanâatleri ve bunu doğuran başlıca sebepleri kısaca izah etmiştik [§ III]. En basit bir sosyoloji bilgisiyle mücehhez olan bir kafa bile, iptidai cemiyetlerin dahi kendi bünyeleriyle mütenasip hukukî müesseselere mâlik oldağını bilir. Türkler gibi eski zamanlardanberi büyük siyasi hey'etler kurmuş bir milletin ise, yalnız hususî hukuk değil bilhassa amme hukuku bakımından da kendine has müesseseler vücutte getirmiş olması gayet tabiidir. Sosyolojik *donnée*'lere dayanan bu mantiki istidlâli, tarihi vesikalarla teyit maksadiyle — mevzuumuzun dışına çıkmamak için yalnız ortazaman çerçevesine munhasır kalmak üzere — Türkler'in İslâmiyet'ten evvelki hukukî kültürlerine ve bilhassa amme hukuklarına umumî bir göz atalım:

§ VII. Ortazaman Türkleri'nden bahseden tarihçiler, hemen umumiyetle, Türkler'in göçebe hayatı geçirdiklerini ve ancak İslâmiyet'ten sonra yavaş yavaş yerleşik hayat şekline geçtiklerini bir *mütearife* gibi kabul ederler. Hâlbuki bu devirdeki bütün Türkleri göçebe telâkki etmek tamamıyla yanlıştır: Eftalitler, Bulgarlar Cenubî Uygurlar gibi Türkşûbelerinin *sédentaire* olduklarını bütün kaynaklar tasrih eder. Hayat tarzları itibariyle orta zaman'da göçebe veya yarı-göçebe Türk zümreleri de mevcut olmakla beraber, *nomadisme*'i İslâmiyet'ten evvelki Türk cemiyetleri için esasî bir karakter gibi telâkki etmiye imkân yoktur [6]. Maamaf'h, coğrafi şartlar ve iktisadî zaruretlerle sıkı sıkıya alâkalı olan ve birbirinden çok farklı şekilleri bulunan *nomadisme*'in, içtimai tekâmül bakımından, geri bir safha olduğunu ve göçebe kavimlerin maddî ve mânevî yüksek bir kültürden ve hukuk-teşkilâtan mahrum bulduklarını zannetmemelidir [7]. Tarih ve sosyoloji tetkiklerinin bugünkü neticeleri, bu yaşayış tarzında

[6] Eftalitler'in şehirlerde yaşadıkları, Menandre ve Procope'un eserlerinde açıkça söylenir [E. Drouin, *Mémoire sur les Huns Ephtalites*, 1895, P. 9]. Bulgar hakkında İbn Fadlân'ın şehadeti, Uygurlar için ise, tarihi vesikalardan başka şu son otuz kırk senedenberi yapılan kazıların neticeleri zikrolunabilir. Hiong-nu ve Tu-kiü'lerin ekincilikle iştigâl ettikleri ve şehirleri olduğu, o devre ait tarihi kaynaklarda açıkça görülür.

[7] İctimai tekâmül bakımından birbirinden çok farklı göçebelik şekilleri olduğunu unutmamalıdır. Onun bâzı ileri şekillerinin, ekincilikten daha yüksek bir içtimai tekâmül merhalesi olduğu, şu son yıllarda birtakım âlimler tarafından kuvvetle müdafaa olunmaktadır.

da yüksek bir kültür seviyesine erişmek mümkün olduğunu meydana koymuş [8], hattâ, yukarı-ortazaman'da Avrupa'nın yerleşmiş halkının, kültür bakımından, Eurasia'nın göçebe kavimlerinden ne gibi iktibaslarda bulunduğunu göstermiştir [9]. Bilhassa askerî teşkilât, harp âletleri ve tekniği gibi hususlarda faikiyetleri, kendilerine düşman kavimlerin kronikçileri tarafından bile itiraf edilmiş [10] bâzı göçebe Türk zümrelerinin, bu fâtih ve istilâcı atlı göçebelerin, dahili teşkilât yâni idari ve siyasi müesseseler bakımından da ileri bir derecede olmaları gayet tabiidir. Biraz aşağıda, hukuk tarihi bakımından bunun ehemmiyetini tebarüz ettireceğiz. Yalnız burada müphem bir meseleyi aydınlatmak istiyoruz: türlü isimler altındaki Türk şübeleri tarafından yapılmış istiyâlâ hareketlerini hikâye eden avrupa kronikçileri, onların hayat tarzlarını ve kültür seviyelerini, *réalité*'ye tamamiyle aykırı olarak, çok geri bir şekilde göstermiye çalışmışlar [11], hattâ bu sebeple çok defa kendi kendileriyle tenakuz düşmüşlerdir. Aynı hâli, Türklere muhasım çin annalcilerinde aynen gördüğümüz gibi [12], Cengiz istiyâsından bahseden muasır islâm ve hıristiyan kaynaklarında da müşahade etmekteyiz [13]. Balkanlar'daki maddî mânevî büyük kültürel te'sirleri ciddi Balkan âlimleri tarafından açıkça itiraf edilen

[8] A. Rasovskij [*les Comans et Byzance*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare Tome IX, 1935, a. 346-354], bunu, Komanlar'dan bahsederken çok iyi tebarüz ettirmektedir. Asırlardanberi Karadeniz şimalindeki geniş bozkırlardan geçen Türk şübeleri hakkında tetkiklerde bulunan âlimler bu hakikati te'yt etmektedirler [meselâ: Bulletin of the international Committee of Historical Sciences, No. 35, 1936, P. 529].

[9] Buna ait en son ve mühim tetkiklerden André-G. Hudricourt'un *De l'origine de l'attelage moderne* adlı mühim mekalesiyle, Marc Bloch'un buna medhâl olarak yazdığı sahifeleri zikredebiliriz [Annales d'Histoire économique et sociale, No. 42, Vol, VIII, 1936 P. 513-522].

[10] Ortazaman kaynaklarının sathî bir tetkiki bile bu hükmü vermeğe kâfidir. A. Rasovskij'nin yukardaki makalesine bakınız.

[11] Yunan, lâtin ve rus kaynakları, birbirini taklid ederek, Hun'lar, Peçenekler, Komanlar hakkında hemen hemen aynı seyleri tekrar ederler. Tarihi hakikate uymayan bu tavsiflerin, Karamzin gibi eski tarihçiler değil Vasilievskij, Uspenskiij, Marquart gibi ciddi âlimler tarafından nasıl tenkitsizce kullanıldığını, A. Rosovskij, çok doğru bir görüşle anlatıyor [aynı eser, S. 346-347].

[12] Bunların en sathî bir tetkiki, birçok tenakuz örnekleri gösterebilir.

[13] Nesevî ve İbn-ül-Ethir'in ifadeleriyle, Kragos ve Vartan gibi ermeni kronikçilerinin tavsiflerini bir misâl olarak gösterebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nu [14], hiçbir iz bırakmadan geçen bir göçebe seli gibi tasvir eden birtakım muasır tarihçileri de gördükten sonra [15], mağlup kavimlere mensup ortazaman kronikçilerinin Türkler hakkındaki ifadelerini nasıl büyük bir ihtiyatla kullanmak lâzım geldiğini daha iyi anlayabiliriz.

§ VIII. Yukarı ortazaman'da Asya ve Cenub-Şarkî Avrupa'nın muhtelif sahalarında Tu-kiü, Uygur, Hun, Eftalit, Hazar, Avar, Bulgar v. s. gibi türlü isimler altında gördüğümüz türk devletlerinin hukukî müesseseleri hakkında henüz hiçbir ciddi tetkik yapılmış değildir. Fakat, şimdiye kadar mâlûm kaynaklarda bu hususa dair parça parça tesadüf edilen dağınık ve kifayetsiz malûmat dahi, hunların hiç de iptidai sayılamıyacak bir hukukî tekâmül merhalesinde bulduklarını göstermiye kâfidir. Bâzıları büyük imparatorluklar halinde inkişaf eden bu siyasi uzviyetlerin amme müesseseleri, iyi tanzim edilmiş ve muntazam işler bir mahiyette idi. Daha eski zamanlardanberi teşkilâtçılıkla ve devlet kuruculukla tanınmış olan Türkler'in vücade getirdikleri bu devletin hukukî müesseseleri birbiriyle mukayese edilince, aralarında birçok benzeyişler, hattâ ayniyetler olduğu derhâl görünüyor: amme hukukuna ait birtakım *conception*'lar ve onlarla bağlı bir takım hukukî şekiller, sonra bir takım rütbe (*dignité*) veya me'muriyet (*fonction publique*) isimleri, bâzan asırlarla fasıla ile, birbirlerinden çok uzak sâhalardaki türk devletlerinde göze çarpıyor. Bundan asırlarca sonra bir takım müslüman türk devletlerinin — islâm hukuk kültürü çerçevesindeki — mümasil müesseselerinde de aynı hukukî telâkkilerin ve şekillerin, aynı idari an'anelerin, aynı unvanların yaşadığını görüyoruz. Küçük fakat çok dikkate lâyık bir iki misâl ile bunu göz önüne koyalım:

§ IX. Hiongnu teşkilâtında on ikisi sağ on ikisi sol olmak üzere yirmi dört büyük me'muriyet vardı; memuriyetlerin böyle *sağ* ve *sol* diye ikiye ayrılışını Tu-kiü'lerde gördüğümüz gibi, sonradan meselâ Oğuzlar'ın ictimai teşkilâtında, Mogollar'da, Hârezm şahlar'da, Memlûkler'de, Ak-Koyunlular'da, Safevîler'de de

[14] J. İvanoff, *La Question macédonienne*, Paris 1920, P. 224; *Revue internationale des études balkaniques*'de bu mes'ele hakkında mühim yazılara tesadüf olunur; bilhassa: P. Skok, *Restes de la langue turquie dans les Balkans*, 1 ère année, P. 247-260.

[15] M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzi mülahazalar*, P. 284

görüyoruz [16] Macar âlimi *András Alföldi*, Çin serhadlerinden Cenubi Rusye bozkırlarına kadar muhtelif sâhalarda kurulmuş muhtelif türk devletlerinde mevcudiyetini iddia ettiği *Çifte Hükümdar* müessesini de bununla alâkalı bulmaktadır [17]. Onun İslâmiyet'ten evvelki birçok türk devletlerinde varlığını gösterdiği bu hukukî telâkkinin devamını, daha asırlarla sonra, müslüman türk devletlerinde de tâkip etmek kabildir [18]. Yine eski Türkler'deki hakimiyet telâkisi'yle bağlı bir âdeti. «hükümdarı bir kilim üzerinde yukarı kaldırarak cülûsunu iylân etmek» şeklindeki merasimi, Milâdi 532 de, o sırada Çin'de hükümlan olan ve türklüklerin hiç şüphe edilmeyen Toba sülâlesinde gördüğümüz gibi, V- VII inci asırlarda Cenubi Mogolistan'ın Tarbagatay mıntıkasındaki Türkler'de ve bunlardan çok sonra Cengiz Çocukları'n'da, Kerman Karahatayları'n'da, Özbekler'de ve daha sonra Kasım hanları ile Kazak-Kırgız hanları'nın cülûs merasimi'nde görüyoruz [19]. Bir rütbe veya me'muriyet ifade eden türk unvanlarını da, aynı suretle, birbirinden çok uzak sâhalarda teşekkül etmiş türk devletlerinde asırlarca fasıla ile müşâşahede etmek kabildir: XI inci asırda müslüman Karahanlılar devleti'nde, XII-XIII üncü asırlarda da Hindistan türk devletleri'nde mevcut olan *yugruş*, unvanını Avarlar' da da görüyoruz; demek oluyor ki bu unvan muhtelif Türk şübeleri arasında daha avarlar'ın Cenub—Şarki Avrupa'ya muhaceretlerinden evvel mevcuttu ve İslâmiyet'ten sonra da devam etti [20]. Tu-kiü'lerde ve Uygur'lardaki bâzi *protocolaire* unvanlara Karahanlılar, Selçuklar, Artuklar, İlhanlılar gibi muahhar sülâlelerde tesadüf edilmesi de amme hukuku

[16] *Aynı eser*, S. 193-194.

[17] *A kettös kiralysag a nomadoknal*, Göçebelere ikiz hükümdarlık). Budapest 1933. Değerli âlimin «Hükümdarlık müessesesinin Şimali asya atlı kavimlerinde teşekkülüne ait tetkikler» adlı mühim araştırmalarının ikincisini teşkil eden bu makaledeki bâzi mutalâaların, düşündüklerimize uygun olmadığını kaydedelim. Bunları «Türk'erde Hakimiyet (soveraineté) telâkkinin tekâmülü» hakkında hazırladığımız bir eserde etrafiyle izzah fırsatını bulacağız.

[18] Bu husustaki tafsiylât o eserededir.

[19] Alföldi András, *Aynı eser*, P. 36 da Toba'lardaki bu âdetten bahsediyor. Sonraki türk devletlerinde bu âdetin devamı hakkında tafsiylât, biraz evvel bahsettiğimiz eserimizdedir.

[20] Fazla tafsiylât için şu makalemize bakınız: *Eski türk Titülatüre'üne ait nollar 1* (yakında Körösi Csoma - Arcihivum mecmuasında almanca olarak çıkacaktır).

sâhasında eski an'anelerin devamına bir delildir. Hukukî *continuité*'yi gösteren bu gibi daha birçok misâller zikretmek kabilse de, bu küçük tetkikin dar çerçevesinden çıkmamak için onlardan bahsetmiyoruz. Hususî hukuk sahasına gelince, gerçi buna ait tarihî malzeme amme hukukuna ait malzeme ile mukayese edilemeyecek kadar az olmakla beraber, Türkler'in hukukî etnografyasına ait bilgilerin yardımıyla, bu hususta da azçok vazih netiyelere varmak kabil olacaktır ümidindeyiz.

§ X. Ortazaman türk devletlerinin bilhassa amme müesseseleri hakkıddâ verilen bu izzahattan sonra, bir suâl kendiliğinden hatıra gelir: hukuk tarihinin mütearifelerindedir ki *iktibaslar ve taklitler* hususi hukukt'an ziyade amme hukuku'nda daha fazla göze çarpar. Acaba Türkler, daha yukarı-ortazaman'da mütekâmil bir hâlde gördüğümüz hukukî müesseselerini, dahill hayatlarının bir tekâmülü netiycesi olarak mı, yoksa, daha fazla, münasebette buldukları muhtelif kültür dairelerinden iktibas ve taklit suretiyle mi vücade getirmişlerdir? Gerçi herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şartların vücutu lâzımdır; ve birbirleriyle temasta bulunan kavimler, kültür seviyyeleri nekadar yüksek olursa olsun, diğer sâhalarda olduğu gibi hukuk ve bilhassa amme hukuku sâhasında da birbirlerinden daima iktibaslarda bulunmuşlardır; bu itibar ile, ortazaman'da birbirlerinden çok uzak coğrafi muhitlerde, çok farklı maddî ve mânevî şartlar içinde tekâmül eden Türk hukukî müesseselerinin, Türkler'le münasebette bulunan muhtelif kavimlerin mümasil müesseseleriyle karşılıklı te'sir ve aksi te'sirlerde bulunmaları pek tabiidir. Fakat, hertürlü *idée préconçue*'den uzak olan bu ilmi telâkki ile, Türkler'i «hertürlü hukukî kültürden mahrum, ve bütün müesseselerini hariçten almıya mecbur» addeden menfi telâkki arasında ne bariz bir tezat vardır. Türkler'de bulunan bütün mevki ve vazife isimlerinin mutlaka başka kavimlerden alındığını isbat için zoraki etimoloji oyunlarına müracaat eden bâzı âlimler, sırf bu gibi *préjugé*'lerin kurbanı olmuşlardır [21]. Şimdi biz, tamamiyle objectif olarak, mevcudiyetlerini tebarüz ettirdiğimiz ortazaman türk hukukî müesseselerinin ne dereceye kadar dahili bir tekâmül netiycesi veya bir iktibas mahsûlü olduklarını ve bunların Türkler'e komşu kavimler üzerinde bir te'sir bırakıp bırakmadıklarını kısaca araştıralım.

[21] Tafsiylât için bu zikrettiğimiz makaleye bakınız.

§ XI. Yukarı-ortazaman'daki türk devletlerinden meselâ Tu-kiü'lerden bahseden çin annalleri, bunların kendilerine mahsus urf ve âdetleri ve kanunları olduğunu kaydederler. Yunan, lâtin ve islâm kaynaklarında da muhtelif türk şûbelerinden ve devletlerinden bahsedilirken bunu te'yid eden kayıtlara, ve gerek amme hukuku gerek hususi hukuk bakımlarından mühim mâlûmata tesadûf olunur. Bütün bu dağınık malzeme, basit bir annalist göziyle değil, yukarıda kısaca izzahına çalıştığımız usûl ile [§IV-V] tetkik edilince, türk devletçiliğinin hukukî cephesini ve umumî karakterlerini kavrayabilmek kabil olacaktır. Devlet kurmak, amme müesseseleri yaratmak demek olduğuna göre, büyük türk imparatorluklarının kuvvetli teşkilât yâni sağlam hukukî müesseseler vücade getirmiş olması pek tabiidir. Yukarı-ortazaman'ın en muntazam ve sağlam teşkilâta malik bir imparatorluğu olan Sasâniler'in, komşuları olan türk imparatorluklarının idarî ve askerî teşkilâtı hakkında büyük bir takdir besledikleri buna bir delil olarak zikredilebilir [22]. Hakikaten, muayyen kaideler ve formüllere malik bir *chancellerie* sahibi olduğunu bildiğimiz Tu-kiü imparatorluğu'nun bu takdire lâyık olduğu çok açıktır [23] XX inci asırda Şarkî Türkistan kazılarında meydana çıkan malzeme arasındaki birtakım hukukî vesiykalar, büyük bir kısmının hangi asırlara ait olduğu — çünkü içlerinde XIV üncü hattâ daha muahhar asırlara ait olanlar da vardır — taayyün edememekle beraber. herhalde oldukça eski hukukî an'anelerin bakiyyesi gibi de telâkki olunabilir [24]. Kezalik, Protobulgarlar'ın yâni Türk Bulgarlar'ın parçalar halinde

[22] *Al-'İkd al-Farid*, C. I, S. 101-106; baska arap kaynaklarında da bunu te'yit eden kayıtlar vardır.

[23] Cha-po-lio Han'ın 584 de Çin imparatoruna yolladığı bir mektubun çince tercemesi mevcuttur ki, P. Pelliot, bnnun, türkçe aslından sadâkatle terceme edildiğini, ziyra yazılış tarzında çin usûllerine muhalif olarak tarihin başta olduğunu ehemmiyetle kaydediyor ve çince transkripsiyondan Han'ın türkçe unvanlarını istidlâl ediyor [*Neuf notes sur des questinos d'Asie Centrale*, P. 209 - 211]. Bu mes'eeler hakkında tafsiylât, yukarda bahsettiğimiz eserde dir.

[24] Bu hukukî uyur vesiykaları başlıca Radloff, Le Coq, Malov taraflarından neşredilmiştir. Bu hususta malûmat için: A. Caferoğlu, *Uygurlarda hukuk ve maliye istihlaları* Türkiyat Mecmuası, C. IV. P. 1-3; bu araştırmadan başka, Heinrich Herrfahrdt'ın *Das Formular der uigurischen Schuldurkunden*, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Band XI. VIII. S. 93-103. Bu sonuncu müellif bu vesiykaları X-XIII ncü asırlara ait saymakta ise de, vesiykalarda bunu gösterecek hiçbir kayıt yoktur. Ancak, XII nci asırdan evvele ircâ edilemeyen bu vesiykalarda, daha eski devirlerin hukukî an'anelerinden bakiyyeler bulunması pek tabiidir. Bu vesiykaları en toplu olarak şu eserde

intikal eden bâzı kanunları [25], hukuk tarihi bakımından da mühim bir vesiyka olan Kök-Türk kitabeleri, bütün bu mahdut ve nadir bakiyyeler, yukarı-ortazaman Türkleri'nin hukukî hayatını ve bilhassâ amme müesseselerini anlamaya yarayan mühim vesiykalarlardır. İşte bütün bu müesseselerin birbiriyle ve aşağı-ortazaman'daki mümâsil türk müesseseleriyle mukayesesi, biraz evvel bâzı misâllerle gösterdiğimiz veçhile [§ IX], bunların herhangi bir taklit ve iktibas eseri olmaktan ziyade Türklerle has bir hukukî hayatın mahsûlleri olduğunu meydana koymaktadır.

§ XII. Bunu te'yid eden en kuvvetli bir delil olarak, Türkler'le komşu yaşamış muhtelif kavimlerin amme hukuku üzerindeki türk nüfuzunu zikredebiliriz. Ruslar'ın, Sırplar'ın, Macarlar'ın siyasî ve hukukî tarihleri hakkında tetkikatta bulunan âlimler, bunu açıkça göstermişlerdir.: Slavlar üzerindeki türk te'siri hakkında *Peisker*'in nazariyesini çok müfrit bulanlar bile, meselâ slav hukukunun mâruf tarihçisi *Karel Kadlec* gibi, Avarlar'dan başlayarak Bulgarlar'ın, Hazarlar'ın Peçenek ve Komanlar'ın Slavlar üzerindeki kültürel ve hukukî te'sirlerini kabûl ediyorlar [26]. *Prof. İorga* Balkanlar'da iki asır hükümran olan (VI-VIII.) *Avarlar*'ın tâbiyetlerindeki kavimler ve bilhassa Slavlar üzerindeki nüfuzundan bahsettiği gibi [27], bu

bulmak kabildir: *W. Radloff*, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad 1928. Bu vesiykalar arasında XIVncü asır ortalarına ait birini *Rahmeti Arat* (Türk tarih, arkeologya ve etnografya Dergisi, Sayı III, 1936, S. 101112) daha doğru olarak neşretmiştir.

[25] Protobulgar hanı *Krum*'un *Kanunları*'ndan 5 madde, Bizanslı leksikograf *Suidas* (X veya XI nci asır) vasıtasıyla intikal etmiştir; tafsiylât için: *Karel Kadlec*, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933, P. 75.

[26] *Aynı eser*, P. 20-21. Çek âlimi *J. Peisker*'in meşhur nazariyesine göre, eski Slavlar devlet kurmak kabiliyetinden mahrumdular. Onlar iptida türk-tatar esareti altında kalmışlardır. *K. Kadlec*, Slavlar'ın henüz birbirlerinden ayrılmamış oldukları en eski devirler için türk t'sirini kabûl etmemekle beraber, ayrıldıktan sonra, bu te'siri kabûl ediyor; ve en başta *Avar* nüfuzunu zikrediyor. *Vareg-Ruslar*'daki *Kogan* unvanının *Hazarlar*'daki *Kagan-Hakan*'dan alındığını, *Peisker* ve sair slavistlerle beraber *W. Barthold* de kabûl etmektedir [*Ortaasya türk tarihî hakkında dersler*, 1927, P. 55]. Ekser slavistlerce kabûl edilen bu gibi misâlleri daha çağaltmak kabildir.

[27] *N. İorga*, *le Caractèr commun des institutions du Sud - Est de l'Europe*, Paris 1929, P. 63-69. Slavlar'daki *Bolyar* = *Boyra*, *Ban*, *Zupan* unvanları da *Avarlar*'dan gelmez; fakat *Boyar*'ın *Bolad*'dan geldiği hakkında *İorga* tarafından büyük bir kat'iyetle ileri sürülen iddianın ne tarihi ne de filolojik hiç bir esası yoktur.

devri en iyi bilenlerden *M. Alföldi* de avar müesseselerinin te'sirini tesbit etmektedir [28]. Protobulgarlar'daki bütün Türklerle müşterek birtakım müesseselerin, Balkan Slavları üzerinde müessir olduğu malûmdur Türk amme müesseselerinin Cengiz istiylâsından sonra Rusya'da ve Cenub-Şarki Avrupada'ki mühim te'sirlerinden ise biraz sonra bahsedeceğiz. Macar hukuk tarihçileri, ilk macar krallığının teşekkülünü tetkik ederken, macar devlet *doctrine*'i üzerinde türk hukukunun te'sirini açıkca göstermişlerdir ki [29], Slav hukuku tarihçileri, aynı telâkkileri Protobulgar'larda da bulmaktadırlar [30]. İşte, kısaca işaret ettiğimiz bütün bu vakıalar, yukarı ortazaman'da, köklerini maziden alan kuvvetli türk hukukî müesseselerinin mevcudiyetini, ve bunların sair komşu ve tâbi kavimler üzerindeki tes'irini anlatmağa kâfidir sanırız. Şimdiye kadar hemen tamamıyla ihmâl edilmiş olan türk hukuk tarihi hakkında ciddi tetkiklere başlanılırsa, bu müesseselerin mahiyeti ve icra ettikleri te'sirin derecesi daha sarih olarak anlaşılacaktır. Ancak, daha şimdiden, bu sıraladığımız tarihi şahâdetlere ve yabancı hukuk tarihleri tetkikatından çıkan netiyelere dayanarak kat'iyetle söyleyebiliriz ki, Türkler, İslâmiyet dairesine girdikleri zaman, eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre maliktirler.

IV. MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE AMME HUKUKU

§ XIII. Daha yukarı - ortazaman'da kuvvetli amme müesseselerine malik olduklarını gördüğümüz Türkler, İslâmiyeti kâbulden sonra müslüman hukuku esasları üzerinde muhtelif dev-

[28] *Bulletin of the international Committee of historical Sciences*, No, 32, 1936 P. 394. Alföldi'ye göre Avarlar'ın siyasi müesseselerinin inkişafı, Slavlar için büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştur.

[29] Joseph Deér, *l'Ancienne Royauté hongroise*, P. Nouvelle Revue de Hongrie, Juillet 1934, P. 138-146) Bu mühim makale, müellifin 1934 de Szeged'de neşrettiği *Heidnische und Christliche in der altungarischen Manarchie* eserinin güzel bir hulâsasıdır. O, mukayese metodu ile ilk Macar krallığının esasında, Türk kültürü dairesindeki bütün kavimlerde müşterek olan otorite prensipini meydana çıkarmıştır (ayrıca bakınız: *Revue historique*, Tome CLXXVIII, No. 363. 1936, P. 51-52). Bu hususta tafsiylât, yukarda bahsedilen eserimizdedir.

[30] Protobulgarlar'da memleketin hanedan âzası arasında taksim edilmediğini kaydeden K. Kadlec, aksi takdirde bunun bütün türk şubelerinde müşterek bir kaide olan «Hükümdarlık kuvvetinin temerküz ettirilmesi» (*Concentration*) usûlüne mügayir olacağını söyler [*Aynı eser*, S. 64].

letler kurdular. Acaba bunların amme müesseseleri, umumiyetle iddia edildiği gibi, münhasıran İslâm amme hukuku esasları üzerine mi dayanmaktadır? Diğer bir ifade ile, bu türk devletleri, kendilerinden evvelki veya muasırları olan islâm devletlerinin mümâsil müesseselerini sadece taklit ile mi iktifa etmişlerdir? Bu suâlin cevabını verebilmek için iptida islâm hukukî müesseselerinin ve bilhassa islâm amme hukukunun mahiyet ve inkişafına tarihi bakımdan sür'atli bir göz atmak zaruridir.

Fıkıh denilen islâm hukuk sistemi, menşeiini dinden almakla beraber, İslâmiyet'in yayıldığı ve yerleştiği yeni sâhalardaki mahalli hukuk an'anelerinin de te'sirleri altında muhitin ictimai-iktisadî zaruretlerine tetabuk ederek teşekkül etmiştir. Emevîler zamanında başlıyan bu nazari ortodoks sisematizasyon, bilhassa Abbâsîler zamanında, onların sünnî mezhebini kuvvetlendirmeyi istihdaf eden siyasi gayeler yaptıkları teşvikler ve onu nazarı sâhadan adli tatbikat sâhasına geçirmeleri sayesinde, tamamlandı. Amme hukuku sâhasında da, fi'li vaziyeti dinî esaslara bağlamak gayretile, ilk *nazarî construction*'lar yine bu zamanda vücade getirildi. Muahhar *compilateur*'lerin tarihi realiteye hiç uymıyan sırf nazari ve sistematik eserlerinden alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son gününe kadar memleketimizde hukuk tedrisatının mukaddes esasını teşkil eden *Fıkıh*'ın [31] tarihi teşekkülü, XIX uncu asır sonunda bilhassa *Schnouck-Hurgronje* ve *Goldziher* gibi iki büyük islâmiyatçı tarafından, hiç olmazsa umumî hatlariyle izzah olunmuştur [32]. Onları tâkip eden

[31] Cumhuriyet devrinden evvel, hukuk fakültelerimizle mülkiye mektebinde bu *fıkıh* tedrisatı (Usûl - i fikh, Mecelle, Vasâyâ ve Farâiz, Ahkâm - ı arâzi ve evkaf dersleri) tamamiyle ortazaman zihniyetiyle, dogmatik ve teolojik bir şekilde yapılmış, muahhar sünnî - hanefî kompilatörlerin şematik kadrolarından kurtularak daha eski hukuki ve tarihi kaynaklara kadar çıkmak hatıra gelmemiş, islâm hukukunun da - sair bu gibi sistemler gibi - tarihi bir tesekkül olduğu düşünülmemiş, *grap*'ta buna ait yapılan tetkikler, o devrin en meşhur ve modernist hukuk üstadı sayılanlar arasında bile tamamiyle meçhûl kalmıştır. *Sawa Paşa - Étude sur la théorie du droit musulman*, IIVol. Paris 1891 - 98) adlı eseri, bu dogmatik, ortodoks zihniyetinbir mahsûlüdür ki, *Goldziher* ve *Schnouck Hurgronje*'nin haklı tenkitlerine ugramıştır, Tahsilleri itibariyle *grap* hukuk telâkileriyle istinyas etmeleri icap eden daha sonraki hukukcularımızın eserlerinde islâm hukukuna dair ara sıra verilen malûmatın ve ileri surulen fikirlerin, eski teolojik medrese telâkilerinde dışarıçıkamaması, anlaşılabilir bir garibedir ki, muahhar osmanlı hukukculuğunun iflâsına bundan açık bir misâl olamaz. İşte, memleketimizde bir « milli hukuk mesleği » teessüs edememesinin başlıca âmillerinden biri de budur.

diğer âlimlerin mesaisi sayesinde bu tarihi inkişafın mahiyeti ve bunda müessir olan yabancı hukuk sistemlerinin te'sir dereceleri yavaş yavaş daha iyi anlaşılmağa beraber, tetkiki icap eden mes'eleler daha çoktur. Amme hukuku sâhasında ise bu tetkikat henüz pek iptidai bir mahiyette bulunuyor. Merhum C. H. Becker'in bâzı parlak tecrübelerinden sonra [33], son zamanlarda A. Mez'in Abbâsiler'in ilk asırlarına, G. Demombynes ve Lévi-Provençal'in Endülüs ve Şimalî Afrika islâm devletleriyle Memlûkler İmparatorluğu'nun amme müesseselerine ait neşrettikleri monografiler [34] ehemmiyetle zikre lâyük olmakla beraber, müesseseler tarihine ait bu cins sağlam travaylar henüz pek azdır [35]. Maamafih bu mahdut tetkiklerden çıkarılabilecek netiyecelerden de haberi olmıyan, ve tarihi realite'yi gösteren tarihi kaynaklara değil, sadece ideâl konstrüksiyonlar ifade eden hukukî metinlere dayanan bâzı müellifler, islâm hukuku'nun, Atlas kıyılarından Çin hudutlarına kadar, bütün müslüman memleketlerinde hâkim ve değişmez bir sistem olduğunu iddia etmektedirler. Bu dar telâkkiye göre, muhtelif islâm devletlerinin amme müesseseleri, aynı esaslar üzerine kurulmuş olmak icap eder; çünkü bunların *législation* faaliyeti islâmî

[32] Bu hususta umumî mâlûmat ve bibliyografya için *Encyclopédie de l'İslâm'da* Goldziher tarafından yazılan *Fıkh* maddesine bakınız. Bu âlim ve ondan evvel Schnonck - Hurgronje, İslâm hukuku kaynaklarını eski ve sağlam vesikalara istinad ettirdikleri hâlde, Sawa Paşa, XI - XV nci asırlarda tesbit edilmiş an'anelere tabi olmuştur. E. Lambert, Roma hukuku tarihinin kaynakları hakkında bunlarla mukayese edilecek mahiyette araştırmalar mevcut olmadığını iddia etmektedir [*La Fonction du droit civil comparé*, Paris 1903, P. 393 - 396].

[33] Onun iki ciltte toplanan muhtelif yazılarına bakınız.

[34] G. Demombynes, *La Syrié à l'époque des mamelouks*, Paris 1923; *Masâlik el Absâr fi Mamâlik el Amsâr I. l'Afrique, moins l'Égypte*, Paris 1927. Lévi-Provençal *l'Espagne musulmane au Xème siècle, institution et vie sociale*, Paris, 1932.

[35] Muhammed Nâzım'ın *The life and times of Sultan Mahmud of Gazna* adlı eseri, Mahmud devri teşkilâtı hakkında oldukça sağlam mâlûmat verebilir. İshwari Prasad'ın *A History of the Qaraunah Turks in India*, 1936 sında da bu devir amme hukukunu alâkadar eden kısımlar bulunur. Agha Mahdi Husain'in *Le Gouvernemet du Sultanat de Dehli*, Paris 1936 adlı kitabı çok sathidir. Kimi azçok kıymetli ve büyük bir kısmı kıymetsiz olmak üzere böyle birçok eser zikrolunabilir. Bu mevzulara ait ve daha fazla hukukî mahiyetteki - Avrupa hukuk fakültelerinde yapılmış - bâzı doktora tezleri, her bakımdan çok sathidir. Mesela [M. Chaygan, *Essai sur l'histoire du droit public musulman*, Paris 1934] adlı tez, bu husustaki en mühim tetkikler bile hiç bilinmeksizin yazılmıştır.

prensiplerle sıkı sıkıya tahdit edilmiştir; gerçi Hanefî mezhebindeki *istihsân* (approbation) ve Mâlikî mezhebindeki *istislâh* prensipleri, devletin lëgislatif otoritesine nazari olarak da azçok bir serbestî temin eder; ve devlet bu prensipe dayanarak, amme menfaati mevzuubahs olduğu zaman, fakihlerin *kıyâs* (analogie mëthodique) ine muhalif harekette bulunabilir; fakat dinî mahiyette yâni tekemmül edemez (imperfectible) bir *lëgislation* için bu serbestinin ne kadar mahdut olacağı meydandadır. İşte, ekser hukukçularda hâkim olan bu *formaliste* telâkkiye göre, islâm amme müesseseleri bütün müslüman devletlerinde, aynı menşe'den çıkmış yâni birbirinden farksız — yahut pek az farklı — olmak ıycab eder ki, bu takdirde müslüman türk devletlerinin amme hukukundaki hususiyetleri aramak mânâsız olur. Yukarıda söylediğimiz vechile [§ II] *Bisoukides*'in İstanbul fethine ve Kanûnî Süleyman zamanına kadar osmanlı amme hukukunda hiç yenilik olmadığını iddia etmesi, işte böyle bir lojik istidlâl mahsülüdür.

§ XIV. Tarihi zihniyetin aslâ kabûl edemeyeceği bu formaliste telâkki, islâm hukukunun tarihi teşekkülü hakkında - hattâ şimdide kadar - elde edilmiş netiyecelerle de hiç bir suretle te'lif edilemez. İslâm hukuku tarihi hakkında yukarıda zikrettiğimiz âlimlerin mesaisi sayesinde biliyoruz ki, menşei *Kitap* ve *Sünnet*'ten - yâni iptidai arap urfiyle Mohammed'in kanun koyucu şahsiyetinden - almakla beraber, bu hukuk, muhtelif yabancı hukuk sistemlerinden müteessir olmuş, ve bilhassa *Jurisprudence*'in yaratıcı faaliyeti islâm hukukundaki tabirile *içtihâd* - sayesinde, o devirlerin iktisadi ve içtimai zaruretlerini karşılıyan geniş bir sistem hâlini almıştır. Bu sistemi vücade getiren unsurlar içinde *Kitap* ve *Sünnet*'in hissesi *Von Kremer*'in çok zaman evvel söylediği vechile, ancak yüzde birdir. Buna rağmen, nazari sistem olarak, *Fıkıh*, dinî mahiyetin aslâ kaybetmemiştir. Tatbikata gelince, *Schnouck-Hurgroniye* ve *Goldziher* tarihi delillerle gösterdiler ki İslâm'ın ilk patriyarkal devri istisna edilecek olursa, bu nazari ve ideâl sistem hiçbir zaman tam olarak tatbik edilememiş, Emevi ve Abbasi hükümdarları birçok defalar devletçe görülen zaruret karşısında Peygamber'in vaz'ettiği ahkâma mugayir hükümler isdârına mecbur kalmışlardır. Biz bunu teyit için, daha patriyarkal devirde bile, içtimai veya siyasi zaruretler hasıl olduğu zaman meselâ Ömer gibi bir devlet reisinin bile — amme hukukuna ait mes'elelerde — buna mümasil hareket-

lerde bulunduğunu ilâve edelim [36]. Emevî hükümdarları, Ömer II'nin kısa zamanı istisna edilecek olursa, hareketlerini din ahkâmıyla te'lif etmeyi hiç düşünmemişlerdir; ve *fıkh*, onların devrinde aslâ bir *müsbet hukuk* (droit positif) kıymetini alamıyarak daha fazla teolojik bir spekülasyon mahiyetinde kalmıştır. Açıkta açığa teokratik bir ruh ile mücehhez olan Abbâsî devrindedir ki bu nazari hukuk, yavaş yavaş genişliyerek ve muhitin şartlarına tetabuk ederek, resmen «hukukî hayat kaidesi» olarak tanınmıştır. Fakat bu devrede bile, sistematik fıkıh kitaplarında gördüğümüz bütün ahkâmın fiilen tatbik olunduğu zannına düşmemelidir. İctimai ve iktisadi zaruretler, iki türlü *jurisdiction*'un teşekkülünü iycap etmişti: İslâm hukukunu tatbik ile mükellef ve devletçe mansup kadı'ların *şer'i kazâ* (*jurisdiction éceclésiastique ou religieuse*) sından başka, yine devletçe mensup selâhiyettar memurların *urfî kazâ* (*jurisdiction laïque*) sı vardı ki, devletin yüksek otoritesinden çıkıyordu [37]. Ortazaman müslüman devletlerinde biri cismanî diğeri ruhânî mahiyette olan bu *jurisdiction*'ların selâhiyet sâhaları, birbiriyle münasebetleri, bunları tatbika memur teşkilâtların mahiyetleri, muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü şekiller almıştır ki, burada, müstakil bir tetkik mevzuu olan bu mes'eleden bahsetmeye imkân ve lüzum yoktur. İslâm memleketlerinde XIX uncu asırda — birbirinden farklı âmiller te'siriyle — Avrupa hukuku te'siri başlamadan evvel de bu iki cins *kazâ*'nın birbirinin yanında devam ettiğini görürüz [38].

Ş XV. Makûs fikirlere rağmen, İslâm devletlerinin daha ilk asırlardanberi oldukça geniş bir *législation* faaliyeti gösterdikleri,

[36] Müesseselerin mukayeseli tarihi sâhasında XIX ncu [asrın en tanınmış âlimlerinden sayılan Joseph Kohler ile Schnouck-Hurgronje ve Goldziher arasında İslâm hukuk sisteminin tekâmül prosesö hakkında cereyan eden münakaşelerde, bu son iki âlim bu hususiyetleri tebarüz ettirmişlerdi [Goldziher, *Muhammedanisches Recht in Theorie und Wirklichkeit*, Zeitschrift für verg. R. W., P. 405-423, 1889]. Bu münakaşeler hakkında izahat için, E. Lambert, in yukarıda zikredilen eserine bakınız [P. 378-380]. Hakikatan H. Lamens'in de söylediği gibi, *Fıkh*, mevzuu ideal bir hukuk olan *spéculation* bir ilim, tamamiyle skolastik bir *Construction* haline gelmiştir [*l'İslâm, croyances et institutions*, Paris 1926, P. 103].

[37] E. Lambert, *Aynı eser*, S. 387. - Goldziher'in *Encycl. de l'İslâm*'daki *Fıkh* maddesi. - A. Mez, *Die Renaissance des İslâm*, 1922, kadılık hakkındaki bahse bakınız

[38] E. Lambert, *Aynı eser*, P. 357-358. - Seyyed Taghî Nasr, *Essai sur l'histoire du droit persan*, Paris 1933, P. 227. - Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vokhtang VI*, Strasbourg 1934, P. 49.

yukarıki izahattan anlaşılıyor. Harici tesirlere daha çok mâruz olan ve devlet iradesinin daha çok istiyimalini ıycaz ettiren amme hukuku sâhasında ise bu faaliyetin daha kuvvetli olması pek tabiidir. Küçük İslâm cemaati (communauté) Emevi sülâlesinin idaresi altında geniş bir imparatorluk şeklinde inkişaf ettikten sonra, bedevi an'anelerinin imparatorluk müesseselerini kuracak bir hukukî kifayet gösteremeyeceği muhakkaktı. Sukutuna kadar *tribal* mahiyetini muhafaza eden bu devlet, merkezi idaresini. Suriye'deki Bizans hukukî an'anelerine göre tanzim etmiş, daha doğrusu, eski idare makinesini ayenen alıp kullanmıştı. Mısır, Mezopotamya, İran gibi eski bir kültüre malik sâhahalarda da, İslâm fütuhâtından evvelki müesseseler devam ediyordu. Meselâ vergiler, mahallî idare teşkilâtı, fetihten evvelki gibi idi. [39]. İslâm orduları, hususî karargâhlarında, dahill ve haricî emniyeti muhafaza ediyor, ve merkezi idare mümessili vergileri Şam'a göndermekle iktifa eyliyordu. Ancak Abbasî imparatorluğu'nun kuruluşundan sonradır ki, Sasânî an'anelerinin de büyük te'siri altında, İslâm amme müesseselerinin sağlam bir tarzda teşekküle başladığını görüyoruz. Merkezî idare ve vilâyetler teşkilâtı, askerî teşkilât, adli teşkilât malî teşkilât, vücade getiriliyor; amme hizmetlerinin vazife ve salâhiyetleri tesbit olunuyor; hûlâsa idare makinesi muntazam bir tarzda kuruluyor. Bağdad sarayı, Sasânî ve Bizans sarayları örnek tutularak, bütün debdebe ve ihtişamıyla, en ince noktalara kadar düşünülmüş teşrifat kaideleriyle, hukukî senbölleriyle teessüs ediyor. İslâm dinî hukukunun — tabii sünni şeklinin — *sistematisasyon*'yle hemzaman olan bu lejislasyon faaliyeti, abbâsî hükümdarlarını, onlara *meşrûiyet* verdirmek — amme müesseselerini hiç olmazsa nazari olarak dinî hukuk ile te'lif etmek — için hukukçuları teşviyke sevk ediyor: *Ebû Yûsuf* Hârûn al-Reşid'in, *El Khassâf* ise El-Mehdi'nin emriyle amme hukukuna dair eserlerini yazıyorlar; ve bu cins eserler yavaş yavaş çoğalıyor. Abbâsî hükümdarlarının bu gayretini tabii görmek ıycaz eder: çünkü onlar kendilerini yalnız bir imparatorluğun cismanî hükümdarı değil, İslâm ümmetinin (*Eglise*) ruhanî reisi, yâni bir *souverain-pontife* addetmektedirler ki, asıl islâm zihniyetine yabancı olan çifte hakimiyet mefhumunun Bizans ve İran müesseselerinden şuursuz bir şekilde alındığını *G. Demombynes* haklı olarak söy-

[39] Corci Zeydân'ın *Medeniyet-i-islâmiye tarihi*'ne bakınız.

lemektedir [40]. Muahharen *Mâverdi'nin El-Ahkâm-us Sultaniyye* adlı meşhur eserinde sistematiğe edilmiş olan islâm amme hukuku da, o şematik şekli altında, tamamıyla nazari ve ideâl bir *construction*'dan başka bir şey değildir; ve tarihi realite ile âlâkası da, zamanındaki fi'li vaziyeti şer'i esaslarla te'lîfe çalışmasına rağmen, çok azdır [41]. Nitekim *İbn Khaldûn* gibi nazir görüşlü bâzı mütefekkirler, daha asırlarca evvel, bütün bu gibi gayretlere rağmen, birtakım abbâsi müesseselerinin, hukuk nazariyecilerinin göstermek istedikleri gibi dinî menşeden değil, yabancı kültürler'den geldiğini görmüşlerdi [42]. Maamafih, menşei ne olursa olsun, bu büyük imparatorluğun amme müesseseleri mühim bir inkişaf göstermiş, ve ondan ayrılan parçalar üzerinde kurulan muhtelif devletler için de bir iptidaî kadro vazifesi görmüştür. Bundan dolayı, ortazaman müslüman türk devletlerinin amme müesseselerini tetkik ederken, Abbâsîler'in mümâsil müesseselerini daima göz önünde bulundurmak, aradaki benzeyiş ve ayrılışları tebarüz ettirmek için, bir zaruret tir. Yalnız, bu tetkiki yaparken, abbâsi müesseselerinin tarihi teşekkülünü ve işleyiş tarzını, tarihi usûl ile, realite'de olduğu gibi tesbit etmek ve hukukî menbâların ideâl ve nazari konstruksiyon'larına aldanmamak lâzımgeldiğini aslâ unutmamalıdır.

Ş XVI. İslâm hukuku ve bilhassa amme müesseseleri hakkındaki bu umumî mülâhazalardan sonra, müslüman türk devletlerinin şer'i hukuk haricindeki *législatif* faaliyetleri ve bilhassa, siyasi ve idari müesseselerini kurarken

[40] Gaudfroy - Demombynes, *les Institutions musulmanes*, Paris 1921, P. 166

[41] (M. 1058) de Mâverdi, İslâm Ümmetini, siyasi bakımdan da bir vahdet gibi talâkki ederek bu ideâl devletin idare çarhlarını, faaliyet tarzını, varidat ve masârifinin tahsil ve sırf şekillerini izzâha çalışmaktadır. Hâlbuki o sırada, islâm âlemi muhtelif devletlere ayrılmış, ve daha asırlardanberi Siyasi bir vahdet olmaktan çıkmıştı. Onun yalnız siyasi hukuk ve idare hukuku değil, ceza hukuku, ve ticaret hukuku hakkındaki fikirleri de realite ile aslâ tetabuk etmiyordu [H. Lammen s, *İslâm, croyances et institutions*, P. 103]. XI nci asırda fi'len hâkim olan islâm amme hukukunu, Mâverdi'nin bu nazari ve ideâl sistemiyle anlamağa ve izzaha çalışmak, tarihi zihniyetle taban tabana zıd bir hareket olur. Bu devirdeki İslâm devletlerinin diğer devletlerle ve tebalariyle münasebetlerini tanzim eden müsbet hukuk kaidelerini doğrudan doğruya tarihi vesiykalardan çıkarmak lâzımdır. Mâverdi'nin bu nazari ve ideâl sistemi, dinî prensiplere dayandığı cihetle, o devir ve daha sonraki devirler *legislateur*'leri için sadece manevi bir nüfuza malikdi.

[42] İbn Khaldûn, *Mukaddeme*, nrbca metin, C. I, S. 208

Müslümanlıktan evelki hukukî an'anelerden ne dereceye kadar müteessir olduklarını en umumî hatlariyle araştırabiliriz. Abbâsîler'in ilk devirlerinde imparatorluğun en yüksek mevkilerine yükselen bâzı türk şeflerinin ve daha sonra türk emir-ul-ümerâ'larının, şer'î hukuktan ziyade devletin hâkim otoritesinden doğan lâyik hukuk'a kıymet verdiklerini gösteren bâzı deliller vardır: Mısır'da Tulunlar sülâlesinin müessisi olan Ahmed bin Tulun zamanında, cismanî mahkemeler, ikame edilen dâvâları o kadar âdilâne hallederdi ki, kadı'ya hiç kimse müracaat etmezdi; bu suretle Mısır'a yedi sene kadı tâyin olunmamıştı [43]. Bunu, türk devlet adamlarının psikolojik bir hususiyeti addedebiliriz. Bu iytilar ile mânâlı olmakla beraber ferdî mahiyette kalan bu hâdiseleri bir tarrfa bırakarak, İslâm imparatorluğu'nun şark sâhalarında kurulan devletlerin müesseselerindeki türk te'sirlerini en umumî bir şekilde ve hiç tafsilâta girişmeksiz gözden geçirelim.

Eski türk idare an'anelerinin te'sirlerini, iptida *Sâmânîler*'de ve bilhassa onların ordu teşkiylâtında görmekteyiz; lâkin bu da son hükümdarlar zamanında yâni orduda türk unsurunun ehemmiyeti arttıktan sonra olmuştur [44]. İslâm fütuhâtından evvel asırlarca Kök Türk hakimiyeti altında kalan Mâverâün-Nehr'de, onların idarî an'anelerinden birtakım bakiyeler kalması tabii olmakla beraber, Sâmânî teşkilâtında bu izlere pek tesadüf olunmıyor. Sâmânîler'in kısmen Tahiri ve Saffâri-ler vasıtasıyla ve kısmen de doğrudan doğruya Abbâsî teşkiylâtını iktibas ve taklit etmeleri bu hususta müessir olmuştur. *Gazneliler*'e gelince, iptida Sâmânîlere tabi bir devlet olarak kurulmakla beraber, vaktiyle asırlarca Eftalit İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında kalmış kesif türk unsurlarıyla meskün sâhaları da kendisine ilhak suretiyle inkişaf eden bu İmparatorluk'ta, türk hükümet an'anelerinin te'sirlerini daha kuvvetli olarak görmek mümkündür. Gerçi, mutaassıp bir sünnilik siyaseti tâkip eden ve Bağdad şarayile çok samimî münasebetlerde bulunan bu devlet, amme müesseselerini Abbâsî - Sâmânî modeline göre, tanzim etmekle beraber, ordu teşkiylâtında, rütbe ve me'muriyet adlarında, bilhassa kendisine türk kabileleriyle olan hukukî münasebetlerinde, Kök-Türk ve Eftalit hukukî an'anelerinden de müteessir olmuştur.

[43] A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, Kadılar hakkındaki kısım.

[44] M. Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, 1922, S. 86

O devre ait arap ve fars diliyle yazılmış menbâlarda, ekseriyetle arapça ve farsçaya mütercem şekiller altında bile, eski türk *Titulature*'ünün bakiyelerini görmek kabildir; bu menbâların, şimdiye kadar hiç düşünülmemiş olan bu bakımdan sıkı bir tetkiki, bu hususda, tam olmamakla beraber az çok müspet netiyeler verebilir [45]. Gaznevî hükümdarlarının, islâm siyasetlere rağmen, devlet otoritesini ve *législatif* kuvvetlerini daima kullandıkları, malî siyasetlerinde *fıkh*'ın tahdidî hükümlerine hiç aldırılmıyarak urfi tekâlif koydukları, kadıların *dinî jurisdiction*'u haicinde devlet organlarının *urfi jurisdiction*'larının mevcudiyeti, türk kabileleri arasında şer'i değil urfi hukukun hâkim olduğu, hülâsa, nazari islam hukukunun hiç bir suretle tecviz edemeyeceği birçok şeylerin Gaznevî imparatorluğu'nda kuvvetle yaşadığı muhakkaktır [46].

Ş XVII. Eski Türk hükümet an'anelerinin te'sirini, en açık ve kuvvetli şekilde, *Karahanlılar* devletinin amme müesseselerinde görmek kabildir. İlk kuruluş safhaları hakkında tarihi kaynakların hiçbir sarîh mâlûmat vermedikleri bu devlet, doğrudan doğruya Kök-Türk ve Uygur siyasi ve idari an'anelerini devam ettiren bir teşekküldür ki, muahharen hükümdarın ve tebeasının islâm dinini kabul etmeleri üzerine, yavaş yavaş amme müesseselerini de İslam prensiplerine uydurmaya ve bir islâmî devlet mahiyetini almaya çalışmıştır. Karahanlılar devletinin amme müesseselerine ait elimizde bulunan vesikalar, ancak XI inci asrın son yarısına yâni bu devletin Mâverâ-ün Nehr'i zaptettikten ve en şarkî sâhalarına kadar kuvvetli bir islâm te'siri altında kaldıktan sonraki devresine aittir [47]. Fakat buna rağmen, amme hukukuna ait bir takım esasî prensiplerde, s a r a y t e ş k i l â t i'nda,

[45] Birkaç misâl: Gaznevilere ait farisî metinlerde bir takım me'muriyet isimlerinin başında geçen farsca *Buzurg* kelimesi, Türk unvanlarında çok geçen *ulug* tâbirinin karşılığıdır; yine farsca *Sipehsâlâr*, türkce *Sü - başı* mukabilidir; Eftalitler'deki *Tigin* gibi eski türk unvanları bunlarda da vardır. Bu devre âit tarihi kaynaklarla edebî eserlerin sıkı bir tetkiki daha bu gibi birçok misâller verebilir.

[46] Sonraki islâm müelliflerinin «ideâl bir meslûman hükümdarı» gibi gösterdikleri ve şeriate riyâsetkârlığı hakkında türlü efsaneler rivayet ettikleri Sultan Mahmud, şüphesiz büyük bir devlet adamı ve bir *législateur* idi; vergi vaz'ı ve tahsili hususunda tamamiyle urfi hareket ettiği gibi, devlet otoritesini aslâ dini kâidelerle tahdid ettirmiyor, dini, sâdece, emperyalist siyasetine bir vasıta olarak kullanıyordu. Gaznevî tarihinde buna ait bir çok misaller vardır. Devletin resmî kronikçileri olmakla beraber Utbi ve Bayhaki bu gibi şeyleri yazmakta bir mahzûr görmemişlerdir.

[47] Bu devre âtiyen en mühim iki menba, *Kutadgu - Bilig* ile *Divan - 1*

orduda ve idare'de, vergiler'de, rütbe ve me'muriyet isimlerinde, adli mekanizma'da, bâzı hukukî senbol-ler'de, hülâsa hukukî hayatın bütün tezahürlerinde Kök-Türk ve Uygur devletlerinden kalmış hukukî müesseseler'in — kısmen muahhar devirlerde islâm dini te'siri altında bâzı tahav-vüllere uğramakla beraber — devam edüp gittiğini görüyoruz [48]. *Dini jurisdiction* haricinde, devletin *urfî jurisdiction*'u bunlarda da mevcuttu. XIinci asırda bu devletin — Tiyenşan dağlarının ötesindeki — şarkî kısımlarında bulunan iktisadi-kültürel büyük merkezlerinde İslâm dininin kuvvetle yerleşmiş olduğu, buralardaki medreselerin büyük faaliytle İslâm kültürünü yaymaya çalıştığı malûmdür; Fakat buna rağmen, kuvvetli köklere malik olan eski amme müesseselerinin — hiç olmazsa büyük bir kısmının— yeni din tarafından birdenbire sökülüp atılmadığı, ve onların ancak dahili bir tekâmül neticesinde yavaş yavaş islâmî nazariyelerle te'lif edilebildiği göze çarpmaktadır. Karahanlılar'ın Semerkand'i payitaht edinen Garp Şûbesi'nde, coğrafi şartların doğurduğu kültürel münasebetler, islâm hukukunun burada daha çabuk ve kuvvetli bir te'sirini intaç etmiştir; fakat Kaşgar ve Balasa-ğın'daki Şark Şûbesi'nde, bu islâmî te'sir, şüphesiz daha tedricî olmuştur ki, yine bunu da coğrafi şartların kültürel netiyce-leriyle izzah edebiliriz. İslâmiyeti kabûl etmemiş Şarkî-Asya kavimlerine karşı İslâm âleminin şark hudutlarını müdafaa eden Şarkî Karahanlılar'da, dinî hislerin çok samimi, çok canlı

- *Lüjât-üt Türkdür* ki, her ikisi de XIinci asrın ikinci yarısında yazılmıştır; ve her ikisinde de kuvvetli islâm te'siri göze çarpar. Sâdece bir malzeme kitabı olan birinci eser için bu bir kusur teşkil etmez; fakat, sırf ideolojik bir eser olan *Kutadgu-Bilig*'i o devrin - ve hattâ İslâm'dan evelki devirlerin (?) hukukî telâkkilerini gösteren bir kaynak gibi mütalâa edenler tamamiyle yanılmaktadırlar: bir İbn Sina şakirdi tarafından Aristot felsefesine göre yazılmış olan bu eserde Türklere has ahlâki ve hukukî telâkkiler çok azdır: orada kadın hakkındaki telâkkinin asıl türk telâkkisine ne kadar zid olduğunu vaktiyle göstermişim [*Türk edebiyatı tarihi*. 1928, S. 197]. Bu eserden, yalnız, rütbe ve memuriyet isimleri ile o devir *Kaşgar* türk cemiye-tinin içtimai tekâmül derecesini yâni muhtelif içtimai tabakaları anlamak bakımından, büyük mikyasda istifade olunabilir. Yoksa bu ideolojik edebî eserden o devir Türklerine hâs hukukî talâkiler çıkarmağa çalışmak, eserin hakiki mahiyetini anlamamak demektir, ve tarihi zihniyete tamamilen mugayirdir.

[48] Buna ait misâller o kadar çok ve o kadar bârızdır ki, burada onlardan bahse lüzum görmüyoruz. Karahanlılar devri türk müesseseleri hakkında hazırladığımız bir tetkikte bütün bu mes'eleler tahlili bir surette izzah edilmiştir.

ve kuvvetli olduğu malûmdur; fakat buna rağmen, islâmî bir cilâ altında, eski hukukî an'anelerin devam edip gitmesi de pek tabiidir. İşte bundan dolayı bu devir, bu *transition* devri, ortazaman türk hukuku tarihinin her bakımdan çok mühim bir safhasını teşkil eder.

Ş XVIII. Maamafih Türk müesseseleri tarihi'nin en mühim devri, bu müesseselerin islam kültürü dairesindeki kavimler üzerinde bâriz te'sirler bırakması bakımından da, şüphesiz, *Büyük Selçuk İmparatorluğu* devridir. Karahanlılar, coğrafi mevkilerinin de tesiriyle, ortazaman şark tarihinde siyasiğ bakımdan büyük bir röl oynayamadıkları gibi, türk hükümet an'anelerini başka müslüman kavimlere vermek hususunda da pek müessir olmamışlardı. Hâlbuki, Abbâsi halifelerini maddi hakimiyetleri altına aldıktan sonra, Mısır ve Suriye gibi *şii Fa-timî* halifelerinin nüfuz sahaları ve Şimalî Afrika müstesna olmak üzere, Yakın-Şark islâm dünyasının hegemonyasını ele geçirmiş olan Selçuk İmparatorluğu, siyasi te'siriyle mütenasip olarak, hukukî kültür bakımından da geniş ve devamlı bir nüfuz icrasına muvaffak oldu. XI inci asır sonlarında muntazam bir hükümet cihazına, idarî ve malî mütekemmil teşkilâta, ve muntazam bir askerî kuvvete malik olarak gördüğümüz bu büyük imparatorluğun hukukî enstitüyonlarını, menşe'lerinden başlayarak muhtelif tekâmül safhalarında — yâni imparatorluğun merkezi nüfuzu mahvolduktan sonra ona vâris olan muhtelif devletlerde nasıl devam ettiklerini — takip edecek olursak, bunu oldukça açık olarak görebiliriz. Bu muğlak mes'eleler hakkında şimdiden kat'î hükümler kabil olmamakla beraber, selçuk müesseselerinin muhtelif hukukî menşe'lerden geldiği muhakkaktır: Gazneviler teşkilâtı vasıtasıyla intikal eden Abbâsi-Sâmânî an'aneleri, Gazneviler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Kök-Türk ve Uygur an'aneleri, ve nihayet imparatorluğun asıl kurucusu olan *Oğuzlar*'ın kabîyle an'aneleri; İşte bütün bu muhtelif hukukî unsurların birbiriyle karışmasıdır ki, selçuk müesseseleri dediğimiz *complexus*'u vücade getirmiştir. Bu müesseselerden her hangi birinin menşe'inde nasıl bir unsurun daha hakim bulunduğu ve muahhar tekâmül safhalarında — şu veya bu şartlar altında — daha başka ne gibi unsurların müessir olduğu, ancak uzun tahlil ve mukayeseler neticesinde tespit olunabilir; fakat şimdiden söyleyebiliriz ki, Selçuk İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde türk hususiyetleri pek bariz-

dir: hâkimiyet telâkkisi'nde [49] ve senbôllerinde [50], hükümdarlar tarafından verilmesi mütad umûmî ziyafetler gibi dinî menşe'den gelip hukukî bir mahiyet almış bâzî âdetlerde [51], rütbe ve me'muriyet isimleri'nde. askeri teşkilât'ta Karahanlılar'da gördüğümüz hükûmet an'aneleriyle, *tribal* mahiyette Oğuz an'aneleri çok açık görünür: *yabgu*, *inal*, *inanç*, *kutlug*, *tekin*, *sübaşı*, gibi eski türk unvanları, gerek bunlarda gerek Selçuk an'anesini devam ettiren muahhar türk devletlerinde daima mevcuttur [52]. Abbâsiler'deki *İnşâ divânı*'nın Selçuklar'da ve bu imparatorluğun varislerinde — Oğuz an'anesi te'siriyle — *Tuğra divânı*'na tahavvül ettiğini daha *Makvzî* bile tespit etmişti [53]. kezalik, daha ilk zamanlardan beri İslâm devletlerinde gördüğümüz *iktâ* meselesinde Selçuk İmparatorluğu'nun koyduğu yeni esasların ehemmiyeti vaktiyle C. H. Becker tarafından parlak bir şekilde meydana çıkarılmıştı [54].

[49] Selçuklar'da hâkimiyet telâkkisinin daha Tuğrul Bey zamanında geçirdiği sür'atli tekâmül, birdenbire kurulan devletin çok çabuk bir imparatorluk haline geçmesinden ileri gelmiştir. Türlü bakımlardan büyük bir ehemmiyeti olan bu mes'eale, *Türkler'de hâkimiyet telâkkisinin tekâmülü* hakkındaki eserimizdedir.

[50] Şimdiye kadar ne tarihi, ne de hukukî bakımlardan tetkik edilmeyen bu hukukî senbôller mes'elesinin, hukuk tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti vardır. Selçuklar'da gördüğümüz hâkimiyet senbôllerinin büyük bir kısmı, İslâmiyet'tenevvelki Türk devletlerinde mevcuttur; diğer bir kısım senbôller ise, müslüman devletlerinden geçmedir. Yukarda bahsedilen eserimizde bu hususta çok uzun ve mukayeseli izzahat vardır. Yalnız, Oğuz an'anesinden gelen senbôllerin, başlangıçta pek bariz olduğunu söyleyelim: Tuğrul Bey namına basılan sikkelerde *Ok ve yay* resmi bulunduğu gibi [A. Tevhid, *Meskûkât - ı kadime - i islâmiye*, *Katalogu*, S. 58-59], yine Tuğrul'un tevki yâni tuğrasının bir *çomak* şeklinde olduğunu Râvendî söyler [*The Râhat - us - Sudûr*, *GMS*, 1921. P. 98]. Bizans İmparatoru, Selçuk ordusuna esir olan büyük bir emirini Tuğrul'un serbet bırakmasına mukabele olarak Bizans'taki eski camii tâmir ettirdiği zaman, mihrabına bir ok ve yay resmi koydurduğunu biliyoruz ki [*İbn - al - Ethir*, Vol. X, 455] bunun da Tuğrul'un alâmeti mahsusası olduğu tabiidir.

[51] Selçuklar'daki bu âdetin İslâmiyet'ten evvelki muhtelif Türk devletlerinde ve Karahanlılar'da da mevcut olduğunu söyleyelim. Bu hususta tafsilât ve başka kavimlerdeki mümasil müesseseler mukayeseler, zikredilen eserimizdedir.

[52] O devirlere ait kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu kat'i olarak göstermeğe kâfidir. Şimdiye kadar Selçuklar'da mevcudiyetini bilmediğimiz *Uygurlar*'da ve *Karahanlılar*'da mevcut — *İlek* unvanının Selçuklar'da da kullanıldığını, muasır ermeni kroniklerine - şimdiye kadar izzah edilememiş olan *Alpıhlag* adını izzah ederek-meydana koymuştum [*Belleten*, No. 1, 1937, 308]

[53] Makriğziğ, *Kitâb al - Khitat*, Mısır basması, C. II. P. 226.

[54] C. H. Becker, *Steueapacht und Lehnwesen*, *Der İslam*, 1914, V. 82 92.

Selçuk İmparatorluğu'nun muhtelif şubelerinde, onlara vâris olan *Atabeyler*'de, *Hârzemşahlar* İmparatorluğu'nda, *Eyyûbîler*'de, Mısır - Suriye *Memlûk İmparatorluğu*'nda, *Artuklar*, *Danışmendiler* ve *Anadolu Selçukları*'nda, hattâ XII nci asrın ikinci yarısında Bağdad'daki Abbâsî devleti teşkilâtında, Büyük Selçuklar'daki amme müesseselerinin devamını görmemk imkânsızdır [55]. Hiçbir zaman Selçuk hakimiyeti altında kalmıyan *Hindistan* türk devletleri'nde Selçuklar'dan bilvasıta intikal eden hukukî te'sirler bulunduğu gibi, *Şimalî-Afrika* islâm devletlerinde de Selçuklar'dan yine bilvasıta intikal etmiş — meselâ *nöbet* çalınması, hükümdarların başlarında tutulan *şemsiye* gibi — hakimiyet senbölleri'ne tesadüf olunmaktadır [56]. Bütün bu izahatlardan anlaşılıyor ki, geniş ve kuvvetli nüfuzu muahhar asırlardaki siyasi teşekküller üzerinde de devam eden Selçuk müesseseleri'nde türk amme hukukunun hissesi büyüktür. Oğuz kabilelerini böyle bir imparatorluk kuracak hukukî kabiliyetlerden mahrum addettikleri için, bütün bu teşkilâtı iranlı vezir Nizâm-ül-Mülk ile arkadaşlarının dahi-yane idarelerine isnad eden *Th. Houtsma* gibi birtakım müsteşrikler, Selçuk teşkilâtının bu hususiyetlerinden tamamıyla gafil kalmışlardır [57]. Gerçi Melikşah'dan itibaren selçuk hükümdarlarının meselâ Tuğrul ve Alp Arslan zamanlarındaki gibi eski oğuz âdetlerine öyle çok riayetkâr olmadıklarını [58], askeri

[55] Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri mes'alesini tetkik ederken, birtakım amme müesseselerinde büyük Selçuk İmparatorluğu'ndan kalan hukukî an'anelerin sonraki Türk devletlerinde nasıl devam ettiğini göstermiştim. Orada tetkik edilmemiş olan sair birtakım müesseselerde de bu devamı müşahede etmek kabildir.

[56] Aynı eser, S. 184. Tafsilat *Türklerde hâkimiyet telâkkiğisinin tekâmülü*'ndedir.

[57] *The Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides*, Vol. II, 1889, P. VII - VIII. Müsteşrik olmadıkları cihetle, bu gibi mes'elelerde ister istemez onların fikirlerine tâbi olan bütün garp tarihçileri, umumiyetle bu fikir dedirler. Onları bu hususta yanlış hükümlere sevkeden sebepler kolayca anlaşılıyor. Fakat W. Barthold gibi bu devre ait kaynakları iyi bilen bir âlimin, «Selçuk devletini kuran Oğuzlar'ın devlet teşkilâtı esaslarına malik olmadıklarını» söylemekle beraber «bunların en kuvvetli ve devamlı devletler kurmalarını» garip bulması anlaşılmasız bir muammâ'dır [*Ortaasya türk tarihi hakkında dersler*, 1927, S. 92]. Yine aynı müellifin [*Türkmenistan* (rusca), Leningrad, 1928] adlı eserde *Türkmen tarihi* hakkındaki makalesinde de aynı mütaleaya tesadüf olunuyor]

[58] M. Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, S. 173 - 176. Alp Arslan'ın Malazgird meydan muharebesine başlamadan evvel beyazlar giyinmesi ve atının

ve siyasî kudreti şahsında temsil eden bir türk şefi'nden ziyade şark saraylarının karışık ve debdebeli saray protokolları içinde kaybolmuş sasâni-bizans tipinde bir islâm imparatoru mahiyeti aldıklarını, ve bununla hemahenk olarak amme müesseselerinin de tedricen daha islâmî bir renk altında kaldığını görüyoruz. Fakat bütün bu değişmelere rağmen, gerek Selçuk İmparatorluğu'nda gerek vârislerinde, yukarıda bahsettiğimiz türk hukukî an'aneleri daima mevcudiyetini göstermiş, hattâ *Gürcüler*, *Ermeniler*, *Bizanslılar* gibi komşu veya tâbi devletlerin müesseseleri üzerinde bile azçok te'sir etmekten geri kalmamıştır [59]. Selçuk müesseselerinde, ilk bakışta islâmî yahut iranî bir menşe'den gelmiş zannolunan birçok şeylerin, eski türk dinî-hukukî telâkkilerine bağlı olduğu, sıkı bir tahlil ve mukayese neticesinde meydana çıkıyor.

Bütün müslüman türk devletlerinde olduğu gibi Selçuk İmparatorluğu'nda da devletin *législation* faaliyeti daha ziyade amme hukuku sâhasında tecelliğ etmektedir. Medeni hukuk sâhasında, hükümetin nasbettiği sünnî mezhebindeki kadıların şeriat ahkâmına göre verdikleri hükümler müteber idi. Maamafih

---

kuyruğunu bağlaması, eski şâmânî an'anelerinin devamını kat'iyetle göstermektedir. Bu gibi an'aneler, Selçuk saraylarında yavaş yavaş azalıp ehemmiyetini kaybetmekle beraber, hiçbir zaman büsbütün ortadan kalkmış değildir. Gerek Nizâm - Mülk'ün *Siyaset - nâme*'sinde, gerek sair tarihî kaynaklarda - malzemenin bütün kifayetsizliğine rağmen - bunu görmek kabildir: Tahta çıkan hükümdarların yeni ad almaları gibi Tu - kiü ve Uygur'lardaki eski bir an'ane. herhangi bir sebeple öldürülen hanedana mensup prenslerin kanlarının akıtılmıyarak ok kirşile boğulmaları gibi paganizm bakıyeleri, yalnız Selçuk hükümdarlarında değil, sonraki Türk devletlerinde de daima görülür: İlk Selçuk reisleri, daha bu devlet kurulmadan evvel, kendilerinc tâbi Oğuz kabilyelerini toplamak için onlara birer *ok* gönderirdi [Râvendî, *Râhat - us - Sudûr*, S. 89], Bundan iki asır sonra yâni XII inci asırda Artuk prensi Davud'un birçok türkmen kabilyeleri üzerinde büyük bir nüfuzu olduğunu, lüzumunda onları davet için *ok* gönderdiğini ve bu emre büyük bir sevinçle itaat olunduğunu görüyoruz [Recueil des Historiens des Croisades, *Historiens orientaux*, Vol, II, P. 70]. Maamafih, asırlarca devam eden bu an'enenin yalnız Oğuzlara ve Oğuz devletlerine münhasır kalmayıp Karahanlılar'da da mevcut çok eski bir türk âdeti olduğunu ilâve edelim [*Mecma-ül-Ansâb*'da galiba Bahakiğ'den naklen mevcut bir kayda göre: *Mecelle-iMihir*, Vol. III, No. 8, P. 798].

[59] İznik İmparatorluğu'nda ve Gürcüler'de, Selçuklar ve vârislerindeki *Atabey* mansıbının bulunduğunu bir misâl olarak söyleyelim [M. Saint - Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Teme II, 1819, P. 251]. İznik İmparatorluğu'ndaki ilk lala yâni *atabey*, galiba hristiyan bir türktü ve *bey* unvanını da taşıyordu.

Melikşah, şüphesiz Nizâm-ül-Mülk'ün teşvikiyle, büyük hukukculardan mürekkep bir heyet topladı; ve medenî hukuka ait - o asırda büyük ihtilâfları mucip olan - birtakım mes'eleler hakkında sarîh ve kat'î hükümleri ihtiva eden bir *Mecelle* (Code) vücade getirterek bütün imparatorluk memleketlerinde tatbikını emretti [60]. İmparatorluğun büyük kültür merkezlerinde kurulan medreseler, dinî jurisdiction için hükümetin muhtaç olduğu unsurları hazırlıyordu. Fakat bunun haricinde, devletin muhteif teşkilâtına ait layik bir jurisdiction da mevcuttu. Askerî maksatlarla imparatorluğun muayyen sahalarında yerleştirilmiş ve bu vazife mukabilinde kendilerinde bâzı hukukî imtiyazlar verilmiş olan birtakım Türk kabileleri arasında, hattâ türk köylerinde, medenî hukuk sahasında şer'î kanunlar'ın değil urf ve âdet hukuku'nun mer'î olduğu tabiidir. Hârzemşahlar'da layik jurisdiction'la meşgûl bir yüksek mahkeme bulunduğunu ve büyük rütbede bir türk kumandanının buna riyaset ettiğini biliyoruz ki, Selçuk devletinde ve ona vâris olan sair Türk devletlerinde de bu türlü müesseseler bulunduğu şüphesizdir. Celâleddin Hârzemşah'ın müverrihi *Nesevî*'nin sair islâm devletlerindeki mümasil müesseselere benzeterek *Divân-ül Mezâlim* diye izah etmek istediği bu mahkeme, Celâleddin'in ordusunda vazife görmekte idi. Maamafih, devlet merkezinde, ve hattâ büyük askerî merkezlerde bu cins müesseselerin mevcudiyeti kolayca tahmin edilebilir. Bu mahkemelerin urf ve âdet'e ve devletin urfi kanunları'na göre hükümler verdiği de pek tabiidir. XIII üncü asırdan başlayarak muhtelif türk devletlerinde gördüğümüz *ordu kadılığı*, her hâlde bu eski müessesenin islâmî bir renk almış devamından başka bir şey olmamalıdır. Bağdad'a ilk girdiği zaman, islâm hukukçularının kurdukları nazari amme hukuku sistemine tamamiyle mugayir ve devlet menfaatine uygun bir hattî hareket tâkibinden çekinmeyen *Tuğrul Bey*'den başlayarak, amme hukuku sahasında, Selçuk hükümdarlarının serbest bir *lejislâtif* faaliyet gösterdikleri kat'iyetle söylenebilir. Selçuklar'dan sonra, İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan türk hükümdarları bile, bu sâhada devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır. Türk emirlerinde hemen umumiyetle görülen bu *devletcilik* temayülünün muasırları olan birtakım din âlimleri ve o zihniyette bâzı tarih-

[60] Karl Süsseim, *Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte*, Leiden 1909, P. 61-62, 69-71.

çiler tarafından şiddetle tenkit edildiğini görmekteyiz [61]. Selçuk idare an'anelerini devam ettiren türk devletlerinde bu müesseselerden her birinin - muhtelif âmiller tesiriyle - mâruz kaldığı değişiklikleri, mahalli ve yabancı tesirlerin derecesini, hülâsa içtimâi ve iktisadi zaruretler neticesindeki dahili tekâmüllerini burada en kısa şekilde izyaha imkân yoktur. Yalnız, Selçuk devresinde gördüğümüz bu umumî karakterlerin, vârislerinin hukukî hayatında da mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Ş XIX. Türk amme müesseseleri tarihinde, te'sirinin genişliği ve devamı itibariyle, Selçuk devrinden sonra en mühim safha, *Cengizliler* devridir. Yalnız ortazaman şark tarihi değil cihan tarihi bakımından da siyasi ve kültürel netiyeleri olan bu devrenin, türk enstitüsyonları tarihinde de bu kadar büyük ehemmiyeti olacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu, yıkıcı ve geçici bir istiyâlâ değil, Asya'nın XII inci asır sonundaki anarşik vaziyetini düzelterek yalnız Asya'ya değil Orta-Avrupa ve Balkanlar'a kadar Eurasia'ya da sağlam bir nizam veren siyasi ve askerî bir fütihat devresidir. XIII üncü asır sonlarında birbirleriyle muhasım büyük imparatorluklara ayrılmış ve merkezîyetini kaybetmiş olan bu kuvvet, hâkim olduğu sâhalarda büyük bir teşkilât kudreti göstermiş, mükemmel işleyen siyasi ve idarî müesseseler kurmuştur. Birbirinden çok farklı sâhalarda, birbirinden tamamiyle farklı büyük kültür daireleri içinde, ve büsbütün değişik içtimâi ve iktisadi şartlar altında tekâmül eden bu muhtelif şübeler, aynı merkezîyetçi imparatorluk'tan ayrılmış parçalar olduğu için, bunların amme müesseselerinde ve onları doğuran hukukî telâkkilerde — bilhassa başlangıçta — derin bir benzerlik hattâ ayniyet göze çarpar; hakimiyet telâkkisinde ve senbôllerinde, rütbe ve memuriyet isimlerinde, devletin lejislâtif organlarının tanzimi'nde, siyasi hukuk'a ait mes'elelerde, idarî ve askerî teşkilât'ta, mâlî lejislasyon'da bunu açıkça görürüz: *Kurultay*, *Yargu* mahkemeleri, *devlet postaları*, *şansöller* hususiyetleri, Cengiz'in ve ona halef olan büyük hanların hukukî

[61] Râvendî, *Aynı eser* S. 381-382. XIV ncü asırda şeriat ahkâmına riayetle maruf olan - türk aslından - Melik Nuizzüddin Hüseyin Kert'in Herat'ta birçok gayri-şer'î kanunlar koyduğunu ve onlardan bir kısmının XV inci asır sonunda bile hâlâ devam ettiğini biliyoruz [Dawlatshâh, *The Tadhkiratu' sh-Shu' arâ*, edited by E. Browne, 1991, P. 269]

te'sisatı ve hukukî mahiyetteki hükümleri (yâni *Yasa ve Bilig*), vergiler, içtimai ve siyasi *hiérarhie*'yi tanzim eden kaideler, birbirinden farksızdır [62]. Eski *Uygur* ve *Karahatay* hukukî an'aneleri'yle, — kısmen türk kabîyle urfleriyle müşterek — göçebe mogol urf ve âdetlerinin Uzak-Şark ve Yakın-Şark kültür dairelerinden — yâni budist ve islâm kültürlerinden — alınmış unsurlarla imtizacından hasıl olan bu *complexus*'de, bu devrin bütün kültürel hayatında olduğu gibi, en büyük mevki eski türk hukukî an'aneleri'ne aittir [63]; Maamafih, bu budist ve islâm te'sirlerinin de yine Türkler vasıtasıyla olduğu malûmdur. Prof. P. Pelliot, daha bu ilk devirde bile, birçok ıstılahların türkçe olmasından dolayı, *türkçe*'yi imparatorluğun enternasyonal dili addediyor [64]; biz bu mütâleayı, büyük bir kısım hukukî ıstıhlara da teşmil ederek, fikirlerimizi yeni bir delil ile te'yid edebiliriz.

XIV. üncü asrın ilk yarısında, islâm kültürü sâhasındaki Cengizliler devletlerinde İslâmiyet artık hâkim din ve devlet dini imtiyazını kazanmıştır. Bilhassa, hükümet müesseseleri hakkında oldukça etraflı malûmata sahip olduğumuz *Altınordu* ve *ilâhî* imparatorluklarında, bu islâmlaşma'nın hukuk sahasındaki te'sirlerini tespit mümkündür: onlar, İslâmiyet devlet dini olmadan, hükümleri altında yaşayan muhtelif dinî cemaatlar gibi Müslümanları da dinî *jurisdiction*'larına tebaiyette serbest bırakmakla beraber, asıl büyük selâhiyeti urfî mahkemelere ve muhteli hükümet organları'na vermişlerdi; İslâmiyeti kabûlden sonra, kadılar ve kadı mahkemeleri eskisine nisbetle daha fazla bir ehemmiyet kazandı; şerîhat hükümlerine riayet deilmesi hakkında bâzı hükümdarlar tarafından daha ilk

[62] Bu muhtelif sûbelere âit tarihî kaynakların sathî bir tetkiki bile bunu gösterebilir. Şimdiye kadar bu devletlerden bâzılarının idari müesseseleri hakkında bâzı âlimlerin - meselâ, İlhâniler'e dair *D'Ohosson*'un, onların teşkilâtını aynen devam ettiren Celâyirlere dair *Hammer*'in, *Altınordu*'ya dair bilhassa *Berezin*'in birtakım hususî tetkikleri varsa da, bu muhtelif müesseselerin bütün cengizliler devletlerinde mükayeseli bir surette tetkikine girişilememiştir. Bâzı teferruat mes'elelerine dair yapılmış böyle mukayeseli küçük tetkikler ise, çok az ve ekseriyetle çok sathidir.

[63] Bu hususta söylenecek pek çok şey varsa da, mekalemizin kadrosu buna âit en kısa izzâhata da müsaid değildir; yalnız Prof. W. Kotwicz'in şu mühim tetkikini ehemmiyetle tavsiye etmek isteriz: [*Formules initiales des documents mongols aux XIII et XIVe. ss, Rocznik Orjentalistyczny, Tom. X, Lwow 1934*].

[64] P. Pelliot, *T'oung pao*, Vol. XXVII, P. 191, 208.

cülüslarında verilen emirler bu te'siri gösterir [65]. *Altınordu*'da, İslâmiyet İlhâniğler sâhasındakinden daha eski köklere malik olmakla beraber, hukukî sâhada daha az müessir olmuştur. Maamafih bütün bu gibi tezahürlere - ve meselâ *Yasa*'nın şamanî iytikadlarıyla âlâkadar bâzı hükümlerinin tatbik edilmesine - rağmen, bilhassa amme hukuku'na ait mes'elelerde *Yasa*'ya yâni devletin layik kanunları'na şiddetle riayet olunuyordu. Büyük lejislâtör Gazan, yine *Yasa* esaslarına ve selçuk idare an'aneleri'ne dayanarak birçok mühim teşkiğlât ve tensikat yapmıştı [66]. Adli idarede eskidenberi mevcut olduğunu aıldığıımız ikilik, bunlar zamanında da devam ediyordu: Hâzrem'de, İran'da, Irak'ta kadıların şer'î mahkeme'lerinde başka, bir de layik mahiyette *Yargu* mahkemeleri bulunduğunu biliyoruz [67].

Bu devir amme müesseselerinin te'sirini, Cengizliler'in hâkimiyeti altında kalmış geniş sâhalarda ve yalnız XIV üncü asırda değil, XV inci ve hattâ daha sonraki asırlarda görmek kabildir: İlhâniğler'in varisi olan *Celâyirler*'in onların hükümet müesseselerini hemen aynen devam ettirdiklerini bildiğimiz gibi [68], Orta -

[65] Bilhâssa Gazan devrinde, kadıların ve şer'î mahkemelerin ehemmiyeti artmakla beraber, bunlar devletin sıkı bir kontrolü altına konmuştu. Vassâf ile Resid-ü d-Din'in kroniklerinde buna âit uzun tafsilâta tesadüf olunur.

[66] Başlıca bu zikrettiğimiz müverrihlerin kroniklerine istinaden D'Ohs on tarafından verilen mâlûmat, eldukca iyi bir hülâsadır [*Histoire des Mongolse*, Tom, IV. P. 370-477] Kuvvetli bir tahlil ile, Gazan'ın te'sisatında muhtelif kaynaklardan gelen tesirlerin derecesi ve men'şei kolaylıkla meydana çıkarılabilir.

[67] Defrémer y et Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Tom. III, P. II. Vaktiyle Goldziher'in de dikkat etmiş olduğu bu rivayeti tamamlayacak ve izzâh edecek daha bir takım tarihi kryitlara tesadüf olunur. *Yargu* ve *Yargucular* hakkında yakında hususi bir tetkik neşredeceğimiz cihetle burada hattâ kısaca izzâhata girişmek istemiyoruz. *Yargu* kelimesine XIV-XV nci asırlar türk ve iran sâirlerinin eserlerinde tesadüf ediyoruz; İbn Mu h a n n â *yarguci* kelimesini «hâkim, kadı» diye tercüme etmekte ise de, bunun, urfi kanunlara göre hüküm veren bir hâkim olduğu sarıhdır. Bağdad'da (1357-758 H.) yılına âit bir cami kitâbesi, Şer'î kaza ile *Yargucuların* kazasını sarahaten ayırmak suretiyle bunu te'yit ediyor [L. Massignon, *Mission en Mésopotaimie*, II, Le Caire 1912, P. 15]. *Yargu* divanının ve *Yarguculuğun* XVI nci asra kadar hattâ daha sonra - Cengizler devletlerinde ve vârislerinde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu kelime hakkında M. Quatremer'tin izzahatı mühim degildir [*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1832. P. 122]

[68] Tarihi kaynaklardan başka, Hammer'in - ekseriyetle yanlış olarak - bâzı parçalarını tercüme ettiği [*Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth 1840, S. 463-516] meşhur bir eser, Mu h a m e d H i n d u ş â h'ın *Düstür al - Kâtib fi ta'yîn at - Mcerâtib* adlı resmi münşeat mecmuası, Celâyirler devri teşkilâtını - hattâ ona örnek olan İlhâni teşkilâtının son nafhasını - anlamak için birinci derecede mühim

Anadolu'da XIV üncü asırda İlhâniğlerin idari ve mali sistemlerinin devam ettiğini de, Sivas sultanı Kadı Burhaneddin'in teolojik zihniyetiyle buna karşı bir aksül'amel yapmak istemesinden anlıyoruz [69]; fakat buna rağmen, XV inci asır ortasında Anadolu'da İlhâhi devri vergi sistemi'nin halâ devam ettiğini gösteren vesiykalar vardır [70]. Bilhassa *Ortaasya'da*, *Altınordu'da*, *Kırım* ve *Kazan* hanlıklarında, *Şeyhbâniler'de* ve Ortaasya'nın daha muahhar siyasî teşekküllerinde, bu te'siri son asırlara kadar müşahede etmek kabildir. *Timur İmparatorluğu*, muhtelif bakımlardan, Cengizlilerin şamanî an'anelerine karşı İslâmiyet'in bir aksül'amelî mahiyetinde görünmekle beraber, amme enstitüsyonları itibariyle, bu kadro haricine çıkamamış, Cengiz Yasa'nın âdeta kutsî mahiyetini kabule mecbur olmuştur. Timur'un *Tüzükât*'ında, çok sarîh islâmî temayüllerle beraber, Yasa'nın ruhu hâkimdir. Timuriler, Şahrüh zamanında başlıyan Yasa aleyhdarlığı'na ve islâm te'sirlerinin mütemadî artmasına rağmen, XVI nci asırda bile onun nüfuzundan kurtulamamışlardır [71]: Babûr'le başlıyan *Hind Timurileri*'nin teşkilâtından bile bunun izlerini görmek kabildir. Celâyirler'e halef olan *Kara Koyunlular*'la *Ak-Koyunlular*'da, hatta *Safevî* devletinin ilk teşkilâtında, bu müesseselerin vakiyeleri kolaylıkla bulunabilir. Doğrudan doğruya Cengizlilerin hâkimiyeti altına gir-

bir kaynaktır. Onun sathî bir tetkiki bile yukarki mütalâmamızı isbata kâfidir. Avrupa'da müteaddit nüshaları bulunan bu yazmanın İstanbul'da da nüshaları vardır [meselâ: Esad Efendi Kütüphanesi, No. 3346 da]. XIV — XV nci asır Mısır menbaları da İlhânlılar ve Celâyirler teşkilâtı hakkında mühim malûmatı ihtiva eder.

[69] Aziz b. Ardşir Astarâbâdî, *Bezm-ü-Rezm*, İstanbul 1928, S 223. Müellif, Kadı Burhaneddin'in cülûsundan bahsederken, onun şeriat hükümlerine uymıyan hor bid'atî. yâni Mogollar'dan kalma nizamları ve *Yargu*'yu kaldırdığını söylüyor.

[70] Halil Ethem, *Karaman oğulları hakkında vesâik-i mahkûme*, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Sayı 14 [Niğde'de Karaman Oğulları'ndan Pir Ahmed ve Kasım Beyler namına 874 tarihli bir kitabe, bunu göstermektedir].

[71] Şahrüh, bir mektubunda, babasının Cengiz kaidelerini ve *Yargu*'yu kaldırdığını söylese de [bu mektubun farsca metni: E. Blochet'in *Introduction à l'histoire des Mongols*, P. 249-251 adlı eserindedir; tercümesi: Milli Tefebbü'ler Mecmuası Sayı 5, S. 357], bir takım islâm âlimlerinin Timur'u *Yasa*'ya kıymet verdihinden dolayı tekfir ettiklerini de unutmamalıdır [İbn Arabşah, ya *Acâib - al - Makdûr*, S. 212]. Herat'ta Şahrüh'un -babasından çok daha kuvvetli- *Yasa* aleyhdarlığına rağmen Semerkand'de Uluğ Behîn, hiç olmazsa askerî işlerde, Cengiz kanunlarına ittib ettiğini görüyoruz [W. Barthold, *Ortaasya türk tarihi hakkında dersler*, S; 205].

memiş olan Suriye - Mısır Memlûk İmparatorluğu ile XIV üncü asır Hindistan türk devletlerinde bu te'sir o kadar çok göze çarpmaz [72].

Cngizliler devrinin ve bilhassa *Altınordu* müesseselerinin en en büyük te'siri, Moskof devleti üzerinde kendini göstermiştir. Yukarda Avarlar'dan başlayarak muhtelif Türk şubelerinin rus kültürü üzerindeki tesirinden bahsetmiştik [§XII]. Altınordu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, bu te'sirin büsbütün arttığı, hemen umumiyetle kabûl edilmiştir: *Vernadski'*ye göre «Moskoflar'daki hâkimiyet telâkkisi askeri sistem, posta, vergi sistemi, idare sisteminin başlıca anâsırı» hep bu devirden kalmaz [73]. *F. Lot* gibi bâzı tarihçilerin bu nüfuz dairesini daha dar göstermelerine rağmen [74], idari ve malî teşkilât üzerindeki bu derin te'sirden, *Rambaud*'dan *A. Eck*'e kadar birçok eski ve yeni müellifler, ısrarla bahsetmektedirler [75]. *N. İorga*, mogul hâkimiyetinin Ruslara yeni bir imparatorluk mefhumu getirdiğine inanıyor [76]. Yine aynı tarihçi, *Moldavya*'daki gümrü sistemi'nin yine Mogollardan iktibas edilmiş olduğunu zikrederken, Altınordu müesseselerinin mükemmelliği'ni açıkça söylemektedir [77]. Şu son senelerde yapılan arkeoloji ve tarih tetkikleriyle ortazaman Cenub-Şarkı Avrupa tarihindeki siyasi ve kültürel rolünün ehemmiyeti hergün daha iyi öğrenilen Altınordu İmparatorluğu, yukarıki iyzahtan çok iyi anlaşılıyor ki, hukuki müesseseleri vasitasıyla de Moskof devletinin teşkilâtı üzerinde müessir olmuştur. Altınordu devletini iptidai bir barbar cemiyeti gibi telâkki eden *E. Bolchet*'nin nekadar aldandığı bu delillerle büsbütün meydana çıkıyor [78]. *Joseph Karst*'in son tetkiklerine göre, Cengizliler müesseselerinin

[72] Buna rağmen Mısır'da ve Hind'de Cengizliler te'sirinin büsbütün yok olduğu zannına düşmemelidir. Bilhassa Memlûkler'de, bu te'sir - muhtelif âmiller dolayısıyla Hind'dekinden dahd fazla olmuştur.

[73] *Laszlo Ràsonyi. Contribution à l'histoire des premieres cristallisation d'Etat des Roumains, l'origine des Bassaraba. Arcehivum Europae Centro - Orientalis, Tome I, 1935, P. 242.*

[74] *Ferdinand Lot, Les invasions barbares, II, Paris 1937, P. 29.*

[75] *A. Rambaud, Histoire de la Russie, 7 ème ed., 1918, P. 138 - 147; Alexandre Eck, Le Moyen Âge russe, Paris 1933, P. 344.*

[76] *N. İorga, Cinq Conferanees sur le Sud - Est de l'Europe, Paris 1924. P. 54 - 47.*

[77] *N. İorga. Le Caractère commun des institutions du Sud - Est de l'Europe, Paris 1929, P. 96-97*

[78] *E. Blochet, yukarda adı geçen eser, P. 217.*

— uzun müddet onların hâkimiyeti altında kalan — *Gürcüler*'in hukukî müesseseleri üzerinde de — kısmen doğrudan doğruya, kısmen *Safevîler* vasıtasıyla — kuvvetli izler bıraktığını ilâve edecek olursak [79], bu devrenin türk amme hukuku tarihindeki müstesna ehemmiyeti büsbütün tebarüz eder.

Ş XX. Ortaazaman türk müesseseleri tarihinin son safhasını *Osmanlı devri* teşkil eder. Fakat zaten lüzumundan fazla uzayan maruzatımı daha uzatmamak için, mevzuumu burada kesiyorum. Osmanlı müesseselerinin, menşe'lerinden İstanbul fethine kadar geçirdikleri tekâmül safhaları hakkında vaktiyle hususî bir analitik araştırma neşretmiş olduğum için, burada aynı mevzuun velev hülâsaten tekrarını zait buluyorum. Anadolu Selçuk saltanatının idarî an'aneleri'ne vâris olarak, İlhaniler ve Memlûkler İmparatorlukları müesseselerinin de tesirleri altında çok muntazm bir hükûmet makinesi vücade getiren bu türk imparatorluğu, XV inci asırda Avrupa'nın ilk *mutlakıyyetçi devlet* tipi teşkil etmiş, ve yeni zaman tarihinin siyasî tekâmül bakımından bir fârikasını teşkil eden bu rejimin Avrupa'da ilk örneği olmuştur. Son zamanlarda bâzı avrupa mektep kitaplarına kadar giren bu görüş tarzı [80], mutlakıyyetçi devlet rejiminin ilk örneğini, *Paleologlar* devrinde tamamiyle feodâl air mahiyet almış ve merkezîyetçiliğini kaybetmiş, XIV-XV inci asır Bizans İmparatorluğu'nda aramaktan elbette daha mantıkîdir; ve tarihi realiteye uygundur.

Ortaazaman Türkleri'nin bu suretle yeni zaman Avrupa'sına mutlakıyyetçi devlet rejiminin ilk örneğini vermeleri, Türkler'de amme hukuku'nun ve siyasî kültür'ün sür'atli inkişafını göstermek itibariyle çok bâriz bir üstünlük ifade eder. Daha protoistorik devirlerde beşeriyetin ilk siyasî teşekkül kadrolarını yaratmak suretiyle amme hukuku nun vâzıı oldukları etendoloji tetkikleriyle anlaşılan Türkler'in, ortaazaman'da, İslâm dini dairesine girdikten sonra bile dini islâm hukukunun devlet otoritesine serbest bir faaliyet tanımayan dar ve geri nazariyelerine rağmen böyle ileri bir siyasî tekâmül derecesine

[79] Joseph Karst, *Code géorgien du Roi Vakhtang VI*. Strasborg 1934.

[80] M. L hériter, *L'histoire byzantine dans les manuels français*, Bulletin du Comité international des Scinces historiques, No 9, 1930, P. 687 — N. İorga, *Y-a-t-il eu moyen - âge byzantin*, Bulletin de la Section historique de l'Académie romaine, Tom XIII, P 9 — N. İorga, *Essai de synthese de l'histoire de l'humanité*, I, P. 560

yükselmelerini, hayretle karşılamamak iycap eder; çünkü, çok realist olan bu devlet kurucutar, yukardanberi sıraladığımız delillere anlaşılmıştır ki, samimi müslüman olmakla beraber, devletin otoritesi yâni ammenin menfaati mevzuubahsolduğu zaman, islâm hukukçularının hayâli sistemlerine aslâ kıymet vermemişler, ve çok eski hukuki an'anelerine göre, serbest bir *législation* faaliyeti göstererek aşağı ortazaman'ın en büyük imparatorluklarını kurmuşlardır. Ortazaman Türk'leri'nin bu devlet kuruculuk sıfatlarının atalardan gelen bir kabiliyet olduğunu protoistorik deliller te'yitten sonra, sözümü bitirmek için bunun ortazaman'dan bugüne kadar nasıl devam ettiğini de en kat'i bir delil ile göstermek isterim; bu suretle hâlimazi ile izzah eden *génétique* metod gibi maziyi hâl ile izzah eden *retrospectif* metod'un da doğruluğu anlaşılacaktır: İşte Türk'ün devlet kuruculuk seciyesinin en büyük mümessili olan Atatürk, işte onnn kurduğı yeni Türkiye Cumhuriyeti! Bu *Büyük Yaratıcı'nın* ve yarattığı *Büyük Eser'in* karşısında, her türk ve her insan gibi, sonsuz bir sevgi ve saygı ile eğilirim,

İSLÂM DÜNYASININ İNHİTATI SEBEBİ SELÇUK İSTİLÂSİ MIDIR ?

Prof. M. Şemsüddin Günaltay

Dokuzuncu ve onuncu asırlarda müslüman şarkta büyük bir hız alan ilim hareketinin müteakip asırlarda duruşu ve şarkın yavaş yavaş kesafeti artan bir cehalet kâbusile örtülüğü keyfiyetini Selçuk istilâsının bir neticesi gibi göstermek bir zamandanberi moda olmuştur.

Vaktiyle Ernest Renan tarafından ileri sürülmüş olan bu iddianın [1] son zamanlarda bazı genç Arap müellifleri [2] tarafından da hararetle müdafaa edildiği görülmekte olduğundan tarihi hakikati meydana koymak üzere yüksek huzurunuzda bu mevzuu tetkik etmeği ilmi ve milli bir vazife saymaktayım. İddia şudur:

1 — Dokuzuncu ve onuncu asırlarda islâm dünyasına en parlak devrini yaşattırان ilim hareketi, Türk olmıyan unsurların esiridir.

2 — Parlak bir inkişafa mazhar olan bu hareket, Selçuk Türklerinin ön Asyayı istilâ etmeleri neticesinde durmuş, bu hal islâm dünyasının umumî inhitatına sebep olmuştur.

Bu iddianın ne kadar esassız ve realiteye ne kadar zıt olduğunu göstermek için evvelâ müslüman dünyasındaki lâik ilim ve felsefe hareketinin nerede ve kimler tarafından yaratılmış ve hangi dimağların yardımıyla hızlanmış olduğunu, sonra da bu hareketin nasıl ve ne gibi âmiller tesiriyle durduğunu araştıracağız:

Hepiniz bilirsiniz ki islâm dünyasında esaslı fikir hareketi sekizinci asrın ikinci yarısında parıldamağa başlamıştır.

Bu hareketin başlıca iki inkişaf sahası görülmektedir (1): Ön Asyada İrak. (2) Orta Asyada Maveraünnehir (مأوراءالنهر) ve Bakteriyân. İrakta bu hareket ilk defa (Basra) da baş göstermiş, sonra (Bağdat) a intikal ederek bu şehirde inkişaf etmiştir. Orta Asyada ise ötedenberi ilim merkezlerinin Buhara ve Bellh şehirleri olduklarını ve bilahare Buharanın birinci mevkii işgal ettiğini biliyoruz.

[1] E. Renan, Averroès et Averroisme, Avertissement, p. IV, 7e éd. paris, 1922

[2] Djémal Saliba. Etude sur la métaphisique d'Avicenne. p-33-34. paris, 1926

Orta Asyanın müslümanlıktan önceki medeniyeti ve kültür vaziyeti ile islâmî devirde ilk fikir hareketinin niçin Basrada baş göstermiş olduğunu birinci Tarih kongresinde etrafiyle izah etmiştim. Bugün bu hususlara temas etmiyeceğim. Burada yalnız, islâmî devirde Basra mektebini kuran ve yükseltenlerin Maverâünehirin istilâsı hengâmında Ubeydullah bin ziyad (عبيدالله بن زياد) tarafından Buharadan Basraya nakil ve orada iskân edilmiş olan Türkler [1] ve bunların çocukları olduklarını hatırlamakla iktifa edeceğim.

Bakteriyalı bir Türkün oğlu olan Amir bin Übeyd (عمرو بن عبید) tarafından kurulan Basra mektebi, muhitin tesiriyle teolojik bir sima altında felsefi bir istikamet takip etmiştir. Aklın hâkimiyeti, fikir ve iradenin hürriyeti esasını müdafaa eden bu rasyonalizm mektebi, kâinatın ezeli ve değişmez kanunlara bağlı olduğu, âlemde sebep-siz hiç bir şey olmayacağı esaslarıyla [2] lâik ilimleri kucakladığı gibi; insanın iradesinde müstakil ve hür bulunduğu, efal ve eşyadaki hüsnü kubhun, diğer bir tabir ile hayrû şerrin haddizatında mevcut olduğu prensibini kabul etmek suretiyle de şahsî mesuliyete dayanan sağlam bir ahlâk temeli atmış oluyordu. Aklın yanında ampirik esaslara da kıymet veren bu mektep, cüzü lâyetecezzâ (جزء لا يتجزأ) ve hareket (حركة) fikrine istinaden ileri sürdüğü atom nazariyesile fiziki metafizike bağlamak yolunu bulmuştu. [3]

İrak rasyonalizm mektebi Abbâsî halifelerinden Memun (مأمون) devrinde birdenbire parlamış, neticede lâik ilimlere ait feyzli bir tercüme ve telif faaliyeti başlamıştır, Memunun ne Emevî ne de kendinden evvelki Abbâsî halifelerinde görünmeyen bir şevk ile kendisini lâik ilimlere ve rasyonalizme vermiş olması, bizi onun mümtaz şahsiyetinde durmağın mecbur etmektedir. Memunun mensup olduğu kavim ve zümre icinde bir istisna teşkil etmesi sebebini araştırmak, tarihin müphem görünen bazı noktalarını izaha medar olacaktır. Tarihi Yakubi ve Camiüddüvel'de tasrih edildiğine göre [4], Harun Reşid'in bu oğlu bir türk kızından doğmuş, Bellh Türklerinden Parmak oğullarının (Bermekilerin) nezaretleri altında

[1] Epülabbas Ahmet bin Yahya elbelazürî, (ابوالعباس احمد بن يحيى البلازورى) kitabi fütühülbuldan, (كتاب فتوح البلدان) s. 376, Goeje tabı. Brill. 1866.

[2] Sadüddini Teftâzânî, (سعدالدين تفتازانى) Şerhülmekasid. (شرح المناصد) c, 1, s. 293. İstanbul tabı. ve Seyyit Şerifi Cürcanî (سيد شريف جرجاني), şerülmevakif (شرح المواقف) c. 1. s. 151, İstanbul tabı.

[3] Leopold Mabileau, Histoire de la philosophie atomistique.

[4] Müneccim başı Derviş Ahmet, Camiüddüvel (جامع الدول) (sahayifülahbar), Bayazıt umumî kütüphane, numara 5019-5020.

talim ve terbiye görmüş, büyüdükten sonra da Şark Hidiviligi unvanıyla Türk illerine gönderilmişti.

Çin Vakayinamelerinin şehadetleri veçhile milâdi altıncı, yedinci ve sekizinci asırlarda Orta Asya'nın Maverâülnehir, Horasan ve Bakteriyan havalisinde yani Memunun hidiv tayin edildiği mintakalarda büyük ve eski bir kültür yaşıyordu [1]. Memnu (مامون) ruhunun meclup olduğu bu kültür içinde olgunlaştı. Mensup olduğu kavmin seciye ve temayüllerinden büsbütün farklı bir meleke ve kabiliyetle mücehhez olarak yetişti. Bu muhite okadar alışmıştı ki, hilâfet tahtı kendisine kaldığı zaman; ahval ve şeraitin icbarına rağmen, dayılarının memleketinden ayrılmak istememiş [2], Bağdada dönmiye kat'iyyen mecbur kaldığı zaman da bu havali münevverlerinden mürekkep bir grupla beraber gelmiştir. O zamanda Bağdat Kadıülkudatı (قاضي القضاة) olan Yahya bin Eksem (يحيى بن عكثم), evvelce Yahya bin Mübarek (يحيى بن مبارك) ve Sümame bin Eşres (سامة بن اشرس) gibi rasyonalistlerle sıkı temaslarda bulunmuş olan Memunun ilmen ne kadar olgunlaşmış olduğunu gösteren bir menkıbe haber vermektedir: Kadıülkudat Yahya diyor ki: Memun, kardeşinin katlinden sonra halife sıfatıyla şarktan Bağdada geldiği zaman bütün fukaha ve ulemayı saraya toplamamı emretti. Onlarla bir takım çetin meseleler hakkında ilmiğ münakaşalar yaptı. Ve bu suretle onları imtihan ederek Iraktaki ilim seviyesini anladı [3]. Memunun rasyonalizm sistemini ciddiyetle müdafaa ve iltizamı, ananeci mektep mümessillerini bu sistemi kabule icbar edişi, bu imtihandan sonra olmuştur. Görülüyor ki Memun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayettenberi Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müspet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kur'anın mahiyeti olmak üzere: akıl ve mantığa uymıyan gayrı ilmiğ her şeye karşı isyan etmiş, lâik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyetine başlatmıştır. Felsefe ve Lâik ilimler hakkında Memun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görülmektedir. Bunlar arasında felsefe ve tıpta Faraplı Uzluğ oğlu Ebu Nasr Mehmet (ابو نصر محمد), Belhli Ebu Zeyd (ابو زيد), Buharalı İbni Sina (ابن سينا), Serahslı Ahmet İbni Tayyip (احمد بن طيب), tabiiyat ve coğrafyada

[1] Edouard Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux p. 132-165. St. Ptersbourg, 1903.

[2] Tarihi Yâkubiğ (تاريخ يعقوبی), c. 2. s.

[3] İbni Tayfur (ابن طيفور). Tarihi Bağdat c. 6. s. 75 ve mabadi, Avrupa tabı.

Harezmi Ebu Reyhanı Biruniğ (ابو ريحان بيروني), riyaziyatta Arık oğlu Ebu Nasr, Harezmi Mehmet bin Musa, Habeşül Hâsip (حبش الحاسب), İbni Türk elceyliğ (ابن الترك الجيلي), heyette Ferganalı Ahmet bin Küseyr (احمد بن كشير), tarihte Soltekin oğlu Ebu Bekir Mehmet, edebiyatta Soltekin oğlu İbrahim gibi Türk çocukları, yalnız İslâm tarihinde değil beşer ilim tarihinde de mevki almış mümtaz şahsiyetlerdir.

Bu Türk çocuklarının yarattıkları müsbet ilim hareketinin en feyizli ve en devamlı akisleri kendi anayurtlarında görüldü. Memunun ölümünden 41 sene sonra Buhara merkez olmak üzere Türk illerinde kurulan Saman oğulları devleti; Irakta felsefeyi ve lâik ilimleri tenkile çalışan halife Elmuktadıbillah (المتضد بالله) a karşı, bunların kudretli ve samimiğ bir hamisi olarak sahneye atılmıştı. Bu hanedanın onuncu asrın ikinci yarısında ve bilhassa bu kısmın sonlarına doğru devamlı siyasiğ buhranlar geçirdiği zamanlarda bile, Buhara fikir ve ticaret hayatının en büyük merkezlerinden biri olmakta devam etmiştir. Bu asırda Buhara yalnız Türkistanın değil, bütün feodal islâm dünyasının en mühim bir ilim merkezi olmak tefevvukunu muhafaza etmiştir.

Sâman oğullarının müslüman şarkta parlak şöhretini asırlarca muhafaza eden büyük kütüphaneleri, lâik ilimlere ait eserlerle dolu bulunuyordu. Buradaki kitapların lâik ilimlere ait ve müelliflerinin de Türk olduklarını Metali haşiyesindeki bir kayitten öğreniyoruz [1]. Türk filozofu Fârâbiye Aristoya nisbetle (muallimi sani) unvanını kazandıran (Ettalimüssâni) unvanlı felsefiğ ve ilmiğ eser de bu kitaplar arasında bulunuyordu. İbni Sina gibi bir âlimin yüksek irfanını medyun olduğu bu kütüphane ne yazık ki Sâman oğullarının felâketli zamanlarında yanmış, muhtevi olduğu yazma tek nüshalar ebediyen kaybolmuşlardır. Felsefe ve lâik ilim hareketini himaye ve Buharayı bir ilim merkezi yapan Âli Sâman devletinin milliğ mahiyeti nedir? Hepiniz bilirsiniz ki, bu devlet şimdiye kadar tarih kitaplarında bir Pers devleti olarak gösterilmektedir. Bu itibarla bu devletin mahiyeti nedir? Sualini ihtimal ki içinizde abes görenler olacaktır. Fakat hemen söyleyeyim ki hakikat hiç te böyle değildir. Türk illerinde kurulan ve lâik ilimleri koruyan bu devletin başında bulunan hanedan da Türktür, devlet te her manasile bir Türk devletidir.

Topkapı sarayı Sultan Ahmet kütühanesinde 2935 numarada mukayyet olan Camiüttevarih (جامع التواريخ) in müellifin hayatında yazılan ikinci cildinin 168 inci sahifesinde Âli Sâmanın Türk ırkından ve

[1] Kâtip Çelebi. Keşfüz-zunun (كشف الظنون). c. I, 344. Mısır tabı.

Oğuz boyundan olduğu sarahaten kayıt edilmektedir. Bu sarahat aynı eserin hazine kütüphanesinde 1654 numarada mukayyet olan nüshasında da aynen mevcuttur. Bundan başka Bağdat köşkündeki 282 numarada mukayyet Hafız Ebru mecmuasında aynı sarahat görülmektedir.

Aynı eserlerin Oğuzlar bahsinde de Âli Sâmânın Oğuz Türklerinden oldukları bir daha tekrar edilmektedir. Müverrih Muslihüddin Lâri (مصالح الدين لارى)nin Nuruosmaniye kütüphanesinde 3156 numarada mukayyet Mirâtüledvar (مرآة الاوار) adlı yazma eserinde de aynı sarahati yani Âli Samanın Türk olduğu kaydini görmekteyiz.

Esasen kıymetli membalardan olan bu iki eserdeki sarahatler olmasa da, bu hanedanın Türk olduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. Çünkü hanedana adını veren büyük ceddin tarihlerde gördüğümüz isim ve unvanları mensup olduğu milliyetin silinmez damgasını taşımaktadır. Filhakika tarihlerde bu hanedanın büyük cediti (Sâman Yavgı kudat) suretinde kayıt edilmektedir. Burada gördüğümüz üç lâfızdan her üçü de Türklere mahsus, Türkçe unvanlardır. Şimdi bunları tetkik edelim: Ötedenberi İraniğ şive ile Sâman suretinde telâffuz edilen bu lâfzın, meşhur Ebülfercülcevziğ' (ابوالفرج الجوزى) nin Ayasofya kütüphanesinde 2908 numarada mukayyet Elmuntazam fi tarihülmülükü velümem (المنتظم في تاريخ الملوك والامم) adlı eserinde (Şaman) şeklinde yazılmış olduğunu görüyoruz. Bu, bize iranileştirilen sâman lâfzının doğru şekli şaman olduğu ihtimalini göstermektedir. Aşağıdaki vesikalar ise bu ihtimalin bir hakikat olduğunu kat'ileştiriyor:

Bütün membalarda (Sâman yavgı) nın, müslümanlıktan evvel Belh'deki Nevbahar mabedi Kodatı (hüdası) olduğu tasrih edilmektedir. Bugün Nevbahar mabedinin bir vakitler umumiyetle zannedildiği gibi bir mazdeizm ateşgedesi değil, Yüeçi Türkleri hükümdarı Kanışka tarafından kurulmuş Mahayana mezhebine ait bir Budizm Viharası olduğunu kat'ig surette biliyoruz. İbni Nedim (ابن نديم) de Türkler arasında münteşir olan budizm dinine Semeniye yani Şamanilik denildiğinin kaydedilmiş olmasına nazaran [1] Belh'deki Vihara mabedinin Kodatı olan zatın da - orta Asyadaki bütün din uluları gibi - şaman olması pek tabiidir.

Yavgı lâfzına gelince bu da Türk Prenslerine verilen Yabgu unvanından başka bir şey değildir. Camiüttevarih müellifinin bu kelimeyi (asılızade) tabirile fars diline tercüme etmiş olması da bunu müeyyettir. Muhtelif Türk lehçelerinde (b) ile (v) harflerinin

[1] İbnünnedim (ابن النديم). Fihristütülum (فهرست العلوم), s. 484, Mısır tabı.

tebadülüne dair binlerce misaller olduğuna nazaran yavğı ile yabgunun aynı şey olduklarında şüphe yoktur. Yavğının yabgu unvanı olduğu Çin ve Hint tarihlerinden de anlaşılmaktadır.

Çinin ikinci Han sülâlesi vakayinamesinde Bakteryadaki Yue-çi Prensleri Hi-Hieu unvanile yadedilmektedir. Sinoloğlar Çince Hi-Hieu veya Şe-Hu lafızlarının Türklere mahsus bir unvan olan yabgu muharrefi olduğuna ittifak etmişlerdir [1]. (Kharoştî) yazı ile olan Hint vesikalarında ise Yue-çi prensi, Yavuga unvaniyle yadedilmektedir. Bunun da Türkçe yabgu muharrefi olduğu umumiyetle kabul edilmektedir. Yue-çi yani Aysoy türkleri hanı Kanışka tarafından Belh şehrinde kurulan Vihara mabedinin Kodatı olan Prens'in de ataları gibi Yabgu olması pek tabiiğdir. Hoten (Khotan)'da bulunan vesikalarda yabgunun, ismi has olarak kullanılmış olduğu şöhretli sinolog E. Chavannes tarafından beyan edildiğine göre [2], Şaman Yavğıdaki yavğı lafzı bir unvan değil, isim olarak ta kabul olunabilir. Kodat lafzı ise, sahip, mevlâ, efendi manalarını ifade eden türkçe bir kelimedir. Pers dilindeki Khuda (huda) nın türkçe kudattan başka bir şey olmadığı şüphesizdir.

İşte Oğuz türklerinden olduğu verilen malûmatla kat'ig surette tebeyyün eden bu Şaman yavğı, Arap istilâsı hengâmında Horasan emiri Esed bin Abdullah (اسد بن عبدالله) ın teşvikile müslüman olmuş, torunu Nasr ise 874 tarihinde Buhara merkez olmak üzere Âli Sâman devletini kurmuştur.

Tarihin karanlıklarına gömülen zamanlardanberi muhtelif adlarla anılan Türklerle meskûn olan sahalarda Oğuz boyuna mensup bir hanedan tarafından kurulan bu devletin, şimdiye kadar bize öğretildiği gibi bir Pers devleti değil, her manasile bir Türk devleti olduğunda ümit ederim ki kimsenin şüphesi kalmamıştır.

Selçukilerden evvel büyük İslâm imparatorluğu içinde zuhûr eden devletler arasında en medeniğ bir sima arzeden ve esaslı teşkilâtıyla bütün islâm feodal devletlere örnek olan Şaman Oğulları devletinin hayranlıkla şahidi olduğumuz siyasiğ, içtimaîğ, iktisadiğ, idariğ teşkilâtı ve yüksek kültürü tamamiyle Türk dimağının mahsulüdür.

İslâm'da felsefe ve lâik ilimler hareketini yaratan ve kuvvetlendirenlerin Türklerden başka unsur olduğu yolundaki iddianın hakikatten ne kadar uzak ve ne kadar vâhiğ bir iddia olduğnu te-

[1] E. Chavannes Documents sur les Tou-Kiue occidentaux, ve L. de la Vallée poussin, L. Inde aux temps des Mauryas, p. 338.

[2] E. Chavannes, Journ. Asia - 1914 - p. 369.

barüz ettirdikten sonra şimdi mevzuumuzun ikinci kısmına, yani islâm âleminde başlamış olan müspet ilim hareketinin durmasını Selçuk istilâsına atfeden iddianın münakaşasına geçiyorum :

İlmiğ bir tetkika dayanmıyan bu iddianın ne kadar çürük olduğunu tebarüz ettirmek ve tarihiğ hakikati meydana çıkarmak için, müsaadenizle dokuzuncu asır ortalarından başlayarak müslüman dünyasının geçirdiği içtimağ ve diniğ safhalara seri bir nazar atalım : ne kadar seri olursa olsun bu tetkik neticesinde şimdiye kadar siyasiğ sahada araştırılan ve tabiğ bulunamıyan hakikiğ inhitat amili kendilğinden tebarüz etmiş olacaktır.

Abbasiğ halifelerinden Vasıkbillah (دائق بالله) (843-847), dokuzuncu asır ortalarına doğru gözlerini hayata kapadığı zaman, Memunun kurduğu rejim icabı olarak vezirlik, kadiyülkudatlıktan başlamak üzere bütün devlet teşkilâtı rasyonalistlerin elinde bulunuyordu. Bu hal, islâm tarihinde bildiğimiz ilim ve terakki devrini temin etmişti. Fakat Vasıkten sonra iktidar mevkiine garip tabiatlı kardeşi Mütevekkilalalah (متوكل على الله) (847 - 861) geçince, vaziyet değışti. Geri zihniyetli olan bu adam ihtimal ki mütaassıp güruhu kazanmak gibi siyasiğ bir düşüncenin de sevkile ananecileri iltizam etti. Rasyonalistlere karşı bir tenkil mücadelesi açtı. Onları birer birer iş başından attı. Aleyhlerinde şiddetli takibat yaptırdı. Mekkeli Abdulâziz İbni Yahya (عبد العزيز بن يحيى) gibi mürteci müşavirlerin tahrikile rasyonalistlerin baş hâmisî olan vezir Mehmet Bin Abdülmelikbinizzeyyat (عبد الملك بن الزيات)ın bütün mallarını musadere etti, kendisini de demir bukağılara vurarak tedricen kızdırılan bir fırın içine attırdı. Bedbaht adam yavaş yavaş kavrulmak suretile dört gün cehennem azabı çektikten sonra öldü [1].

Vezirin ölümünden sonra felce uğrayan Kadiyülkudat Ahmet Bin Duad (قاضي القضاة احمد بن دواد)ın da malları musadere edildi. O da hastalıkla yoksulluğun pençesine terkedilmek suretiyle öldürüldü. Rasyonalistlerden Hertseme (هرثمة) ise parça parça edildi. Rasyonalizm ve lâik ilimlerin tedrisi men olundu. İktidarı ellerine alan an'aneciler, tedrisatı Kuran ve Hadis çerçevesi içine hasrettiler. Bu çerçeve haricinde okumak ve düşünmek men edildi. Mütevekkil ile başlayan bu hareket, halife Mutadid Billah (المعتضد بالله) (892- 902) zamanında felsefe ve lâik ilimlere ait kitapların yakılması gibi bir vahşete inkilâp etti. İşkence usulleri bulmakta engizisyon reislerinden mahut Thomas Torquemada'ya taş çıkarıracak kadar mahir olan bu hunhar halifenin ilk kurbanı Serahs Türklerinden filozof Ebut-

[1] Ibnül Khallikan (ابن الخلكان), vefeyatülâyan (وفيات الاعيان) Mısır tabı.

tayyip Ahmet (ابوالطيب احمد) oldu. Felsefe ve tarihe ait kıymetli eserler yazan bu bedbaht âlim, malları musadere edildikten sonra öldürüldü.

Mutadîdın (معتضد) emriyle filozofların ve lâik ilim mümessillerinin kitaplarındaki bidatları yani ilmiğ esasları araştırmak ve imha etmek üzere bir sansör heyeti teşekkül etti. İçlerinde yeni fikirler, ilmiğ ve felsefiğ mephaslar bulunan ve binaenaleyh bidatlarla mülevves sayılan kıymetli kitaplar yakıldı. Müellifleri işkencelere mahkûm edildi.

Selçuklardan 190 sene evvel hilâfet merkezinde başlıyan bu hareketin başında çok dar düşüncelerile temayüz eden Hambelilerle Kerramiye (كراميه) taraftarları bulunuyorlardı. Bu guruh, müslümanları itikadiğ ve ameliğ hususlarda munhasıran ananeye müstenit bir sistem etrafında birleştirmek istiyorlardı [1]. Fakat, fikriğ ve itikadiğ hayat için ileri sürdükleri esaslar tamamiye iptidaîğ devirlere ait kaba bir paganizmden mülhem bir antropomorfizme münthehi olduğı gibi hukukiğ ve hayatiğ sahadaki esasları da ancak bedavet hayatı yaşıyan bir cemiyetin ihtiyaç ve törelerine uygun şeylerdi [2].

Bu mezheplere göre kâinatın nizamını keyfiğ surette her an değıştiren, elli, ayaklı kahhar bir Allah arş üzerine oturtuluyor, [3] her türlü irade ve ihtiyardan mahrum birer kukla addedilen insanlar onun keyfiğ iradesinin bazıçeliğine bırakılıyordu [4]. Fakat beşeriğ ihtiyarın refiile ahlâkiğ ve diniğ mesuliyet temelini de kaldırılmış olacağı düşünüleliyordu.

Ananecilerin şıarı ilim ve felsefe düşmanlığı olduğı için iptidaî düşünceli kütleyi kendilerine muzahir bulmuşlardı. Fakat bunların haricinde kalan parlak zekâ sahipleri, münevver zümre, iptidaîğ telâkkilerle bir türlü tatmin edilemiyen dimağlarını susturacak kaynağı felsefe ve lâik ilimlerde bulabildikleri için an'anecilerin galip geldikleri zamanlarda bile rasyonalizm hareketi gizli bir halde devam etmişti. Bunlar adeden az, siyaseten istinatsız olmakla beraber, akıl esasına dayandıklarından, ananecilerin küflü hurafelerini mantık ve ilim silâhlarıyla didikliyebiliyor, popüler imamları

[1] Seyit Murtaza, سيد مرتضى Tabsiratülavam fi marifeti mekalatilenam (تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام) s. 64 - 87 Tahran tabi.

[2] Dozy (R); Essai sur l'histoire de l'islamisme. Leyde, 1879 ve Goldziher, Le dogme et la loi de l'islam, Paris, 1920 ve Houdas, L'islamisme, Paris, 1904.

[3] Şehristâni, (شهرستاني) Kitabülmilel vennihal (كتاب الملل والنحل) s. 75 - 84 Leipzig tabi, 1923.

[4] Maimonide, Le guide des égarés, Paris, 1856 - 1866.

maskaraya çeviriyorlardı. Bu itibarla ananecilerin tegallübü lâik ilim ve felsefe hareketini zayıflatmış, lâkin boğamamıştı [1].

Fakat, Selçuk devletinin kuruluşundan 127 sene evvel yani 913 tarihinde an'aneciler hiç beklemedikleri bir şahsiyetin bu sahada kendilerini fevkalâde kuvvetlendirecek yardımına mazhar oldular [2]. Bulunduğu rasyonalizm safından ayrılarak kendilerine iltihak eden bu zat, Yemenli Ebu Musa el Eşari (ابو موسى الاشعري) ahfadından Ebülhasanil Eşari (ابوالحسن الاشعري) idi. 873 de Basrada doğmuş olan Eşari, rasyonalistler mektebinde tahsil etmiş, onların ilmiğ ve felsefiğ metodlarını öğrenmiş, kırk yaşına kadar rasyanalistler safında çalışmıştı [3]. Fakat tab'an mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan Ebu Ali Cübaiğ (ابو علي جبائي) ye kızarak bu mektepten ayrıldı. An'anecilerin sıfatiye mezhebele ekseriyetin taraftar olduğu cebriye mezhebi esaslarında cüz'i tadilât yapmak suretile yeni bir mektep kurdu.

Rasyonalistlerin ilmiğ metodlarile mücehhez, natuk bir hatip, kudretli bir mantıkçı olan Eşarinin an'aneciler safına iltihakı, büyük bir hâdise idi. O zamana kadar ilmiğ münakaşalarda daima rasyonalistlere mağlup olan an'aneciler, Eşari ile kuvvetli bir muzahir bulmuş oluyorlardı.

Eşari bu tarihten itibaren rasyonalistler aleyhine harekete geçti. Konferanslar vermek, kitaplar yazmak suretile açıktan açığa mücadeleye atıldı. Mahirane bir çevirme hareketile fakihleri, mazi prest ananecileri, ilim ve felsefe düşmanlarını kendisine bağladı. Artık asrının en kudretli ve nüfuzlu imamı, o olmuştu!.. Fakihler kazandığı nüfuza gıpta ediyor, halk kendisini din düşmanlarını ezmeğe çalışan bir kahraman gibi alkışlıyordu....

Rasyonalizm aleyhdarlığı itibarile an'aneciler daha az tehlikeli idiler. Onlar siyasiğ muzaheretlere rağmen bu cereyanı boğamışlardı. Çünkü iptidaîğ zihniyet müessese ve kanaatlerini rivayete istinaden müdafaa eden an'anecilerin ilim ve mantık silâhi karşısında mukavemet kabiliyetleri yoktu. Bir darbe ile sarsılabiliyorlardı. Fakat, Eşarinin kurduğu mektep böyle değildi. Rasyonalistler içinde yetişen Eşari, onların prensiplerini, mücadele metodlarını biliyordu. Bu bilgiden istifade ederek kurduğu mektep zahiren ilme müstenit bir sima arz ediyordu. Bu manzara altında genç güzideler

[1] Dugat (Gustave), Histoire des philosophes et des théologiens musulmans, Paris 1878.

[2] Ibni Khallikan ابن خلكان, C. 1 s. 326 - 327.

[3] Keza, C. 1. s. 480 - 481.

onu ilmiğ ve cazip buluyorlardı. Selefiye (سلفیه) ve Kerramiye (کرامیه) lerin iptidaîğ telakkilerile tatmin edilemiyen, felsefe ve Lâik ilimlerde büyük hamleler göstermek kabiliyetinde bulunan zekâlar, şeklen mantıkîğ ve ilmiğ usulle mücehhez bir sistem gibi görünen Eş'ari mektebine atılmakta tereddüt etmiyorlardı. Bu suretle an'anciler karşısında evvelce rasyonalizmi iltizam etmiş olanlar bu defa Eş'arinin yeni mektebine intisap ettiler. Natıkları selis, zekâları keskin, mantıkları kuvvetli güzidelerin ezcümle Ebu Bekrilibakıllanîğ (ابو بكر الباقلي), İbni Fevrek (ابن فورك), Ebu İshakil İsferainîğ (ابو اسحق اسفرائينى), Ebu Zeri Hireviğ (ابو زهرى), Ebulmaaliğ Cüveynîğ (ابو المالى جوينى), Ebu Caferis Semaniğ (ابو جعفر السمانى), Ebülvefa İbni Âkil (ابو الوفاء ابن عقيل) ... gibi âlimlerin bu mezhebi iltizam ve müdafaa etmeleri bütün münevverlerin nazarını bu mektebe çevirdi.

Fakat, felsefe henüz bu mektep tarafından aforozlanmamış, lâik ilimler birer afet gibi gösterilmemişlerdi, Eş'arı mektebine bu son hamleyi yaptırtan Ebulferec Abdürrahmanil Cevziğ (ابو الفرج عبدالرحمن الجوزى) tarafından portresi pek güzel çizilmiş olan Ebu Hamid Mehmedül Gazâli (ابو حامد محمد الغزالي) oldu [1].

Asrının bütün münevverleri gibi Eş'ari mektebini iltizam etmiş olan Gazâli, Bağdatta, Nizamiye Medresesinin başında emsalsiz şöhretini kazandıktan sonra Mekasidülfelasife (المقاصد الفلاسفة) ve Feyselüttefrika beynel islâmi vezzındika (فيصل التفرقة بين الاسلام والزندقة) gibi eserleriyle Eş'ari sistemi haricindeki fikir hareketlerini hırpalamağa başlamış, sonra meşhur tehafetül felasife (تهافتة الفلاسفة) unvanlı eserile tecavüze geçmiştir.

Müslüman dünyasını boğmak plânını hazırlamak üzere Klermontta toplanan haçlılar konsilinin in'ikadından (1095) bir kaç ay evvel, islâm âleminde felsefe ve lâik ilimleri söndürmek, fikirlerinde irtibatsızlık bulunduğunu ispat etmek suretile Fârâbi ve İbni Sina şöhretlerini yıkmak gayesile yazılan bu esere (Tehafütül felasife) yani filozofların yere serilmesi gibi bir ad verilmiş olması, müellifinin ruhunu göstermek itibarile şayanı dikkattir.

Gazâli bu eserinde filozofların bidaatları unvanı altında 20 meseleyi tenkit nazarından geçirmekte, bunların 17 sinde filozofları yanlış yola gitmekle, üçünde ise küfre düşmekle itham eylemektedir. Son üç meseleyi filozoflar tarafından iltizam edilen âlemin kîdemi, Allahın cüz'iyyata ilmi şamil olmadığı yani kâinatın ezeli kanunlara bağlı olduğu, cismaniğ haşrû neşrin inkârı gibi esaslar

[1] Ebül Ferec Abdürrahmanül Cevziğ (ابو الفرج عبدالرحمن الجوزى), Elmuntazam fi Tarih il ümem (المنتظم في تاريخ الامم), Topkapı Sarayı Sultan Ahmet Kütüphanesi N. 2908.

teşkil etmektedir [1]. Bu kitabında filozofları tekfir eden Şöhretli imam diğer eserinde müslümanları dalâlete düşmekten men'i maksadile şu satırları yazıyor: (yüzmeyi iyi bilmiyenler dere ve deniz kenarlarından nasıl uzaklaştırılırsa halk da filozofların kitaplarını mütalaadan ve çocuk kısmı yılana yaklaşmadan nasıl mennedilirse kulaklarda hikemiyata ait kelimelerle karışmış olan filozof sözlerini dinlemeden öylece mennolunmalıdır) [2].

Gazâli aynığ eserinde yalnız felsefeyi menetmekle kalmıyor, insanları müspet düşünmeğe alıştıran riyaziyatı da din hesabına bir afet sayıyor ve gitgide bilhassa Şam'da geçirdiği on senelik çilekeşlik devresinden sonra, adeta bir engizisyon reisi kesiliyor. Felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları ezmek, boğmak istiyor. Fakat bu hedefine erişmek için zaman müsait değildir. Elmunkıdh Mined dalâl (المنقذ من الضلال) adlı eserinde felsefe ve lâik ilimlerle uğraşanları tenkil için kendisine zahir ve yardımcı olacak mütedeyyin ve kahır bir sultanın bulunmamasından acı acı şikâyet etmektedir [3].

Gazâlinin bu acı şikâyeti bize hem kendisinin ruhunu, hem de Selçuk Sultanlarının fikir ve vicdan serbestisine nekadar riayetkâr olduklarını; felsefeyi, lâik ilimleri müfrit mutaassıplara karşı nasıl koruduklarını göstermektedir.

Fakat, Gazâlinin hayatında kuvvetle tahakkuk ettiremediği bu emelini, ölümünden sonra eserleri temin etti. Vefatından yarım asır sonra bütün islâm dünyasında kazandığı umumîğ hürmet ve sulta neticesi olarak münevver zümre arasında Eş'arı - Gazâliğ sistemi haricinde düşünmek cesaretini gösterecek kimse kalmadı. Onun filozofları, lâik ilim taraftarlarını tekfir etmesi, ilim denilen şeyi Eş'arı sisteminden ibaret göstermesi, münevver zümre arasında rasyonalizme olan temayülü kurutmuş, meydanı her şeyi Eş'arı sistemi çerçevesi dahilinde görenlere bırakmıştır.

Bir aralık Endülüslü İbnürrüşd (ابن الرشد), Gazâlinin sultanını kırmak maksadile Tehafütütehafüt (تهافت التهافت) adlı bir eser yazmışsa da [4] hiçbir şeye muvaffak olamamış, Eş'arı - Gazâli sultanı bütün kuvvete devam etmiştir. Hattâ onbeşinci asrın ikinci yarısında Hocazade Muslihüddin Mustafa (مصلح الدين مصطفى) ile Alâfüddin Tûsiğ (اعلاء الدين على الطوسي), İbnürrüşd' (ابن الرشد) e mukabele olarak ayrı ayrı iki kitap yazmak suretile Eş'arı - Gazâli saltanatını takviye etmişlerdir. Bu sulta

[1] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي), Tehafütül felasife (تهافت الفلاسفة). Berut tabı.

[2] Ebulvelid İbnürrüşd (ابو الوليد ابن الرشد) Tehafütütehafüt. (تهافت التهافت) Berut tabı.

[3] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي). Elmunkıdh mineddalâl (المنقذ من الضلال). S. 20

[4] Ebu Hamidül Gazâliğ (ابو حامد الغزالي) Elmunkığdh mineddalâl (المنقذ من الضلال) S. 20

zamanla okadar kuvvetlenmiş, o derece şümullenmiştir ki Osmanlı İmparatorluğu resmen Matüridiğ mezhebinde olduğu] halde, bütün İstanbul ve Türkiye medreselerinde son güne kadar tedrisat tamamile Eş'ariğ sistemine göre yapılmış, yüksek tahsil olarak Eş'ariğ mektebi teolojisi takip edilmiştir.

Gazâliğ eserleriyle yalnız felsefe ve rasyonalizmi yıkağa çalışmakla iktifa etmemiş, aynı zamanda o vakte kadar Selefiye ve Kerramiye mezhepleri gibi avam arasında barınan tarikatçiliğe de bir cazibe vermiştir. Süryeli zengin bir Hıristiyanın Remlei Şam (رمله شام) da yaptırdığı ilk tekkede, hakikiğ hüviyeti bugüne kadar tamamile bilinemiyen Ebu Hâşim Sofiğ (ابو هاشم صوفی) tarafından [1] seki zinci asır ortalarında temeli atılan tarikatçiliğe mukâsefe yolu adını veren Gazali, onu sönük ve mensi savmasından çıkarmış, müstakbel sultasına namzet etmiştir.

Ölümü üzerinden henüz yarım asır geçmeden bütün Müslüman dünyasında ermiş bir veli, emsalsiz bir âlim otoritesini kazanan Gazâlinin bir taraftan felsefe ve lâik ilimleri aforozlaması, diğer taraftan da tarikatçiliğe bir hız, bir hamle verişi, hayatında kendisinin de tahmin edememiş olacağında şüphe etmediğimiz şu iki meşum neticeyi verdi:

Onun kutsiğ ve ilmiğ emsalsiz şöhretinin parıltısı karşısında kamaşan, gözler; yarasalar gibi; görmeyecek hale geldiler. Gittikçe daralan bir çerçeve dahilinde düşünmeğe mahkûm kalan dimağlar, ya Eş'ari mektebinin labirentleri içinde bunaldılar, veya meskenet ve atalete sürükliyen tarikatçilik izbeleri içine gömüldüler.

Fahrüraziğ (فخر الرازي) ler, Seyfüddin Âmidig (سيف الدين آمدی) ler, Sadüddin Teftazanig (سعد الدين تفتازاني) ler, Seyit Şerif Cürcanig (سيد شريف جرجاني) ler gibi ateşin zekâlar, düştükleri bu iskolastik çenberinden bir türlü kurtulamadılar. Celâlüddin Rumî (جلال الدين رومي) ler, Sadrüddin Koneviğ (صدرالدين قونوي) ler, Şihabüddin Sühreverdiğ (شهاب الدين سهروردي) ler, Bedrüddin Simaviğ (بدرالدين سيمايي) ler gibi elanlı ruhlar da hayatı menfi görüş girdabı içinde çırpınmağa mahkûm kaldılar.

Eş'ari sistemi, zekâları iskolastik çenberi içinde söndüren bir mektep halini aldığı zamanlarda idi ki islâm dünyasının içtimaig, iktisadiğ, hukukiğ ve medeniğ kanunlarını ihtiva eden Fıkıh da, an'aneciliğın galebe eden tesirleriyle Ebuhanife (ابو حنيفة) nin açtığı geniş yoldan sapmağa başladı. Neticede zaman ve mekânın, ahval ve şeraitin tebeddüllile hükümlerin de değışmesi zarureti unutuldu. İtikadiğ ve fikriğ esaslar gibi hukukiğ ve hayatiğ prensipler de

[1] Namei Danişveran (نامه دانشوران). C. 3. S. 158-156. Tahran tabı.

hiç bir suretle değişmeyen, ihtiyaç ve icaplarla alâkalı olmıyan camit formüllere, medenî insanların fikir hamlelerini, hayatiğ faaliyetlerini felce uğratan iptidai telâkkilere bağlandı.

İlim, zamanın, ihtiyacın doğurduğu hadiselere cevap vermek için asırlarca evvele ait olan kuru ve cansız formülleri aramaktan ibaret addedildi. Artık vicdan ve irfan hürriyeti kalmamış, dimağlar şahlanan küflü bir zihniyetin mahkûmu olmuştu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu hal, pek tabii olarak İslâm âleminin umumiğ inhitatını hazırlamış oldu.

Zamanın, darlığını düşünerek kısatılmağa mecbur olduğum tezimin, Müslüman dünyasındaki inhitatın hakikî sebeplerini nerelerde aramak lâzım geldiğini gösterdiği kadar, Türkiyeyi kurtaran büyük inkılâbın ne kadar engin ve şuurlu bir görüş, ne derece zaruriğ ve kurtarıcı bir hamle mahsulü olduğunu da tebarüz ettirmiş olacağını ümit ediyorum.

Görüyorsunuz ki felsefe ve lâik ilimlerin boğulması, islâm dünyasının inhitata sürüklenmesi, münevverleri sinesinde toplıyan Eş'a'ri-Gazali mektebinin bir taraftan dimağları iskolastik labirenti içinde küflenmeğe mahkûm etmesinin, diğer taraftan da bu sistem haricindeki irfan ufuklarını sımsıkı kapamış bulunmasının zaruri neticesinden başka bir şey değildir. İslâm dünyasının inhitata sürüklenmesini intaç eden bu hakikiğ sebebi ihmal ederek inhitat amilliğini Selçuk istilâsında aramak, eğer cehalet eseri değilse, kötü bir gazezkârlık olacağı şüphesizdir. Eğer Selçuk istilâsının hakikiğ neticeleri aranacak olursa, islâm dünyasının inhitatile değil, sürüklendiği kat'ig ölümden kurtulmasile karşılaşırız. Bu hakikati tebarüz ettirmek için Selçukilerin Ceyhun boylarına indikleri asırda islâm dünyasının arzettiği manzarayı çizeceğim. Manzara şöyle idi:

Büyük Abbasiğ İmparatorluğu parçalanmış, birbirlerine rakip feodal devletlere bölünmüştü. Mütemadiyen birbirleriyle boğuşan prensler, muhtaç oldukları parayı bulmak için kendi tebaalarını soyuyor, hasma aid memleketleri de yağma ettiriyor, bu suretle sefalete sürükledikleri halkı sonunda kan ve ateş içinde boğuyorlardı. Sık sık batıp çıkan bu hükümetlerin adedi on birinci asrın ilk yarısında onbeşi buluyordu. Bunlardan Bağdadı, hilâfet merkezini istilâ eden Buveyh (بويه) oğulları, bir taraftan kendilerine her istediklerini veren halife Müstekfi (مستعفی)yi sürükleyerek Sarayından çıkarıp gözlerini oydururken, diğer taraftan da tahrik ettikleri Sünniğ,

Şiiğ mücadelesi neticesi olark Bağdadi yağma ettiriyor, yaktırıyor, bigünah halkı sokaklarda parçalatıyorlardı [1].

Mısırdaki Fâtimiğ halifesi Hakimbiemrillâh (حكيم بامرالله), günün birinde siyah kölelerine Kahireyi yakarak halkın mallarını yağma, kadınlarını esir etmeleri emrini veriyor, neticede masum halk ile siyah köleler arasında üç gün üç gece boğuşma sahnesi olan Kahirenin üçte biri yanıyor. Aynı Halife diğeri bir gün kadınları sokağa çıkarmaktan menediyor. Kadın ayakkabısı yapacak kunduracıları idam ettireceğini ilân ediyor. Bu emir hilâfına sokağa çıkan her kadını parçalatıyor. Ölüm korkusile Kahirede tam yedi sene hiç bir kadın, ne gece ne gündüz başını evinin kapısından dışarı uzatmıyor [2].

Siyaseten bu vaziyette bulunan islâm dünyası, içtimaiğ hayat itibarile daha acıklı bir manzara arz ediyordu. Siyasiğ veya usüliğ ihtilâflar yüzüden zuhûr eden mezhepler gittihçe çoğalmış, Selçuk devletinin kuruluşundan iki sene evvel yani (1038) de ölen Abdülkahiri Bağdadiğnin ifadesine göre, adetleri 72 yi bulmuştu [3]- yekdiğerini tekfir eden bu mezhepler, Müslümanları birbirlerine hasmıcan olan 72 gruba ayırmıştı. Bunlardan Hanbeliler, Rasyonalistlerin tenkilinden sonra kuvvet ve cür'etlerini artırmış, Devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek, şarap ve musiki aletleri aramak behanesile evleri basacak kadar cür'et bulmuş, hattâ kendilerile hemfikir olmıyan bazı alimlerin kabirlerini açarak cesetlerini yakmak gibi vahşetler göstermeğe başlamışlardı. Bu suretle mahkûm ettikleri zevat arasında büyük islâm müverrihi ibni Ceriri taberiğ (ابن جرير طبري)de bulunuyordu. Bütün bu ahval, büyük şehirlerde Ayyarlar denilen bir çapulcu sınıf türemesine yol açmıştı. Bunlar, satvetli bir devlet otoritesinin bulunmamasından istifade ederek halkı kasıp kavuruyorlardı.

İslâm dünyasının siyasiğ, içtimaiğ, ahlâkiğ ve iktisadiğ bakımdan çok düşkün ve anarşik bir devrinde kurulan Selçuk devleti, o zamana kadar Abbasiğ İmparatorluğunda zuhûr etmiş olan devletlere nisbetle başka bir mahiyet arz ediyordu. Bu devletler Abbasiğ İmparatorluğunun sinisinden fıskırmış, onun mikroblu

[1] Ebu Ali Ahmet bin Miskeveyh (ابوعلى احمد بن مسكويه), Tecaribülümen (تجارب الامم), C. 2, S 86 - 87

[2] Ebülmahasin ibni Tağrı berdi (ابوالمحسن ابن تغريبردي), Ennücumuzzâhire (النجوم الظاهرة), C. 4, S. 176 - 171

[3] Ebu Mansur Abdülkahiri Bağdadi (ابومنسور عبدالقاهر بغدادى), elfark'beyelfirak (الفرق بين الفرق), s. 4 - 7 Mısır Tabı.

kucağında büyümüşlerdi. Bu Hükûmetleri kuranlar da, Abbasiğ halifeleri veya onların vassalları tarafından nasbedilmiş valiler veya kumandanlar idiler. Halbuki Selçukiler ilk günden itibaren müstakil olarak sahneye çıkmış, yüksek seciyelerle mücehhez, canlı ve özlü millîğ bir orduya istinat ediyorlardı. Orta asyanın yüksek yaylalarından inen Selçuk Türkleri ne Bağdadı çürüten yalan, riya, gammazlık, bühtan, nifak, mühasede, rüşvet ve ihtilâs gibi ahlâkiğ reziletlerle ülfet etmiş, ne de mezhep mücadeleleriyle manen bozulmuşlardı. Tabiatle mücadele ede ede yetişen bu insanlar, tabiat kanunlarını kavramış, realiteye, müspet düşünmeğe ve görmeğe alışmışlardı.

İrani istilâ ettikten sonra İraka inen Toğrul bey, taç dilenmek için değil, tahtını kaybetmiş olan halife Kaimbiemrillâha (قائم بامرالله) hürriyet ve devlet bahşetmek için Bağdada gitmişti. İşte bu şerait içinde kurulmuş olan Selçuk devletinin islâm dünyasına hakimiyetinin hakikiğ neticeleri şu oldu:

1 — Yakın Şarkı sarsmakta olan anarşik devir nihayet buldu. Afganistandan Akdeniz kıyılarına, Mısır hudutlarına kadar uzıyan sahalarda tek bir idareye bağı, disiplinli bir imparatorluk kuruldu.

2 — Geniş imparatorluk dahilinde herkesi malından, canından emin olarak yaşatan kanunlar, hükümler cari olmağa başladı.

3 — Vergiler tanzim edildi: Halkı ezen haksızlıklar, usuller kaldırıldı.

4 — Türkistandan Akdenize kadar uzıyan geniş sahada asayişin takarrürü, ticaretin inkişafına yol açtı. Şarkla Garp arasındaki kadim ipek ticareti yolu yeniden açılmış oldu.

5 — Malâzgirt zaferi, anarşik devirden istifade ederek bir taraftan Erzuruma, diğeri taraftan Urfaya, Trablus Şama, Hamaya kadar ilerlemiş olan Şarkiğ Roma imparatorluğunun eski vaziyetini iade etmek yolundaki hülyalarına hitam verdi.

6 — Bütün din ve mezheplere karşı bitarafane hareket etmek seciyesile mütehalli olan Türkler. biri diğeriğini boğmak istiyen ve devlet içinde devlet rolünü oynamaya yeltenen mezhep peyrevlerine, devlet otoritesini tanıttırdı. Büyük şehirleri birer harp sahasına çeviren mezhep kavgalarına, ayyarlar çapulcuğuna kat'ı bir nihayet verdi. Bu suretle vicdan ve kanaat hürriyeti temin edilmiş oldu.

7 — Selçuk Sultanlarının islâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve asayiş, -Sâman oğulları ülkesi müstesna olmak üzere - bir

zamandanberi durmuş olan ilim hareketine yeni bir inkişaf hızı verdi. Rey de, İsfehanda, Bağdatta, Nişaburda yeni yeni üniversiteler açıldı. Hastahaneler yanında Tıp Fakülteleri kuruldu. Bu üniversitelerde Hayyam (خيام) gibi riyaziyat ve felsefede temayüz eden bir âlim, Elmugni Fittip (المغنى في الطب) müellifi Ebülhasan Sait ibni Hibetullah (ابولحسن سعيد بن هبة الله) gibi bir filozof tabip, Takvimülebdan fi Tedbirilinsan (تقويم الابدان في تدبير الانسان) müellifi İbni Cezle (ابن جوله) gibi bir tabiiyat ve fizyoloji mütahassısı, nihayet Ebülferec bin Tayyip (ابولفرج بن طيب) ayarında bir tabiiyat âlimi yetişti.

8 — Selçuk Türkleri, Müslümanlığı ön Asyada boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsile Şarka akan haçlılara karşı koyarak Sürye, Mısır ve Mezopotamya Araplığını kurtardılar.

9 — Türklerin centilmenlikleri haçlılarda papaz tahrikâtının uyandırdığı huşuneti izâle etti. Bu sayede Şark medeniyeti ile uzun müddet yakından temas imkânını buldular. Bu temas ve tetkik, nihayet garpte rönessansı doğuracak bir zemin hazırlamış oldu.

Türk tarihi düne kadar bizzat Türkler tarafından yazılıp müdafaa edilemediğinden yalnız müslüman dünyası için değil, bütün beşeriyet için bir yükselme hızı olan Selçuk istilâsı, yabancılar tarafından bir felâket amili gibi gösterilmiş ve bazılarını saydığım hakikiğ neticeler ihmal edilmiştir.

FELSEFE TARİHİNDE TÜRKLER

Ernst Fon ASTER

Istanbul Üniversitesi profesörlerinden

Her fert ve her millet için, o zamana kadarki tarihi ve verimleri hakkında kendi kendine hesap vermek, elde ettiği zaferlerin defne dalları üzerinde istirahatate koyulmayıp, muvaffakiyetlerini yeni çalışmalara çıkış noktası ittihaz etmek ihtiyacını duyduğu bir an gelir. Her millet, çalışmalarında ilkönce kendisine karşı ve sonra tabiatın ve mukadderatın onu içine faydalı olması lâzımgelen bir unsur olarak koyduğu bütüne, yani devlete ve beşeriye karşı mes'uldür. İşte Türk milleti, tarihinin vadlerle dolu bir devrine girdiği ehemmiyetli bir anda, kendisine düşen vazifeleri şimdiye kadar nasıl başardığını, benliğine has bir milliğ kültürün yaratılmasında ne gibi merhalelerden geçtiğini ve cihan kültürüne ne gibi yardımlarda bulunduğunu haklı olarak kendi kendisine soruyor. Burada, Türklerin felsefe tarihindeki payından bahsetmekle bu sualin ufak bir parçasını mütalea etmiş olacağım. Fakat şunu da unutmuyalım ki, felsefe tarihi, yani kâinatın özü ile beşer hayatının manasına dair olan ebediğ mesele etrafında insanların ileri sürdükleri fikirlerin tarihi, beşer kültürü tarihinin bir kısmıdır.

Sözlerime, şu vâkıya işaretle başlıyorum: Garp felsefesinin başiangıçları gözümüzün önünde ilk defa olarak Küçük Asya sahillerindeki eski beldelerde, yani bugün Türk devletinin nüvesine ait olan bir memlekette belirlemektedir. Burada yaşamış olan ilk ve en eski tabiat filôzoflarının menşei hakkında pek az şey biliyoruz; maamafih, meselâ bir Tales'in menşeinin hiç olmazsa kısmen olsun Karya'da ve binaenaleyh Anadolunun içinde bulunduğu muhtemeldir. Fakat şu nokta bizim için daha ehemmiyetlidir: İyonya mütefekkirlerinin toplu ve vahdetli bir cihan imajı kurmak hususundaki teşebbüslerinde gökteki cisimler âleminin büyük bir rol oynamış olduğunu biliyoruz. Daha evvel gelen Sümerlerin ve Babililerin, asırlarca süren çalışmalar neticesinde elde etmiş oldukları müşahede ve bilgilerin teşkil ettiği o fevkalâde mühim kültür mirası İyonyalılara intikal etmemiş olsaydı, bunlar hiç bir zaman

astronomik tasavvurlarını kuramıyacaklardı. Sümerlerle Türk milletleri arasındaki - Preistüvarcılarımızın başlıca çalışma mevzularından birini teşkil eden - sıkı münasebeti doğru ve hakikiğ bir vakıa olarak kabul edelim; o zaman burada preistorik cetlerinden fıskıran bir bilgi kaynağının garp felsefesi başlangıçlarına kadar akıp geldiğini görürüz.

Fikirler, düşünceler düşünülür, bulunur, keşfolunurlar. Muayyen milletlerde, muayyen zamanlarda başgösterirler. Fakat bunlar munhasıran bir ferde, yahut bir tek millete ait şeyler değildir. Tefekkür, biyo - psikolojik bir hâdisedir; düşünülen şey, yani fikir ise zamanın dışında bulunan entellektüel bir varlıktır. Fikirler hakikatlerden ibarettir. Hakikat muayyen bir insan, yahut muayyen bir millet için muteber değil, umumîğ olarak muteberdir. Bir ferdin, yahut bir milletin bulduğı bir fikir, bir hakikat, beşeriyete bir armağandır. Bunun için başka taraftan alınmış olan hakikatlerden ibaret bir tefekkür hazinesini muhafaza etmek vazifesi, yenilerini bulmaktan daha ehemmiyetsiz bir vazife değildir.

Bu kanaat hiç bir devirde felsefe tarihinin, Türk milletine mensup şahsiyetleri en ehemmiyetli mütefekkirler olarak içine alan devrinde olduğu kadar vuzuhlu bir şekilde ifadesini bulmamıştır. Bu devirle şark Ortaçağı felsefesini kasedediyorum. Bu zamanlarda Türk milletine mensup bir takım yüksek zekâlara rastgeliyoruz; hepsini kısa bir konferansta saymaya imkân olmadığından, en mühimleri olan Fârâbi ile İbni Sina'yı mütalea etmekle iktifa edeceğim.

Ortaçağ felsefesinin bütünü hakkında - Rönesans ve Tenevvür devirlerinin tesiri altında - menfiğ hükümler vermek ve onu, düşünüşün inkırazı ve düşünüşte kısırlık olarak görmek âdetinin hâkim olduğu zaman henüz uzak bir maziye karışmış değildir. Orijinalikten mahrumiyet, otoriteye iman, teoloji ve nassa bağıllık, müşahede ve tecrübeye dayanan bir tabiat ilminin mevcut olması... İşte bütün bunlar bu devre karşı ileri sürülen ittihamlardı. Biz bugün artık Ortaçağ felsefesini başka zaviyeden görmeğ ve hakkında daha âdil bir hüküm vermeğ öğrendik. Eflâtonla Aristonun egerlerinin felsefeye sokulmasının, felsefe bakımından büyük bir iş olduğunu artık biliyoruz. Ortaçağın, mahiyet itibarile büsbütün başka neviden olup devletle cemiyeti tamamen değiştirmiş olan diniğ cihan telâkkisini İlkçağ felsefesile telif etmenin, ne kadar müstakil bir iş olduğunu görüyoruz. Ortaçağ tefekkür âleminin yeni zamanların ta içlerine kadar tesirler yaptığını ve

izler bıraktığını, ve bir Dekart bir Spinoza'nın ve bir Laybniç'in evvelce zannedildiğinden çok fazla mikyasta Ortaçağ tesiri altında olduklarını, Roger Bacon'un tabiat araştırmasına temel olarak tecrübeyi gösterdiği vakit, Ortaçağa ait bir takım seleflere dayandığını biliyoruz ve artık biliyoruz ki nassın ve mukaddes kitapların metinleriyle mütenakız olmamak mecburiyeti, Ortaçağ mütefekkirlerini, çok defa felsefiğ tefekkürü daralmaktan ziyade, diniğ eserlerin gayet geniş ve sembolik bir şekilde tefsirine sevk etmiştir. Bu sözüm Ortaçağın bilhassa islâm tefkkür çevresi ve bu çevre içinde de bilhassa şark kısmı için, yani şimdi mütalea etmek istediğim zaman ve şahsiyetler için doğrudur. 8 inci asırdan 11 inci asra kadar geçen uzun zamanda bu mütefekkirlerin, garpteki şahsiyetlere nazaran hem felsefede, hem tabiat ilimlerinde - ve tıp ile riyaziyede - hâkim mevkide buldukları şüphe götürmiyen bir hakikattir.

Hıristiyan Avrupanın iskolâstik adını taşıyan Ortaçağ felsefesi birbirinden açıkça tefrik edilebilen iki devreye ayrılmaktadır; birinci devre ile ikinci devrenin arasındaki esas farkı, ikincisinde Aristonun eserlerinin islâm tefekkür âleminde garba geçmiş olması teşkil eder. Aristonun kavimler muhacereti sırasında kaybolup gitmiş olan eserlerinin arapça tercüme ve tefsirler sayesinde şarktan garba tekrar intiklal ettiği malûmdur. Şarkta ise Aristonun başlıca yazıları, Eflâtunla yeni Eflâtuncuların eserleriyle birlikte, muhafaza edilmiş bulunuyordu. Yahut şöyle diyebiliriz: Tâ ilk zamanlardanberi şarkta, Eflâtun ile Fisagorun fikirleri ile birlikte Aristoculuğa ve revakiğliğe ait unsurları ihtiva eden yeni Eflâtunculuk, Elkindi, Fârabi, ve İbni Sina gibi şahsiyetlerde Eflâtun'la Aristo'yu ahenkli bir surette telif eden bir felsefe karakterini - garpta olduğundan daha yüksek bir derecede - muhafaza etmiştir. Vakıâ sonraları, islâm kültür çevresi içinde de Aristo hâkim mevkie çıkmıştır; fakat bu, ancak Magrip, yani Endülüs - Fas çevresinin ve bilhassa İbni Rüşdün tesirile vukubulmuştur. Ancak İbni Rüşd'ten itibaren ki Hıristiyan Ortaçağ felsefesi, ortodoks bir Aristoculuk mânasında otoriteye boyun eğen bir karakter kazanmıştır ve İbni Rüşd'ün bu istikamette yaptığı tesir, Sen Toma'nın İbni Rüşd ve taraftarlarına (Averroistlere) karşı açtığı mücadeleye ve muayyen noktalarda bizzat kendi tesirinin Aristo'dan hayli inhiraf etmesine rağmen, pek büyük bir ehemmiyeti haizdir. İbni Rüşd, sık sık İbni Sina'ya ve bazan da Fârâbi'ye karşı keskin surette hücum ettiği vakit, dayandığı istinatgâh, Aristo'nun,

doğruluğunu onlara karşı ispata kalkıştığı metinleridir. Böylece Hıristiyan yüksek iskolastiği, menşei daha ziyade Fas ve İspanya olan ortodoks bir Aristoculuğun tesiri altında bulunmaktadır; halbuki Türk - İslâm yüksek iskolastiği, daha ziyade doğrudan doğruya Fârâbi ile İbni Sina'ya dayanmaktadır.

Bundan maada, avrupaiğ Hıristiyan iskolastiğinin ilk devresi esas itibarile teolojiden ibarettir; daha doğrusu, Hıristiyan naslarını müdrikeye kabul ettirmeği, bunları imanla bilginin, meşhur « Credo ut intelligam » [1] sözleriyle tesbit edilmiş olan münasebetine tevfiikan mantıkla temellendirmeği kendisine vazife bilen bir teolojidir. Şüphesiz Fârâbiğ ve İbni Sina gibi mütefekkirler de imanla bilginin mütenakız olamayacağına kani, samimiğ müminlerdir. Fakat bunlarda, fikir ve lisan bakımından kat'ig olarak tesbit edilmiş nasların bilâhare ispata meselesi çok ehemmiyetsiz bir rol oynamaktadır. İslâm felsefesinde Allahın iskolâstik tarzda ıspatlarının mevcut olduğuna, fakat bunların Hıristiyanlarda oynadığı rolden çok daha aşağı bir rol oynadığına müteaddit defalar işaret edilmiştir. Bunun sebebi, Hıristiyan iskolâstığının Allahın mevcudiyetini kabul için ispata muhtaç olması, bilmukabele İslâmların bu mevcudiyeti ıspatsız olarak kabul etmeleri değildir; hakikiğ sebep şudur: Nassın kilise otoritesi altında kat'ig bir şekilde formüle etmiş olduğu münferit bir kaziyeyi, mektebe uygun tarzda ıspat keyfiyeti, islâm filozoflarına ehemmiyeti tâli derecede olan bir iş olarak görünmektedir.

Ortaçağın islâm ve hıristiyan felsefelerinde görülen müşterek noktalardan biri, tabiat ilimlerine karşı alâkanın yavaş yavaş kuvvetlenmesi ve tabiat hâdiselerinin izah ve tasavvurunun Yeni Eflâtunculuktan ziyade Aristo tarzına yaklaşmasıdır. Ortaçağ islâm felsefesinde de esas itibarile yeni Eflâtanculuğa meyyal bir felsemeden, Aristoya mütemayil bir felsefeye geçidi müşahede etmekteyiz; yalnız, buradaki geçit Avrupadakinden daha yavaş, daha uzviğ, daha içten vukubulmuştur.

Ortaçağ felsefesi, Yeni zaman sistemlerinin ferdiyetçiliğinden biğhaberdir. Ortaçağ, her biri ıspatı mümkün âfâkiğ hakikati ihtiva etmek iddiasında bulunan, fakat aynı zamanda da bir tek mütefekkirin eseri olarak önümüze çıkan metafizik sistemlerin bir teakubu manzarasını arz etmektedir. Ortaçağ bir bütün olarak alındığı takdirde, « anonim » dir, muayyen şahsiyetlerin damgasını

[1] Evvelâ inanıyorum ve inandığımanın doğruluğunu ondan sonra müdrikemle idrâk ediyorum.

taşımaz, ve umumî mahiyettedir. Bu devirde, her filozof, - bugünkü kimyagerin, fizikçinin yahut biyoloğun, disiplininin kendi zamanına kadar yükselmiş olan binasına devam etmesi gibi - selefinin eserini daha ileriye götürdüğüne kanidir.

Yeni zaman filozofunun kendi disiplini hakkında bu imanı kaybettiği malumdur. Dekart ve Bakon'danberi bir tek felsefe yoktur; ancak felsefeler, ayırıcı unsurları öne süren, müşterek olanları küçük gösteren felsefi sistemler vardır. Halbuki Ortaçağ filozofları, hakikatin kat'îğ sisteminin ana hatlarını bulduklarını kabul ediyorlar: Bu suretle, aralarında müşterek olana ehemmiyet veriyor ve ayırıcı unsurları geriye bırakıyorlar. Bu itibarla Fârâbi ile İbni Sina'nın sistemleri aynı nevidendir. İbni Sina, Aristo'yu anlamasını, pek hürmet ve takdir ettiği selefinin Aristo tefsirlerine borçlu olduğuna ehemmiyetle işaret ediyor. Fakat bu keyfiyet, tarihiğ tetkikte bulunan bizler için, iki şahsiyetin fikir istikametlerinin ayrılığ ve bu ayrılık gerisinde saklı bulunan daha esaslı bir farkı, - her iki ferdin psikolojik bakımdan ayrılığını - açıkça görmeğe mâni değildir. Bir millete yalnız muayyen bir mütefekkir tipinin ve yalnız muayyen bir tarzda kâinatı düşünmenin has olduğunu kabul etmek şüphesiz bir hatadır. Bilâkis, ayrılıklar, kabiliyetin zengin ve çok cepheli olduğunu gösterirler.

İlkçağ sonunda olduğu gibi Ortaçağda da felsefe ile ilmin (ansiklopedik düşünen bu devir için felsefe ile ilim arasında ayniyet vardır) başlıca vazifesi, insana saadetin yolunu göstermektir. Saadete, ruhumuzun temizlenmesi ile vâsıl oluruz. Zekâ ve mahzı akıl haline girdiğimiz ve tefekkürümüzü faniğ şeylerden uzaklaştırıp zamandan münezze olan ebediğ varlıklara yaklaştığımız nisbette ruhumuzu temizleriz. Kökü yeni Eflâtunculukta bulunan bu entelektüalist mistisizm Fârâbi'de yalnız seleflerden alınmış bir an'ane olarak kalmayıp, kendi ruhuna ve tabiatına uygun bir görüş şekline girmiştir. Bu kanaatle dolu olan Fârâbi, bir biyografın dediğ gibi, «zekâ âleminde birmelik, dünyeviğ âlemde bir derviş gibi, kitapları ve bahçesinin kuşları ile çiçekleri arasında mesut yaşıyordu». Fârâbi felsefiğ idealini canlı bir şekilde yaşadı ve bir sofiğ olarak öldü.

İbni Sina hekimlik yaptı ve bu sayede meşhur olup bir takım hükümdar saraylarıyla temas etti. Siyasiğ bir rol oynadı, vezir oldu, sonraları mevki ve ikbalden düştü ve hattâ hayatının bir müddetini de mahpus olarak geçirdi. İbni Sina, bütün faaliyetleri yanında, bilhassa hükümdarların gözünden düştüğü vakit geçirdiğ mecburiğ

istirahat devirlerinde, fevkalâde velûd bir muharrir idi. Bu büyük adam, durmak dinlenmek bilmiyen faaliyeti ve bilgisinin ansiklopedik genişliği ile, Rönesans filozoflarını, Fransis Bakon'u, yahut İtalyan Rönesansı mütefekkirlerini hatırlatır. Fârâbi bir filozof, çok defa aforizma tarzında yazmasına rağmen, bir sistemcidir; maddiğ âlem hakkında yazdığı şeylerde pek orijinal değildir. Halbuki İbni Sina yalnız fizik, biyoloji ve biyolojiye dayanan psikolojiye ait çok miktarda malzemeye malik olmakla kalmıyor, fizik nazariyelerini takdire şayan keskin bir görüşle münakaşa ettikten maada, nazariyelerin doğru ve yanlışlığına dair kat'î fikirler verecek tecrübeler tasarlıyor. Fiziğin temelleri - son Grek fizikçi ve riyaziyecilerin yazılarını tanımasına rağmen - tamamen Aristo'ya uygundur. Onun da çıkış noktası keyfiyetlerin fizikiğ şe'niyeti, bunların bazı muayyen unsurlara (hararetin ateşe ait olması tarzında) mahiyetleri itibarile, bazı diğer unsurlara da âriziğ olarak ait olduğu ve keyfiyetlerin yayılmasındaki illetin, mahiyetlerle bağı eşyanın, bunları yalnız âriziğ olarak almağa müsait eşya üzerine tesirinden ibaret olduğu fikirleridir. Madde ve suret, kuvve ve fiil gibi Aristo'nun ana mefhumları da İbni Sina tarafından keyfiyetlerin şe'niyeti ile birlikte esas olarak kabul olunmaktadır. İbni Sina fiziğinin kullandığı mefhum malzemesi Aristo'dan alınmış olmakla beraber, hem Fârâbi'nin, hem İbni Sina'nın metafizik sistemleri ana hatlarında yeni Eflâtuncudur. Malûmdur ki yeni Eflâtunculuk, varlıklar âlemini bir takım sahalar sırasına ayırır. Bu muhtelif âlemler, varlığın ilâhiğ olan esas kaynağından sudur ederek uzaklaşan ve diğer taraftan yine ona rücu eden varlık mertebeleridir. Allah kendisine mahiyeti itibarile mevcudiyet izafe edilen bir varlık değil, varlığın kendisidir. Mahiyet ve varlık Allahta biribirinden ayrılamaz; bundan dolayıdır ki Allahın mevcudiyetinin nereden geldiği suali zait bir sual olduktan maada, menşei Allahta bulunmıyan, binaenaleyh Allah tarafından «yaradılmıyan» bir varlığı tasavvur etmek imkânsızdır. Varlığın ilk mertebesi yeni Eflâtunculuğa nazaran Eflâtunun ideler âleminin ve ruhun zamandan münezze ve ebediğ varlığıdır; ikinci olarak, mahvolmıyan fakat zamanın içinde bulunan Cihan Ruhu ve Cihan Ruhunun ihtiva ettiği münferit ruhlar; üçüncü olarak, eşyanın zamanda oluş ve mahvoluşu ve nihayet sonuncu olarak «madde» nin gayri muayyen ve keyfiyetsiz «varlığı» gelir; tabiatteki şe'niğ eşya demek olmıyan bu madde, ancak suretleri aldıktan sonra muayyen şeyler olabilir, yani şe'niyeti değil, sırf bir imkânın boşluğunu temsil eder.

Yeni Eflâtuncu metafiziği, varlık âlemini engeniş mânada bir mertebeler sırası olarak tasavvur etmek hususunda muhteşem bir teşebbüs ve gayret olarak telâkki edebiliriz. Burada mevzuu bahis sıra mutlak surette var olan ülûhiyetten tâ en aşağı mertebedeki «hiç» e, yani, varlığı aynı derecede bir yokluk olan maddeye kadar erişir. Bu âlemler yalnız varlık, ve mahiyetle mevcudiyetin bağlanması bakımlarından değil, birlik ile çokluk, faal müessir olma ile münfail olarak suret alabilme ve nihayet hayat ile şuur bakımlarından da bir mertebeler silsilesi, ülûhiyet ile «hiç» arasında köprü kuran bir sıradırlar. Kâinatın metafizik bir tarzda tefsiri, tecrübecilik ve pozitvizimin hâkim olduğu bu zamanda, - Türk, yahut Alman ve yahut ta Amerikalı olalım - bizlere, bugünün insanlarına, biraz aykırı gelmektedir. Bugün bu gibi tasavvur ve sistemleri, mefhumlarla yazılmış metafizik bir şiir, muhayyelenin bir mahsulü diye reddetmiye meyyaliz. Fakat unutmıyalım ki ispekülasyonlar, takriben yüz - yüz elli sene evvel Şelling'in ve Hegel'in sistemlerinde tekrar canlanmış oldukları gibi, bunların yine avdet edeceklerinden de hiç şüphe yoktur; zira kâinatı felsefiğ bir tarzda düşünmenin esas şekillerinden birini bunlar ifade ederler; ispakülasyonu da ilk defa keşfedenler Plotin ve yeni Eflâtuncular olmamışlardır. Fârâbi, hiç şüphesiz, entelektüalist mistisizm taraftarlarının en mühim ve en müstakillerinden biridir. İspekülasyonların keskin tefekkürle nasıl uyduğuna ve bu ispekülasyonların Fârâbi gibi tamamen içinde yaşayanın hayatına nasıl tesir ettiğine, yaşayışına nasıl ciddiyet ve üslûp bahşettiğine bilhassa Fârâbi'nin şahsında şahit oluyoruz Fârâbi'nin, yeni Eflâtuncu ispekülasyonu müstakil olarak daha ileriye doğru inkişaf ettirdiği noktalardan biri, evvelâ : varlık ile ferdiyetin aynı olduğunun iddiasıdır; bir objeye varlık atfetmek, ona ferdiyet sahibi bir mahiyet vermek demektir. İşte Fârâbi'nin Eflâtun'un mefhum realizmini reddetmesi ve ilâhiğ varlığa şahsiğ bir ferdiyet vermesinin ve sudur mertebelerile küreler ruhlarını aynı görmesinin sebebi budur. Sonra, Fârâbi, kâinatın kuruluşunu yani sudur vetiresini Allahın kendi kendisini bilmesi ve düşünmesi şeklinde kavramağa gayret ediyor. Allah kendi kendisini düşünür; fakat bu düşünüş yaratıcı bir tefekkür olduğundan, Allah tarafından düşünülen şey istiklâl ve hakikiğ bir mahiyet kazanarak, âfâkiğ olarak var olanların, (yani âfâkiğ mahiyetleri, varlıklarından ayrı olanların) silsilesinde ilk mertebeyi - Logos'u - teşkil eder. Allah yalnız kendisini düşünür. Fakat Lsgos'un düşünüşü bir taraftan

Allaha ve diğer taraftan kendisine müteveccih olduğundan, yaratıcı tefekkür fiilleri temadi eder ve böylece bir taraftan en aşağıda beşeriğ aklın bulunduğu bütün gayri maddiğ varlıklar ve diğer taraftan da dar mânada objeler, yani cisimler hasıl olur. Cisimlerin içinde ilk yaratılanlar her nevi değışmeden âzade olan ebediğ gök cisimleri ve bunların değışmiyen devir hareketleridir. Tefekkür, son mertebesinde tamamen yaratıcı (ilâhiğ) olmaktan çıkıp kısmen yaratıcı ve kısmen alıcı ve münfail bir tefekküre kalbolur ki, bunu beşeriğ tefekkür ve marifette görüyoruz. Allahın yaratıcı düşünmesinin bir neticesi olarak vücut bulan kâinatın, onun yalnız bir eseri değıl, aynı zamanda bir tasviri olması icap eder. Öyle bir tasvir ki, insan onu temaşa ettiğ vakit, ülûhiyetin azamet ve heybetini, ancak elbisenin şeklinden bedenın şeklinin keşfolması, bedenın şeklinden ifadesi olduğı ruhun anlaşılması ve bir tek ruhtan, münferit ruhun arıyan ve yanılan tefekküründen, hissinden, cehtinden, külliğ akıl ile onun idelerine ait ebediğ hakikatlerin sezilmesi nevinden keşfedebilir. (Fârâbi'nin sisteminde yeni Eflâtuncu, Aristocu ve teolojik-mistik fikir motiflerinin gayri müstakil bir eklektizim neticesinde bir araya toplanmayıp müstakil bir mütefekkir şahsiyetinin mahsulü olarak birleştiniğini göstermek için bu mülâhazalar kifayet eder).

Fârâbi'nin psikolojisi, felsefesinde oldukça büyük bir yer tutmakla beraber, metafiziktir, yani beşeriğ tefekkürü ilâhiğ tefekküre dayanarak izaha gayret eder. İbni Sina'ya gelince, o da ilmiğ çalışmalarının ehemmiyetli bir kısmını psikolojiye hasretmiştir. Fakat kendisi evvelemirde tecrübeci bir âlim ve müşahittir; şu kadar ki psikolojik tahlilinin verimlerini yeni Eflâtuncu bir metafiziğın çerçevesi içine yerleştirmektedir. Bu nokta, umumiyet itibarile Fârâbi ile İbni Sina'nın şahsiyetleri arasındaki farka işaret ediyor : Yeni Eflâtuncu metafizik gün geçtikçe daha ziyade ananeviğ bir çerçeve haline giriyor ve tecrübe ile müşahede gittikçe daha büyük bir ehemmiyet kazanıyor.

Şu noktaya da kısaca temas edelim : Fârâbi, yeni Eflâtuncu olmakla beraber, amelîğ felsefesinde - ahlâkında ve siyasetinde - Eflâtun'un yazılarını esaslı bir surette tanıdınığini gösteriyor ; Eflâtun'un Gorgias'ta Kallikles'in ve Politeia'da Trazimahos'un ağzından söylediğ nazariyeleri kale alarak insanların bir arada yaşamasına sebep olarak yalnız fertler veya milletler arasında hayat ve hakimiyet mücadelesi gören natüralist nazariyeleri tasvir ettikten sonra, bunları mânasız, imkânsız ve muzır diye cerh ve redde-

diyor. İnsanların bir arada yaşamasının mecburiği müteakib yardım ve iş bölümüne dayandığını iddia eden nazariye de ona kifayetsiz geliyor. Fârâbiye göre bu beraber yaşamanın hedef ve gayesi bilâkis ferdiği ruhta ve devlette adaletin ve binaenaleyh insanda ve beşerîğ cemiyyet kozmosunda ülûhiyyetin hakikiği bir tasvirinin tahakkuku olmalıdır. Bu hedefe ancak, melikin bir filozof, yahut filozofun bir melik olduğu bir devlette vâsıl olunabilir. Fârâbi bu noktada Eflâtunun meşhur noktai nazarını, devletin başına Eflâtundaki hâkim filozoflar sınıfı yerine akli Allah tarafından aydınlanmış hâkimi, elanlı dâhiyi koymakla tadil etmiş oluyor.

Fârâbi'nin metafizigine entelektüalist bir mistisizm dedim. Bu metafizigi karakterlendiren nokta, bir taraftan her türlü panteizmin zıddına olarak Allahın vahdet ve "transcendance,,ının, onun, kâinatın fevkinde bulunduğunun kuvvetle iddia edilmesi, ve diğer taraftan da kâinatın, Allahın hür bir iradiği filile hâsıl olmayıp, kendi kendisini düşünmesile yaratıldığıının ileri sürülmesidir. Bununla kâinatın zamanda yaradılışı yerine, zamandan evvel yaradılması geçiyor. Fârâbi'ye nazaran ruhun temizlenmesi ve Allaha rücu etmesi Allahın iradesine tebaiyet olmayıp Allaha müteveccih bir bilgiden ibarettir. Bilhassa Gazali, Fârâbi ile İbni Sina'ya hücumlarını bu telâkkiden dolayı yapmıştır. Gazali'nin mistisizminin çıkış noktası, Allahın kâinatı hür, binaenaleyh izah olunamıyan bir iradesi ile yarattığı, fikridir; Gazali'nin İbni Sina aleyhindeki mücadelesinin bir muvaziğsini, daha sonraları, Hıristiyan Ortaçağda, Fransisken tarikatine mensup D. Skot'un Tomist fikirlere karşı açtığı mücadelede görüyoruz.

Türk felsefesi müstakil tefekkür karakterini taşımakta ve Eflâtun ile Aristo'ya ait fikirleri inkişaf ettirip daha ileriye götürmektedir. Seleflerin entelektüel çalışmalarını terakki ettirmek diye tesbit edebileceğimiz bu vasıf, eski ve yeni zamanlara ait her nevi felsefede mevcuttur. Burada zikrolunan Türk mütefekkirlerinin açıkları felsefiğ cığır, bir taraftan Gazâlinin volontarist mistisizminden gelen hücumların ve diğer taraftan o zaman yükselmekte olan tabiat ilimlerinin karşısında inkıraza uğramıştır. Biliyoruz ki Yeni Zamanın riyaziğ tabiat ilimlerinin bazı mühim kökleri Türk mütefekkirlerinin çalışmalarında bulunmaktadır. Bu hususta yalnız Harezminin ismini hatırlamakla iktifa ederim. Fakat 16.ncı asırdan itibaren bu sahada asıl hakimiyet, Avrupa garbinin elinde temerküz etmiştir. Temellerini İlk ve Ortaçağların verimleri ile modern tabiat ilimlerinden alan Yeni Zaman felsefesi, 19 uncu asrın başın-

daki idealist sistemler devri müstesna, Dekart'danberi, tabiat ilimlerine istinaden kâinatın tatmin edici bir imajını kurmak ve insanın kâinat içindeki mevkiini tayin etmek hususunda bir teşebbüsten ibarettir. Bu vazifeyi başarmıya koyulmuş olan tefekkür, fevkalâde büyük işler görmüştür; onun için bugünün kültürünün kurulmasına çalışan bütün milletlerin, yeni felsefenin mektebinden geçmeleri zarurîdir. Fakat yeni felsefe düşünüş bakımından daima itmam olunmaya muhtaç olduğundan, Avrupa mütefekkirlerinin nazarlarını, yine sık sık Şarka, Hint, Çin, Garbiğ Asya filozoflarının tefekküründe saklı bulunan hazinelere müteveccih görüyoruz. Garp, tabiat üzerinde ilmiğ ve teknik hakimiyetini tesis etti; halbuki Şark, ruhun enginlerine karşı Garptan daha kıymetli ve daha derin bir anlayış gösterdi. Bugün bu iki tarafı birleştirmek icap eder. Eğer arz yüzünde bilhassa bu sahada ehemmiyetli bir rol oynaması mukadder olan bir millet varsa, o da mazide yeni Eflâtuncu ve Aristocu tefekkür âleminden kalan kültür hazinelerini kurtaran ve şimdi - tarihinin yükselen bir devrinde - ruhiğ ve entelektüel hususiyetlerini muhafaza etmek şartile - Avrupa tefekkürünün son asırlarda ortaya attığı kıymetleri temessül etmekte olan millettir.

ONDÖRT VE ONBEŞİNCİ ASIRLARDA ANADOLU BEYLİKLERİNDE TOPRAK VE HALK İDARESİ

İsmail Hakkı Uzunçarşılı

Türk Tarih Kurumu âzasından

Balıkesir Sayfaları, Prof.

Onikinci asırdan onbeşinci asır ortalarına kadar Anadoludaki devlet ve beyliklerin her türlü teşkilâtına dair bilgimiz pek azdır; hususiyle devletlerin bünyelerinin esası ve temeli olan halk tabakasına ve toprağın idare tarzına ait elimizde esaslı vesika yoktur. Kıyıda bucakta bulunan bazı malûmat, gerek Anadolu Selçukilerinin varisi olan Anadolu beylikleri ve gerek ondan evvel ve sonraki zamanlarda Reayâ denilen halk tabakasının vaziyeti ile toprağın nasıl işletildiği hakkında bize iyi malûmat vermemektedirler.

Evvelâ şunu söyleyeyim ki eski kayıtlarda Reayâ tabiriyle müslim gayri müslim halk tabakası kastedilmektedir. Reayâ tabirinin gayri müslimlere alem olması onsekizinci asırdan itibaren başlamıştır. Ben kısmen vesikalara sadık kalarak eski tabiri de kullanacağımdan zihinleri tağlit etmemek için bu izahatı şimdiden vermeğe lüzum görüyorum.

Acaba yukarıda yazdığım devirlerde Reayanın yani halkın idare tarzı nasıldı? Askerî sınıf ile Reaya arasında ne gibi münasebetler vardı? Toprak nasıl idare ediliyordu? Halk yahut Reaya toprağa nasıl sahipti? Halkın tam tasarruf yani mülkiyet hakkı var mıydı?

Ben Anadolu beyliklerine ve Osmanlı Türkleri teşkilatına ait malûmat ve vesikaları toplarken basılmış veya el yazısı olarak kütüphanelerimizde bulunan kitapları da bu arzettiğim sualleri aydınlatacak bir şey göremedim; son zamanlarda Anadolu Selçuk Devletine mensup olan ve eski tabirle (Tavaifi Mülûk) denilen Anadolu beyliklerine ve Osmanlı teşkilâtına dair malûmatı araştırma esnasında Baş Vekâlet arşivindeki muhtelif defter ve vesikaları da gözden geçirmeğe başlamıştım.

Kurumumuzun neşrettiği Belleten'in bir nüshasında faaliyetini ayrıca bir makale halinde etraflı surette neşredeceğim bu arşiv

dairesi, her sene daha ziyade artan bir çalışma ile muhtelif yerlere atılmış olan eski vesikaları toplanarak tasnif ettirmektedir. Bu vesikalar arasında, bugünkü tasnif miktarına göre adedi bini geçen Osmanlı İmparatorluğunun arazi tahrir defterleri de vardır. Tahrir defterleri, Türkiye'deki bütün köy ve kasabaların mükellef ahali ile Askerî miktarını ve senevi gelirini ve mahsul miktarını bütün san'at ve hizmetleri hulâsa hiç bir şey bırakılmamak şartıyla her şeyi göstermektedir. Bu defterler başlıca mücmel ve mufassal olarak iki kısımdır. Ben Tarih Kurumunun bana vazife olarak verdiği mevzulara ait vesikaları araştırırken bu defterlerin en eskilerinden yani onbeşinci ve onaltıncı asırlara ait olanlarından, başlayarak tetkik ederken Anadolu'da daha Osmanlı idaresi tamamen yerleşmeden evvel bu kıt'ada mevcut olan Anadolu beyliklerinin toprak ve halk vaziyetini oldukça aydınlatan bazı kayıtlere tesadüf ettim.

Hernekadar Anadolu beylikleri, Anadolu Selçuklarının ve o da büyük Selçuk Devletinin feodalitesi olup büyük Selçuklulardaki teşkilât ile halk ve toprak idaresinin bu beyliklerde de tamamen mevcut olacağı istidlâlen tabii ise de bunun mümkün olduğu kadar vesikalarla tesbiti en kuvvetli ve sağlam bir yol olduğundan ve bundan başka ortada Osmanlıların, teşkilâta ait pek çok şeyi Bizanslılardan aldığı iddiasına da bir cevap teşkil edeceğinden dolayı vesikalarla izahını çok muvafık gördüm.

Osmanlılardaki arazi teşkilâtının Bizanslılardan alındığını iddia eden bir hayli Avrupa tarihçisi vardır[1]. Profesör Fuat Köprülü Avrupalı âlimlerin bu iddialarına karşı (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar) isimli bir de uzun ve müdellel yazı neşretmişti.

Benim tetkikatım neticesinde de Anadolu beylikleri teşkilâtının Osmanlı devleti teşkilâtına benzediği ve Osmanlıların kendi teşkilâtlarını aynen bu beyliklerden ve İlhanilerden aldığı meydana çıkmaktadır. Anadolu beyliklerinden Osmanlıların ilk temas ettiği Germiyan Beyliği, Anadolu küçük devletlerinin en kuvvetlisi ve en teşkilatlı bulunduğundan [2] küçük Osmanlı Beyliğinin bundan epey şey aldığına şüphe yoktur. Keza Osmanlıların yine ilk münasebette buldukları Karesi Beyliği de Germiyanlıların himayesinde teşkil edilmiş olduğundan Osmanlıların kendi teşkilâtlarının mühim

[1] Bizans müessesatının Osmanlı müessesatına tesiri isimli esere müracaat.

[2] Kütahya şehri ve Anadolu Beylikleri isimli eserlerime bakın.

bir kısmını bunlardan alması veya elde ettiği bu yerlerin teşkilâtını ipka etmiş olması pek tabiidir ve zaten emsali de çoktur. Bundan başka Osmanlıların İlhanilerden pekçok şey aldıklarını gösteren vesikalar da vardır.

Bu mütalea ile şunu söylemek istiyorum ki Osmanlılardan yarım asır evvel meydana çıkan Germiyan, Karaman ve Menteşe beyliklerinin halk ve toprak teşkilâtı Osmanlıların aynıdır ve bu beylikler de teşkilâtlarını mensup oldukları Anadolu Selçuklularından ve İlhanilerden almışlardır. Bu kısa izahattan sonra şimdi Anadolu beyliklerindeki toprağı idare vaziyetine bakalım:

Anadolu beylikleri zamanında Anadolu halkının arazi üzerindeki hukukî vaziyetine dair bugün elimizde pek az şey vardır; bu noksan malûmattan tam isabetli bir hüküm çıkarmak müşküldür. Eğer elimizde Anadolu, Selçuk devleti zamanına ait resmi birkaç defter bulunmuş olsaydı o defterlerden muahharan Osmanlıların arazi teşkilâtını mukayese ederek, beyliklerin toprak ve halk işleri hakkında iyi neticeler elde edebilirdik. Maamafih Osmanlıların onbeşinci asırla onaltıncı asırda tesbit etmiş oldukları arazi tahrir defterinde Anadolu beylikleri zamanındaki defterlerden ve bu beyliklerin verdikleri berat ve nişanlardan bahsedilmektedir ki bunlar bizi oldukça tenvir edecek mahiyettedir.

Bunu tebarüz ettirmek için evvelâ Anadolu beyliklerindeki toprak vaziyetine esas olan Anadolu Selçukilerinin birkaç eserdeki bu kabil teşkilâtına bir göz gezdirelim:

Büyük Selçuklarda ve daha evvel Sebüktekin oğullarıyla karahanlılarda olduğu gibi Anadolu Selçukilerinde de timar, vakıf ve mülk teşkilâtı bulunduğunu Selçuknamelerle diğer bazı eserlerden anlamaktayız; aynı teşkilâtın Zenkiler, Eyyûbiler, Memlûkler ve İlhanilerde de mevcut olduğuna dair elimizde bazı kayıtlar vardır; şu halde Büyük Selçukilerin arazi, halk ve diğer teşkilâtı onun feodalleri olan devletlerde de tamamen tatbik edilmişti.

İslâmiyette arazi, esas itibariyle, Haraciye Öşriye ve Emiriye isimleriyle üç kısım olup bu üç kısımdan Anadolu Selçukiler zamanında Emiriye denilen devlete ait veya onun mümessili olan hükümdara nisbet edilen arazi şekli vardı.

Dirlik ile mülk ve vakıf arazi bu, arazii emiriyeden ayrılarak bir hizmet mukabili verilmiş yahut bir hayır müessesesine veyahut bir vazifenin yapılmasına terk ve tahsis edilmişti; yani devletin hazinesine girecek varidat bir hizmete karşılık olarak beylere

veya herhangi bir hürmete şayan şahsa dirlik ve mülk verilmiş veya bir emri hayra terk edilmişti.

Anadolu Selçukilerinde arazii emiriyeden olan bir yerin mülk veya vakıf olarak verildiğini de görmekteyiz. Şu halde selçukilerde toprak, ikta denilen has ve timar ile mülk ve vakıf kısımlarını havi idi.

Selçukiler zamanına ait bu icmalden sonra toprağın bu tarzda taksim ve idaresini bir de ondört ve onbeşinci asırlarda yani Anadolu beylikleri zamanında arayalım:

Anadolu beyliklerinde bazı ticari resim ve vergi kanunlarından başka yukarda söylediğimiz gibi arazi ve köylü tabakasının idarelerine dair elimizde hiçbir defter yoktur; fakat Osmanlı tahrir defterlerinde Anadolu beylikleri defterlerinden nakledilmiş kayıtlar vardır ve bu kayıtların bir kısmı Karaman oğulları zamanındaki defterlerden nakledilmişlerdir.

Karaman oğulları defterlerinden yapılan nakiller bizce diğer beyliklere ait nakledilen kayıtlardan daha kıymetlidir; çünkü Selçukilerin Konya, Kayseri, Karaman, Niğde ve Aksaray gibi en mühim şehirlerine sahip olan bu beylik, arazi teşkilâtında tabii olarak Selçukileri örnek yapmıştı.

Osmanlılar Anadolu beylikleri içinde en son Karaman devletini bertaraf ederek memleketlerini elde ettiklerinden onbeşinci asrın son yarısından itibaren tekemmül eden Osmanlı mufassal ve mücmel tahrir defterleri Karaman oğulları defterlerinden timar, mülk ve vakfa ait bir hayli nakiller yapmaktadırlar. Osmanlı kayıtlarından, Karaman oğulları zamanındaki defterlerin mükemmel surette tertip edildiklerini anlamaktayız; keza Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamit, Çandar ve Dulğadırlılara ait olarak da yine Osmanlı tahrir defterlerinde bu beyliklerin mülk ve vakıf olarak verdikleri yerlerden ve bunu teyit ve tevsik için ita ettikleri berat ve mektupiardan bahsedilmektedir. Bu kayıtlar bize Anadolu beyliklerindeki arazi teşkilâtının Osmanlılardakinin aynı olduğunu göstermektedir. Yine bu cümleden olarak Osmanlı hükümdarı Birinci Murat Bey Akşehir, Beyşehir ve diğer bazı kasabaları Hamit oğlu Hüseyin Bey'den satın aldığı zaman oralardaki kalelere kendi askerini yerleştirdiği sırada o beyliğe merbut olan timarlıların dahi kendi tugrasıyle [طرا] beratlarını yenilemişti; keza Yıldırım Bayazıt ta Aydın oğlu İsa Beyin memleketlerini ve Menteşe elini ilhak eylediği vakit yine o beyliklerin timarlı sipahilerine ve tabii olarak diğer berat sahiplerine de kendi tuğ-

raşiyle vesika vermiş ve kendi teşkilâtının aynı olan o beyliklerin kanunlarını kabul eylemişti.

Bundan başka Osmanlılar, Memlûk'lere ait olan Malatya ve havalisini tamamen ele geçirdikleri zaman oralarda da timar ve arazi teşkilâtının tıpkı Selçuklularda ve Anadolu beyliklerindeki-nin aynini görmüş olduklarını Defterhane kayıtlarından anlamaktayız.

Yine tetkikatım neticesinde Akkoyunlu hükümdarı uzun Hasan Beyin birtakım arazi kanunları olduğunu ve bunların Osmanlılar zamanında da Şark vilâyetlerinde bir zaman tatbik edilmiş olduklarını ve Dulgadır oğlu Alâüddevle Beyin müdevven bir kanunnamesi olduğunu ve Karaman oğullarının da Kayseriye ait Anadolu Selçukilerindeki arazi idaresine benzer bir kanunnameleri bulunduğunu Osmanlı tahrir defterlerinden öğrenmekteyiz.

İşte yukardanberi birinci derecedeki vesikalarla ilk menbalara dayanarak verdiğimiz malûmat bize, Anadolu beyliklerinin de arazi idaresini tıpkı Selçukiler gibi ikta yani timar ve has ile mülk ve vakıf şeklinde tatbik etmiş olduklarını ve Osmanlıların da aynı kanunlar dahilinde teşkilât yaparak bu sistemi idame ve tekemmül ettiklerini göstermektedir.

*
*
*

Anadolu Beyliklerinde toprağın daha evvel Selçukiler ve daha sonra Osmanlılar tarzında idare edildiği hakkında bu izahatı verdikten sonra bu kısmı burada keserek yine Defterhane vesikalarına göre toprağı işliyen ve Reaya denilen halk tabakası hakkında da biraz malûmat verebiliriz.

On dört ve onbeşinci asırlarda şehirli ve köylü olan halk tabakaları arasında biraz fark vardı; şehirli şehir ve kasabada mülk sahibi olabilmek itibariyle köylüye nisbetle daha serbest idi. Köylü ise mukayyetti; onun işlediği toprak kendisinin mülkü değildi; toprak devlete aitti; Reaya burada muvakkat tapu ile bulunur ve toprağı işlediği müddetçe sırf esas mülkü gibi oğul ve torunlarına ilânihaye yine muvakkat tapu ile intikal eylemek şartıyla kendisine dokunulmazdı. Köylü bu muvakkat tapulu toprağını işleyip ekip biçerek bunun öşür ve resmini devlet hazinesine vereceği yerde oraya vermeyip hükümetin o öşür ve resmî bir hizmet mukabili kendisine terkettiği bir sipahiye veya bir beye yahut mülk sahibine yahut ta vakfın mütevellisine verirdi. Keza bağın, bal alınan kovanın, ağnamın ve sair şeylerin öşür ve resimleri

hükümetçe yukarda söylediğimiz şahıslara veya hazineye hülâsa nereye tahsis kılınmış ise Reaya mahsulünün öşür ve resmini oraya veriyordu. Bazı köy halkı bir kısım vergilerini vakfa ve bir kısmını da tımarlı sipahiye yani iki tarafa da verirdi. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere Reaye yani halk başlıca ikta Reayası (timar ve has) vakıf Reayası ve malikâne reayası veyahut bunlardan her ikisinin müşterek Reayası olarak dört sınıfı.

Köylü elindeki toprağın muvakkat tapusunu kimin Reayası ise ondan alır ve yukarda söylediğimiz gibi öşür ve resmini oraya verirdi. Köylü kendi sipahisinin veya vakfın veyahut mülk sahibinin emrinde olup kendi elindeki yerleri sürüp ekmekle mükellefti; toprağını bırakıp başkasının toprağına gidemez ve başkasının raiyeti olamazdı; yalnız köylünün çalıştığı toprak mülk iken vakıf veyahut vakıf iken vakfın inkırazına mebni sipahiye verilmiş ise raiyet te o suretle toprakla beraber vakıf, mülk veya sipahinin Reayası olmak üzere yeni şekle göre ismini değiştirirdi

Bazı köyler bir hizmet mukabilinde meselâ derbent beklemek, madenlerde çalışmak, av kuşları yetiştirmek vesaire karşılığı olarak bir kısım vergilerden tamamen veya kısmen muaf olmuşlardı.

* *

Bu kısmı da burada keserek şimdi bir de Reayanın kendisine bağlı olduğu dirlik sahibine bakalım: devlet, kendisine ait toprakta çalışan ve muvakkat tapuya sahip olan Reayasının defterde mukayyet olan senevi vereceği öşür ve resimlerini kendisi almazdı; bu gelir daha evvel söylediğimiz gibi — Osmanlılarda da olduğu üzere — hizmet mukabili bir kumandan veya sipahiye veya vakfa tahsis edilmiş veyahut bazı şartlarla her hangi bir şahsa — mülknamesindeki şartlara göre — temlik edilmişti.

Reayanın, emir veya kumandana, sipahiye, vakıf ve mülk sahibine karşı vaziyeti, muasırı olan Avrupadaki derebeylik Reayasından çok farklı ve çok adilâne idi. Avrupada toprak derebeyinin olup köylü onun esiri gibi idi. [1] Halbuki Türk memleketlerinde ve askerî teşkilâta toprak, dirlik sahibinin olmayıp devletindi. Gerek dirlik sahibi ve gerek raiyet hizmet etmek ve ekip biçmekle ancak o hakka sahip olabilirdi; sipahi hizmet görmezse azledilir, köylü ekip biçmezse toprağı elinden alınırdı; şu halde daha sonraları Osmanlılarda da gördüğümüz gibi bütün askerî iktalarda toprağı asıl sahip olan devletti.

[1] Cümhuriyet Hükümetinin tamamen kaldırdığı şark vilâyetlerindeki nüfuzla eşhasın vaziyeti yani yurtluk ve ocaklık biraz buna benzer.

Köylü ölecek olursa toprağın mutlaka erkek evlâdına intikal etmesi lâzımdı; Osmanlılar bu maddeyi sonradan tevsi ederek ekip biçmek şartıyla toprağın kız evlâda da intikalini kabul etmişlerdi.

Anadolu beylikler, zamanında bir kısım halk ve bazı âlimler şeyhler ya tamamen veya kısmen vergilerden muaf idiler, meselâ, Konyada Sadrettini Konevî ve Mevlâna Celâlettini Rumi vakıfları Reayaları ve bu iki büyük mutasavvîfın evlâtları tekâliften affedilmişlerdi. Bazı yerlerde de gelip geçen yolculara bakmak, yedirip içirmek şartıyla bazı zaviyelerin mensupları da vergi ve öşürden muaf olmuşlardı. Keza derbent beklemek, madenlerde çalışmak, mekâri hayvanları beslemek, av kuşları yetiştirmek ve saire gibi hizmetler dolayısıyla ya tamamen veya kısmen tekâliften affolunmuş köyler ve köylüler de vardı.

Osmanlıların tahrir defterlerinde, arazi ve vergiler hakkında Karaman Oğullarından Mahmut, Alâüddin, Mehmet, İbrahim, Pir Ahmet ve Mentеше hükümdarlarından Ahmet ve İlyas ve Çandar oğullarından İsfendiyar, İbrahim, İsmail ve Kasım Beylerle diğer Anadolu beylerinin bu suretle verdikleri berat, mektup ve nişanlardan bahsedilmektedir.

Yukardanberi arzettiğimiz kayıtlara göre karşılaştırma suretiyle toprağı idare sisteminin Anadolu beylikleriyle Osmanlılarda birbirinin aynı olduğu pek açık olarak görülmektedir. Osmanlı hükümdarlarından Orhan, Yıldırım Bayazıt, Mehmet, Süleyman, Musa, İsa Çelebilerle daha sonraki Osmanlı hükümdar ve şehzadelerinin timar, vakıf ve mülk olarak verdikleri berat veya nişanlar, elimizde bulunan Çandar oğlu Kasım Beyin beratının aynıdır. Bu beratın fotoğrafı Tarih Kurumunun bu defa bastırıldığı «Anadolu Beylikleri» isimli eserimde vardır. İcap ederse oraya müracaat buyrulabilir.

Netice olarak bu yazımı şu birkaç maddede hulâsa edebilirim:

1 — Ondört ve onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerindeki toprak ve halk idaresini, Anadolu Selçukilerinde ve Büyük Selçukilerle onların feodalleri olan diğer büyük ve küçük devletlerde birbirinin aynı olarak görmekteyiz. Şu Halde bu teşkilât Orta Asyadan doğru gelmiş, Anadolu, Suriye, Mısır ve Osmanlılar zamanında Avrupada Osmanlı İdaresindeki yerlerde de tatbik edilmiştir.

2 — Anadoludaki toprak ve halk idaresi Anadolu Selçukileri vasıtasıyla bu devletin feodalleri olan diğer küçük beylikler tarafından aynen ve tamamen örnek olarak kabul edilmiştir.

3 — Bazı garplı müverrihlerin iddiaları gibi Osmanlılarda da tatbik edilen ve zamanla mükemmel bir hale getirilen arazi ve halk idare teşkilâtını Osmanlılar Bizanstan değil doğrudan doğruya İlhanilerle Anadolu beyliklerinden almışlardır.

4 — Anadolu beyliklerindeki halk ve toprak idaresinin muasırı olan Avrupa halk ve toprak idaresinden daha âdilâne ve daha esaslı olduğu ve Reaya hukukuna da kıymet verildiği görülmektedir. [1]

İ. H. Uzunçarşılı

---

[1] Bu tezi yazarken en esaslı surette istifade ettiğim eserler, adedi bini geçen Arazi defterlerinden başlıca 7, 68, 810, 468, 19, 930, 283, 37, 735, 939, 192, 871, 884, 891 numaralı defterlerle; Erravzateyn, (الروضتين) Nücumı Zahire, [نجوم زاهره] İbnilesir, (ابن الاثير) Selçuk ve Anadolu Beyliklerine ait vakfiyeler, Selçuknameler, Aşık Paşazade ve Neşri Tarihleri Tarih Encümeni Mecmuası (S. 14) arşiv daire-sindeki Fatih Mehmed II ve Bayazıt II dosyalarıdır.

ORTAÇAĞDA, ERDELDE TÜRKLÜĞÜN İZLERİ

La Rásonyi.

Ankara Tarih, Dil, Coğrafya Fakültesi Profesörlerinden

Orta Avrupanın cenubuşarkî köşesinde, bir kale gibi yükselen Karpat dağlarında, küçük bir eyalet bugün, daha ziyade, lâtince ismi olan **Transsilvania** adile tanınmaktadır. Bu isim, macarca **Erdöelve** (yani orman önü) sözünün harfi harfine bir tercümesidir. Aynı kelimedenden bu sahanın bugünkü macarca ismi olan **Erdély** (Erdey) sözü de teşekkül etmiştir. Erdel sözünün karşılığı romence **Ardeal** ve türkçede **Erdel**'dir.

1919 yılına kadar bu sahaya Macaristanın bir eyaleti veyahut, bazen Türkiyenin vassalı olarak müstakil Macar prensliği halinde yaşamıştır. Bundan dolayı tarihini öğrenmek istersek Macar tarihi sahifelerini karıştırmak lâzımdır.

Ortaçağda, Erdelde yaşayan unsur Macaristanın diğer parçalarında yaşayanlardan farksızdır. Bununla beraber, XII. asrın sonundan itibaren Balkanlardan Romenlerin hulûl etmeğe başladığını da görüyoruz. Daha sonra, devrinin en büyük seyyahı olan **Evliya Çelebi**'nin de (VII, 425) yazdığı gibi, XVI - XVIII. asırlarda çok adette Erdel'e gelip yerleşen Romenlerin sayısı pek ziyade artmıştır. Fakat XII. asır sonunda Macar kralı Géza II. tarafından Erdel'e yerleştirilmiş olan **Saksonlar**, Romenlere nazaran, eski Erdel tarihinde daha büyük rol oynamışlardır.

Erdel'in Macarlar tarafından ne zaman işgal edildiği meselesi henüz karanlıktır. Şimdi tetkik edeceğimiz mevzuu bakımından bu meselenin aydınlatılması çok ehemmiyetlidir.

Çünkü, **Finnugor** ve **Türk** unsurlarından müteşekkil olan ve vatan kuran Macarlar arasında tabii olarak Türk unsuru da Erdel'e girmiş olmalıdır. 1/

Márton Roska, yurt işgali devrine ait Vajdahunyad, Várfalva, Tövis, Gyulafehervár, Borberek, Kolozsvárda bulunmuş mezarlara istinaden şunları yazıyor: «Macarların Erdeli işgali X. asırda Reisler Devrinde başlamış ve **Maros** (Maroş) vadisinden yukarıya geçerek takriben **Aranyos** mintakasına kadar ve Szamos (Samoş)

boyunca **Kolozsvár - Gyalu** (Kolojvâr - Dyalu) civarına kadar genişletmiştir. **Eresztevény (Erestevény)** de bulunmuş olan mezar **Háromszék (Háromsék)** havzasının da X. asır Reisler Devri macar-seferini görmüş olduğunu ispat eder.» 2/

Fakat, Erdel tarihinde Türk unsuru daha eski zamanlarda da rol oynamıştır. Bütün Karpat havzasına VIII. asrın ilk yarısında **Hunlar** ve VI. asırdan VIII. asra kadar **Avarlar** hâkim olmuşlar. Yerleşme yerlerinin tayininde arkeoloji buluntularının büyük yardımı dokunmaktadır. Meselâ **Firtosvâralja** da bulunmuş olan Avar kuyumcu aletleri, **Erzsébetváros (Erjébetváros)** buluntusu ve **Mezöbánd**'da bulunmuş süvari mezarı v. s. gibi. 3/

Avar hakimiyetinin zayıflaması nisbetinde Erdelde **Bulgar-Türk** hakimiyetinin genişlemesi kolay oldu. Vaktiyle Avarlar tarafından Karadeniz şimalinden sürüklenmiş ve Bulgar Türklerine mensup olan **Kuturgur**'ların bu sahada yaşamış olmaları da Tuna Bulgarlarının buralarda hâkim olmalarını kolaylaştıran sebeplerden biri olmalıdır. Fakat Avarların, askerî ve iktisadi maksatlarına uygun bir şekilde esir Slavları muhtelif yerlere yerleştirdikleri nazarı dikkate alınır, Slâvların Avar devrinde Erdel'e girmeğe başlamış olmaları ihtimali vardır.

Bulgar - Türk hakimiyetinin hatıraları yer adlarında kalmıştır; bunları ilk defa **János Melich** gösterdi. 4/

Bilhassa **Krassó (Karaşug)** ve **Küküllő (Kökeleg)** nehir isimlerinin etimolojisini zikretmeliyiz. Söz sonundaki «**Ĝ**» nin diftonlaşması, sonra önündeki sadalıyla birleşerek uzun bir sadalı teşkil etmesi macarcaya oğur - türkçeden gelmiş sözlerin hususiyetidir. **Gombocz** ve **Melich**'e göre daha sonradan gelmiş türkçe sözler de - «g» yahut «k». olduğu gibi kalmıştır. Binaenaleyh yukarıda hatırlattığımız nehir isimleri macarcaya **Melich**'e göre Bulgar-Türkçeden gelmiş olmalıdır. 5/

Fakat diğer daha sonraki Macaristandaki türk lehçelerinden, mes. kumancadan macarcaya gelmiş olan sözlerde de diftonlaşma için misaller bulunmasını zikretmeliyim. Mes. Szolnok vilâyetinde bulunan bugünkü **Kaskantyú** (telâffuzu: Kaşkantyú) yer isminin aslı XIV. asırda yazılmış olan vesikalarda kumanca **Kachanchiw** (Kaçkançiu < Kaçkancık) şeklinde rol oynamaktadır.

Çoktanberi Macar tarihçiliğini meşgul eden, **Sekel**'lerin menşeline ait sual de en ziyade bir Türkoloji meselesidir. **Csángó(Çângô)**lar istisna edilirse, Erdel'in cenubuşarkî köşesinde yaşayan **Sekel**'ler

Macarların en şarktaki parçasıdır. Menşelerine dair yazılmış çok muhtelif ve ekseriya birbirine zıt eserlerden Németh'in yeni bir makalesi 6/ daha sonraki araştırmalar için bir esas ve hareket noktası vazifesini görebilir. Németh yeni bir fikir serdetmek endişesiyle hareket etmemiştir. Ancak, bugüne kadar yazılmış olanları sıkı tenkide tâbi tutarak, hangilerine kat'î ve hangilerine muhtemel nazariyle bakabileceğimizi göstermiştir. Németh'in makalesinin ana hatları şunlardır;

I) Hóman'a 7/ göre, Sekel'lerin kan rabitasına dayanan ve Türklük karakterini taşıyan içtimaî teşkilâtı, XII-XIII. asır hıristiyan müesseselerine alışmış olan Macar vak'a nüvislerine aykırı ve arkaik olduğu hissini vermiştir.

II) Oymayazı da eskiden kalmış bir mirastır.

Bu yazı şekli Gök-Türk (Orhon) oymayazısıyla aynı kökten gelmiştir. Karadeniz şimalinde yaşamış Macarların dilindeki «f» ve «h» harflerini ifade için grek harfleri ilâve edilmiştir. Bu alfabenin bilhassa büyük bir ehemmiyeti, Sekel ve Macar iştirakinin başlangıcını putperest devre götürmüş olmasındadır. Çünkü, hıristiyanlığın kabulünden sonra Macar ve Sekellerin müşterek oyma yazıları olduğu düşünülemez. Zira hıristiyanlık oymayazıyı putperestliğin bir hatırası olduğundan menetmiştir.

III) Sekel'lere dair en eski (1116,1146) kayıtlara göre, Sekeller harpte ön safta yürürlerdi. Halbuki Macarlar, ve onlar gibi Türk askerî teşkilâtını muhafaza eden diğer milletlerde de en son iltihak eden kabileler harpte ön safta yürürlerdi. Halbuki Macarlar, ve onlar gibi Türk askerî teşkilâtını muhafaza eden diğer milletlerde de en son iltihak eden kabileler harpte öncülük vazifesini görürlerdi. Buna göre, Sekeller de Macarların en son iltihak etmiş parçası olabilir. Bunun böyle olduğunu en eski Macar kronikleri de yazıyorlar.

IV) Sekeller hangi menşeden dir?.

Macarlar X. asra kadar (kısmen dada sonra da) yalnız Türk kabileleriyle karışmıştır. Sekel'lerin siyasi teşkilâtı, muharebe usulleri ve yazı şekli Türk hususiyetini taşımakta idi. Daha ehemmiyetli olarak isimleri de Türk aslından gelmiştir. J. Thúry bu ismin eski Macarcadaki sikül ve sekül şekillerini, Çağataycada tesadüf olunan sikil = necip-soyu, nesli pâk olan - nejad - şehzade - beyzade (Şeyh Süleyman, Çağ. Lûg.) sözüyle mukayese ediyor. Türklerde, rütbe isimlerine ekseriya kabile ismi gibi tesadüf edildiğini aşağıdaki misallerden de görüyoruz. Meselâ Peçeneklerde Boru Tol-

maç, Kabukşın Yula, Kıpçaklarda Toksaba, Macarlarda Inak ve Tarhan v. s.

Sekellerin *Sekel* (< Sikil) ismi de bunu gösterir. **Potanin** (oçerki II, 2) 1860 sıralarında kırgız kazaklara tâbî Abak - kirey kabilenin oymakları arasında *Sekel* isimli bir oymak buldu. Kırgızlar arasında ve Altayda diğer çok 1000 - 1500 senelik Türk halk isimleri de oymak isimleri vazifesinde mevcuttur.

Csıgla mezö (Çıgla ovası) ismi de bir türkçe sözdür. Kronikiye nazaran, Macarların yurt işgali tarihine kadar, *Sekel*'ler bu sahada yaşamıştır. **Çıgla** isminin sonundaki «-la» eki, türkçede mekân ismi teşkiline yarıyan ve çok kullanılan bir ektir. Mıs. **Kış-la, yay-la, tuz-la** v.s. Çıg sözünü yalnız bildiğimiz «çığ» yani «kar yığını» nı ifade etmez, aynı zamanda «yüksek set» yahut «yüksek çit» manasına da gelmektedir.

Diğer birçok âlimler gibi **Németh Gy.** da Sekelleri, **Kazar**'ların bir parçası olan, **Kabar**'ların müstakil bir kabilesi olduğunu zannediyor. **Kabarlar IX.** asrın ikinci yarısında Macarlara iltihak etmişlerdir; fakat müstakil olarak faaliyette bulunmuş olduklarını da görüyoruz. Bu şekilde Sekeller, belki Macarlardan daha evvel Karpat havzasına göçmüşler ve yurt işgal eden Macarlara ikinci defa iltihak etmişlerdir.

Vaktile **Thúry**, şimdi de **Hóman** tarafından müdafaa olunan diğer bir nazariyeye göre, Sekeller **Avar**'ların hafidleridir; vatan işgal ederken Macarlar onlarla karşılaşmışlardır. Hakikaten, **Avar** isminin tarihte son defa zikredilmesi ile Macarların yurt işgaline başlamaları arasında ancak bir nesillik zaman geçmiştir. **Horváth T.** son zamanlarda neşrettiği bir eserinde ortaya attığı bir fikre göre, **Kuban** civarında yaşamış olan Macar-Türk kabilelerinden bir kısmı VI. asırda Avarlarla birlikte Karpat havzasına gelmiştir.

Sekellerin menşei mevzuubahs olurken bu cesur olan bir faraziye de tetkik edilmeden bırakılmaz. -Herhalde Sekellerin esas tabakasının, 8/ Macarlara iltihak etmiş bir Türk kabilesi olduğu şüphesizdir.

Türk unsurunun Erdelde yerleşmesi bununla sona ermiş değildir; Macarların yurt işgali devrinde ve daha sonra da devam etmiştir; **Peçenek**'ler, 9/ **Oğuz**'lar, 10/ ancak birkaç yerde isimleri kalmış **Kékkend** (Kökkündü) 11/ -ler **Arpadlar** tarafından muhtelif yerlere yerleştirilmişlerdi. **Kuman** ve **Kıpçak**'lar ise Rumenlerle birlikte ve daha ziyade onların **Kenéz** (Reis) -leri 12/ gibi Karpatların cenup veya şark hudutları ötesinden girmişlerdir.

Karpatların ötesinden **Tatar** veyahut **Kuman** sözünden 13/ teşekkül etmiş yer isimlerine çok tesadüf ediliyor. Erdelde Türklük izlerine delâlet eden yer isimlerinden bir kısmı, bu kabile isimlerinden teşekkül etmiş olanlardır. Kabile isminden teşekkül etmiş yer isimleri, bulunduğu yerlerde, kabilenin büyük kısmının değil, ancak tecrit edilmiş bir parçasının yaşamış olduğunu gösterir.

Orta Avrupada, şahıs isimlerinden ek iliştirilmeksizin meydana gelmiş yer isimlerini ancak türkçe ve macarcaya dayanarak izah edebiliriz. Mes. **Ajtony** < Altın, **Arges** > Arğış v. s.

Cenubuşarki Karpatlarda tesadüf olunan nehirlerin bazı hususiyetlerini gösteren ve ancak türkçede manası olan yer isimlerinin de ehemmiyeti büyüktür.

Köy, çiftlik, dere - yani küçük yer isimlerinin herhangi bir halkın muayyen bir sahada yaşamış olduğuna delil olabilmesi için, bu isimlerin toplu bir halde bulunması lâzımdır. Fakat büyük bir nehir ismi tek başına da bir delil olabilir, çünkü bu cins isimler, her yeni halk yerleşince, ekseriya olduğu gibi, hiç olmazsa bazı fonetik değişikliklere uğramış bir şekilde kalır. Meselâ Maros, Körös ve türkçeden gelmiş Krassó ve Kükülló nehir isimleri de bunu gösterir [14].

Erdel, Büyük Macar ovasına nazaran Türklerin yerleşme tarihine ait daha az hatıra saklamıştır. Fakat bunlar, yerleşme tarihi bakımından, çok ehemmiyetlidir. Bunlardan bir kısmı, her nakadar yekdiğerinden uzak mesafelere düşüyorlarsa da, Karpat - Geçitlerinin methalinde bulunuşları bunları birbirine bağlamaktadır.

Şimdiki araştırma mevzuu olarak bunları seçtim. Coğrafi mevkilerinin sırasına göre bu isimler şunlardır:

1. **Csik (Çik)**, Eskiden Macaristanın bir hudut vilâyetinin ismidir, fakat aslen daha küçük bir sahanın ismi olduğu şüphesizdir. En eski kayıt 1368 senesine ait olmakla beraber, isim daha eski görünmektedir. İsmın Türk menşeli olduğuna dair **Sebestyén** 17/ ve **Munkácsi** 18/ neşriyatta bulunmuşlardır. Sonuncusu, «hudut» anlamındaki **çik** sözüyle münasebeti olduğunu söylüyor, ve bu sözün yer ismi gibi kullanıldığını ispat ediyor; Başkırdıstanın Bırsk mıntakasında « **Çik gölü** » vardır. Bu isme geniş bir sahada tesadüf edildiği, Türk isimlerine dair toplamış olduğum kolleksiyonla 19/da ispat edilebilir.

Çik nehri Baraba - istepinde, Kolivandan cenubugarbide 20/, **Çikman** (-man augmentativ ekile) 21/, **Çik** köyü Kırımında Salgır ve

Karasu civarında. Şahıs ismi (yahut rütbe ismi) gibi de tesadüf ediliyor: 762 senesinde: Uygur **Çık Tutuk** 23/, 750 senesinde: Uyg. **Çık Bilge Çiğşi** 24/, Kazak Kırgız **Çık pay** 25/, Göklen - Türkmenlerinden kabile ismi olarak ta bulunuyor. 26/

2. **Nemere**, Çık'ın cenubunda, Hâromszék (Hâromsék) vilâyetinin şimalişarki hududunda yüksek bir dağın ismidir. Hâromsék havzasında şimalişarkiden esen bir rüzgâr ismini bu dağdan almıştır, ve «Nemere rüzgârı» 27/ adı verilmektedir. Cenubi Karpatlarda bulunan **Karaiman**, hattâ **Girduman** (?) dağ isimleri gibi **Nemere** dağı adının da şahıs isminden teşekkül etmiş olduğunun ihtimali vardır. Türklerde bu cins şahıs isimleri gösterebiliriz: Meselâ Kırgızlarda **Nemere bay** 30/, **Nimere-bay** 31/, **Nemer-bay** 32/, belki Kıy-türkçesindeki **Namra** 33/ ismi de bunlardandır. **Radloff'a** göre kırg. **nemärä näbrä** tar sözü «torun, hafit» manasındadır ve farisi **nebre** sözünden alınmıştır. 34/ Amma Anadolu'da, Burdur civarında kullanılmış olan **nemekin** = rutubetli (Anadilden Derlemeler) sözüyle de mukayese etmelidir.

3. **Ojtoz** (Oytoz), **Nemere**'ye yakın Hâromszék dağlarının en mühim bir geçidinin ismidir. Bu ismin en eski şekilleri şunlardır: 1410: Ohtuz 35/, 1445 Oktuz 36/, 1462: Oituz 37/ ismin ikinci parçasının türkçe **tuz** sözü olduğu şüphesizdir; birinci parçası olan **Oy** sözünün de türkçe **oy** kelimesiyle aynı olduğu zannedildi 38/.

En eski kaynaktaki bulunan şekil **Ohtuz**'dur. **ht>yt** ses tebedülü herhalde Macar ses değişmesinin bir neticesidir ve umumiyetle daha eski **lt-** şeklinde gelmektedir.

Meselâ: **Ajtony** < **Ohtun** < tü. **Altun** 39/, **Bojtor** < **Buhtur** < tü. **Buldur** 40/ v. s.

İzahımıza esas olmak üzere «kızıl tuz» manasına gelen **Altuz** şeklini almamız, ses tarihi bakımından çok tabii görülür. Macarcada o ses tebedülüne dair çok misal vardır.

Semantik bakımından bu kelime hakkında ne söyleyebiliriz? **Tuz** sözüne türkçe yer isimlerinde çok sık tesadüf olunur. **Tuz köyü** Niğde vilâyeti Nevşehir kazasında 41/, (**Tuz** deresi, Uryanhay mın-takasında 42/, **Karatuz** köyü Minusinskten şarkta 44/, **Kızıltuz** gölü cenubi Siberyadadır 44/. **Al** sözünü Kırimda **Aldermen** köyü isminde görebiliyoruz. **Tuz** da **al** renkli olabilir. Yukarıda bir köy isminde gördük 45/ ve **Rahmeti** tarafından neşredilmiş tababete dair bir Uygur kitabında **Karatuz** ve **Aktuz** yanında **Kızıltuz**'u da görüyoruz 46/. **Ojtoz** geçidi civarında **al** renkli kaya tuzunun bulunması için jeolojik şerait mevcuttu. **Ojtoz** deresi **Sóbérc**

(Tuz tepesi)nden çıkıyor, geçidin methalinin şarkına, tuzlu kaynaklarının çokluğundan dolayı **Sós-mezö** (Tuzlu ova) ismi verilmiştir. Yanındaki **Szalánç** çayı romence ismi (Szlatina) (her iki sözün slavcadan gelmiş tuz manasında kökü vardır) ve bu vadide kükürtlü, tuzlu, demir mürekebatını ihtiva eden kaynaklar vardır 47/. Anhidrit ve demir oksidli kaya tuzu ekseriya kızıl renkli olur.

4. **Uzi szoros** (Uz geçidi) Háromszék vilâyetinin hudut geçitlerinden biridir. Bu geçitte **Uz** çayı vardır 48/. Szolnok Doboka (Solnok Doboka)- da da 1261- de **Uz** ve Karpatların diğer cephesinde de vaktiyle Türk ve Macar sekencesi olan (Bakau) vilâyetinde de **Uzul** 50/ yer ismi vardı. Şüphesiz bu isimler **Oğuz** > **Uz** kavim ismile münasebattardır ve şahıs, oymak ismi gibi de bulunduğu gösterilebilir.

5. **Uzon**. Háromszék vilâyeti hududundaki bir mevkiin ismi de **Uzon** köyüdür; aslen şahıs ismi olmalıdır. İlk defa 1332 de Papanın verdiği vesikada rol oynamaktadır, daha sonra 1415- te **Uzon falva** ve 1461 - de **Uson** şeklinde bulunmaktadır. İsmi Türk aslından olduğunu, birçok Türk şahıs ve yer isimleri ispat etmektedir. **Uzunata** Otrar civarında yer ismi 54/, (**Uzunbayeva**, Ural dağında Orsk'tan şimaligarbide bir yer ismi 55), **Uzunlar**, Kırım'da Kerç yarımadasında 56/, **Uzun** kışla Türkistanda Şavdar ve Afarinkent tümenlerinde 57/, **Uzun** Kırgız Kıpçak kabilesinin bir oymağıdır 58/. **Uzun** ve **Uzun-bay** Kırgız şahıs isimleri de vardır 58/.

6. **Barcaság** (Bartzaság) havzası cenubu şarkiden Háromszék havzasına bağlıdır. Buradan birçok geçitlerde Karpatlardan geçildiğinden, stratejik mevki çok ehemmiyetlidir. Bundan dolayı yerleşme tarihi bakımından büyük rolü olmuştur. Bu havza ismini, içerisinden akan **Barca** (Bartza) çayından almıştır. **Melich J.** Barca isminin tarihiyle inceden inceye meşgul olmuş ve 60/ bu ismin en eski şeklinin **Bursa** olduğunu açık bir surette göstermiştir. Bunun değişik şekli olan **Burca** (Burtza)-dan eski-sakson **Burtzaland** > **Burzenland** ismi teşekkül etmiştir.

Bursa isminden kaideye uygun bir surette Borsa (1211 yılına ait vesikada) > Barsa > Barca (Bartza) ve daha sonra romen **Birsa** 61/ şekli de hâsıl olmuştur. **Tomaschek**, **Fischer** ve **Roesler** mevzuubahs olan ismi Slav **Breza** sözüyle münasebettar görüyorlar. Mümtaz bir slavist olan **Melich**'e nazaran burada «yabancı bir dile ait «Z» sesini hareket noktası olarak kabul etmek doğru olmaz. Yabancı dilden gelen sözlerdeki **Z** macarca ve romencede

olduğu gibi kalır.» Binaenaleyh **Melich**'e göre bu söz ne slav ne de romen menşeli olamaz. Macar etimolojisi de yoktur, belki **dak** aslındadır diye düşünüyor. Fakat böyle bir dak sözü tanımıyoruz ve böyle bir hipotez'e ihtiyacımız yoktur. Çünkü bu mıntakada izine tesadüf ettiğimiz Türklüğün diğer bir memleketinde **Bursa** isimli nehir de gösterebiliriz. Pamirden şimalde Büyük Petro dağında **Bursa** isimli bir çay vardır ve yanındaki bir kışla 62/ ismini bundan almıştır ve Pamir yakınındaki diğer bir dağ deresinin ismi de **Sağ-bursa**'dır 63/.

İki mevkiin yekdiğerinden fevkalâde uzak mesafede bulunuşu Pamirde bulunan vesikanın kıymetine hanel getirir diye bir fikir serdedilebilir. Fakat Türklerin yerleşme tarihine dair onomatoloji tahlillerinde, büyük mesafelerin diğer halklarda olduğu kadar ehemmiyeti yoktur. Sonsuz isteplerde hudutsuz devletler kurmuş Türklere ait yer isimlerini saklıyan, Erdelden Pamire, Hoanhoya ve Tundraya kadar uzanan saha bir küldür.

Sergimizdeki «Eurasya yerleşme tarihinde Türk isimlerinin ehemmiyeti» unvanlı haritanın da, bunu göstereceğini zannediyorum. Şimdi mevzu bahis edeceğimiz Bartzasâğdaki

7. **Tatrang** yer ismi de aynı şeyi isbat ediyor. Erdelde ve şarki Türkistanda tanınmış olan bu yer ismi, aslen bir şahıs isminden teşekkül etmiştir. XII. asırda bir Peçenek kabilesinin reisi 64/, ve Igor destanında rol oynamış bir kabîle 65/ bu isimle zikredilmektedir. **Tatrang** ismi **tatur** - (M. Kâşgari) fiilinden müştaktır. Bir sene önce Sem. Kondakovianun VIII. cildinde bu isim hakkında mufassalan yazdım 66/.

8. **Tömös** (Tömöş) Bartzasâğda bir mevkiin ismidir. 1211 ve 1222 de bir çayın ismi gibi «aqua Timis» (Timiş) 67/ kaydolmuştur. Erdel'in en mühim hudut geçitlerinden biri olan **Tömösi szoros** (Tömöş boğazı) ismini bundan almış ve aslen bir şahıs isminden teşekkül etmiş olmalıdır. Bugünkü Tömös şekli Macar ses tekâmül kanunlarına uygundur. Bunun türkçe benzerlerini vaktiyle bir makalede izah etmiştim 68/.

9. Timiş'in yazılı olduğu 1211 ve 1222. yılına ait vesikada «aqua **Tortillou**» ismi de vardır69/. Yakınında bulunan Prázsmár köyünün ismi de eskiden çay ismiyle aynı idi.

Bu isim macarca, almanca ve romence ile izah edilemediği gibi **Melich**'in tetkiklerine nazaran slav dilleriyle de izah edilemiyor 70/.

Binaenaleyh - bilhassa bahis mevzuu çay ismi olunca, - «bula-nık» mânasında olan osm. **tortulu** tel. **tordolû** leb **tordoliğ** sözleri kolayca hatıra gelir. Anadolu'da, hakikaten Seyhan vilâyeti Feke kazasının yüksek dağları 71/ arasında bir yerin ismi de **Tortuludur**. -lu-luğ ekiyle teşkil edilmiş çay isimlerine Uralda, Sayan dağlarında, hattâ Karpatların cenup cephesinde de tesadüf olunur 73/. Tortillou sözündeki çift (geminata) -ll- etimolojik bir menşeden gelmeyip tü. **Ilek** mac. **Ülló** sözünde olduğu gibi ancak sesin uzanması neticesinde hâsıl olmuştur74/, söz sonundaki -g- sesinin diftonlaşması ve sonra uzun bir sadalı teşkil etmesi evvelce de söylediğimiz gibi en fazla Bulgar-türkçeden macarcaya gelmiş sözlerin hususiyetidir 75/.

10. Bu civarın en mühim mevkilerinden biri olan **Brassó** (Braşşó, rom. **Braşov**, alm. **Kronstadt**) isminde de aynı cins ses değiştirmesini görüyoruz; aslen **Boro-Şuğ** çay ismi idi, ki bu **Boz-su** isminin Bulgar-türkçe şekli idi.

Evvelce, mufassal olarak yazmış olduğum gibi 76/, **Bor-su** ismi, hattâ XIII. asra ait bir kaynakta bulunan **Bor-su** nehri isimlerine, Türklüğün yaşadığı diğer sahalarda da tesadüf olunmaktadır. Buna dair bir makale neşrettiğimdenberi daha yeni, ispat edici malzeme buldum. Her ne kadar bu ismin slav menşeden olduğunu zannedenler varsa da, benim Braşşó isminin türkçeden geldiğine dair kanaatim bugün eskisinden daha kuvvetlidir. «Kül rengi» manasına gelen **boro bora** sözü birçok Türk lehçelerinde bulunur.

Bu cins sözlerin kök hecesindeki sadalının düşmesi yalnız slav dillerine ait bir hususiyet değildir; türkçede de dağınık izleri bulunur. Şimdiye kadar söylediklerimize: 1, **Boraşuğ** > **Baraşou** isminin aslen bir çay ismi olduğunu; 2, böyle bir çay isminin de diğer yer isimleri gibi Türklerin yaşadığı bütün sahalarda bulunduğunu; 3, **Bartzaşag** civarında Türklere ait diğer izlerin de mevcut olduğunu ilâve edersek, Braşşó isminin Türk menşenden geldiğine şüphe etmemeliyiz.

11. **Törçsvár** (Törçvâr) Tömös boğazından garpte bir geçidin methalinde bulunuyor. Buna dair vesikalardan öğrendiğimize göre ismin aslı şeklinde - **var** (kale) kelimesi yoktur: 1367: possessio **Terch** (Terç) 82/, 1373: Turcz 83/, 1395: **Terch** 84/, 1412: castrum **Toercz** 85/ 1450: castrum **Thurch** 86/ v. s. **Terç** ve **Törç** şekillerini Macar ses tarihi bakımından daha eski **Tirç** şekliyle izah

edebiliriz. Halbuki bu ismi macarca ve sakson diliyle izah edemiyoruz. Ortaçağda ıslav ve romencedeki isminin de **Bran** olduğundan bunun aslen türkçe olduğu ihtimalini serdedebiliriz. Bu isme Türklüğün diğer sahalarında, Özbekler arasında da tesadüf ediyoruz: **Kır** kabilesinin bir soyunun ismi **Tırç**'tir 87/. Kabile ismi ve Macaristandaki malikâne isimleri de aslen şahıs ismidir. Bizim yer isimleri de her halde şahıs isminden teşekkül etmiştir.

12. **Törösvár** (Törç) dan sonra cenubi Karpatlardaki en cesim kütleleri başlar; bunu yalnız Olt boğazı delip geçer. **Tolmács**(Tolmaç), bu çok ehemmiyetli boğazın methalinde bulunuyor. XIV. asırdan itibaren bu isme Macaristanın diğer parçalarında da tesadüf edilir 88/. İki yüz yıl sonra romen şahıs ismi gibi 89/ sonra 1633 -de romen köy ismi 90/ olarak ta bulunuyor. Erdeldeki yer isimlerine dair 1319-dan itibaren vesikamız vardır: 1319: **Tolmach** 91/, 1339: **Tholmacz** 92/, 1342: **Tholmacz** 93/ v. s. Bunun aslının Peçenek şahıs ismi olması ihtimali vardır. Diğer Türk lehçelerindeki **tilmecl** «tercüman» sözünün Peçenekçede karşılığı **tolmaç** sözü idi. **Németh** bunu Peçenek **Βοροτκλμάτ** ve **Τουλμάτσιοι** ismiyle ispat etti 94/. Bilhassa bu mıntakada Peçeneklerin başka izleri de kalmıştır.

13. Olt boğazının en ehemmiyetli stratejik mevki **Nagy-Szeben** (**Seben**)dir. Bu ismin romence karşılığı **Sibiu**, saksonca da **Hermanstadt**'tir. **Seben** ismi, Erdelde yerleşme tarihine ait en mühim problemlerden birini ortaya koyuyor. **Melich** bu ismin slav dilleriyle izah edilemediğini söylüyor 94/. Aynı suretle romenceyle de izah edilemiyor; hattâ romencedeki **Sibiu** ismi de eski Macar **Sibin**'den alınmıştır 95/. İsme dair en eski kayıtları gözden geçirelim. Papa fermanlarında kalmış olanlara fonetik bakımından pek itimad edilemez. Sebendeki Sakson vesikaları en çok saksonlaştırılmış **Cibin** şeklini kullanmışlardır. En eski Macar kralları, yani hükümet teşkilâtı tarafından neşredilmiş vesikalarda: 1199: **Zebyn** (okuyunuz: **Sebin**) 96/, 1200: **Scibin** (ok.: **Sibin**) 97/, 1202: **Zibin** (ok. **Sibin**) 98/, 1223: **Zeben** (ok.: **Seben**) 99/ v. s. **Sebin**'den kısmen **Sibin** (ve bundan sakson **Cibin** (**Tzibin**) ve romen **Sibiu** oldu-) ve kısmen bugün de kullanılan **Szeben** (**Seben**) şekli meydana geldi. Mütevazî fikrime göre asli **Sebin** şeklini türkçeyle kolayca izah edebiliriz. **Sevin** - fiili daha eski Türk lehçelerinde, meselâ Göktürk ve Uygurcada da **sebin** şeklinde bulunuyor. Emir sigası II. şahıs çok defa şahıs ismi gibi kullanılır. Meselâ **Kül**, **Küldür**, **Tur** (gül, güldür, dur) 101/ v. s. **Sebin** yani **Şevinden** de bu cins bir şahıs

ismi hâsıl olmuştur. Özbek Hanın torunu, Miranşah'ın zevcesinin ismi **Sevin-Beg** idi 102/. **Süyün-Bike** Kazan Hanlığının son kadın Hani' idi. **Sebin-ku** Ustkamenogorsk mıntakasında bir nehir ismi 103/, **Sebin** aynı sahada bulunan bir tepe ve kazanın ismidir 104/. Bizans kaynaklarında zikredilmiş 756 - 767 senelerinde Bulgar - Türklerin Hanı olan Σαβίνος ismini de belki bunlar arasında sayabiliriz. Bu devirde grekçe β harfi « b » gibi telâffuz edilirdi. Bizans kronikçileri « e » sesini çok defa « a » ile yazarlardı. Meselâ Βαλτζάρ (Belçer) 106/, 'Ατέλ- (Etil) 107/, Πατζινάκ (Beçinek), Παργιάρουχ Berk - yaruk 108/ v. s.

Yukarda ismi geçen Bulgar - Türk hükümdarının **Sebin** ismi Szeben yer isminin aslı şekliyle aynidir. **Radloff**'un **Sabin (Sadl)** okuduğu Uygur şahıs isimlerinin de **Sebin** şeklinde okunabileceğini zannediyorum, ki bunun manası da vardır. **Sevmek** fiilinin « b » li kökünü XII. asırda da görüyoruz. Rus vakayinamelerinde 1151 de Bönek oğlu **Sebenç** ismini buluyoruz 110/.

Ancak daha sonraki devirlerde işlemeye başlamış olan Zsil boğazı ve Vulkan geçidinden sonra garpte stratejik mevki itibariyle en ehemmiyetli bir geçit **Vaskapuszoros** (Demirkapı boğazı) dır. Vaskapu ismi, Türklerde çok moda olan Demirkapı isminin tam bir tercümesi olması ihtimalden uzak değildir. Ondan cenubu garbide **Krassó Szörény** (Kraşşô Sörény) vilâyetinde tür. **Krassó** (Kraşşô) ve **Karan** isimlerini buluyoruz.

Fakat, Erdelde **Bolkaç, Saysan** 111/. **Görgen** gibi daha birçok türk menşeden çıkan yer ismi vardır. Şimdilik bunlardan bahsetmiyeceğim.

Yukarda söylediğim sözlerin cümlesinden anlaşılır ki :

1, Erdelde Türk yer isimlerinin ekseriya geçitlerin methalinde toplanması bir tesadüf eseri değildir.

2, Bu isimlerin yalnız bir tek nevi Türk halkının değil, birden fazla Türk halkının yadigârı olmasına rağmen, bunların gayeli ve sistematik yerleşme izleri olduklarını kabul etmek icap eder.

3, Ortaçağda Karpatların hisar olan bu eyaletin bekçileri Türkler olmuştur.

4, Karpatların yerleşme tarihinin araştırılması, Türk macar ve Romen bilginleri için istikbalde güzel bir müşterek çalışma sahası teşkil edecektir.

Dâhi önder, bir takım hayırlı işler için zarurî olan ilhamı vermiş olmakla bu çalışmalara lâzım olan temel şartları yaratmış bulunuyor. Bunu görmekle bahtiyarız.

En ehemmiyetli kısaltmalar ve notlar.

Türk diline ait malzemedeki kaynakları gösterilmemiş olanlar **Radloff'un** Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialekte I - IV ünvanlı eserinden alınmıştır.

Anjou Okmt. = Anjoukori Okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis, Bp. I-VII.

Bogdan Rel. = **J. Bogdan**, Documente și regeste privitoare la relațiile Tarii Rumânești cu Brașovul și Ungaria. București, 1902.

Cost. DM. = M. Costachescu, Documentele Moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare. Iași, 1931 - 32. I - II.

Csánki = **Csánki D.**, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I - III, V. Bp. 1890 - 1916. (Hunyadilar devrinde Macaristanın tarihi coğrafyası).

K. A. = Köylerimizin adları. İstanbul, 1934.

KYuAR. = Karta Yužnoy Aziatskoy Rossii'

Krima = **Th. Best Jerwis**, Military topographical map of the Krima Peninsula I - X.

M. Ny. = Magyar Nyelv. (Macar Dil Cemiyeti mecmuası).

Orbán = **Orbán B.**, A Székelyföld I-VI.

PSRL. = Polnoye Sobranie Russkih Letopisey.

Rásonyi = Rásonyi, Contributions l'histoire des première cristallisations d'État des Romains. L'origine des Basaraba Bp., 1936. (Études sur l'Europe Centre--Orientale III.)

SO. = Materiali po obsledovaniyu tuzemnago i ruskago khozaystva i zemlepolzovaniya v Semiryecenskiye Oblasti. Sobr. P.P. **Rumyantzev**. Kirgizkoye Khozaystvo. Spbg., 1912 - 13 II. Kopalskiy uyezd ;(**Sok.**) III. Djarkentskiy uyezd (**Sodj**); IV. Vyernenskiy u. (SOV.)

SzO. = Székely Okmánytár I-VIII. (Sekellere ait vesikaların mecmuası).

ZW. Urkb. = **Zimmermann - Werner**, Urkundenbuch zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen I-III.

*
*
*

1, Macar kabilelerinin isimleriyle idareci tabakanın şahıs isimlerine bakınız. Şahıs isimlerinin tetkikinden anlaşıldığına göre, bunlar moda neticesinde kullanılmış olmayıp, Macarların türkçe konuşan bir parçasına ait olduğu bellidir.

2, **Roska M.** Adatok a magyarság erdelyi honfoglalásához (Macarların Erdeli işgaline dair vesikalar), Erdelyi İrodalmi Szemle, IV, 264.

3, **Marosi-Fettich**, Trouvailles avares de Dunapentele 92 (Archaeologia Hungarica XVIII. Bp. 1936.)

4, **Melich J.** A Honfoglalâskori Magyarország, Bp. 1925. (Vatan işgali devrindeki Macaristan).

5, **Z. Gombocz**, Die Bulg-tü. Lehnwörter in der ung. Sprache. Hélsinki, 1912; **Melich** Op. Cit.

6, **Németh, Gy**, A székelyek eredetének kérdése, Századok 1935, 130 kk. (Sekellerin menşei meselesi).

7, **Hóman B.**, A székelyek eredete (Sekellerin menşei) M. Ny. XVIII.

8, Malûmdur ki Macaristanın muhtelif yerlerinden giden Macarlar Sekeller arasında yerleştiler. Bunlar esas tabakadan değildir.

9, **Szokolay**, A magyarországi besenyötelepekröl. Szeged, 1928. (Macaristanda peçeneklerin oturduğu yerler). **Rasovskiy**, Peçenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. Sem. Kond, VI. 1-66 **Lükó**, Havaselve és Moldova népei a X-XII. században. Bp. 1935 (İflak ve Karabogdan X-XII. asırdaki halkları).

10, **Rasovskiy**, op. cit. - **Lükó**, op. cit.

11, **Pais D.:** KCSA. 1, 270-76.

12, **Rásonyi**, Contributions. Archivum Europae Centro-Orientalis 1. - **Rásonyi** Valacho turcica. Bln., 1927.

13, **Lükó** op. cit., **Rásonyi** op. cit.

14, **Melich** op. cit.

15, Beszterce-Naszód vilâyetinin yer isimlerini şimdilik tetkik haricinde bırakacağım.

16, Chykezekel (Çiksekel). ZW. Urkb. II, 313 — 17, Etnographia (Macar Halk Bilgisi Cemiyeti mecmuası) VIII, 74. — 18 Etnographia XII, 142. — 19, Etnographia XII, 162. — 20, **KYuAR**. IV. — 21, **KYuAR**. IV. — 22, Krıma III. — 23, **F. W. K. Müller**, Mahrnâmag 9.—23, **Petruseviç** Turkmeni. Zapiski Kavk. Otd. İ. R. Georg. Obşç. XI, 10-27, **Orbán** III. 4, 85, 118, 130. — 28, **Rásonyi**, Mny. XXVI. (1930), 392 - 93. — 29, **Rásonyi**, **Contrib. 13.** — 30, **SOK. 260. 31, SOK. 174.** — 32, **SOK. 174.** — 32, **SOK. 224.** - 33) **KATANOV**, Otçet 11. - 34) İçel vilâyeti Tarsus kazasında bulunan Nemiroęlu köyünün ismi bunlardan mıdır? 35, **Cost DM. 1,78.** — 36, **Cost. DM. II, 170.** — 37, **Bogdan**, Doc. lui Ştefan cel Mare 1, 63, 64. — 38, **Pesthy**, Magyarország helynevei 236, **Jerney'nin Ajtos (Kapılı)**

Ojtoz etimolojisini nazarı dikkate almıyoruz. — 39, **Melich**, M. Ny. XI, 352; **Gombocz**, ÁTSz. 24-25. 40 **Rasonyi**, Val-turc. 12. — 41. KA. — 42, **Potanin**, Oçerki III, 209. — 43, Karta reki Yeniseya İzvest. İmp. Russk. Geogr. Obş. 1912. — 44, **Kyu Ar. IV** — 45, Krıma I. — 46. **Rahmeti** Heilkunde I. SBAW. 1930, 464. — 47, **Orbán III**, 125 - 128. — 48, **Orbán** 1,214. — 49 **Rasovsky**, Peçenegi Torki i Berendei sah. 33. — 50 **Lükö**, Havaselve és Moldva népei a X-XII. században (X-XII. asırlarda İflak ve Karabogdan halkları) sah. 4 — 51, 1219: **Uz** voyvoda PSRL. II, 162; **Uz**, Özbeklerin bir soyu. **Khanikov**, Opisanie 60. — 52, **Orban** III, 200. — 53, SzO. I. 110, III, 34; 190. — 54, **Barthold**, Ulugbeg i yego vremya 64. — 55, **Kyu Ar. III**. — 56, Krıma IX. — 57, Zapiski J. R. Geogr. Obş. po otd. Stat. IV. Sp. — 58. **Tımpayev**. Materialı 70. — 59, **Sov.** 32, 76. — 60. Mny. XI (1915), 241 - 45. — 61; Melich'e göre Romen Bırsa Bursa şeklinden değil, yalnız Borsa şeklinden teşekkül edebilir. Çünkü **ur**+ konson romencede değişmeden kalır. Buna rağmen **ar**+konson **ır** olmuştur. Meselâ mac. **hordó**>roman **hırdau** (fıçı).

62, **Belyayev**: İzv. R. Geogr. Obşç. LV. 10. — 63, op. cit. LV, 55. — 64, Anna Comnena: Alexias ed. **Reifferscheid** 1, 257. — 65, İzd. **Sabaşnikov**, Moskva, 1920. sah. 26-27. — 66, **Rásony**, Les noms des tribus dans le «Slovo o polku Igoreve,» sah. 5. — 67, **ZW**. Urkb. I, 12, 23, — 68, **Rásonyi**, Contrib. 15-16. — 69, **ZW**. Urkb. I, 12, 13. — 70, **Melich**, Honf. Magy. 270. — 71, KA. — 72, **Lug** eski osm. **tortuşor torda** alt. tel. **tordo** «der Niederschlag, Absatz» sözüne iliştilmiştir. Balkaş gölü şimalinde bulunan **Turda** (Kra-sovskiy, Materialı 380.) galiba Macar **Turda** >**Torda** yer ismi de bu söz ile aynıdır. — 73, **Rásonyi** Contrib. 5. — 74, **Gombocz**, Történeti Magyar Nyelvtan (Macar dilinin tarihi grameri) 11/2,89. — 75, **Gombacz**, Btü LW. — 76, **Rásonyi - Nagy**, A Brassó név eredet, MNY. XXIV-V (1928-29). — 77, **Borsu** Sayan dağlarında bir gölün, ismi (Karta Ryeki Yeniseya, İzv. JR. Geogr. Obşç 1912, **Borsu** Künä-Ürgençten Şarkta bir göl Zapiski J. R. Geogr. Obşç. V, 79. **Porsu** türkmen isteplerinde bir yer (Zap. J. R. G. O. po. otd. Etn. I, 161-162), **Borsuk** Koso-göl civarında bir çay **Potanin**, Oçerki III. Karta b. XVI., **Kara-suk** Ubsa nor civarındadır. — 78, E. **Moór** (Ung. Jb. XI, 338-39; Zschr. f. ON forschung VI. 116) ve N. **Draganu** (Româniî în veac. IX-XIV. Bucuresti: 1933. sah. 569.) çok karışık ve zoraki bir şekilde islav **bratr** sözüle izah ettiler. **Moór'a** göre **bratr** sözünden **Bras** şahıs ismi ve bundan **Miklosich'in** (Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slawischen,

18) eserinde zikredilen **Braşevo** yer ismi teşekkül etmiştir. Fakat **Moór Miklosich** tarafından Monumenta Serbica-dan alınmış Braşevo isminin müstakil bir yer ismi olmayıp mevzuubahs olan Braşşô isminin XV. asır diğer Sırp kaynaklarında da umumiyetle kullanılmış ıslavca karşılığı olduğunu görmemiştir (**Stoyadinoviç**, Stari srpski letopisi 229; **Rásonyi-Nagy**, op. cit. 1-2) Bugünkü Rusya sahasında da Baraşevo yer isimleri vardır. Fakat bunların kökü ıslavca olmayıp, bir Türk şahış ismi olan **Baraş**, **Barış**'tir. Mes: 1538: **Braş** Tulugozin (PSRL. XII, 120), **Baraşevi** kızıl-türklerinin bir soyu, **Barışata** Perm eyaletinde bir köy (Spisok nasel mest Permsk. gub. 1909), **Barış** Kungur civarında (op. cit), 1700: Büyük **Barış** ve Sarı **Barış** Kazan civarında (**Polivanov - Krasovskiy**, Mater. istor. i yurid.. Kazansk. dvortsa II 32), 1739: **Baraşeva** Alatur civarında (**Aunovskiy**: Simbirskiy Sbornik II (1870) 37, **Barışovo** (Sp. nas. mest. Nijegorodsk. 1911), **Baraşovskaya**, Semipalatinsk civarında, Kırgız isteplerinde (Poçtovoy dorojnik Ross, İmp. 1911), XVIII. asırda: **Barışeva** Tetyuş civarındaki bir Türk köyünün ismidir (Korsakov. 329).— 79, Bakınız: tü. **Kran** (Kıran), **Bren** (Büren) yer isimleri Mongolstanda ve **Krikıttau** yer ismi Uralda. Kırgız lehçesinde (**Bukin**, Slovary): bruş, tri, blezik, brak v. s., yahut macarcada bugünkü lehçelerinde **prádés**, **prancsolat**. **práhol** sözlerinin yanında eski macarcada **Bren** (Beren) ismine. — 80, Uranhay civarında Ubsa-nor'a dökülen nehirlerinden birinin isminin de Braşşô isminin üç heceli Baraşşô şekline benzediğini de ilâve edelim. Ubsa-nor'a dökülen bu çayın ismi **Bora-şôdur**. Bu tipik bir çay ismidir; çünkü oradaki Türk-Mador lehçesinde **şô**, **şôğağaç** sözü su kenarında biten «*Alnus incana*» ağacını ifade etmektedir. *Alnus incana* mongolcada **burgasun**, ve **Bora-şônun** mongolcası **Boro - burgasun** olduğundan **şô** (Soyot lehçesinde **şey**, **şay**) sözü asli Türk söz hazinesine ait olmalıdır. (**Granö**, Arch. Beobachtung. JSFOu XXVI/3; 15-18; **Radloff**, Proben IX. 55, 59, 82). — 81, **Rásonyi-Nagy**, op' cit. 10-12. — 82, ZW. Urkb. II, 279. — 83, ZW. Urkb. II, 407. Sakson vesikaları bazen ecnebi sözierin sonundaki ç (cs) sesini cz ile yazarlar, mes. Tolmaç yerine Tholmacz. — 84, **Fehèr**, Cod. Dipl. X2, 298-99. — 85, ZW. Urkb. III, 554. — 86, SzO. I, 172. — 87, **Sobolev**: Zap. J. R. Geogr. Obşç. po otd. Stat. IV, 298.— 88, Mes. Zala vilâyetinde 1292 senesinde (Zalai okmt. 1, 103 107) — 89, Tlb maç (**Bogdan** 294). — 90, 1633: Tılmaçev nad Nistre (**Ghibanescu**, Surete şî izv. II, 115). — 91 ZW. Urkb. 1, 342. — 92, Op. cit. 1, 198. — 93, op. cit. 1, 523. — 94, **Melich**, Honf. Magy.

270. — **Moór** bu ismi ıslav **svib** (cornus sanguineus) sözü ile izah etmek istiyor (Zschr. f. Ortsnamenforschung VI. 109). fakat bu izah tarzı dil tarihi bakımından imkânsızdır. — 95, **Melich.** op. cit. 306; — **ZW.** Urkb. 1,5. — 97, **ZW.** 1,5 — 98, **ZW.** 1,6. — 99, **ZW.** 1,27 — 100, XV. asırda (mes. 1432 senesinde) romencede de **Sibin** şeklini görüyoruz (**Bogdan** 43.) 101, **Rásonyi-Nagy**, Val. turc. 12..102, **Barthold**, **Ulçugb.** 30—103, **Konşın**; Pamiyatki 20-21.—104. **Semenov**, Rossiya XVIII, 414. — 105, **Moravcsik**'in isim mecmuasından: εαβίvoς **Theophanes** ed. de Boor 433, 436; **Nikephoros** patriarcha ed. de Boor 70; Antirrhesis ed. Migne Ps. 100 508 c. — **Tomaschek** (Zschr, f. Österr. Gymn. XXVIII. 1877: 684), **Mutaçiev** (Bulgares et Roumains 167-68) ve **Fehér** (Die Sprachreste der Donauprotobulgaren 145) bu ismin tü.**seven** söz ile aynı olduğunu söylediler. **Mutaçiev**'e göre 692 yılında Horasanda bir εαβίvoς rol oynamıştır. — 106, **Kedrenos** ed. Bonnae II, 594; **Rásonyi** 12. — 107, **Konst. Proph.**, De adm. imp.—108, **Gombocz**: Turán 1918: 210.—109, **Radloff-Malov.** Uygurische Sprachdenkmäler 122. — 110 **Psrl.** VII, 53. — 111, Bu isim **Kudjir** ve **Köröltay** isimleri gibi Kıpçaklardan gelmiş Mongol ismi de olabilir.

TÜRK - OSMANLI TARİHİNİN KARAKTERİSTİK NOKTALARINA BİR BAKIŞ

Âfet

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı

En büyük Türk,
Bayanlar, Baylar,

Tarih hâdiseleri aynen tekerrür etmez. Çünkü zaman ve mekân kültür üzerindeki faaliyeti ile her cemiyetin tekâmülüne tâbidir. Bir milleti anlamak için onun tarihinin derinliklerine nüfuz etmek ve muhtelif devirlerdeki gidişini takip etmek lüzumu karşısında kalınır. Türk milletinin tarihi en çok bilinmeğe lâyık olan kısımlardan biridir. Bu tarih o kadar derin ve cihan kültür bağlarile perçinlidir ki, onun içinde Türk cevherlerini bulmak, onları anlamak ayrıca insanlık için bir derstir. Bu geniş ve derin tarih içinde yalnız parlak ve iyi şeyleri görmekle kalamayız, onun hataları da yeni nesilleri müteyakkız tutacak vasitalardan biridir.

Ben biraz da bu mevzuuyla, bu noktaları araştırmak için söz almış bulunuyorum. Tarihten alacağım başlangıç çok eski değildir. Yakın tarihimizin bize verdiği ilhamlar çerçevesi içinde kalmak istiyorum.

Yıl 1299, tarihte bir devir başlangıcının menşeidir.

Hayatlarının sonunu yaşıyan iki imparatorluk enkazı üzerinde yepyeni ve ufacak devletin kökü Anadolu yaylaları içinde Söğüt mıntakasıdır. Bizans artık büyük sarsıntılara tahammülü kalmamış, çöküntülerinin altında eziliyor. Selçuk İmparatorluğu kudretten düşmüş, parçalanmak mukadderatı karşısında boyun eğiyor.

Anadoluda kurulan birçok Beylikler içinde Osmanlı Beyliği çok mütevazî yerini aldıktan sonra büyüme ve kuvvetlenebilmek istidadını en çok gösteriyor. XIII üncü asrın sonunda iki imparatorluk harabesi üzerinde mamureler kuran bir mevcudiyet oluyor. Bu devletin kuruluşu, zamanı içinde en ileri teşkilâtın yapılma teşebbüsü, ve bundaki muvaffakiyetle tamam olur.

XIII üncü asır Anadolu tarihinin en hareketli devirlerindendir. Bundan tam yedi yüz yıl önce 1237 tarihi Selçuk hükümdarı

Büyük Alâeddinin ölümünü kaydederken, bu devletin mukaddera-tının ters çevrilişine de bir başlangıç olur. Selçuk adı ve hanedanı siyasi mevcudiyet olarak 1300 e kadar yaşıyacaktı, fakat şarktan gelen yeni istilânın, İlhanlıların zebunu olarak.

Her şeyden evvel şunu kaydetmek isterim ki, Anadolu bir çocuklarının zannettiği gibi, XI inci asırdan itibaren Türkleşmeğe başlamış değildir. Anadolu aynı etnik mevcudiyetine yeni eleman-larını, aynı kökten kopan dalgalarla XI inci asırda tazelemiştir. 1071 tarihi islâm olan Türklerin Anadolu kardeşlerine kavuş-malarını gösterir.

İşte Osmanlı Devleti bu ezeli Türk yurdunda kökünü salmakla bahtiyardır.

Bu devletin, üzerinde siyaseten yayılacağı yerlerde de bu etnik zemin hazırdır.

Coğrafi durumu Osmanlı Beyliğine büyüme fırsatını veriyor; Avrupaya adım atış, orada ilerlemek için bir başlangıçtır. Çünkü bu ilerliyen askeri ve siyasi kuvvet yine orada kendi ırkdaşlarına tesadüf etmiş ve beraberce yeni binaya malzeme vermişlerdir.

Bir devlet kurulurken onun temelleri ne kadar sağlam atılırsa ömrü o kadar uzun olur. Bu temeller, yalnız siyasi varlıkta değil, o varlığı da tutacak olan fikir ve ekonomi hayatının tanzimi ile mümkün olur. İşte onun içindir ki biz tarihin yalnız siyasi cephe-sinde kalmıyoruz. Cemiyet hayatının her türlü safhalardaki gidişi, bizim eski ve yeni tarihimizin etüt zeminini teşkil ediyor. Osmanlı İmparatorluğu tarihteki bütün imparatorluklar gibi büyüme, yük-seleme devirleri ve onları takip eden bir inhitat devrini yaşar.

Fakat tarihin bu umumî kanunu Osmanlı İmparatorluğu için kendine ve zamanına has olan hususiyetlerle faaliyetini göster-miştir. Osmanlı İmparatorluğu tarihi dört devre taksim edilebilir.

1 — İmparatorluğun kurulması 1299 - 1453.

2 — Büyük fütihat, İmparatorluğun genişlemesi 1453 - 1579.

3 — Tevakkuf ve ricat 1579 - 1792.

4 — İnhitat 1792 - 1919.

İkinci Mehmet, Fatih unvanını İstanbula sahip olmakla alırken, o Bizans İmparatorluğunun da varisi olmuştu. Haleflerinden Yavuz Selim Mısırın fatihi oldu (1517), ve ecdadının İmparatorluk mira-sına Halife lâkabını taktı. Bu hâdise Osmanlı İmparatorluğunu teokratik bir devlet yaptı ve siyasi devlet şefleri din kitabının değişmez metinleriyle nazari olarak bağlı kalmağa mecbur oldular.

Osmanlı devleti iki imparatorluğun mirasına konarken, onların parçalanmasından doğan beyliklerin de dağılmış idaresi üzerinde evvelâ askerî zaferler temin ederek, XVI'ncı asırda en büyük imparatorluk arazisi üzerinde yerleşti. İdare sistemi, Avrupanın feodalite hayatı yaşayan siyasi mevcudiyetlerine, yeni bir örnek verecek tarzda ortaya çıkmıştı. "Merkeziyetçi bir monarşi,, tipi gösteren bu teşkilât, XIV'üncü asır sonlarında çok iyi işliyen ve zamanın ihtiyacına tekabül eder bir halde idi; XV - XVI'ncı asırlarda ise devletin siyasi inkişafı ile beraber yürümüş, genişlemiş, kuvvetlenmiş ve yeni zamanların mühim karakterlerinden biri olmuştur. Bu devlet tipinin, Avrupa kavimleri, Osmanlılarda ilk örneğini bulmuşlardır.

XV'inci asrın ilk yarısında Anadolu ve Rumelinde seyahat etmiş olan garp seyyahları, Osmanlı İmparatorluğundaki idarenin intizamına, ticarî ve askerî yollardaki kervansaraylar teşkilâtına, ordunun kuvvetine, memleketin refah ve asayişine hayret ve takdirlerini yazmışlardır.

XV, XVI'nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun şarkta ve garpta üstünlüğü ve dünyanın en büyük askerî ve siyasi kudreti haline gelmesi, teşkilâtının intizamında ve iyi işliyen bir devlet makinesi ile verimli bir kültür faaliyetinde aramak lâzımdır.

İdari, askerî, malî, ekonomik işler kanunlar ve nizamlarla tesbit edilmiştir. Devlet otoritesini şahsında toplayan hükümdar, mutlak ve gayri mes'ul olmakla beraber, hükümet teşkilâtı merkezde, vilâyetlerde en ufak teferruatına kadar kurulmuş, vazifeler salâhiyetler ve mes'uliyetler taksim edilmiştir. Vergi sistemlerinin icaba en uygun tarzda tanzim edilmiş olduğu arşiv vesikalarında görülmektedir. Merkezdeki idare bütün İmparatorluk dahilinde en küçük köylere kadar varidat membalarını bilmekte ve onların sarfedilecekleri yerleri nizamlarla tesbit etmektedir.

İçtimai muavenet Türk milletinin en güzel karakterlerinden birini tebarüz ettirir. Osmanlı devrinde dahi bu halin hususiyetleri hususi vakıflara ait arşivdeki istatistiklerde görülmektedir.

Ordunun ve donanmanın kuruluşu ve işlemesi muayyen kaidelere göre teşkilâtlanmıştı. Harp vesaiti ve tekniği, şark ve garbın bütün devletlerine faikti.

1590 - 1616 yılları arasında Venedikliler gemilerinin bir kısmını Türkiye tersanelerinde yaptırdıklarını kaydedersem, Türk - Osmanlı denizcilik tekniğinin şöhretine bir misal vermiş olurum. Bütün bunların kökünü teşkil eden fikir hayatı, Osmanlı devletinin

kuruluş ve yükseliş devirlerinde en verimli bir mevkidedir. Maarif inkişafı zamanın ihtiyaçlarına uygun görünüyordu. XVI ıncı asırda imparatorluk topraklarında gezmiş olan bir Fransız seyyahı, her köyde mektebe tesadüf etmiş, ve iptidai maarifin Türkler arasında garp memleketlerle mukayese edilmeyecek derecede yayılmış olmasını büyük bir hayretle karşılamıştı.

Bizim arşivimiz dahi bu asra ait istatistiklerde İmparatorluktaki ilim müesseselerinin yayılışını gösteren sarıh ve mühim rakamlar verir. Ancak, o asırda bütün İslâm âlemi hayatında büyük bir gerileme hareketi, bu Osmanlı medrese teşkilâtında da kendini göstermiş ve çerçeveyi aşacak kudretlerin yetişmesine engeller çıkmıştır.

Türk edebiyatı, İslâm zihniyetine uyarken, yine kendi asli karakterlerinden mülhem olmuştur. O, tarihinden ve askerlik menkıbelerinden bahseder. Türkün ilim ve san'atı, idare etmek kudretinde de tecelli eder. Ve onu terennüm etmekle bahtiyardır. Coğrafya ilmi Piri Reis'in şahsında ve eserlerinde XVI ıncı asır ilim âlemine yeni bilgiler kazandırmıştır.

Koca Sinan, imparatorluğun haşmetini asırlar içinde yaşatmak için dünyanın en büyük mimarlık kudretini yeryüzünde yükselterek percinler. Güzel san'atlerin ilerlemeyen ve Avrupa eserleriyle kıyasta bizi bu asırlarda geri bırakan kısımları da vardır. Resim ve heykeltraşlık, din taassubunun menettiği bu san'atler, Türk dehalarına maalesef kapalı kalmıştır. Vakıâ birçok hattat, müzehhip ve nakkaşların ince ince eserleri san'at âleminin yüksek değerleri arasındadır. Fakat bu asırda Avrupanın rönesans hareketine uymamak, Türk milletine çok şey kaybettirmiştir.

Ekonomi teşkilâtı, XVI ıncı asra kadar Osmanlı İmparatorluğunu yükselten bir mevcudiyet olmuştur. Bu hususta Osmanlı devleti Ortazaman garp devletlerinden büsbütün farklıdır. Onun ekonomi hayatında devletin yüksek elile tanzimi vardır. Ziraat devletin iç ve dış ihtiyaçlarına göre merkezden idare edilen bir haldedir. Her yerde hangi iskelelerde ne gibi ve ne miktar hububat, et, meyva, mahrukat, yağ vesaire gibi maddeler geleceği onların nakliye, tahmil ve tahliye masrafları ne fiatle satılacağı muayyendi. İç piyasadaki ihtiyaç bu suretle temin edildikten sonra ihracata da müsaade edilecek şeylerin miktarı ve fiati tesbit edilirdi.

Emniyet ve asayişe verilen ehemmiyet, köylü sınıfının çalışmalarının verimini arttırmak bakımından çok faydalı idi. Sanayi hayatı

teşkilatlanmış bir haldedir. Her san'at erbabı, hususi teşkilâtında yer alır, ve Devletin bunlar için kurduğu nizamlara uygun hareket etmeğe mecbur kalırdı.

Bazı büyük merkezlerde muayyen san'atlerin adeta temerküz ettiği görülüyor. Harp sanayii büyük bir inkişaf göstermiştir. Lüks sanayii Avrupa modasında yer alacak kadar kuvvetlidir. Meselâ Edirnenin deri işleri gibi.

Osmanlı İmparatorluğunda iç ve dış ticareti devletin hakimiyeti ve nizamı içindedir. XVI ıncı asırda Avrupa ile ticari münasebet ehemmiyetli bir yer almıştır.

Müverrih Yorga, daha XV inci asırda Osmanlı devletinin takip ettiği ticaret siyasetinin, o zamanın büyük Avrupa devleti olan İspanyadan çok daha akılâne olduğunu itiraf etmektedir.

Fatihten başlayarak Kanunî Süleymana kadar Osmanlı padişahlarının haricî ticaret için verdikleri müsaadeler ancak teşvik edici mahiyettedir. Bu müsaadelerin XV, XVI, XVII inci asırlardaki tatbikatı, devletin inkıraz zamanlarındaki kapitülâsyonlardan farkı, muahedelerin tetkikından çıkan netice ile anlaşılır. Maamafih kuruluşun iyi teşkilâtı arasında fena neticeler doğurabilenleri de çok olmuştur.

Bu umumî çizgilerle anlatmağa çalıştığım Osmanlı Devletinin kuruluş ve yükseliş devrindeki kültür hayatı, Türk milletinin teşkilât kudretini göstermek itibarile ehemmiyeti vardır. O millet ki şerefini ve yüksek idarecilerini bulduğu zaman en kudretli mevcudiyet olur. Bir de bu kültür yüksekliğidir ki ona büyük, geniş ülkeleri idare etmek taliini vermiştir. Eğer o kültürün her sahasında zamanının en yüksek derecesinde olmamış olsa idi, medeniyetin türlü çemberinden geçmiş olan ülkelerde hâkim olabilir miydi? O, bu ülkelerdeki medeniyete yabancı değildi.

Kendi ırkının birliğini taşıyan mevcudiyetlere yeni bir devlet ismi ve yeni bir idare tarzı getirmiştir.

Avrupa, Asya, Afrika kıt'alarında 6 milyon kilometre murabbaî genişliği kaydeden Osmanlı İmparatorluğu, XVI ıncı asrın büyük bir siyasi ve kültürel mevcudiyetidir.

Fakat 1683 tarihi ona Viyana kapılarında attığı ileri adımı geri aldırır. Acaba bu yalnız bir askerî muvaffakiyetsizlik midir? Bir kumandan hatası, stratejik veya bir taktik yanlışlığı mıdır?

Bunlar askerî hayatta olabilen hâdiselerdir. Fakat asıl mühim olan, bu muvaffakiyetsizliği de hazırlayan umumî hayatın gidişidir. Osmanlı İmparatorluğu 1683 - 1792 tarihleri arasında geriye olan

adımlarını çok sıklaştırmıştır. Bu zâhirde askeri bozgunluklarla kaydedilir. Fakat bizim tarihte araştıracığımız asıl başka sebepler vardır.

Osmanlı İmparatorluğundaki durgunluk ve gerileme hâdiseleri XVI'ncı asrın nihayetinde tohumlarını atmış ve XVII'inci asırda, dağılmağa sebep olan bozgunluklara başlangıç olmuştur.

Büyük devlet adamı olan Sokullunun ölümü (1579), hükûmet işlerinde ehemmiyetli bir sarsıntı yapmıştı. Hükümdar mevkiinde olan III üncü Murat, muhtelif tesirler altında kalarak, kanunlarda lüzumsuz ve zararlı değişiklikler yapmış ve onun zamanındadır ki devletin sağlam bünyesinde inkıraz mikropları belirmeğe başlamıştı. Bu sıralarda İran ve Nemçe ile yapılan harpler, devletin askeri, malî, idari hayatında bozukluklara sebep oluyordu. Askerin disiplininden ayrılışı, vergilerin cinsen ve miktaren artması, ahaliye yük derecesine gelmiş, asayişsizlik sebebiyle hünûmet nüfuz ve otoritesi vilâyetlerde yürümez olmuştu. Bunların tesirile memleket içinde yer yer Celâli denilen zümrelerin isyanı Anadoluyu sarmıştı. Hattâ bunlar içinde hükümdarlığını ilân edenler bile görülmüştü (1623). IV üncü Muradın Anadolu'da asayişini iade etmesi, ifratlı bir şiddetle ortalığa ancak korku ve dehşet içinde bir sükûnet verebilmişti.

1656 Köprülülerin işbaşına gelişleridir. Sokulludanberi, büyük sarsıntılara uğrıyan Osmanlı binası, Köprülülerin yirmi senelik hizmetlerle yeni bir sağlamlık bulmuştur.

Bu devir seksen yıl süren çöküntü emarelerini ortadan kaldırmak teşebbüsü ile, bir hesaplaşma ve tasfiye zamanıdır. 1683 Viyana bozgunluğu ise devletin haricî ve dahilî siyasetinde müthiş bir buhrana sebep oldu; hazineye gelir temin etmek için devlete ait mukataalar malikâne suretile servet sahibi eyalet eşraf ve âyanına verildi. Bununla mütegalibe denilen derebeyleri zühûr ediyordu.

Ordu teşkilâtı olan Yeniçeri Ocağı ilk devirlerin sağlam bünyesinden çok uzaklaşmıştı. Hükümdarın ordu başlarından ayrılması ve onlara vekâlet eden bir kısım serdar ve seraskerlerin ehliyet ve kifayetsizliği, ordudaki sağlam disiplini zâfa uğratmıştı. Bunda bilhassa haris vezirlerin orduyu tahrik etmeleri Kapıkolu isyanlarına sebep olmuştu. Bu asırdaki daimî harpler ise, ordunun bozulmasında en büyük âmildir.

1699 Karlofça muahedesi, XVIII'inci asrı, Osmanlı İmparatorluğu için Orta Avrupadaki yerleşmesini sökmekle kapar.

Bütün XVIII inci asırda devletin dahili idaresinde ıslahat yapılması, merkezî idarenin kuvvetlenmesi, ordunun siyasetten kurtarılarak itimat olunur bir ordu vücade getirilmesi, maliyenin tanzimi, denizde ticaret ve kudretin tesisi için hiçbir ciddi hareket görülmez.

Devlet idaresi ordusuz, entrikacı ulema ile mağlûp ve cahil kumandanların âciz ve kendilerinden başka birşey düşünmiyen padişahların elinde istikametsiz bocalamaktadır.

Bu şartlar içinde Osmanlı İmparatorluğunda Ruslarla Prut muharebesi, Venedikle ve Avusturyalılarla Mora harpleri, İran harbi, tekrar 1736 da Avusturya - Rusya harbi ve 1768 den itibaren İkinci Katerina ile hemen fasılasız 30 seneden fazla süren seferler devam eder. Bu seferler, Osmanlı Devletinin zaruri olarak kabul etmeğe ve düşmanın inisyativine tabi olarak yapmağa mecbur olduğu harplerdir.

Bu asrın sonlarında, Osmanlı ordularının mütemadi mağlûbiyetleri askerlik sahasında ıslahat yapılması fikirlerini uyandırdı. III üncü Selim 1792 de ıslahat hakkında devlet adamlarından lâyhalar istedi. Cevdet tarihi bu hususta yazılmış 21 lâyihadan bahsetmektedir.

Fakat bu lâyiha sahipleri ıslahattan çok korkarlar. Öyle ki, müzakere esnasında bazıları devletin ihtiyarlık devrinde olduğunu, harp peşinde koşmaktansa sulh halini uzatmanın ve bu suretle talimli asker ihtiyacından uzak kalmanın daha makul düşeceğini ileri sürmüşlerdir. İslahatçılar içinde esaslı bir teklif yapan yoktur. Bütün lâyhalar «şimdilik tedbirleri» saymaktadır.

XVIII inci asır fennî keşiflerin ve yeni endüstrinin ortaya çıktığı bir devirdir.

Siyasette, orduda, ilimde fevkalâde istidatlar yetişiyordu. Rusya garp medeniyetine giriyordu.

1800 senesine kadar çarlık Karadeniz şimal kıyısında teessüs etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ise filem Tuna ötesine çekilmişti.

XIX uncu asır başında Osmanlı Devletini, kapısında çarlık Rusya, Avusturya İmparatorluğu, Avrupada Fransa İhtilâli ve Napolyon seferleriyle beliren milliyet idealleri ve Akdenizde bütün ihtirasların şahlanması karşısında, XVIII inci asır nihayeti içinde görüyoruz.

Din siyasete alet, ordu disiplinsiz, yeni sevkülceyşten habersiz ve siyasete hâkim, maliyesiz, merkezi idarede haysiyetsiz bir Ortaçağ teşekkülü halindedir. İlk kurulduğu devirlerde iyi verimli

işliyen müesseseler ise makûs bir tekâmül ve cihan vaziyetine uygun yürümedikleri için fayda yerine cemiyet hayatı içinde en zararlı olmuşlardır. XIXuncu asır, Osmanlı İmparatorluğuna her nevi buhran ve ;

- 1 — Dejenere olmuş bir hanedan,
- 2 — Fena idare,
- 3 — İmparatorluk içinde isyanlar,
- 4 — Harici düşmanların istilâ ve istismar faaliyeti,

bütün bunlar rollerini oynuyorlardı.

Vakıâ bu asırda bazı ıslahat hareketlerini tarih kaydeder. Fakat bunlar daima harici tesir altında ve asla milletin hakiki ihtiyacının karşılığı olarak düşünülmemiştir. Tanzimat adamları ıslahatın birçok kısımlarını ecnebilerin zorile ve gönülsüz yaptıkları için icraatta enerji ve fikri takip göstermemişlerdir. Âli Paşa, ıslâhat hakkında hükümdara verdiği bir lâyhada ıslahatı, bir fırtınalı havada gemisini kurtarmak istiyen kaptanın safra atması kabilinden bir zaruret olarak telâkki etmektedir.

Tanzimat adamları bir devleti kurtaracak, bir milleti yüksel tecek tedbirleri kuvvetle tatbik etmek cesaretinden mahrumdurlar. Bir taraftan şeriat hükümlerinin tatbikına devam etmek, öte taraftan da Avrupadan yeni kanunlar almak istediler. Bu suretle birçok sahalarda zararlı ikilikler oldu. Meselâ yeni tedrisat sistemile eski medrese zihniyeti bir arada yürüyemezdi. Tanzimatçılar fikir hürriyetinin aleyhinde idiler. Millet, hürriyet kelimeleri en sevilmiyen ve manâsı anlaşılmiyan mefhumlardı.

Umumiyetle liberal zannolunan yeni Osmanlılar dahi, bütün kanunların mecelle gibi hep şeriatın alınmasını istiyorlardı. İşte XIXuncu asır Osmanlı Devleti, bu kararsızlık, idaresizlik ve çöküntü içindedir. Bu asır, İmparatorluğu dağıtmak için ne lâzımsa onu yapmıştır. Dahili isyanlar ve harici istilâlar İmparatorluk arazisinde yeni yeni devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Toprakları dağılan ve parçalanan Osmanlı İmparatorluğunun üzerinde bugün şu devletlerin arazisi vardır :

Irak, Suriye, Palestin, Erdün ve Hicaz kırıallıkları, Yemen, Habeş eyaleti, Mısır, Bingazi, Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Yugoslavya, Macaristan, Romanya, Cenubi Lehistan, Ukranya, Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Türkiye.

Hulâsa ve netice olarak şunu görüyoruz: XIII üncü asrın sonunda ufak bir beylik halinde kurulan Osmanlı devleti, XIV, ve XV inci asırlarda büyüdü, yükseldi, tarihte dünya imparatorluk-

larından biri olarak mühim yer işgal etti. XVI ncı asır bu varlığın en büyük kültür eserlerini verir. İmparatorluk her hususta en yüksek şahikasına çıkmıştır. Fakat yine XVI ncı asrın sonudur ki bu yükselişin ters inişine başlangıç olmuştur.

XVII, XVIII inci asırlardaki Osmanlı devletinin idarecileri cetlerinin koyduklarını zamanın tekâmülüne uyduracak halde değillerdir. Hazır miras yerinde saymak için bir âmil oluyor. Devletin teokratik sisteminden doğan bu hâdise cemiyetin tekâmül kanunlarına zıt yürüyor.

XVI ncı asırda Avrupaya üstün olan Türk Osmanlı varlığı inkişafını takip edemediği için XIX uncu asırda «Hasta adam» lâkabını alacak kadar düşkünlük gösteriyor.

Onun idarecileri ve ileri gelen mütefekkirleri dahi «İhtiyar devletlerini» olduğu gibi muhafaza etmek kaygusundadırlar. Halbuki ilerlemekten geri konulan bir millet ihtiyar değil çocuklaşmağa mahkûmdur. Devlet ve milletlerin genç ve ihtiyar denilmeleri realiteye uymıyan tabirlerden başka bir şey değildir. Milletler kendi tekâmül kaideleri içinde dünya gidişine uymakla daima canlı bir mevcudiyet olmak iktidarındadırlar. İşte Osmanlı devleti kültürünün her safhasını ihmal ederken inkırazını hazırladı, 1792 - 1919 tarihleri arası bütün bu safhaları kaydeder. Onları etüt etmek, düşüncelerimizi o noktalarda teksif etmek, yeni hayatımız için elzem bir iştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu son asırlarında dini siyasete âlet tutmuş, ordusunda disiplini kalmamış, maliyesi bozuk bir devlettir.

Fikir hayatı Türk milletinde unutulmuş bir halde, ekonomi hayatı ise alabildiğine ecnebi ellerine geçmişti. Bu hal bize şu düsturu hatırlatır: devlet hayatı, bütün kültür müesseselerine müspet veya menfi tesir yapar.

Osmanlı İmparatorluğunda bu devlet idaresi hayatı iyi olduğu zaman bütün diğer içtimai ve iktisadi müesseseler müspet sahada ilerlemiş, bilâkis devlet hayatındaki durgunluk ve gerileme inkıraz devirlerinde en fena tesirlerini göstermiştir.

XX inci asra girerken Osmanlı idaresindeki değişiklik cezri olmaktan yine çok uzaktı. Meşrutiyet 1914 harbini en fena şerait içinde neticelendirdi. İmparatorluğun yıkılışına hep şahidiz. 1919 asırların zelzelesinden kurtulabilen bir Türk mevcudiyetinin bu yıkıntular içinden sapsağlam çıkabileceğini, daha dört yıllık istiklâl mücadelesile meydana koyar. 1923 onu asıl adile dünyaya tanıtırken inkılâp hayatına girişimizi hep yaşadık ve yaşıyoruz.

Zararlı olan müesseselerin ıslahatla değil, inkılâpla faydalı hale geleceğini bize en büyük Türk yaparak öğretti. Türke istiklâl veren el ona kültür hayatının her safhasında ileri gitmenin bir zaruret olduğunu öğretiyor. Yeni hayatımızın ileri gidişteki hızını tarihimizin derinliklerindeki kuvvete dayanarak alıyoruz.

Bu izahlarımla geniş çizgiler ile anlatmağa çalıştığım «Türk-Osmanlı tarihinin karakteristik Noktalarına bir Bakış» bize bu hakikati bildirir. Bir devletin siyasi hayatı milletinin kültür hayatı ile en sıkı bir surette alâkalıdır.

Kültür hayatında, yani, devlet, fikir ve ekonomi sahalarında eser gösteren milletler medeniyette bir mevcudiyet olurlar. Bir de milletler daima beşer tekâmülüne uygun olarak kendi cemiyetlerinin hayatını tanzim etmelidirler. Müstakil siyasi mevcudiyet esastır. Ancak kültür hayatında ilerleyiş bu istiklâli sağlam olarak tutmağa muktedirdir. Milleti için inkılâplar yapan Büyük Türk ona prensip olarak inkılâpçılık vasfını da verdi.

Bundan şunu anlıyoruz ki, Türk milleti ilerlemek için hiç bir engel tanımaz.

Dinamik karakterle yürüyüş, ona inkılâpçılık vasfını en lâayık kılar.

16 INCI ASIRDA DİNÎ VE SOSYAL BİR İNKILÂP TEŞEBBÜSÜ

EKBER GURKAN

1556 - 1605

Hikmet Bayur

Ankara Tarih, Dil, Coğrafya fakültesi profesörlerinden

Ekber, baba tarafından Hindistan fatihi Babür'ün torunudur. Bu suretle Timur onun yedinci göbekten büyük babası olur. Anası Hâmide Banu Begüm bu hanedana nisbeti olan Mir Baba Dostun kızıdır.

Ekberin Hindistan tahtına çıkmasından az evvel cereyan eden mühim vakalar şunlardır:

Babür orta Asyada Timur'un devletini yeniden kurmak için yaptığı birçok uğraşmalardan sonra orayı Özbekler'e bırakmaya mecbur kalır ve Kâbil'e çekilir. 1526 da Hindistan şimalinin büyük bir kısmına hâkim olan Afganlı Lodi hanedanı ile kat'i çarpışmada bulunur. Bu hanedan için Kembriç Hind tarihinde (C. III, S. 224; Haşiye 2) denilir ki: "Lodiler neslen Kalaç veya Gilcai Türklerdir, fakat o kadar zamandanberi Afganistanda oturuyorlardı ki 15 inci asırda onlara Afganlı demek doğru olur.,"

Bu hanedanın o sırada tahtta bulunan üyesi Sultan İbrahim Lodi Panipat meydan muharebesinde Babür tarafından kat'i surette yenilir, kendisi ölür ve memleketi Babür'ün eline geçer. Bu suretle Hindistanda Timur Gurkanın adına atfen Gurkani denilen Türk devleti kurulmuş olur.

Babür bundan sonra daha tehlikeli bir rakiple karşılaşır; o da Çitor racası Rana Sanka'dır. Hemen bütün Raçput devletlerine ve umum Hindu halkın teveccühüne ve onlarca 3 ½ asırdır kaybedilmiş olan hâkimiyetin tekrar elde edilmesi istek ve ümidine dayanan bu zatı Babür Kanva meydan muharebesinde kâmilten ezer (1527).

1530 da ölen Babür'un yerine Hind tahtına büyük oğlu Hümayun ve Kâbil tahtına ismen ağabeysine tâbi olarak ikinci oğlu Kâmiran geçer.

Hümayun'un kabiliyetsizliği, eğlenceye olan meyli, kardeşlerinin mütemadî ayaklanmaları ve karşısına keza eski Kalaç Türklerinin bir şubesi olan Afğanlı Sur boyuna mensup Şir Han isminde çok kabiliyetli bir zatın çıkması ona Hindistanı kaybettirir (1540).

Hümayun, kardeşi Kâmiran onu Kâbil'e sokmadığı için bir zamanlar Hindistan'ın şimali garbisinde Sint havalisinde serseri bir sergerde gibi dolaşır. Büyük oğlu Ekber o sırada Ömer Kut denilen ufak bir kasabada doğar (1542).

Az sonra Hümayun İran şahının yanına kaçmaya mecbur olur (1543) ve onun yardımıyla 1545 yılında Kandahar ve Kâbil'i kardeşi Kâmiran'dan alır.

1545 ilâ 1553 yılları Babür'un dört oğlu arasında Kâbil, Kandahar, Gazni ve Badahşan havalisinin hâkimiyeti için harple geçer. Muhtelif savaş ve baskınlarda Ekber iki kere amcalarının eline düşer ve bazan babasının top ateşini kestirmek için kale duvarları üzerinde teşhir edilir.

Nihayet 1553 te Hümayun kardeşlerinin fitnesini sona erdirir ve şimdiki Afganistanın bir kısmının rakibsiz hâkimi olur.

O sırada Hindistan'a hâkim olan Afğanlı Sur hanedanı üyeleri arasında nifak ve muharebe vardır; esasen Şir Şah ünvanile Hind tahtına çıkmış olan Şir Han 1545 te ölmüştü.

1554 te Hümayun Hindistan'a hücum eder. 1555 te Sirhint civarında Sur hükümdarlarından Sultan İskender'e karşı büyük bir zafer kazanır ve Delhi ile Agrayı tekrar ele geçirir, fakat o sıralarda kazara ölür.

Ekber o esnada 13 yaşındadır; babasının işlerinin düzelmesinde başlıca âmil olan Baharlı Türkmenlerinden Bayram Han onun atalığıdır. Kendisini «Atalık» ve «Han Baba» adlarıyla çağırır Ekber dört yıldan fazla onun nüfuzu altında kalıp devlet işlerini ona bırakacaktır.

Hümayun öldüğü sırada Ekber Atalığı ile birlikte Pencap'da bulunuyordu; şarkta bulunan Şah Adli adında diğer bir Sur hükümdarı Hindu olan veziri Himu'nun kumandası altında büyük bir orduyu Delhi ve Agrayı geri almak ve Gurkanileri Hindistandan çıkarmak için göndermişti.

Himu, Durdu Beyin kumandası altında bu iki şehrin bulunduğu mıntakayı müdafaa eden Türk ordusunu bozup oraları alır ve derhal Raca Vikramaditya ünvanıyla kendini müstakil hükümdar ilân eder; buna rağmen muhtelif vasıtalarla ordusundaki Afganların sadakatini temine muvaffak olur.

Müslüman Türklerin şimali Hind'i ele geçirdikleri zamandan yani 12 inci asrın sonundanberi ikinci defa idi ki bir Hindu şimali Hindistan hâkimiyeti davasına kalkışıyordu; birincisi demin söylediğimiz veçhile Babür tarafından 29 yıl önce bozulan Rana Sanka idi.

Agra ve Delhiyi kaybetmiş olan Durdu Beyi idam ettikten sonra Bayram Han Babürün otuz yıl önce Hindistanı kazandığı Panipat muharebe meydanında küçük Türk ordusuna nisbetsiz surette faik bir kuvvetin başında bulunan Himu ile karşılaşır ve onu kâmilten bozar (1556).

Bu suretle Timur oğulları ikinci defa Hindistanın şimalinin bir kısmına hâkim olurlar; daha sonraları hemen bütün Hindistanı ele geçireceklerdir.

*
* *

Şimdi siyasal vakaları bırakıp biraz sosyal vaziyeti inceliyelim.

Bu maksatla devleti teşkil eden üç esaslı unsurun vaziyetine bir göz atacağız; bunlar halk, rical ve ülemdir.

A — Halk: Müslüman Türklerin Hindistanı tehdit ve istilâsı daha onuncu asrın sonlarında Sevük Tekin ve oğlu meşhur Gazneli Mahmut ile başlarsa da, Pencap ve Sindin bir kısmı müstesna, asıl yerleşme 1192 de Gorlu Mehmedin kazandığı ikinci Tarain muharebesiyle ve Ay Beyin bir yıl sonra Delhiyi alıp merkez yapmasıyla başlar.

O tarihten meşğul olduğumuz Ekberin culûsu olan 1556 tarihine kadar Hindistanda doğrudan doğruya Türk hâkimiyeti altında olan yerlerde üç sınıf halk vardı.

En aşağıda Hindular ve daha umumiyetle müslüman olmayanlar bulunuyordu; başlangıçta bunlar hemen bütün halkı teşkil ediyorlardı ve Ekber zamanında da her halde halkın yüzde sekсенinden fazla idiler.

Türk idaresinin bunlara muamelesi o sıralarda meselâ İspanyolların müslüman ve yahudilere ve bütün Avrupalıların yahudilere ve Amerika v.s. yerlerdeki müstemlekeleri halkına yaptıkları muameleden nisbetsiz surette daha iyi idi. Fakat bunlar müslü-

manlarla müsavi addedilmeyip cizye gibi bazı hususi şer'i vergileri vermeye mecbur olduktan başka, kendilerine mahsus ziyaret yerlerine gidenlerden de ayrıca vergi alınırdı. Hindistana girerken Türklüğün ve Rana Sankaya karşı savaşında müslümanlığın kahramanlığı siyasasını gütmüş olan Babür damga yani kara gümrük ve oktruvasından müslümanları affetmiş ve dolayısıyla onlarla Hindular arasındaki farkı arttırmıştı.

Bunlara rağmen en muteber Hindu şahadetler, müslüman Türk idaresindeki Hinduların vaziyetini ötede beride kalan Hindu devletlerdeki vaziyetiyle en aşağı müsavi göstermektedir; zira Türk idaresindeki yerlerde umumî servet ve refah daha fazla olup umum halk ve bu cümleden Hindular da bundan istifade ediyorlardı.

Halkın ikinci tabakasını yerli müslümanlar ve birkaç göbek evvel Hindistana gelip yerleşmiş olan Türkler teşkil ederdi.

Halkın üçüncü ve en yüksek sınıfını ise bizzat şimalden gelen Türklerle onların oğlu ve nihayet torunları teşkil ediyordu. Devletin hemen bütün mühim makamları bunların elindeydi ve kumanda heyeti ve ordunun muharip kısmı hemen kâmilen bunlardan müteşekkildi. Bunların adedi ise bir iki yüz bin kişiyi geçmezdi.

Ehemmiyeti az olan veya müstakil ve mes'ul âmirlîği icabetirmiyen makamlarda yerli müslümanlar ve en aşağı basamakta Hindular görünürdü. Demin bahsi geçen Himu gibi bir Hindunun vezir olması ilk defa vâki olan ve bazı şahsî sebeplere dayanan bir istisnadan ibaretti. Hükümdar Türk ise kendini bilhassa Türklerin ve Afgan ise bilhassa Afganların başı bilir ve devleti bilhassa onların vasıtasıyla onların lehine idare etmeyi tabii bir ödev addederdi.

Başka ırk ve bilhassa başka din mensupları daha aşağı cinsten bir insanlığa mensup addedilirdi. O devirde bu tarzda fikirler bütün dünyaya hâkimdi ve elân da bilhassa müstemlekelerde hâkimdir.

Hattâ Ekberin yaşadığı asırda Avrupanın gösterdiği manzara en zâlim ve vahşi din muharebeleri, katliamlar ve enkizisyon mezalimi manzarasıydı.

Ancak, Hindu halk ve onun ileri gelenleri, ihtimal bilhassa vaziyetlerinin ezik olmadığı ve insanca muamele gördükleri için madun vaziyetlerinden çıkmak ve yeniden hâkimiyeti ele almak istediğini göstermeğe başlamışlardı; Rana Sanka ve Himu vakaları bunun deliliydi. İleride herhangi bir fırsatın zuhurunda ufak

müstakil Hindu prensleri arasında kabiliyet sahibi biri çıkacak olsa etrafına Türk idaresindeki büyük halk kütlelerini toplıyabileceği anlaşılıyordu.

B — Rical: Demin dediğimiz gibi hemen kâmilen Türklerden müteşekkildi. Sebebi bunların Fatih unsuru teşkil etmeleri ve zaferi temin ve semerelerini idame ettiren siyasal idari ve askeri bütün evsafı haiz olmalarıydı. Bunların büyük kısmı Türkistandan ve küçük kısmı İrandan gelip asker, kumandan, memur v. s. sıfatıyla devletin hizmetine girerlerdi. Şurası daima hatırdadır ki o devirde Safevî hanedanının idare ettiği Kızılbaş İranda hemen bütün ordu ve rical Türkmendi. O kadar ki o devrin tarihlerinde ezcümle meselâ Babürün hatıratında Türkmen ve İranlı aynı mânada kullanılır. Meselâ Ekberin Atalığı Bayram Han Şah İsmaili iktidar mevkiine getiren yedi Türkmen boyundan biri olan Baharlı boyuna mensuptu, ve tabii şiiydi:

O devirde Özbek - Türkmen rekabetine eklenen sünnî - şii ve yahut yeni şekil ve adıyla Kızılbaş düşmanlığı Hindistanda da kendini göstermekteydi. Bu suretle Hind Türk devletinin Türk ricali sünnî ve şii veya kullanılan tabir veçhile Turaniyan ve İraniyan diye iki rakip hızba ayrılırdı. Maamafih bu rekabete rağmen Türk olmyanlara karşı hattâ Tacıklar gibi aslen Türk olmakla beraber muhtelif istilâlar esnasında kısmen dilini kaybetmiş olanlara karşı bile mütesanittirler.

Türklerin Türk olmyan birine itaat etmelerinin gayri tabii olduğunu gösteren Ekbernamedeki şu cümle dikkate değer. Bir sefere kumandan tayin edilen birinden bahsedilirken denir ki (C. II, S. 208):

«Hoca Abdülmecit Âsaf Han eğerci Tacıkdı ve ehli kalem tabakasındandı, fakat bu ebet kârin devletteki tesanüt yüzünden ondan öyle işler zuhur etti ki Türkler onun önünde ellerinin arkasını yere koydular (yani ona itaat ettiler)».

Şayet âmir bir Hindu olacak olsa bunun ne kadar güç hazmedileceği kolay tahmin olunabilir.

Efkârı umumiyenin murakabası olmyan her saltanatta hükümdar zayıf bir şahsiyet olunca bir sürü yolsuzluklar baş gösterir. Ekber'in saltanatının başlarında bunların en mühimlerini sayalım:

1 — Rical gerek kendi geçimlerini gerekse beslemeğe mecbur oldukları kıt'aların ihtiyaçlarını temin için maaş yerine toprak verilir. Bu topraklara avlak, toyul (bu kelime doymak

veya toymak masdarından gelebileceği gibi ziyafet anlamında olan toydan da gelebilir) veya caygir denirdi; yolsuzluk yapan rical bunu bilhassa üç şekilde yapardı. Birincisi bu toprakları öz malları addetmek ve hattâ bunları irsî mahiyete kalbederek feodaliteye kaçmaktı, ikincisi hizmete hazır tutmağa mecbur oldukları askerin miktarını azaltıp parayı keyifleri için harcamak ve yoklamalarda derme çatma adamlar toplayıp kadroları dolu göstermek, üçüncüsü atlar hakkında aynı yolsuzluğu yapmak ve yoklamalar için çarşıdan ödünç at almak.

Bundan başka Türkistanda Timurdan sonra teessüs eden mütemadiyen isyan etmek ve muhtelif şahzadelerin hizmetine girerek bunların birbirine karşı harplerini şiddetlendirmek an'anesi Hindistana da taşınmıştı.

C — Ülema: Bunlar zamanımıza kadar her müslüman devletinde ve o devirde hemen bütün dünyada olduğu gibi her işe karışıklardı ve şeriatı ileri sürerek hükümetin icraatını yakından mürakabe etmek iddiasında idiler; aynı zamanda hilei şer'iyede ve her türlü yolsuzlukta çok ileri giderlerdi. Bunlara, şeyhlere ve bazı ölmüş ricalin çocuklarına irsî olarak verilen süyürgal veya mededi maaş adındaki topraklar da ayrıca bir yolsuzluk ve hırsızlık vesilesiydi.

Ekber kendisine miras olarak kalan an'anelere ve etrafında dünyada olan bitene bakarak memleketini asırlardanberi yapılageldiği gibi idare etmeye, kendinden evvel gelen bir çok kudretli hükümdarlar gibi yolsuzlukları ortadan kaldırmıya, rical ve ülemayı kendine itaat ettirmeye ve ülkesini malûm ve mücerrep usullerle genişletmiye çalışmakla iktifa edebilirdi. Bu suretle de tarihte büyük bir hükümdar ve Fatih namı bırakabilirdi. Fakat o bununla iktifa etmedi; evvelden çizilmiş yollardan yürüyerek en büyük selefleri tarzında muvaffakiyet kazanmayı kâfi görmedi ve bizzat yeni bir çıkır açmak istedi. Bu yüzdendir ki onun devri Hindistanda Türk hâkimiyeti için bir dönüm noktası olmuştur.

Ekber başında bulunduğu devletin yalnız kendi sağlığında değil, beşeri düşüncelere göre makul raddede uzun bir zaman imtidadınca sağlam temeller üzerinde istikrar ve bakasını temin için ne lâzım geldiği düşüncesini başlı başına bir mesele olarak ele alıp incelemiş ve buna bir çare bulmayı kendine ödev edinmiştir.

Bu yolda yapılan bir inceleme şunları meydana koyar:

Son yarım asrın hâdiseleri ve bilhassa yukarıda bahsettiğimiz Rana Sanka ve Himu teşebbüsleri göstermişti ki pek küçük bir

akalliyetin hâkimiyeti üzerine kurulmuş olan mevcut idare tarzından ilerisi için büyük bir istikrar beklenemez ve memleketin azim ekseriyetini teşkil eden ve bilhassa şimali garpta mühim miktarda islâmdan evvel gelmiş Türklerin kanını taşıyan Hinduları kazanmak, daha umumî surette Hindistanda yaşayanların kâffesine aynı duygu ve inanları vermek lâzımdı. Bu amaca varmak için Ekber evvelâ müslüman ve Hinduları vergi bakımından eş yapacak, en yüksek makamlara bazı Hinduları getirerek eşitliği imkân dairesinde tamamlayacak, ülemanın tahakkümünü kırarak, onların ve ricalin yolsuzluklarını kabil olduğu kadar ortadan kaldırmak için bir sürü tedbir alacak, kendini Hindistanda müslüman dininin başı yapacak ve nihayet dinî bir mürşit sıfatiyle ortaya atılarak halkı birleştirmeye çalışacaktır.

Devletini mümkün merteye büyütmek ve imar etmeğe çalışmakla beraber Ekber'in icraatında en esaslı siyasi amaçlar bunlar olacaktır.

Fakat şu ciheti de tasrih etmelidir ki kendisinde felsefeye (o vakitki tâbire göre hikmete) merak büyüktü; şu sözleri onu gösterir: «Hikmet sözleri o kadar cazip ve dilferiptir ki insanı herşeyden alakoyar, zorla kendimi onları işitmekten menediyorum ki mesalihi mülkiye için elzem olan vakti zayi etmiyeyim.» (A. E. C. II. S. 233).

Bu gibi sözlere ve Ekber'in icraatına bakılırsa tahmin olunabilir ki siyasi amaçlarını takiple beraber uzun yıllar dinî ve felsefi münakaşalar yaptırırken acaba mutlak bir dinî hakikat var mıdır, varsa nedir ve hangi dinde bulunur ve şerî tâbiriyle «saadet-i dareyni» yani iki dünyada bahtiyarlığı temin eden bir dinî yaşayış var mıdır düşüncesiyle de daima meşgul olmuştur; onun şu iki sözü bunu gösterir; birincisi budur: «Eğerçi bunca iklimleri fethettim ve cihangirlik tehzatı hazır ve âmade bulunuyor, lâkin hakikî büyüklük Allahın rızasını kazanmaktır; din ve mezhep ihtilâfından yürek rahat etmiyor; kederli yüreğim zahiri şan şevket ve cihangirlikle sevinmez, meğer ki «ermiş» biri imdada yetişsin ve yüreğimi kederinden kurtarsın». İkincisi de budur: «Yaşımın yirminci yılını tamamlayınca biraz içimdeki nefsi emmare (yani terbiye edilmemiş içimle) meşgul oldum; bir de gördüm ki son yolculuk tehzatı hususunda büsbütün züğürdüm».

Müsbet ilimlerin bu kadar ilerlediği zamanımızda bile bu gibi düşünce taşıyanların bulunuşuna bakılırsa, 16 ncı asırda en ufak işlerde Allah ve Şeytan parmağını görmenin bütün dünyada âdet

olduğu bir devirde en yüksek siyasal amaçlar peşinde koşan bir şahsiyette böyle fikirlerin bulunması garip görünmemelidir.

Ekber kısmen siyasal maksatlar kısmen de gönlünü kurcalayan sorgulara karşılık bulabilmek ümidiyle Hindistanda ve civâr memleketlerde mevcut bütün dinlere mensup ülemanın en tanınmışlarını ve müteaddit hıristiyan misyonerlerini toplayıp kendi önünde münakaşa ettirecektir. Bu münakaşalardan aradığı müsbet netice çıksaydı yani dilediği gibi bir din bulsaydı, ihtimal bunu kabul edip imkân olduğu kadar tabasını da o dine sevkedecekti. Bir gün Jezvit misyoner heyeti reisine: «Allah beni katolik dinine inandıracak olsa tahtımı, oğullarımı ve haremimi bırakıp Goaya kaçmaya hazırım» deyişi tamamiyle samimî bir söz olmasa dahi temayülünü göstermesi itibarile mühimdir.

Ekber böyle bir din bulamamış olmalıdır ki işin daha ziyade siyasal cihetini takip edecek ve dinî münakaşalardan edindiği bilgilere dayanarak saltanatının 26 ncı yılında bizzat dinî mürşitliğe kalkışacak ve memeketinde mevcut başlıca din mensuplarınca kabulü mümkün fikirlerin etrafında herkesi toplamaya çalışacaktır.

Ekber bu işi yalnız manevî sahaya inhisar ettirmeyip sosyal yaşayışı ve devletin esaslı dinî kanunlarını değiştirmeye ve hem müslüman hem hindulara tatbik edilen ve bu iki şeraitten hiç birine uygun olmıyan, daha doğrusu lâyük mahiyeti haiz olan kanunlar çıkarmıya ve bu suretle bu iki unsura müşterek bir medenî hayat vermek istemiye kadar götürecektir.

Ekber'in bu dinî amaçları onun islâm üleması ile uğraşması için munzam bir sebepti, zira onları devlet işlerine karıştırmamak ve bir çok yolsuzlukları ortadan kaldırmak isteyince karşısına dikilmesi tabii olan bu ülema böyle dinî inkilâp teşebbüslerini sezince büsbütün köpüreceklerdi ve köpürdüler. Ekber'in her din ülemasından ziyade islâm üleması ile meşgul olması ve onları taziyik etmesi ve dolayısıyla islâm aleyhinde cephe aldığı iddiasının yayılması da bu sebepten ileri gelecektir. Esasen devletin ve hâkim sınıfın dini olan islâm dininin Ekber'in yenilikleri aleyhinde mağlûpların dini olan Hindu dininden nisbetsiz surette daha şiddetli bir müdafaada bulunması gayet tabii bir şeydi.

Ekber'in dinî inkilâp teşebbüsünden maada idare ve orduya ait müteaddit islâhatı ve Hindulara içlerinden bazılarını en yüksek makamlara çıkarmak derecesinde gösterdiği teveccüh başta hocalar olmak üzere bir sürü gayri memnun husule getirecek ve

isyanlara sebep olacaktır. Ekber ise her isyanı bastırdıktan sonra icraatına daha cezrî olarak devam edecektir.

Ekber'in hayat düşünce ve icraatını takip için umumi mahiyette tarih kitaplarından maada birbirinden müstakil ve hatta birbirine zıt üç esaslî kaynak vardır.

Birinci kaynak, Ekber'in vezir ve mahremi olan Ebul Fadıl Al-laminin Ekbername adındaki tarihi ve Ayini Ekberi adında devletin kanun ve nizamlarını siyasal ve ekonomik vaziyetini ve sairesini gösteren eseridir. Bunlarda görülen fikirler doğrudan doğruya Ekber'in fikirleridir. Birinci eserde hoca aleyhtarlığı pek barizdir. İkincisinin sonunda «Şahinşahin yürekler avlıyan sözleri» diye bir fasıl vardır; her söz «Mifermudent» yani buyururlardı kelimesile başlar ve bu itibarla bunlar alelâde söylenmiş sözler değil, çok kerre tekrar edilip mahiyetine yol gösterecek düstur mahiyetini almış düşünceler addedilmelidirler. Uslup itibarile iki eser de çok ağır ve şatafatlıdır: meddahlıkta muharrir, Osmanlı vakanüvislerini çok geride bırakmaktadır; fakat eserleri pek nadiren tesadüf edilen yüksek insanî ve felsefî düşünceleri ihtiva eder. Ondan nakledeceğimiz bazı cümle ve hülâsalarda muharririn tarzını göstermek ve fikirlerini mümkün mertebe doğru ifade etmek için birçok kelime ve terkiplerini aynen alacağız.

İkinci kaynak, Ekber'in imamlığını etmiş olan Badaunlu Abdülkadir'in Müntahabüt-Tevarih adlı eseridir. Koyu bir müslüman mütaassıbı olan ve âyet ve hâdis dışında muhakeme yürütmeyi günah sayan muharrir Ekber'in din sahasındaki icraatını nefret ve istihza ile ve gizli olarak yazmış ve eseri o ve Ekber öldükten sonra meydana çıkınca Ekber'in oğlu ve halefi Cihangir tarafından toplattırılmış ve Badaunlunun oğulları bu yüzden çok tazyik görmüşlerdir. Badaunlu siyasal anlayıştan çok mahrum ve dar kafalıydı; bu itibarla uzun zamanlar Ekber'in dinî icraatında onun evvelden kararlaştırılmış siyasal amacını görmez ve müzevvir ve dalkavuk hocaların onu iğfâl ettiklerine kani olur; bu cihet bir taraftan da Ekber'in muhitte böyle bir zan doğurmıya çalıştığına ve muvaffak olduğuna delildir.

Üçüncü kaynak Ekber'in isteği üzerine Goa da bulunan Portekiz merkezi tarafından onun nezdine onu ve bütün Hindistanı hıristiyanlaştırmak gizli ümidile yollanmış olan cezvit misyonerlerin rapor, mektup ve hatıralarıdır. Bunlar da ekseriyetle dar kafalı, müteassıp fakat samimî inanlı ve hususî bakımdan yüksek ahlâklı adamlardır. Ekber'in sarayında iki suretle tefevvükleri olacaktır:

Birincisi islâmın muhtelif hızip ve mezhepleri arasındaki ihtilâflar her günkü münakaşalarda önlere teşhir edilirken kendileri azlıkları ve hep aynı mezhepten olmaları sayesinde tefrika içinde bulunan bir islâm âlemine mukabil birlik teşkil eden bir hıristiyan âlemi mevcut olduğu zannını işin doğrusunu bilmeyenler nezdinde doğurabileceklerdir.

İkincisi ise Avrupada Papa, Kardinallar ve bir sürü papasların yazılamıyacak ve söylenemeyecek raddedeki ahlâksızlıkları Hindistanda meçhul olduğundan, bu misyonerler şahsi yüksek ahlâklarıyla bir takım islam ülemasının ahlâksızlığı karşısında hıristiyanlık lehine mukayese yapılmasına vesile olacaklardır.

Ekber devrini tetkik edenler için eksikliği çok hissedilen esaslı bir kaynak ta Hindistan halkının ekseriyetini teşkil eden Hindular tarafından yazılmış eserlerdir. Ancak, dinî felsefi ve efsanevi eserleri pek bol olan Hinduların tarihi eserleri yok gibidir. Binaenaleyh elimizdeki üç nevi esaslı kaynakla iktifa etmeye mecburuz.

Bunlara göre Ekber'in giriştiği inkilâplardan bahis ve onları münakaşa edeceğiz, fakat bunların mevkiini tayin etmek için aynı zamanda pek hülâsa olarak onun diğer icraatından da bahsetmek lâzım gelecektir.

Ekber'in 18, 19 yaşlarından itibaren devleti filen idareye başladıktan sonra icraatını iki devreye ayırabiliriz. Birincisi saltanatının beşinci yılından 26 ncı yılının sonlarına kadar gider. Bu devrede Ekber bir taraftan idarî ıslahat yapmak ve her bakımdan vaziyete hâkim olmak için tedbir almakla meşguldür; bu devrede zaten Osmanlı Padişahı ve Fas Sultanı gibi kendine halife dedirtmekte ve paralarına darülhilâfe kaydını koymakta olan Ekber kendini Hindistan müslimanları için dinî en yüksek merci ilân ettirir.

İkinci devre, saltanatının 26 ncı yılının sonunda başlar. O sırada Ekber artık her türlü mukavemeti kırmıştır. Müslümanlara islâmiyetin ve Hindulara Hinduluğun ıslah edilmiş bir şekli diye gösterilebilecek yeni bir yolu veya kendi kullandığı tâbire göre yeni bir «âyini» çıkarmaktan çekinmesi için sebep kalmamıştır ve bu işe atılır; zaten evvelki devrede bu maksatla bir çok hazırlık ta yapmıştı

* * *

Bu tafsilâttan sonra tekrar siyasal vak'alara geçelim:

Ekberin saltanatının ilk dört yılı onun atalığı ve her hususta vekili olan Hanı Hanan Bayram Hanın mutlak hâkimiyeti devridir;

yeniden kurulan devletin temellerinin sağlamlaştırılması ve şimalî Hindistan düzlüğünün büyük bir kısmının yeniden fethiyle geçer.

O sırada Hindistanda Ekbere tâbi yerler Pençap, Delhi-Agra Gvalyör mıntakası ve Gence vâdisinin Benares'e kadar olan yukarı kısmından ibaretti. Bu yerler Hindistanın ancak onda birini teşkil eder. Hindistan düzlüğünün şarkı Bengal ile Bihar Afganları elindedir. Aynı düzlüğün garb ve cenubu garbisinde Sint, Gücerat ve Malva müteaddit Türk hanedan ve beyleri elinde müstakildir; iki birincisiyle Ekberin ülkesi arasında Racistan veya Raçputana vardır, Raçputlar Hinduların en âsil ve en cengâver addedilen unsurudur, memleket birçok reis arasında paylaşmıştır. Babür tarafından yenilen Rana Sanka bunlardan biriydi.

Şimalde Keşmir müstakildir. Cenupta Dekkan yarım adasında geçilmesi zor tabii mâniâlar arkasında müteaddit Türk, yerli müslüman ve Hindu devletleri vardır.

Saltanatın beşinci yılında 18 yaşına giren Ekber Bayram Hanı azleder (1560); ruhi âmil, yeni yetişen genç hükümdarın devletin hakiki kurucusu olan bir şahsiyetin şöhret ve tahakkümünü çekememesidir. Vaziyet son Alman İmparatoru ikinci Wilhelm'in Bismark'a işten el çektirmesinin aynıdır.

Bu vak'adan sonra dahi iki yıl kadar yani 1562 ye kadar Ekber devlet işlerine bazı kimselerin ve ezcümle Anaga (Süt Ana) ve Ataka (Süt Baba) ların müessir olmasına göz yumacaktır. Anagalar arasında Mahim Anaga ve Cici Anaga en meşhur ve nüfuzluydular; koca, oğul ve akrabalarına en mühim makamları temine muvaffak olmuşlardır.

Bu devrede Malva fethedilir.

1562 den itibaren 20 yaşında olan Ekberin takip edeceği siyasa belirmeğe başlar. Ecmirde meşhur şeyh Muinüddin Çiştinin türbesini ziyarete giderken evvelce ürkütülüp kaçırılmış olan ve Raçputların ileri gelenlerinden bulunan Amber racası gelip huzuruna çıkar, Ekber halkın kaçış sebebinin ondan sorarken der ki: «Bizim bütün insaniyete (Becumhur Alemiyan) inayet ve refet göstermekten başka maksadımız yoktu.» (E., C. II. S. 156). Bu suretle müslüman ve Hindu bütün tebasını bir tuttuğunu ifade eder ve racanın ricası üzerine kızını nikâhla alır, Bu kız veliaht Cihangirin anası olacaktır. O andan itibaren bilhassa Raçputlardan birçok Hindular saraya ve yüksek devlet hizmetlerine alınacaklardır.

Hindistanda birlik husule getirmek fikrinin o sıralarda belirdiğini gösteren bir delil de Ekbernamede, yedinci culus senesi ahvalinden bahseden faslın başlarında bulunan şu cümledir (C. II, S. 159): «Allahu Taalâ zatı kutsî simatı şehinşahiye sureten ve mânen uzun zaman Kâmreva kılsın, ona ömür ve devlette yıl beyıl artan bir sermaye versin, tâki âlem reislerin tehalûf ve tenazundan ve tefrikadan masun kalsın ve afakta yegâne bulunan ve hilâfeti külle lâyük olan ondan (yani Ekberden) ışıklansın ve insanî ve ilâhî şeylerin intizam zincirindeki hakikatler meydana çıkıp dünya kalabalıklarını birlik bağıyla bağlamayı tazammun eden ibadeti kübra ilerlemiş olsun.»

Bu cümleler epey sonra yazılmış olmakla beraber Ekberin güde geldiği iki büyük amacı pek sarîh surette göstermektedir: Devletini mümkün mertebe büyütmek, tebaasını birleştirmek.

Aynı yılda Ekber muharebeden sonra mağlûpların ve onların kadın ve çocuklarının esir edilmesini yasak eder; bu tedbir Hinduların lehinde ve cihana nazaran büyük bir tekaddümü ifade eden insanî bir tedbirdir. Bu münasebetle gayri muhariplere şefkat lüzumu hakkında Ekbernamede çok güzel ve ulu ve zamana göre çok ileri düşünceler vardır.

1563 te Ekber Hinduların mukaddes şehirleri ve ziyaret yerlerinden biri olan Matûra civarında avda iken Hindu hacî ve ziyaretçilerinden her birinin servetine göre alınmakta olan vergiyi lâğveder. Ekbername on milyonlara balığ olduğunu yazdığı bu verginin kaldırılmasındaki mucip sebepler arasında yaratıcıya tapanlar arasında fark gözetmenin ve müsavatsızlık husule getirmenin doğru olmadığını yazar. Bu cümlede herkesin taptığının nihayet aynı Allah olduğuna ve bütün dinlerin aynı yere vardığına işaret vardır.

Bir yıl sonra 1564 te Cizye lâğvolunur, Ekbername bunun getirmekte olduğu varidatın tahmin edilmeyecek kadar büyük olduğunu ve bütün vezir ve devlet ricalinin bu tedbire muhalif olmasına rağmen Ekberin buna karar verdiğini yazdıktan sonra, vaktiyle cizyenin konmasındaki sebepleri zikr ve bugün bütün Hindistan halkının aynı amaç uğrunda çalıştığına göre arada fark kalmaması lâzım geldiğini ve devletin zenginliği dolayısıyla bu vergiye ihtiyaç olmadığını anlatır.

Ekberin «Sulhü Kül» yani herkesle sulh ve herkesin inanına hürmet adı verilen en esaslî siyasal düsturu bu tedbirlerde kendini gösterir; bunun nasıl telâkkiye uğradığını ilerde sırasıyla göre-

ceğiz. Ekberin şu sözü: «Padişah halkın mal, can, namus ve din koruyuculuğu hususunda fark gözetmemelidir» (A. E. C. II, S. 244) bu siyasanın bir ifadesidir.

Bu ıslahat yıllarında bir çok isyanlar baş gösterir; Kâbilde Ekber'e ismen tâbi olarak hükûmet süren küçük kardeşi Mehmet Hâkimin ve onun anası ve hükûmetinin hakiki başı Mah Çiçek Begümün, Hindistanda bazı mirzaların, yani Timur soyuna mensup şehzadelerin ve birçok beylerin çıkardıkları patırdılarla uğraşmak icap eder.

Bu ayaklanmalarda eski alışkanlıkların tesiri şüphesizdir, fakat Ekberin Hinduları müsülmanlarla müsavi kılma siyasesinin de tesiri vardır.

Bu patırdılar esnasında 1566 da arazi vergisi için yeni takdir ve tahminler yapılır: Bu alelâde bir idarî tedbir olabileceği gibi o sırada halkı kazanmak lüzumundan da ileri gelmiş olabilir. Zira Ekbername bundan bahsederken «Tagallübü Mütégalliban» dan halkı kurtarmak lüzumunu da zikreder.

1569 a kadar bu gibi ayaklanmaların bastırılması ve Raçputanının fethiyle uğraşılır.

1572 de Ekbernamedeki tâbir veçhile, Ferman Revayı Turan yani Turan hükümdarı Abdullah Han Özbekten elçi gelir, (C. II, S. 368) aynı eserdeki malûmata göre Abdullah hanın birinci maksadı eski dostluğu hatırlatmak ve yenileştirmek ve bu sayede Turan Sultanlarına karşı (bu kelime o devirde aşağı yukarı beyler beyi anlamındandır) şiddetli harekette serbest olmak, ikinci maksatta Ekberden gelebilecek bir taarruzdan masun kalmaktır.

Ekber ilerde İran Şahı Tahmaspa yazacağı bir mektupta evveldenberi esas maksadının atalarının ülkesi olan Turanı zaptetmek olduğunu ve bundan Abdullah Hanın gösterdiği hürmet ve dostluk yüzünden vazgeçtiğini bildirecektir. Diğer taraftan Ekberin oğlu ve halefi Cihangir, Tüzükü - Cihangiri adlı hatıratında (S. II) babasının daima Maveraünnehri fethetmek arzusunu beslediğini fakat buna her girişeceği anda bir mânia çıktığını yazar. Buna mukabil Ekberin Gücerat ve Bengal gibi şimali Hindistanın biri aksai garb diğeri aksai şark kıyısında bulunan iki kıt'asının fethine 1572 ve 1574 te yani Abdullah Hanın elçisinin gelişinden sonra ve Dekkanın istilâsını bizzat idareye de aynı zatın ölümünden sonra girişmesine bakılırsa, onda Türkistanın fethi arzusu kadar oradan gelecek bir istilâ ordusu endişesi ve ona intizaren uzaklara ihtiyatla gitmek düşüncesi olduğu görülür. Hülâsa Ek-

berle Abdullah Hanın münasebet ve dostlukları «Gölge etme başka ihsan istemem» tarzındadır.

1573 yazında müstakil devlet halinde olan Güceratı fethettikten sonra Ekber yeni payitahtı Fetihpur Sikri'ye dönmüştü; bu devleti fethetmekle garb yani Osmanlı ülkesi ve Avrupa ticaretinin geçtiği limanları elde etmiş bulunuyordu. Dolayısıyla hem siyasa hem ekonomi bakımından fevkalâde kâr etmişti.

Payitahtına girerken kendisini istikbal edenler arasında Ebül-fadl'ın babası şeyh Mubarek de bulunuuyordu; bu zat hoş geldiniz makamında Ekbernameye göre şunları söylemişti: (C. III S. 39)

«Halk Hidivi Cihana hoş geldiniz demek için gelmişse de gayb âleminden kendi kalbime ilham olunan şey şudur ki, Allah doğru düşünce ve doğru işlerimizin bolluğu dolayısıyla bizlere bu zatı mukaddes (yani Ekber) gibi bir ulu atiye ve yüksek saadet bahşetmiştir. Tâki onun geniş havsalası ve dış âlemini (yani dünya işlerini) iyi idaresi sayesinde mâna âleminin (yani ruhların) dahi pişvası olsun (yani önderi olsun). Bunun içindir ki o yüksek fütuhat (yani Gücerat v. s. yerlerin fethi) kendisine bahşedilmiştir.»

Mürettep olması lâzım gelen bu sahne Ekberin dini önderlik davasını ele almaya hazırlandığını gösterir.

Fakat bundan evvel Ekber Güceratta bir isyan bastırarak ve Bengalın fethi işine başlayacak ve bir takım idarî ıslahata girişecektir.

Bu ıslahatın başında Avlak, Toyul ve Caygir denilen toprakların haliseye kalbı yani devlet hazinesine mal edilmesi gelir. Bu toprakların yerine sahiplerine maaş verilir. Her komutanın maaşına mukabil hizmete hazır bulundurmıya mecbur olduğu asker, at, il v. s. tespit edilip sıkı, ekseriya altı ayda bir mürakabaya tâbi tutulur. Her mânsabdarın (memur, komutan v. s.) hiç olmazsa yirmi atlıya kumanda ederek işe başlaması ve derece derece yükselmesi şartı koşulur ve zamanın tarih kitaplarında kullanılan tâbir veçhile «kanunu dağ» yani dağlama kanunu çıkarılarak bütün ordu atlarının dağlanması şart koşulur. Bu suretle evvelce bahsettiğimiz yolsuzlukların önüne geçilmek istenilir.

İşlenen toprakları artırmak, ziraati daha faydeli hale koymak, devlet varidatını yolsuzluklara mahal vermeden ve mümkün mer-tebe halka yük olmadan muntazam surette toplamak için birçok idarî ve malî tedbirler alınır ve finans işlerinin mülki ve askeri işlerden ayrılarak az çok müstakil hale getirilmesine doğru gidilir.

1575 te Ekberin Fetihpur Sikride «ibadethane» adıyla yaptırmış olduğu bina bitir, burası muhtelif din ülemasının münakaşa yeri olacaktır,

Badavunlu orada olan bitenler hakkında epey tafsilât verir. Onun fikrine göre o âna kadar Ekber mütemadiyen muzaffer olup ona karşı gelecek kimse kalmamıştı. Bunun üzerine kendisinde ruhî sahada çalışma isteği uyanır; zaten şeyh ve sufilerle teması çoktur; sık sık «ya Hüve» ve «ya Hâdi» şeklinde zikretmektedir, akrabasından «Sahibülhal» ve «Mürit» olan Mirza Süleymanın Bahâşandan geleceği haberi alınca Ekber bu gibi işlere daha ziyade revaç verir. Her cuma namazından sonra yakınlarıyla mahdud miktarda bazı şeyh ve ülemayı toplar ve din, fıkıh, felsefe v. s. üzerinde münakaşalar yapar. Daha sonraları her perşembe akşamı seyit, şeyh, ülema ve emirler ibadethaneye davet edilir. Toplantılar henüz müslüman ve sünniler arasındaysa da münakaşalar bazen pek şiddetli kavga mahiyetini almaktadır.

Bazan Ekber ülemadan biriyle alay etmek ve ettirmek için tertip yapmaktadır. Mahdumül Mülk Mevlâna Abdullah Sultan Puri adında büyük bir molla bu maksatla davet edilip kendisile alay edilir, fakat tertip edilen bu alay onun şahsına münhasır kalmayıp ülemanın nasıl hüdkâm olduklarını, işlerine göre fetva verdiklerini hilei şeriye ile şahsî menfaatlerini temine çalıştıklarını da meydana koyar. Meselâ hacca gitmekten korkan Mevlânanın hacın artık farzolmadığı hakkında fetva vermiş olduğu anlatılır; bu fetvaya göre deniz yolu Portkizlerin elinde olduğundan, üzerinde Meryem ana ile İsanın resmi bulunan Portekiz pasaportlarını kullanmak icap ediyormuş. Halbuki bu, putperesliği terviç etmiye varırmış. Kara yolu ise hacılara hor muamele yapan Kızılbaşların elinde bulunduğundan, oradan geçmek te caiz değilmiş.

Keza Mevlânanın pek büyük olan servetinin zekâtını vermek için sene sonuna doğru varını yoğunu karısı üzerine ettiği ve sene bitmeden bunları tekrar geri aldığı ve daha birçok küçüklük ve sahtekârlığı anlatılır ve neticede onun zorla mekkeye gönderilmesine karar verilir. Ekberin şu sözü: «Allaha tapmak iddiasında bulunanların ekserisi kendi emellerine tapıyorlar» (A. E. C. II S. 228) bu kabil hocalar kahrında söylenmiş olmalıdır.

Mut'a denilen muvakkat nikâhın caiz olup olmadığı, kadınların kullandıkları kırmızı ve sarı renkteki elbisenin keza caiz olup olmadığı, fatihanın okunma tarzı gibi meseleler hakkında dört sünî mezhep taraftarları arasında birbirini tekfir edercesine

münakaşalar cereyan eder. Bu kabil münakaşaların doğurduğu intibaları Ekberin şu iki sözü iyi hulâsa eder: «Keşke resmî ilimleri tahsil edenler arasındaki ihtilâflar kulağa çarpmasaydı, tefsir ve hâdiselerdeki tezadın hercümerci insanı hayret çöllerine düşürmeseydi» (S. 233) ve «acaiptir ki Peygamberimiz zamanında tefsir, tesbit ve takrir edilmedik bu ihtilâflara yol açılmazdı» (S. 237).

Ekber paraları üzerinde «Allahü Ekber» sözünün konmasının doğru olup olmayacağını sorması üzerine birçok ülema bunun «Ekber Allahtır» şeklinde fena tefsir edilebileceğini ve iltibasa mahal kalmaması için «Lazikrullahü Ekberu» sözünün konmasının daha iyi olacağını ileri sürer. Bu sözler Ekberin canını sıkar ve aczini hisseden bir insanın Allahlık iddiasında bulunamayacağını söyler.

Daha sonraları ibadethane münakasalarına şii ülema da karışır, toplantılarda islâm tarihinin başları okunur ve Peygamberin eshabı aleyhinde hikâyeler söylenir. Hindistanda sünnî ülema mütehakkim olduğu için Ekber şii ülemaya daha ziyade teveccüh göstermektedir.

O sıralarda 1575-76 yıllarında henüz müslüman olmıyan ülemanın münakaşalara geldiklerine dair kayıt yoktur, yalnız Badavunlu bir Hindunun Allahın ineğe çok hürmeti olması lâzım geldiğini, zira ineğin Kur'anın ilk suresinde (surei Bakara) zikredildiğini söylemesiyle herkesi güldürdüğünü yazar (S. 215). Yine o sıralarda bazı Hindu kitaplarının tercümesine başlanır.

Bu toplantıları en mufassal surette anlatan Badavunlu Ekberde din işlerinde tenevvürden başka bir maksat görmemektedir. Muharrir işlerin din bakımından fena bir yol almasındaki bütün kabahati onun etrafındakilerde, ülema ve bilhassa Ebul-Fadl ve onun babası şeyh Mubarekte bulmaktadır.

Ekbernamede bu münakaşaların Ebul-Fadl tarafından anlatılışı aşağıda hülâsa edilmiştir (C. III, S. 112):

Suret ve mâna yani maddî ve manevî bilgi peşinde koşanlar, yer yüzündeki bütün hızip mensupları ve halktan bu gibi hakikatleri öğrenmek isteyenler gelsinler ve bu baptaki bütün tecrübe ve bilgilerini getirsinler. Orada bilgi ve işlerin ayarı tayin edildi ve ademiyetin cevheri parladı, hakikat üzerine kurulmuş olanlar makbul oldu ve sadece yaldızlanmış olanların foyası meydana çıktı.

Bir hüda şinasî ve İzed perestî (yani Allahı bilmek ve ona tapmak) ziyafeti oldu ve halkperestlik sona erdi (burada halk, yaratılmışlar anlamındadır, bunda puta tapmak mânası olduğu gibi hocaların dini kendi tahakkümlerine âlet etmek ve dolayısıyla

kendilerine bir suretle taptırmak gayretlerine karşı tenkit kasdı da vardır). Toz içindekiler devlet sahibi oldular ve tatlı dilli boş kafalılar mevkilerini kaybettiler.

Bu doğruluk evine yedi iklimden binlerce ve binlerce «müstait»ler gelip Şahinşahın huzuruna çıktılar, o taife taife gelenlerin ayarını denedi, sarıklılar neye vardı? Padişah her tabakadan adamlar seçti ve bir hakikat bezmi (ziyafeti) yaptı. Bazan da adamlarını yetiştirmek için içlerinden mizaç anlıyan ve adam tanıyanları gönderdi ve onlar her cins halktan «görünüş» (bu kelimeyi Hint sarayında huzura çıkmak mukabilinde kullanırlar) için adamlar getirdiler.

Bir çok hakikatler ortaya kondu.

Görüldüğü gibi Ebul-Fadl burada muayyen vak'alardan ziyade ibadethane toplantılarındaki maksadı anlatmakta ve işin felsefesini yapmaktadır.

1576 dan 1578 e kadar Ekber payitahtından uzaktadır; oraya dönünce yeniden ibadethane münakaşaları başlar; bu toplantılarda olan bitenleri Badavunludan hülâsa ediyoruz (S. 262 v. s.).

Cuma akşamları toplanırlar ve sabahlara kadar kalınır; asıl ve fer'e ait bir sürü meseleler görüşülür. Muhtelif mezhep mensupları arasındaki ihtilâf ve münakaşalar o dereceyi bulur ki bunlar birbirlerine deli ve kâfir demeye kadar varırlar. Münakaşalar Sünnî ve Şii, Hanefî ve Şafîî arasındaki ihtilâfları çok aşar ve inanın temellerini baltalayacak raddeyi bulur ve mollalar birbirine karşı Yahudilerle Mısırlılar vaziyetine girerler. Esasen büyük bir hüsnüniyet sahibi olan ve hakikati arayan fakat cahil ve acemi bulunan padişaha yeni ve acaip fikirli kimseler hulûl edip onun fikrini çelerler, taki tereddütten tereddüde şüpheden şüpheye gitgide bütün dinî inanlarını kaybetsin.

Padişahta şu kanaat hasıl olur ki her dinde kâmil insan bulmak mümkündür; her milletten zahit ve münzevî, ilham alıcı ve keramet sahibi çıkar; hakikat her yerde bulunur. Binaenaleyh onu yalnız bir din ve inana münhasır addetmek doğru olabilir mi? Bahusus ki o din daha yeni çıkmıştır ve bin yılı bile doldurmamıştır. (Bu yazılar hicri 986 yılına aittir).

Bu yazı Ekberin muhitinin yapacağı işlere sadece sürüklenmiş olduğuna nasıl ikna ettiğini gösterir.

Buraya kadar olanlar İslâm üleması arasındaki münakaşaların hülâsasıdır. Bundan sonra Badavunlu Ekberin Hindu ülema ile olan temaslarına geçer (S. 264).

Ekber ileri gelen Hindu ve diğer dinler ülemasıyla birçok hususi görüşmelerde bulunduktan sonra onlara dahi ibadethanede söz söylettirir ve İslâm inanlarına tariz etmelerine müsameha eder. Badavunlunun şu sözleri dikkate değer (S. 265): «Padişah memleket halkının (Yani Hinduların) kendi din ve inanlarına ne derece bağlı olduklarını öğrenince bunları iyi gözle görmeye başlar». Bundan çıkan mâna şudur ki: Ekber Hindistan halkının nisbetsiz surette ekseriyetini teşkil eden Hinduların candan bağlı oldukları inanlara karşı siyaseten teveccüh göstermeye koyulmuştur.

Bu sıralarda yine Badavunluya göre Ekber ruhların tenasühü yâni ölümden sonra başka vücutlara geçerek dünyada yaşamakta devam etmekte oldukları faraziyesine inanır ve bunu kabul etmeyen hiç bir din olmadığına kanaat getirir ve gayrı samimî kimseler bunu isbat için eserler yazarlar. Bundan çıkan mâna şudur ki Ekber Hindu dininde esaslı bir mevki işgal eden bu faraziyeyi islâm diniyle imtizaç ettirmek teşebbüsüne girişmiştir.

Ekberin bu yoldaki temayüllerini gösteren sözleri vardır. Ezcümle «Eski zaman âsilerinin (Allaha karşı isyan mevzuubahistir) maymun ve domuz şekline döndüklerine dair semavi kitaplarda mevcut olan malûmata inanılır».

Ve «Sihirkârı takdir (Allah) cansızları, nebatları ve hayvanları derece derece birbirine bağlayıp büyük istifalarla yükseltirse bunda şaşacak bir şey yoktur».

Ve «Eskilerin bazılarının sözleri yani herkesin ruhu birkaç kalıba girer ve cezasına göre akibeti hazırlanır, yukarıda söylediğim müeyyidesidir». (S. 239).

Sözleri Ekberin bir taraftan İslâmiyet diğer taraftan akıl ve mantıkla tenasüh nazariyesini imtizaç ettirmeye çalıştığını gösterir.

Ekberin yine Hinduları kazanmak maksadile et yenmesi aleyhinde birçok sözleri vardır.

Tekrar Badavunlunun tarihine dönelim: Muharrir az sonra bazı müslüman, ülema, şeyh, sofi v. s. nin Ekberin aklına koydukları bidatları sayar. Anlattığına göre Tacülarifin denilen Şeyh Zekeriya adında biri âyet ve hadisleri tahrif ederek ona birçok şeyler öğretir, ezcümle: «İnsanı kâmil» tâbirinin «Halifei zaman»'a ait olduğunu ve bunun «Akdes» mânasına geldiğini söyler; padişah huzurunda yapılmak üzere zemin-pus (yani yeri öpmek) adında bir secde icat eder; fakat halkta husule getirdiği fena tesir dola-

ıysile az sonra bu secde mahremlere hasredilir. Aynı şeyh padişaha itaatın kat'î bir din emri olduğunu söyler ve onun yüzüne «Kâbei Muradat» yani «muratlar kâbesi» ve «Kiblei Hâcat» yani «ihtiyaçlar kiblesi» adını verir ve bunları tevsik için uydurma hadisler ortaya atar.

O devrin şer'î meselelerde en büyük salâhiyet sahibi addolunan Keşmirli Şeyh Yakup, Abdülcebbarı Hemedaninin aşağıdaki fikirlerini ileri sürer: Peygamber Muhammed «El-Hâdi» yani yol gösteren ve iblis de «El-Muzil» yani zelil yapan, kötülüğe götüren ünvanlarının müşahhas timsalleridirler ve bu iki ünvan bu suretle temsil edilerek yer yüzünde görülmüş olmalarına binaen her iki temsilde zaruridir. Bunun mânası Ekber'in «El-Hâdi» veyahut zamanın peygamberi olduğu veya olması icap ettiğidir.

Bütün bunlar gösterir ki Ekber o sıralarda ilerde yapacakları için zemin hazırlamaktadır. Bunları nakleden Badavunlu ülemanın arasındaki itilâfları ve bunların birinin şeriata mugayir dediği bir şeyi diğerinin şeriata muvafık bulmasının padişah için ayrıca bir imansızlık sebebi olduğunu ve kendi zamanındaki ülemanın her birini İmam Gazali ve İmam Razi ayarında addettiğini ve zaman ülemasının kıymetsizliğini gördüğü için malûma göre meçhül hakkında hüküm verdiğini ve dolayısıyla bütün ülema ve imamların kıymetsizliğine kani olduğunu yazar (S. 267).

Daha sonra Badavunlu diğer dinler mensuplarının Ekber üzerindeki tesirlerine geçer. Hıristiyan keşişlerini dinleyen Ekber'in bu dinin hakikat olduğuna inandığını, onu yaymak istediğini, oğiu Şehzade Murad'a bu dinden bir kaç ders verdirdiğini, Ebul-Failla İncilleri tercüme ettirdiğini yazar.

Ekber'in Raca Birbal adlı hindu yakınlarından biri güneşin iyilikleri dolayısıyla ona ibadet lâzım geldiğini ve dua ederken batan güneşe değil (yani Hindistana göre garpte bulunan kibleye değil) doğan güneşe yani şarka dönmek lâzım geldiğini söyler ve güneşe tapmanın müsebbibi olur. Keza inek kesilmesi ve etinin yenilmesi yasak edilir, zira Hindular ona taparlar, bunu yazarken Badavunlu Hinduların inek yerine insanı adak etmekten çekinmediklerini kaydetmeği unutmaz. İnek etinin yenmesi yasak edilirken zaman hekimlerinden onun sıhhat için muzur olduğuna dair bir de karar alınır. Fakat bu baptaki yasağın bir kaç kere tekrar edildiğine bakılırsa, ciddi surette tatbik edilmediğine ve belki de sadece gönül almak için yapıldığına hükümlenabilir.

Zerdeşt dinini güden ateşe tapanlar da gelir ve Ekber'i kandırmaya çalışır. Nihayet Ekber hiç sönmeden yanan mukaddes bir ateşin devam ettirilmesi işini Ebul-Fadl'a havale eder, zira ateş Allahın alâmetlerinden biri imiş ve onun ışıklarından bir ışıkmiş.

Saltanatının 25 inci yılında Ekber alınca Hindular gibi işaret yapmış olarak görülür ve sarayda onlara aid bazı âyin yapılır.

Badavunluyu bırakıp Ebul - Fadl'a geçerse, ibadethane toplantılarının bu ikinci devresine ait olarak yazdıklarının büyük ekseriyetle birinci devredeki gibi umumî ve felsefi mahiyette olduğunu görürüz. Verdiği tafsilât arasında toplantılarda temsil edilen din, mezhep ve sairenin şöyle bir listesi vardır. (C. III, S. 253): sufi, hakim, mütekellim, fakih, sünni, şî'a, Brahman, Ceti (Cena dini rahip ve münzevileri), Siura (Cena) Çarvaka (bir hindu hızbı), nasari (hıristiyan), Yahud, Sabi (bir hıristiyan hızbı, Zerdeştî (ateşe tapanlar) vesaire.

Bir yerde muharrir "akıl yükseltildi... ülemai taassup ve Fukahayı taklidin,ki yağlı dilleri ve işittiklerini nakl ile iktifa etmeleri sayesinde en büyük âlim geçinmekte idiler, işleri zorlaştı,, tarzında ülemaya çatmaktadır.

Hıristiyan misyonerlerinden bahsederken Ebul - Fadl bunlara mütemayildir ve kendileri İncil ve müslüman üleması Kur'an elde olarak ateşe girmeği teklif ettiklerini ve bu sayede hangi kitabın sahih olduğununun anlaşılacağını söylediklerini ve hocaların bunu reddettiklerini yazar (C. III S. 254); halbuki Badavunlu bunun aksini iddia eder ve şeyh Cemal Bahtiyar adında bir meczubun bunu papaslara teklif ettiğini ve onların bunu reddettiklerini söyler; Ebul-Fadl'ın bahsettiği vaka, bir isim yanlışlığını ihtiva etmekle beraber 1579 ve Badavunlununki 1582 yılına ait oluşuna bakılırsa, ikisinin de doğru olduğuna ve her muharririn işine gelen vak'ayı yazdığına hükmolunabilir. Katolik misyonerleri yazılarında ise (Maclagan S. 31) bu iki vak'a da tasdik edilmektedir. Badavunlunun anlattığı vak'a şu suretle tafsil edilmektedir: misyoner Rodolf Akuavivanın ateşe girmeği reddederken Allahtan kendi hakkında bir mucize beklemek salâhiyeti olmadığını ve bu gibi denemelerin İsa'nın şeriatına mugayir olduğunu söyler. Ekber'de ona dedirtir ki bu tekliften hakiki maksat menfur bir mollayı ateşe girmeğe kandırarak ondan kurtulmaktadır, eğer siz buna yardım ederseniz size bir şey olmaması için tedbir alınabilir. Maamafih papas buna yanaşamaz.

Ebul - Fadl ibadethane içtimaları münasebetiyle Ekber'in bazı sözlerini nakleder (C. III. S. 255), ezcümle Ekber der ki (malen tercüme): "daha ziyade zevahire bakan ve içleri berbat olan bir çok kimseler zannederler ki içten inan olmasa dahi dış benzeyiş ve islâmiyetin harfi fayda verir; bu yüzden biz zor ve korku ile bir çok Hinduları kendi babalarımızın dinini kabule mecbur ettik; şimdiki hakikat ışığı bizim ruhlarımıza girdi... anlaşıldı ki delil meşalesi olmadan adım atılmaz ve ancak aklın tasvip ettiği inan fayda verir; yoksa sultanın korkusuyla kelime-i şahadet getirmek, sünnet olmak ve secdeye yatmak Allahın arkasından gitmek değildir,, ve az sonra yine Ekber ilerde yapacaklarını ima ederek der ki: "adam odur ki araştırma yolunda insafı kendine kılavuz yapar; her güruhtan (din veya mezhep mensupları anlamında) aklın kabul ettiği şeyleri alır, bu suretle belki anahtarı kaybolmuş olan kilit açılabilir.,,

Keza bu konuşmalarda Ekber Hinduların sadakat ve fedakârlığını naklederken bu yolda mal, can, namus ve dinlerini yani dünyada en aziz olan dört şeyi feda ettiklerini söyler. Kocaları ölüncelendilerini istekleriyle yakan hindu kadınlarını takdir eder ve bu münasebetle hıristiyan misyonerlere onların dinine göre tek kadın alındığı ve kadınlara o kadar mevki verildiği halde hıristiyan kadınlarında bu derece fedakârlık görülmediğini söyler. Mamafih Ekber'in dul kadınların yakılması âdetini tasvip ettiği zannedilmemelidir; o bunu elinden geldiği kadar mene çalışmış ve kısmen de muvaffak olmuştur.

Az evvel geçen can, mal, namus, ve dinin feda edilmesi meselesi izaha mühtaçtır; Ekber bazı Hindularla ve bunlar arasında bilhassa ileri gelen Raçputlarla sıhriyet peyda ettikten ve bir çoklarını yüksek mevkilere çıkardıktan sonra onların bir kısmını kendisine tabi olmayı kabul etmeyen diğer Raçputlara karşı harbe göndermişti; bunlar kendi ırkdaş, dindaş ve hattâ akrabalarına karşı Ekber için sadıkane harp etmiş ve tabii bu yüzden bir çok taaruz ve hücumlara maruz kalmışlardı; kendilerine yapılan en ağır hakaretler arasında Racistan an'anelerine ve hindu dinine göre en büyük ayıp ve günah olan kendi "kast,, ından (Hindulara has bir sosyal bağdır) olmıyanlara kız vermek ve onlarla aynı sofrada yemek yemek ittihamı vardı. Bunlar bu sözlere kulak asmyarak pervasızca Ekber hesabına Racistanın bir çok yerlerini fethetmiş ve hakikaten onun veya devletin uğrunda mal, can, namus ve dinlerini feda etmiş veya tehlikeye koymuşlardır. Ekber'in takdirleri

bunlara ait olup bu suretle bütün maiyetine kendisi ve devlet uğrunda her an her şeyi fedaya hazır olmaları lüzumunu hatırlatmak istemiştir.

1578 son baharında bu dinî münakaşaların en şiddetli devirlerinde bir çok fakara evleri yapılır. (E. C. III. S. 263) ve Ekber tarafından maiyetine ve halka bir çok para dağıtmaları vuku bulur, bu tabii propağanda yapmak ve taraftar kazanmak ve memnuniyetsizlikleri yatıştırmak için yapılmıştır; ancak Ekber buna bir nevi âyin mahiyetini de vermek ister ve Ekbernamede (C. III. S. 258) bu münasebetle yazılan cümleler dikkate değer, Ekber ilk parayı dağıtırken:

“Gaipden gelen bir dil ile (derki) herkes merbutiyet veya itikat arayıcılıktan padişahın hediyesini akıl kolunun bir muskası addetmelidir ve ahtetmelidir ki devletin yükselmesi ve muradına ermesi için dünya zenginliklerinden ne toplayabilirse onun muayyen bir parçasını fukaraya verecektir, ta ki az zamanda bir çok saadet ve ikbale erişsin,,

Bu sözlerde dağıtılan paraların azami akis ve tesiri olması için düşünülmüş bir tedbir bulunduğu gibi aynı zamanda bunlarla sihirkâr bir tesir husule getirmek istenildiği de aşikârdır.

Bu tarzda para dağıtmaları çoğalacağı gibi Ekber Mirihaç yani hacıları toplu olarak hacca götürmeğe memur zat vasıtasile, Hicaz halkına ve Ekbernameye göre (C. III. S. 264) Suriye Anadolu ve Rumeli halkından oraya gelenlere de para dağıtırır. Ebul-Fadl'ın yazdığı şudur: “Bu altın bahşı işini öğrenen Rum ve Şamın mühtaçlarının Ceziretül Araba toplanacakları belli olduğundan ve burada bulunan yerli ve yabancıların aldıkları para dolayısıyla neşe ve minnetleri padişaha arzedildiğinden, ondaki atıfet denizi dalgalandı ve emir buyurdular ki açık gözlü ve kalpten anlar bir adam oraya Mirihaçlığa namzet gösterilsin ve bu sefer evvelce gönderilen paranın iki misli gönderilsin,,

Burada Rumdan maksat Anadolu ve Rumeli yani Osmanlı imparatorluğunun türkçe konuşan kısımlarıdır. Ekber'in propagandasını nerelere kadar yaydığı görülür.

İç ve dışta bu para dağıtmaları yapılırken Ekber müslüman bir hükümdar sıfatıyla mevkiini tespit ettirir. Peygamberin, Hüleyfayı Raşidinin ve Timurla Uluğ bey gibi bazı büyük hükümdarların yaptıkları gibi fakat Badavunluya nazaran müctehidi zaman görünmek için payitahtı olan Fetihpur Sikri de cuma namazından sonra hutbeyi bizzat kendisi okur (1579 ortası). O günlerde Ulema

onun her türlü gûnahtan muarra olduğunu ilân eden bir fetva çıkarırlar ve hutbeyi okuduğu cumayı takip eden cuma günü yüzbin kişilik bir cemaat toplanır ve Sultan Hoca adındaki sadr (yani ülemanın ve evkafın başı) ile devrin en maruf komutanlarından Kılıç Han herkese birer altın dağıtır.

O sıralarda Turan hükümdarı Abdullah handan bir elçi gelir. Ekber mukabeleten Fulat Berlası gönderir, ona verilen mektubun mühründeki şu yazı iki tarafın düşüncelerini iyice anlatır:

Biz biribirimizle dost oldukça,

Deniz ve kara kargaşalık ve kötülükten masun kalır.

Az sonra Hindistanın en meşhur ülemasının imzasiyle bir fetva çıkar (Eylül 1579). Avrupa müverrihleri buna layuhtilik fermanı derler.

Bu vesikada Hindistanın bir sulh ve emniyet yeri olup bir çok halkın ve ülemanın oraya yerleşmek için geldikleri söylendikten ve bu suretle bu fetvanın yalnız Hindistan ülemasının değil, bütün İslâm âlemine mensup ülemanın tasvibine mazhar olduğuna işaret edildikten sonra: «Allah, peygamber ve emir sahibine itaat et» ayeti ve: «kıyamet gününde Allahın nezdinde en makbul olan imanî âdildir, kim ona itaat ederse Allaha itaat etmiş olur, kim ona isyan ederse Allaha isyan etmiş olur» hadisi zikredilir, bu ayet ve hadisten maada saadet ve akıl üzerine kurulmuş deliller de olduğu söylenir ve neticede denilir ki: Allah nazarında Sultanı Adil mertebesi müçtehit mertebesinden üstündür ve Şehinşahi İslâm Emir-ul-müminin, Zıllullahı filarz, Ebul-Feth Celâlettin Mehmed Ekber padişahı gazi, en âdil, hakim ve Allahtan korkan padişahdır; binaenaleyh müçtehitler arasında ihtilâf bulunan bir dinî mesele çıkarsa ve padişah milletin menfaati ve siyasa icabı olarak işbu muhtelif fikirlerden birini tercih eder ve bu yolda bir ferman çıkarırsa, bu hem millet ve hem biz ülema için vacibülittir (yani ona uymak şarttır); şayet padişah yeni bir emir vermeyi muvafık bulursa, biz ve millet ona itaata mecburuz. Şu şartla ki bu emir yalnız Kur'anın ayetlerinden birine uygun olmakla kalmayıp millet için sahiden faydalı olsun; ve böyle bir emre karşı durmak gelecek âlemde hüsrânı ve bu âlemde mal ve dinî salâhiyetlerin ziyânını mucip olur.

Burada hind padişahlarının Osmanlı padişahlarının ünvanlarının hepsini taşıdıkları görülmektedir. Ekberin bu suretle aldığı salâhiyet ona zımmen Kur'an haricine çıkmaya da müsaade edecek şekildedir.

Bu tafsilât Badavunlu'dadır. Ebul - Fadl uzun uzadıya ülemaya taş attıktan sonra bu vak'a hakkında aşağıdaki fikirleri ileri sürer ve vak'aları anlatır :

«Ruhu Kutsi (Ekber) müçtehitten üstündür; zamanın mizacına uygun olan ilâç «Hidivi (hükümdar) içtihat» ünvanile çağırılmaktır ve din ve mezhepler kargaşalığını ona arz ile düğümü çözmesini ondan rica etmektir.

Bu fikirler Ekber'e arzedilir ve o da bunu hatır için kabul eder; bunun üzerine fetva çıkar. Ebul - Fadl bunu şöyle hülâsa eder:

«Dünyanın hidivi» yani Ekber «İmamı Vakit» ve «müçtehidî Rüzgâr» yani zamandır; geçmişlerin ihtilâflarından ve belîğ hakikat arayıcılarının sürü sürü mezheplerinden neyi seçerse diğer insanlar onu kabul etmekle Allahın hoşnutluğunu kazanırlar.

Görüldüğü veçhile Ebul-Fadl'ın hülâsası Badavunlu'nun metninden daha çok şumullüdür. Bu suretle Ekber mânevî sahada Hindistan müslümanları için mutlak bir âmir olduğunu ilân ve tasdik ettirmiş bulunur. O sırada kendisi dindar görünmeğe ehemmiyet vermektedir, hattâ Mekkenen getirilen ve üzerinde Peygamberin ayak izi bulunduğu iddia edilen bir taşı, bu iddianın doğru olmadığını bildiği halde, siyasal amaçlarla büyük törenle karşılar (E. C. III S. 281). Bütün bu işler tabii birçok dedikodular doğurur; Ebul - Fadl bunları anlatır ve reddeder (S. 271). Az ileride bu dedikoduların misyonerlerin yazılarına da geçmiş olacağını göreceğiz.

Ekbernamenin bu dedikodulara ait fıkrasını hülâsa ediyorum :

Bazıları Ekber'in allahlık iddiasında olduğunu ileri sürmüşler, bunlar ebedî hüsrarla karşılaşmışlardır. Bu dedikoduya kapı açan diğer cihet, Ekber'in etrafındakiler arasında Nuseyir meşrebinden olanların bulunması ve bunların Ekber'e «Muzhiri - Hak» yani Allahı meydana koyan örnek demeleridir. Ekber «Sulhü - kül» kaidesi mucibince bunlara ses çıkarmamıştır.

Bazıları onun peygamberlik iddiasında bulunduğunu söylemişlerdir; bu zanna yol veren hâdise, onun yeni kanunlar yapması ve din ve dünya çimenliğini yeşillendirmesi ve eskilerin sözlerindeki tezdaları meydana çıkarmasıdır. Ekber bunu duyunca hayret etti, fakat bunlara karşı tazyik icrasını muvafık görmedi.

Bazıları Ekber'i müslümanlık aleyhinde gösterdiler; tek delilleri, herkesi aynı surette iyi kabul edişi, bütün dinlere mensup ülema ile görüşüp hakikati arayışı ve cahillerin iddialarını tetkiksiz kabul etmeyişidir. Bu dedikoducular ezcümle Ekber'in Peygamber ailesine karşı ondan evvel hiç bir hükümdar tarafından

gösterilmemiş derecede itibar göstermesini ve iyilik etmesini unutuyorlar.

Bazıları Ekber için Şii oldu dediler; sebep olarak Sünnî ve Şiileri münakaşa ettirmesi ve müreccah olanı seçmesidir; ekseriyetle Şii olan İranilere gösterilen teveccüh te bu fikrin ileri sürülmesini kolaylaştırmıştır. Halbuki bu dedikoducular Turanîlerin büyük yerlere tayinlerinden tecahül edegelmektedir.

Bazıları Ekber'in Brahma dininden olduğunu iddia ettiler: bu yalanın sebebi Ekber'in mahremiyetine hindu hâkimleri kabul edişi, memleketin maslahatı icabı olarak onların mevkiini yükseltişi ve memleketin iyiliği için onlara hoş muamele edişidir.

Ebul-Fadl hülâsa olarak üç şeyin bu dedikoduları doğurduğunu ilâve eder:

1 — Muhtelif dinlere mensup âlimlerin sarayda toplanması ve her dinde iyi bir şey olduğu için her birinin bir aferin hissesi alması ve Ekber'in insafının fazlalığı yüzünden hiç bir mezhebin iyilikleri üzerine diğer bir mezhep mensuplarının suinîyetinin bir perde örtmemesidir (yani müslüman ülemanın diğer dinlerdeki iyilikleri örtmelerine müsaade edilmemesidir).

2 — «Sulhü-kül» yani herşey ve herkese şamil sulh esasının kabul edilmiş olması ve muhtelif din ve mezheblerin maddî ve manevî alanda muradına ermesidir.

3 — Zamanın kötü adamlarının aşağılığı ve dolambaçlı yollarıdır.

Yukarda zikrettiğimiz fetvadın sonra «Lâilâhe illâllah Ekberu vekilüllah» kabilinden cümleler dolaşmaya başlar, fakat halk üzerinde husule gelen fena tesir dolayısıyla bu kelime saray mahafiline hasredilir.

Bu sıralarda Ekber Atakalarından yani süt babalarından ve veliahdının atabği olan ve Beylerbeyi ünvanını taşıyan Kutbüddin Hanı ve ricalden Şahbaz Hanı dinî yeniliklerine taraftar yapmağa çalışırsa da her ikisi de itiraz eder ve atakası der ki: «Bütün bu işleri duyunca Garp hükûmdarları ve ezcümle İstanbul sultanı ne diyeceklerdir?» Buna çok kızan Ekber Hindistanda İstanbuldan aldığı gizli bir vazife ile mi bulunduğunu veyahut Hindistandan çıkacak olursa İstanbulda kendisi için bir mevki mi hazırlamak istediğini sorar (Bad. S. 282), fakat işi tekdirden daha ileriye götürmez.

Aynı 1579 yılında birçok hocaların ve pirlerin Süyürgal veya Mededi Maaş denilen toprakları azaltılır veya geri alınır. Keramet yapmak, vecde gelmek v. s. iddiasında bulunan birçok şeyh, pir,

kalender ve dervişlerin bu hareketleri bir nevi imtihana tâbi tutulur. Yâni bu işlerde hile olup olmadığı tetkik edilir. Badavunlu bu işe Hinduların memur edildiğini ve artık kimsenin «vecde» gelmez olduğunu yazar (S. 287).

Ekber'in hıristiyan misyonerlerle münasebetlerinden de bahsedelim :

1579 da Ekber Hind denizlerindeki Portekiz sömürgelerinin merkezi olan Goaya bir mektupla elçi gönderir. Bununla iki âlim rahibin İncil ve hıristiyan şeriatının esaslı kitaplarını hâmil olarak nezdine gönderilmesini ister ve bu şeriatı ve onda en iyi ve müttekâmil olan şeyleri öğrenmek istediğini ilâve eder. Elçi ve mektup varınca cezvit papasları Ekber'i ve onun vasıtasile bütün Hindistanı hıristiyan yapmak ümidine kapılırlar ve derhal iki misyonerle yeni tanassur etmiş yerli bir tercümanı gönderirler. Umumi vali ise misyonerler rehlin diye alkonulmak üzere isteniliyor zamanına kapılarak başlangıçta tereddüt etmişti.

Bu heyet Ekber nezdine gelen dinde âlim ve hıristiyan âlemince maruf ve muteber ilk misyoner heyetidir; fakat ondan evvel birkaç hıristiyan papası Ekberle görüşmüş ve ona hıristiyanlık hakkında malûmat vermişlerdi.

Ekberden çok iltifat gören ve epey zamanlar sarayda misafir edilen misyonerlerin münakaşa ve ikna tarzı tamamen iskolastik olmuştur. Esasları şöyle toplanabilir. (Maclagan S. 30):

Ahdı atikte İncilin geleceğinden bahis vardır, halbuki Kur'anınkinden bahis yoktur, binaenaleyh İncil Kur'andan üstündür ve hattâ İncil sahih, Kur'an uydurmadır; mademki Muhammed İncilin Allah tarafından gönderilmiş bir kitap olduğunu söylemiştir, İsanın ulûhiyetini inkâr etmesi bir tenakuz teşkil eder. Hıristiyanların Ahdı atik ve cedidi tahrif ettikleri iddiası saçma bir yalandır; bunu yapan Muhammeddir v. s. Bundan başka hıristiyanlığın esasını teşkil eden teslis nazariyesi ve diğer nazariyeler mufassalan anlatılır ve Muhammedin şahsi hayat ve fikirleri şiddetle tenkit edilir. Misyonerlerin bu kabil iddiaları mollaları son derece tehevüre getirir, o kadar ki misyonerlerin kanaatine göre mollaları mağlûp görmekle memnun olan Ekber gizli olarak misyonerlere Muhammede fazla tariz etmemeleri için haber göndermeğe mecbur olur; onlar da cevaben derler ki madem ki padişah hakikati öğrenmek istiyor, onu kendisine bildirmek bizim vazifemizdir; mollalar Allahın oğlunu yani İsayı ve mukaddes kitapları yalancı çıkarırken bizi

Kur'an ve Muhammed hakkında bildiklerimizi söylemekten men-etmek doğru değildir. (Goldie 67)

Bir gün Ekber papasların saray içinde kilise haline koydukları odaya girince Meryem ananın resmini görür ve onu müslüman hıristiyan ve hindû usulünce selâmlar ve der ki: Allah bütün mil-letlerin tazimatına müstahak olduğu gibi üç tarzda da kendisini selâmladım. Bundan sonra papaslarla konuşmaya başlar, hıristiyan dininin en iyi din olduğunu ve İsanın hayatının insanlığın üstünde bulunduğunu kabul etmekle beraber Allahın bir oğlu olabileceğini anlayamadığını söyler.

Ekber papaslara istedikleri kadar kilise yapmak müsaadesini verir, fakat bunu alenen ilândan çekinir.

Bir defa kilisede «Mes» esnasında yani İsanın ekmek ve şa-rap şeklinde mihrapta hazır olarak kendini yeniden adak ettiği farzolunan mucize esnasında hazır bulunmayı ister ve herşey bittikten sonra papaslara der ki: Yediniz içtiniz ve bana ikram etmediniz; yani mucizeye inanmadığını anlatır.

Ekber teslis yani baba (Allah), oğul (İsa) ve mukaddes ruhun hem üç hem tek olması ve tecessüm (enkarnasyon) yani Allahın insanlaşması ve İsa olarak insan şeklinde dünyada görünmesi gibi dinî sırların kendisine anlayabileceği şekilde gayet vazih olarak anlatılmasını ister (Goldie S. 75). Fakat anlaşılın verilen izahata kani olmaz.

Hülâsa Cezvitler Ekber'in aklı selimine galebe çalmazlar ve bu tarzda mucizeler ve iskolâstik mantıklarla onu hıristiyan yap-mak kabil olmaz.

Misyoner heyet reisinin Goadaki Cezvitlerin başına 1582 de yazdığı bir mektupta şu fıkralar dikkate değer (Goldie 99):

«... Orucuna başladıktan üç gün sonra (Ekber) yeni bir pas-kalye (yortu) tesis etti, buna mercan diyorlar, ve emretti ki o gün bütün beyleri merasim elbisesi giysinler; yerli muzika ve dans da vardı. Kirahın münecimlerinden bunun ne olduğunu sordum, bana dediler ki ateşe tapan eski İran kırallarının tes'it ettikleri bir yortudur. Müslümanlar bunu rezalet addediyorlardı, fakat kimse onun gibi yapmamaya cesaret edemiyordu, zira bu ve buna ben-zer şeyleri yaparken bunları sevdiği veya beğendiği için mi yoksa tebasile işi nereye kadar götürebileceğini denemek için mi yapı-yordu, bu cihet belli olmuyordu. Ben hakikatte onu hiç anlayamı-yordum; zira bize çok teklifsizlik ve samimiyet gösteriyor ve inana ait şeyler hakkında tahkikattan geri durmuyor ve bunu bütün kış

büyük bir dikkatle yaptı, fakat diğer taraftan başka şeylere sıklığı anlaşılıyor. Birgün bana hakikatın ne olduğunu, nasıl tayin edeceğini bilmediğinden şaşırılmış bir halde bulunduğunu itiraf etmişti.»

Misyonerlerin diğer bir yazısında (Maclagan S. 34):

«İmparator (Ekber) bir Müslüman değildir ve her inan şekli hakkında şüphelidir; kuvvetle iddia ediyor ki Allah tarafından tesbit edilmiş bir inan şekli yoktur, zira bunların her birisinde akıl ve mantığına mugayir bir şey buluyor ve öyle zannediyor ki akıl ve mantık her şeyi kavrayabilir. Mamafih bazı zamanlar hiç bir inanın İncil kadar üzerinde tesir bırakmadığını kabul ediyor ve bir adamın bunu hakikî ve diğer inanlara faik addedecek kadar ileri gittiği vakit onu kabule hazır olduğunu söylüyor. Sarayda bazıları o bir putperesttir ve güneşe tapar, diğerleri hıristiyandır, daha başkaları yeni bir din kurmak niyetindedir diyorlar. Halk içinde de İmparator hakkında muhtelif fikirler vardır: Bazıları onu hıristiyan, bazıları putperest ve bazıları müslüman addediyorlar. Mamafih en akıllıları onun ne hıristiyan, ne putperest, ne de müslüman olduğunu iddia ediyorlar ve işin en doğrusunun bu olduğuna kanidirlere; veya zannediyorlar ki o halkın teveccühünü kazanmak için zahiren her dine uyan bir Müslümandır.»

Ekberin devlet idaresini fiilen ele aldığındanberi esaslı bir düsturunun da herkesin dinine saygı olduğunu ve bu siyasaya «Sulhü külb» denildiğini söylemiştim. Bunu herkes kendi temayülüne göre telakki etmiştir. Meselâ Ebul-Fadl bunu mütemadiyen medheder; Badavunlu ise bundan nefretle bahsederek küfür ve ilhat isnadı ile adam idam edildiği zamanları arar. Bu siyasadandan istifade maksadile misyonerler reisinin 1582 de Goaya yazdığı bir mektupta işbu şehirde müslüman ve hindu gençlere Fars ve Hindu dilinde tedrisat yapacak iki papas mektebinin açılmasını ve bu suretle Hindistanı hıristiyanlaştıracak unsurların yetiştirilmesini tavsiye eder ve mektubunun sonunda der ki (Goldie S. 103): «Bu benim için tek plân gibi görünüyor, zira kral alenen ifade ediyor ki kendi ülkesinde herkes beğendiği dinden olabilir.»

1579 ve 1580 yıllarında Ekberin idarî yani bilhassa memur ve komutanlara toprak yerine maaş verilmesi, ordu atlarının dağılması hakkındaki tedbirlerle yukarıda tafsilâtile anlattığımız dinî tedbir ve kararları bir sürü isyan doğurur.

Delhinin şarkında mühim bir merkez olan Compur'a gönderilen yeni bir Kadiül-Kuzzat yani kadılar kadısı, makamına oturur oturmaz Ekber'e karşı isyanın farz olduğuna dair fetva verir; bir-

kaç çarpışmadan sonra isyan başları yakalanır ve gizlice öldürülür (Bad. S. 284).

Karadan nakledilen eşyanın gümrük ve oktruvasına tekabül eden damga vergisinin veya o devrin tâbirile «Bacı Damga» nın kaldırılması o sıralardadır.

1574-76 yıllarında Bengal ve Bihar yani şimalî Hindistan düzlüğünün şarkı Afganlardan fethedilmiş ve oraya büyük mikyasta Türkmenler asker v.s. suretile yerleştirilmişti. Bunlara karşı birçok idari kusurların işlenmiş olduğu anlaşılıyor, meselâ Ekberin Bengalde hizmet eden askerlerin ulufesinin yüzde yüz ve Bihardakilerin yüzde elli artırılmasını emrettiği halde filî artış bu nisbetlerin ancak yarısına kadar olmuş; dağlama kanununun tatbikinde birçok rüşvet alınmış v.s. toprakların alınıp maaş verilme işi de birçoklarını kızdırmış. Bütün bunların tesirile o havalide büyük bir isyan çıkar (1580 başı). Ebul-Fadl Bengalini iklimi dolayısıyla esasen fitneye müsait olduğunu ve oraya eski eserlerde «Bulgakhane» yani fesat evi denildiğini yazar (E. C. III S. 290).

Aynı 1580 yılının sonlarında Ekberin küçük kardeşi ve Kâbilin hemen müstakil hükümdarı olan Mehmed Hâkim Ekberin en yakınlarından gördüğü gizli teşvik üzerine onun aleyhine ayaklanılır ve 1581 başlarında Pencaba tecavüz eder; tabii ülema ona taraftardı ve dini kurtarması bekleniyordu; derhal birçok yerde hutbe onun adına okunmaya başlar. Halbuki bu genç tamamiye kabiliyetsiz olup ağabeyisile boy ölçecek ayarda değildi. Birçok uğraşmalardan sonra Ekber tamamiye galip gelecek, bütün isyanları bastırarak ve küçük kardeşini kısmen şefkati ve kısmen de Türkistana Özbeklere kaçmaması için affedip yine Kâbilde bırakacaktır.

Zaferden sonra Ekber birçok yerlerde kadıları değiştirir ve yenilerini müteassıp hocaları iyice mürakabe edebilecek adamlardan seçer.

* * *

İsyanların en had devrinde dini işlerle uğraşma biraz durmuştu, fakat zafer alâmetleri Ekber tarafında belirince yeniden ve daha şiddetle canlanır.

Ekber artık ilk üç amacına varmış, yani Müslüman ve Hindu-ları müsavi kılmış, devleti zaafa uğratan yolsuzlukların en esaslılarını imkân dairesinde ortadan kaldırmış ve ülemayı kendine tâbi

kılıp İslâm dininin başı olmuş idi; aynı zamanda bu tedbirlerin doğurdukları isyanlar bastırılmıştı veya bastırılmak üzere bulunuyordu; dolayısıyla artık çekineceği bir şey kalmamıştı. Bunları elde eder etmez dördüncü amacına yani bütün Hindistan halkını birleştirebilecek veya onlara aralarında o kadar büyük fark olmadığını gösterecek bir yolun önderliği işine girişti.

Bu maksatla zafer alâmetleri belirince Badavunlunun adı adamlar diye tarif ettiği bazı kimseler Ekberin İslâmın 72 hızbiyle Hindûlar arasındaki ihtilâfları kaldıracak olan "Sahibizaman," olduğunu ilân ederler; Amul Şerifi denilen biri Mahmutü Basakaninin yazılarını hatırlatır; bunlara göre 990 hicri yılında (o sırada 989 yılıydı) bir adam çıkıp yalanı ortadan kaldıracak ve hakiki dinin mürşidi olacaktı. Şirazlı Hoca Mevlâna adında biri de bazı Mekke Şeriflerinden Mehdinin o sıralarda ortaya çıkacağına dair bir yazı getirir.

Bunları naklederken Badavunlu bu sözler Ekberi peygamberlik ve belki daha yüksek bir derece iddia etmeğe sevkeder der (S. 293).

Ekberine sadakatın ve fedakârlığın dört mertebesi tesbit olunur. Bunlar evvelce Ekberin işaret etmiş olduğu gibi onun uğrunda: mal, can, namus ve dinini feda etmektir; kim bunların dördünü de feda ederse dört dereceye de malik addolunur; kim bunlardan yalnız bir, iki vesairesini fedaya harzırsa okadar mertebeye malik addolunur (Bad. S. 299). Bu suretle dört faziletin kazanıldığı da farzolunur; bunlar: hikmet, şecaat, iffet ve adalettir (B. S. 312, haşiye 1).

Mirza Mehmed Hâkimin ayaklanması ve yenilmesi bu son yenilikleri müteakıptır (Muharrem 989, 1581 başı).

1582 yılının başlarında artık Ekber için hiç bir korku kalmamıştır ve dinî mürşitlik işine atılabilecek vaziyettedir. Badavunlu bu işe girişilmesinin esas âmili olarak hicretin bininci yılına yaklaşılmakta olduğunu ve Ekberin İslâm dininin 1000 yıl süreceğine kani bulunduğunu ve dolayısıyla eskidenberi beslediği isteklerin tahakkuk ettirilmesi için mâni kalmadığını ve bu isteklere uymayan şeyh ve ülemaya riayete artık lüzum görmeyerek işe giriştiğini yazar (S. III).

Ekberin bu andan itibaren siyasasını anlayışta pek çok ihtilâf vardır. Bir kısmı, ki Avrupa müverrihlerinin hepsi hemen bu fikirdedirler, onun tamamile ve alenen İslâm dinini terkettiğini ve yeni bir din çıkardığını iddia ederler, bunlar Badavunlunun ve

Cezvit misyonerlerin yazılarına dayanırlar. Diğerleri resmî malûmat içinde kalarak Ekberin İslâmiyete sadakatini iddia ederler.

Mevcut kaynakları tetkik ve tenkit edecek ve vak'aları zikrederek bu bapta vardığımız neticeyi anlatacağız.

Evvelce de söyledik, Badavunlu siyasi anlayıştan mahrum, son derece mutaassıp bir hocadır. Binaenaleyh onun birini tekfir etmesi kolaydır ve büyük bir mâna ifade etmez ve böyle bir meselede hiç olmazsa mübaleğaya kaçması gayet tabiidir; esasen bazen pek sarîh surette kendini tekzip ettiği görülür; meselâ sahife 316 da namazda ipekli ve sırmalı elbise giymenin mecburi kılındığını yazdıktan sonra, aynı sayfada namaz, oruç, hac gibi İslâmiyetin en esaslı emirlerine riayetin yasak edildiğini de yazar ve sayfa 351 de Kılıç Hanın evinin önünde akşam üzeri orucu bozmak üzere kendisi dahil büyük bir kalabalığın toplandığını ve iftar etmeğe hazırlandığını ve o sırada diğer bir molla ile Kur'anın "İnna Fetehna., suresinin tefsiri hakkında bir münakaşası olduğunu anlatır ve kitabının sonuna kadar bir çok kişilerin sadr yani ülema reisi ve müfti tayin edildiklerini yazar. Keza onun namaz ve sairenin yasak edildiğini yazdığı 1583-1584 yılından sonra 1586 da Keşmir fethedilince hutbenin orada Ekberin adına okunmuş olması da gösterir ki alenen camilerde namaz kılınmaya devam ediliyordu.

Fikrimizce ne Badavunlu ve Cezvitler ne de diğer müverrihler sarahatan yalan irtikâp etmemişlerdir. Her iki tarafın yazılarında hakikat vardır, fakat başka başka vakalara aittir.

Sarayın içinde yaşayan ve orada olan biten ve söylenenleri bilen ve duyan Badavunlu ve Cezvitler bizzat hazır bulunmadıkları ve muhtelif ve az çok mahrem toplantılarda konuşulanlardan öğrenebildiklerini kendi anlayış, görüş ve temayüllerine göre yazmışlardır. Bu toplantılarda İslâm taassubunun devleti bir taraftan hocaların tahakkümü altında bıraktığı, öbür taraftan Müslüman - Hindü ikiliğinin kaldırılmasını imkânsız kıldığı, namaz, oruç vesairenin birşey ifade etmediği ve bütün bunlara bir çare bulunması lâzımgeldiği ve Ekberin Hindistanda mevcut bütün dinlerin mürşitliğini ele alması ve belki de yeni bir din çıkarması icap ettiği ve bu sayede memlekette manevî birlik husule geleceği konuşulmuş ise, bunları bilvasıta yani zarurî azçok değişikliklerle duyan Badavunlunun Ekberle başka toplantıda bulunanların hepsinin kâfir olduklarına, İslâmiyeti ve onun emirlerini bırakacaklarına ve yasak edeceklerine ve yeni bir din çıkaracaklarına kani olması

ve bunu yazması ve alınan bütün tedbirleri bu bakımdan görmesi taii bir şeydir. O sıralarlarda sarayda namaz kılınmaz ve oruç tutulmaz olmuşsa Badavunlunun bunu umumî ve kat'i bir yasak zannını verecek surette yazmış olması da ruhi bakımdan mümkündür.

Papazlar için de vaziyet aynıdır. Ekberi hıristiyan yapamadıklarına kızan ve mektuplarında Muhammede ve hattâ bazan kendi taptıklarından başka birşeymiş gibi Allaha küfreden Cezvitlerin (Goldie S. 76, 78, 100) islâm dininin kaldırıldığına dair en ufak bir emare sezer gibi olunca buna inanmaları ve bunu samimi olarak merkezlerine yazmaları tabiidir.

Halbuki bu gibi toplantılarda konuşulan ve sarayda ve rica- lin bir kısmının mahfellerinde söylenen ve yapılan şeylerle filen karar altına alınıp bütün memlekete teşmil edilen şeyler arasında esaslı farkların bulunması hem tabii hem de zaruridir. Esasen «Lâilâhe İllâllâh, Ekberü-vekilüllâh» cümlesinin ve zeminpus denilen secdenin sırf mahremlere hasredilmesi de gösterir ki içerde söylenen ve yapılan şeyler dışardakilerin eşi değildir. Bunun diğ- er bir misali de yine Badavunluda görülür; meselâ Ekber kürsüde bizzat hutbe okur, müçtehitlerin üstünde olduğuna dair fetvalar çıkarttırırken bunlardan evvel ve sonra hususî toplantılarda bir çok dinî akidelere karşı teklifsizlik gösterildiğini aynı muharrir yazar, peygamberin mucizeleriyle alay, onun ezcümle Kureyş kervanlarını yağma etmesi ve ettirmesi, ihtiyarlığında 9 yaşında- ki Ayşeyi nikâh etmesi, arkadaşının beğendiği karısını boşattırıp kendi alması gibi birçok hareketleri tenkit ve Arapların çapulcu- luğu ile istihza edilmesi ayın gibi arapçaya mahsus addedilen harflerin yerine elif ve sair harflerin ikamesi kabilinden hare- ketler hep bu cümleden ve mahdut mahfellerde kalan söz ve hâ- diselerdir.

Az çok tabii görülmesi lâazımgelen bu cihetler yani hususî mahfellerde söylenen ve yapılan şeylerle umum hakkında alınan kararlar arasında farklar olduğu hatırdâ tutulmak üzere Ekberin dinî yeniliklerini gözden geçirelim :

İşe nasıl başlanıldığı cezvit misyonerlerinin raporlarına atfen yazılmış olan Cezvit Bartoli'nin «Padre Rodolfo Akuaviva'nın büyük Mogol nezdindeki vazifesi» adlı eserinde görülür. Yukardaki ihtirazi kaydı hatırlatarak papazın cümlelerini zikrediyoruz :

Ekber Kâbilden döndükten sonra tâbilerinin (yani valilerinin) sadakatlerine güvenememenin mucip olduğu korkudan ve Gücerat âsilerinin verdikleri endişeden kendini âzâde hissettiğinden, çok-

tandır tasarlamakta olduğu plânı açığa vurdu : Yeni bir din kurup onun başı olmak; bu din kısmen Muhammed'in Kur'anından, kısmen Brahmanların yazılarından ve bir dereceye kadar da işine geldiği miktarda Hristosun İncilinden alınmış parçalardan teşekkül edecekti.

«Bu maksatla büyük bir meclis topladı ve oraya ilim üstadları ile etrafındaki şehirlerin askeri komutanlarını çağırdı; yalnız Rödolfoyu istisna etti, zira onun böyle mukaddesata tecavüzü tazammun eden bir işte ancak muarız olması beklenilebilirdi ve bunun böyle olacağına dair lüzumundan fazla delil de vardı.

«Bütün bunları karşısına dizdikten sonra (Ekber) kurnaz ve hileli bir politika zihniyeti ile der ki: «Bir baş tarafından idare edilen bir imparatorluk üyelerinin birbirinden ayrı ve birbirine muhalif olması fena bir şeydir. (Ekber bununla Mogol memleketinde riayet olunan bir sürü (dinî) kanunlara işaret etmekte idi; bunların bazıları diğerlerinden sadece farklı değil, fakat onlara muhalifti; ve bundan şuraya vardı ki ne kadar din varsa o kadar birbirine muhalif hizip vardır.) «Binaenaleyh bütün bunları birleştirmeliyiz. Şu suretle ki hem hepsi bir olsunlar hem de o birin içinde hepsi bulunsun. Bu sayede her hangi bir dindeki iyi şeyleri kaybetmemek ve aynı zamanda diğerlerindeki daha iyi şeyleri kazanmak gibi büyük bir faydayı temin edebiliriz. Bu suretle Allaha ibadet, halka sükûnet ve devlete emniyet temin edilmiş olur. Şimdi hazır olanlar iyice düşünülmüş mütalâalarını bildirsinler, onların firkiplerini anlamadan tatbikata geçmiyeceğiz.»

«O (yâni Ekber) bu suretle söz söyledi, ve kraldan başka Allah ve onun iradesinden başka kanun bilmeyen ileri gelenler ve bilhassa komutanlar hep birden tek ağızdan cevap verdiler: «Evet, makam ve yüksek zekâsı dolayısıyla göke en yakın olan bütün devlet için Allah, âyin, adak, sır, kanun, merasim ve mükemmel bir din tesisi için her ne lâzımsa onları emretmelidir.»

«İş bu suretle kapatıldıktan sonra kral çok değerli bir ihtiyar olan şeyhlerinden birini bütün Mogol İmparatorluğunda tatbik edilecek olan şeriatın yakın bir zamanda saraydan bildirileceğini ve onu hepsinden üstün tutmağa ve her ne olursa olsun hürmetle kabule hazır olmaları lâzım geldiğini her tarafa ilâna memur etti.»

Devrin müslüman müverrihleri arasında bu meclisten böyle sarahatle bahsedeni olmamıştır, ve Ebul-Fadl'ın bundan hiç bahsetmeyişine bakılırsa bu toplantı veya toplantıların esas itibarıyla gizli tutulmak istenildiği anlaşılmaktadır.

Ancak Badavunlu meclisten dolayisile bahseder (S. 323) ve der ki:

«Devletin dininin değiştirilmesi için toplanan bir mecliste Raca Dagvan Das (Ekberin kayın biraderidir) der ki: «Hinduların da Müslümanların da fena dinleri olduğunu kabule hazırım, fakat bize yeni dinin ne olduğunu ve nelere inan edilmesi lâzım geldiğini söyleyin ki ben de ona inanayım». Padişah biraz düşündü ve Raca nezdinde ısrardan vazgeçti. Fakat mübeccel dinimiz ahkâmının değiştirilmesine devam edildi ve bu tarih «İhdası bid'at» sözü ile tesbit edildi (hicri 990)».

Bu suretle Badavunlu yeni bir din kurmak için yapılan toplantıyı teyid etmekte fakat verdiği tafsilâttan bu işte bütün ileri gelenler arasında ittifak olmadığı anlaşılmaktadır.

Bundan başka tarih olarak verdiği «İhdası Bid'at» sözü de gösteriyor ki tatbikatta İslâm dininin terki ve yeni bir din çıkarılması cihetine gidilmemiş ve yalnız İslâm dininde bid'atlar yani yenilikler yapılmak istenilmiş ve halk bunu böyle anlamıştır.

Az yukarda Kutbüttin ve Şahbaz Hanların Ekberin bid'atlarına nasıl muarız olduklarını yine Badavunlu'da gördük, Aynı müverrihin naklettiği şu vak'a da dikkate değer: Ekber Şarkta Bihar ve havalisine vali olarak yeni tayin ettiği Hindu Man Singe bir gece yeni din veya yol ve müritlik meselesini açar, o da cevaben der ki (S. 375):

Eğer müritlik hayatını fedaya hazırlığı tazammun ediyorsa ben zaten başımı koltuğuma aldım; başka delile ne hacet var? Fakat eğer bunun başka mânası varsa! ve inana taallük ediyorsa ben her halde bir Hinduyum; eğer emrederseniz Müslüman olurum. Fakat bu iki dinden başka din tanımıyorum». Badavunlu devamden derki: «Bu noktada mesele durdu, Padişah ondan başka sual sormadı ve onu Bengale (yani vilâyetine) gönderdi».

Burada Ekberin yeniliklerini yaymak için zor kullanmadığına mükerreren şahit olmaktayız. Bunu Badavunlu sarahaten itiraf eder ve der ki (S. 323):

Padişah kani idi ki kendisine bir yol gösterici sıfatile itimat edilmesi işi, zaman ve iyi düşünce meselesidir ve bu yolda kılınc kullanmaya lüzum yoktur. Eğer o iddiasını ortaya atar ve bid'atlarını çıkarırken biraz para sarfetseydi saray mensuplarının en büyük kısmını ve halktan daha pek fazlasını şeytanî ağına düşürürdü.

Badavunlu'nun (Tevhidi İlâhi) namile ortaya çıkardığını söylediği bu yeni dinin ne olduğu hakkında ne kendi eserinde

ne de başka bir yerde sarahat yoktur. Ekber'in sözleri arasında dahi bir din çıkardığına dair işaret yoktur, ancak şu sözü ile «Her kim ki hulûsu kalbi ile veyahut içinin bütün safiyetile bizim âyiniimizi kabul ederse maddeten ve mânânen yürek isteklerine nail olacaktır» yeni bir din değil sadece yeni bazı âyin ihdas ettiğinden bahsetmektedir.

Âyini Ekberide bu mesele ile alâkadar iki bahis vardır; biri «Âyini Rehnumunî» yani yol göstericilik âyini adını taşıyan yetmiş yedinci fasıl olup orada bazı nazariyeler serdedilmekle iktifa olunmakta ve muharrir ömrü vefa ederse Ekberin beşeriyeti nasıl talim ettiği ve ne gibi mucizeler gösterdiği hakkında ayrıca bir eser yazacağını söylemektedir; fakat böyle bir eser ortada yoktur. Aynı kitabın «Âyini Şebaruzii Efseri Hidiy» başlığını taşıyan ve Ekberin gece ve gündüzünü nasıl geçirdiğini anlatan yetmiş ikinci faslında bazı âyinler tarif edilmekle iktifa olunmaktadır.

Bunlar da gösteriyor ki Ekber evvelce söylediğimiz gibi alenen yeni bir din kurmak iddiasile ortaya atılmak istememiştir. Esasen onun maksadı Hindistanda mevcut dinlere yeni bir din ekleyerek tefrikayı çoğaltmak değil, bilâkis herkesi kendi mürşitliği altında aynı yolda toplamak oluşuna göre, alenen tuttuğu yolun mutavassıt bir yol olmasının daha makul olacağı anlaşılır.

Ekberin kendisini tenkit eden Turan Hükümdarı Abdullah Han Özbeğe yeni din çıkardığı iddia edilen tarihten dört ve namaz, oruç ve haccı yasak ettiği iddia edilen tarihten iki yıl sonra, 1586 da verdiği şu cevap dahi bu söylediklerimizi teyit eder :

«Allah için dediler ki bir oğlu oldu (hıristiyanlara taş)

«Peygamber için bazıları dediler ki sihir yapıcıdır

«Ne Allah, ne peygamber insanların iftirasından kurtulabildi.

«Ben nasıl kurtulabilirdim».

Birkaç yıl önce namaz, oruç ve haccı yasak eden ve alenen islâmı terkle yeni din çıkararak bir adamın böyle bir cevap vermesi imkânı yoktur.

Ekberin müslümanlığı resmen reddettiğine dair Avrupalı müverrihler tarafından delil olarak ileri sürülen aşağıdaki söz hiç te bu mânâyı ifade etmez; söz şudur (A. E. C. II S. 231): «Pek çok kişileri zorla dinimize soktuk ve bu işi müslümanlığa hizmet sanıyorduk. Vukufumuz çoğaldıkça pek mahzun olduk; kendimiz Müslüman olmadan başkasını ona tâbi etmek lâıyk değildi, zorla

gasbedilen (bir vicdan) dindar olmaz». Pek kolaylıkla anlaşılır ki buradaki «kendimiz Müslüman olmadan» tâbirinden maksat hakiki müslümanlıktır, ve Ekber mükerreren tenkit ettiği riyakârlara bir kere daha taş atmaktadır. Bir maksadı da Hinduları bazı tazyiklerden kurtarıp onları kazanmaktadır.

İslâmı resmen reddetmek meselesini bırakır ve mevzuu Ekber müslüman mıydı, değil miydi? meselesine getirirsek bunun ehemmiyeti siyasal olmaktan çıkar ve mânevî ve şahsî olur. Çalgıyı bile haram gören Vahhabiye, hemen her şeyi helâl gören Bektaşîye ve hattâ Ağa Hanı kâinatın müşâhhas hayatı bile addeden, Muhammedi gölgede bırakan Ağa Hana adetâ tapan İsmailîye de Müslüman denir. İş bu raddeyi bulduktan sonra münakaşa fuzulîdir.

Bütün bu muhakemelere binaen Ekberin yaptıklarını yeni bir din çıkarmak kabilinden addetmiyeceğiz ve kendi iddiası veçhile bunların bir yol göstermekten ibaret olduklarını kabul ederek bu bapta mevcut malûmatı inceliyeceğiz.

Ebul Fadi'nın demin bahsettiğimiz Rehnumunî başlığı altında ileri sürdüğü felsefenin hulâsası şudur :

Allahın tensibile insanların çoğu kendi yaptıklarını beğenip başkalarının yaptıklarını ayıplar ve bazıları da diğerlerine fenalık etmekle zevk alır. Buna mukabil bazıları da vardır ki dünyaların nîgehbanlığını (yani gözeticiliğini) kendi rahatına tercih eder. Bu suretle muhtelif insan kütleleri kendilerini kendi uyku ve ruyalarile eğlendirirler; arasına biri kendi âdet ve hulyalarını bırakıp taklit perdesini yırtar ve doğruyu görür. Fakat ilim ışığı her evi aydınlatamaz ve her yürek söz dinlemeyi bilmez, ve eğer biri bu derece yüksek bir bilgiye irişirse korkudan susar, zira şayet duyduklarını açığa vuracak olursa kötü mayalılar onu rezil eder, kâfirlik ve bid'atla lekeler ve belki de öldürürler. Fakat Âdem oğullarının talîi yüzünden hakka tapma zamanı gelince bir hükümdar bu yüksek payeyi haiz olarak zuhur eder ve manevî cihanın önderliğini üzerine alır. Münecimler Ekberin bu hasletini onun doğumundanberi keşfetmiş idilerse de o bir zamanlar bu hasletini örttü, fakat Allahın istediğinin önüne kim geçebilir?... O da hidayet işini ele aldı, müritlerinin çoğu (Bu kelimeyi bilindiği için kullanıyorum yoksa Ebul-Fadi Ahlâsı Pişkân yani karşısındaki halis kimseler gibi tâbirler kullanmaktadır) onun bakışındaki ışıktan ve nefsindeki kudsiyetten bir tek gün içinde dertlerine öyle çare buldular ki başka ruhanî önderlerden kırk günde bulamazlar, Yogi (Hindû aziz ve keşişleri), Siura (Cena mezhebi mensupları)

kalender, hakim, sofi gibi dünyayı bırakmış her çeşit adamlar, ve asker, tüccar, rençber gibi dünya için çalışanlardan bir sürü insanın günbegün bilgi ve anlayış gözleri açıldı. Türk ve Tacık küçük ve büyük, âlim ve cahil her türlü halk nezirler yapıp huzura çıkmakta ve muratlarına ermektedirler. Birçoğu da uzaklık vesaire dolayısıyla uzaktan nezirler yapıp dua ile vakit geçirmektedirler, ve Ekber vilâyetlerin tanzimîni ve memleketlerin zaptı ve avda eğlenmek için yola çıkarsa hiçbir kasaba şehir ve köy bulunmaz ki oradan sürü ile insanlar gelip nezirlerini takdim etmesinler. Ondandilenen şeyler işte muvaffakiyet, sağlık, bir oğlundoğması, dostların buluşması, uzun ömür, servetin artması, mevkiin yükselmesi vesair şeylerdir. Hakikati bilen o herkese münasip cevap vermekte ve dertlere deva bulmaktadır. Bir gün geçmez ki birçok kimseler kâse ile su getirip onun huzuruna takdim ile nefes etmesini dilemesinler. O ki gökteki sırları bilir, eğer ümit işaretleri görürse suyu alır güneşe tutar ve ona nefes eder. Keza çaresiz addedilen birçok hastalar onun nefesi ile iyi olmuşlardır.»

Bu felsefe yeni bir dinin esaslarını kurmaktan ziyade dini mürşitliği mucip sebeplerini zikretmekte ve hemen her din mensubunun peşinden gidebileceği bir mürşit, bir şeyh veya bir pirin peyda olduğunu bildirmektedir. Ona atfedilen kerametler insanî akıl ve mantığa pek uygun olmamakla beraber halk üzerinde tesir yapmak için yazılmıştır. 16 ıncı asırda bulunulduğu ve 19 uncu asrın ilk yarısına kadar Fransız krallarının bu kabil mucize yapmak iddiasında buldukları unutulmamalıdır.

Şimdi doğrudan doğruya Ekberin sözlerini alarak onun yolunu anlamağa çalışacağız.

Onun bütün dinlere karşı daima kullandığı tenkit silâhı dinlerin insan akıl ve mantığına uygun olmaları lüzumu üzerine kurulmuştur. Aşağıdaki sözler bunu gösterir ve umumiyetle her büyük din kendi inanlarının akıl ve mantığa uygun olduklarını iddia ettiği için buna kimse alenen olsun itiraz edemez. Ekberin sözleri şunlardı (C. II. S. 229):

«Âdem oğlunun büyüklüğü akıl cevheriledir. Lâyık budur ki daima onun pasını temizlemekle meşgul olsun ve aklın emirlerine itaat etsin.

«İnsan kendi aklının mürididir, akılı parlak ise kendisi mürşittir veya kendisinden daha akıllı birinin emirlerine uyarak akıl zahiresi biriktiriyorsa yine hâdi kendisidir.

Ekber aynı zamanda anlamadan körü körüne takliden inani şiddetle tenkit ve bununla alay eder. Dört sünnî mezhep mensuplarına «Ehli taklit» denildiği için bu cihet ülemaya tariz vesilesidir. Aşağıdaki sözler bunu gösterir.

«Akıl ile çalışmanın fazileti ve taklidin kötülüğü öyle parlak bir hakikattir ki delile ihtiyaç yok. Eğer taklit iyi bir şey olsaydı peygamberler kendi babalarına uyarlardı».

«Ahmak taklitperestlerin bir kısmı menkulâtı (eski zaman sözlerini) makulât ile bir addediyorlar ve bu menkulâtı ezeli ve ebedi kanun zannediyorlar».

«Bir çiftçide Allaha ermek derdi hasıl oldu. Piri onun öküzü sevdiğini anlayınca kendisini bir ahırda çileye oturttu ve öküzü daima tahayyül gözlerinin önünde tutmasını emretti. Böylece bir müddet geçtikten sonra çiftçiyi imtihan etmek için dışarı çağırdı. Çiftçi öküzün hayali içinde boğulmuş bulunduğu için kendini boynuzlu zannetti ve cevaben dedi ki: boynuzlarım benim buradan çıkmama mâni oluyor. Piri onun bu derece mahviyetini görünce onu derece derece ilerletti».

«Peygamberler ümmi idiler. Bari onlara uyanların biri de kendi oğlunu onlar gibi ümmî bıraksa».

Bu son söz taklitçi ülemanın samimiyetsizliğine taşır.

Ekber mutlak ve tam kadir, eşsiz ve rakipsiz, insanlardan itaat ve sevgi isteyen yaratıcı bir Allah esasını kabul etmektedir. Bu yoldaki sözlerinden bazılarını zikrederim:

«Mahlûkun yaratıcısı ile öyle bir bağılılığı vardır ki takrire sığmaz».

«Her şeyin kendinden ayrılmaz bir hususiyeti vardır. Gönül de bir şeye bağlanmaya mecburdur; kendisini birisine bağlar ve sevinç ve kederinin esasını onun üzerine kurar, fakat kim ki taliinin yardımile yüreğini her alâkadan kesmeğe muvaffak olursa izahı ve idrâki muhal olan yaratıcının sevgisine vukuf kesbetmiş olur ve anlar ki bütün mahlûkatın hayatı ve vücudu onun hayatının cüzleridir».

«Mahlûkatın hayatı ve vücudu o mahsus rabitanın neticesidir. Her kim bunu idrâke muvaffak olmuşsa büyük rütbelere nail olmuştur».

«Her kim ki bu kudsi rabita ve intisaba merbut bulunmayı âdet edinmisse hiç bir iş ve güç kendisini bu rabitadan uzaklaştırılmaz».

Bunları Müslümanlar kabul edebilecekleri gibi umumî seyir itibarile hemen bütün Hindû mezhepleri de kabul ederler; hattâ bunlarda bir çok Hindû felsefesi mekteplerinin pek esaslı surette hülâsa edilmiş fikirleri vardır.

Ekberin: «Halkın iyi ve kötü, hayır ve şer dediği vaziyetler inayeti ilâhiyenin cilveleridir, bunun aksi kendilerindendir». Sözü iradeyi külliye ve cüz'îye meselesini nasıl halletmiş olduğunu gösterir. Bazı sözleri şeytani kötülük kaynağı bir kudret olarak kabul etmediğini gösterir.

Ekberin şu iki sözü :

«Herkes kendi fikir ve anlayışına göre mahiyeti bilinmez Allaha bir isim takmış, fakat nişanı olmıyanın ismi nerede».

«Her dinin mebbeinde birkaç harikulâde vakalar olmazsa yürekler ona bağlanmaz, fakat ancak tek bir din hak dini olabilir» esas amaç ve düşüncelerini ifade etmek itibarile dikkate değer.

İnanlardan âyinlere geçerse şunları görürüz. Ebul - Fadlın Âyini Ekberi'sinde Ekberin nasıl vaktini geçirdiğine ait bahisten hülâsaten çıkan mâna şudur :

Ekber hiç vaktini zayi etmez ve her hareketi yüksek düşüncelerinin bereketi neticesi olarak ibadettir ve daima ruhanî muhasebesiyle meşguldür; fakat bunu bilhassa şu anlarda yapar: Sabahleyin güneş ışığını dağıtmaya başlarken, öğle vakti güneş bütün parlaklığı içinde iken, akşam güneş kaybolurken ve gece yarısı güneş tekrar yükselmeye başlarken. Velinimetini tazim etmek herkesin borcudur, nice feyizler ve nimetler veren bu nurlar nurunu tazim de borçtur; Ekber ateşi tazim ve çırağı (yani lâmba ışığını) büyük tutmaktadır, zira onlar da büyük nurun parçalarıdır. O taklitçilerin kendisini güneşe ve ateşe tapmakla ittiham edişlerine güler.

*Bu âyini izah için Ekberin güneşe ait şu üç sözünü zikredeceğiz: «Yükseklerde bulunan güneşin padişahlar üzerinde mahsus inayeti vardır; bunun içindir ki onu tazim ediyorlar ve bunu Allahın ibadeti diye yapıyorlar. Kısa görüşler türlü türlü vesveselere düşüyorlar.

«Halk bir menfaat ümidile menfaat bekledikleri kara yürekli adamları tazim ve tekrim ediyor ve görüş yokluğundan bu nur pınarını tazim etmekten geri kalıyor.»

«Üstelikte buna ihtiram edene tan ve taz dilini uzatıyorlar; eğer bu gibilerin akli bir felâkete uğramamışsa surei Veşşemsi neden unutuyorlar?»

Burada Müslüman ve Hindûları bir âyinde birleştirmek amacı güdülmektedir. Güneş Hindû dininde pek eskidenberi takdis edilen bir mabuttur. Veda'lar yani en eski Hindû din kitapları bunun hakkında dualarla doludur; güneşin müşahhas timsali olan Vişnu adındaki matbu ise en büyük mabutlardan biridir ve bazı Hindû mezheplerince her şeyin üstünde Allah makamında telâkki ediliyor.

Vedaların en eski ve mukaddesi addolunan Rig - Veda da (dua 22 beyit 16-18) şunlar vardır.

16 — İlâhlar! bize karşı mülâyim olunuz; Vişnu'nun atladığı (veya, dev adımı ile aştığı) yerden dahi.

Dünyanın yedi mıntakasından

17 — Bütün bu dünya boyunca Vişnu atladı, üç kere ayağını topunun (yani mecmuunun) üzerine koydu.

İzi üzerinde toz topladı.

18 — Koruyucu Vişnu, kimseyi aldatmaz üç adım attı, ondan sonra yüksek emirlerini tesbit etti.

Birçok müfessirler bir sürü istihalelerle Hindû mabutları arasında mütemadiyen daha büyük mevki alan Vişnu'nun bu beyitlerde mevzuubah olan üç atlayış veya adımının güneşin doğuş, öğle vakti, zevalde bulunuş ve batışına işaret olunduğunu iddia ederler.

Şimdi Ekberin mevzuubahs ettiği Kur'anın Veşşems suresine geçelim. Baş kısmının tercümesi şudur:

«Güneş ve güneşin ışığına ve ışığın parladığı öğle vaktine ve ışıktaki ve gelmekte güneşe tâbi olan aya ve güneşi aşikâr kıldığı zaman gündüze ve güneşi örttüğü zaman geceye ve gökü kuran, yer yüzünü döşeyen, insanları tam olarak yaratan Allaha yemin ederim ki».

Öyle anlaşılıyor ki, Ekber ve onun müslüman ve hindu ülemesinden olan müşavirleri her iki dinin mukaddes kitaplarınca hususî bir ehemmiyet atfedilmiş olan güneşin doğuş, kuşluk ve batış zamanlarını bir âyin mevzuu yapmağa uygun bulmuşlar; bu da iki din salikleri için yukardaki inan esasları gibi birleşilebilecek veya fazla ihtilâf edilmeyecek bir nokta addedilmiştir. Gece yarısı âyini de yenilik olsun diye konulmuş bir ilâveye benziyor.

Bütün bunlar güneşin çok, pek çok eski zamanlardan beri insanlar üzerinde yapagelmiş olduğu manevî tesirleri gösterir ve dolayısıyla güneş - dil teorisinin ne kadar eski ve derin kökleri bulunduğu delildir.

Cennet, cehennem yani ölümden sonra mükâfat ve ceza mefhumu hakkında bir sarahat yoktur. Ekber'in evvelce de zikretmiş olduğumuz:

«Her kim ki hulûsi kalp ile veyahut içinin bütün safiyetiyle bizim âyinimizi kabul ederse maddeten ve manen yürek isteklerine nail olacaktır» sözü gösteriyor ki bütün düşünceler bu dünyaya aittir; Cezvit misyonerlerinin Ekber'in ölümden sonra bedenin dirilişine inanmadığını yazmaları (Goldie S. 73) bunu teyit eder; mamafî istenilirse «maddeten ve manen yürek istekleri» tâbiri ahrete de şamildir diye tefsir edilebilir ve bu suretle o yoldaki ümit kapıları açık tutulmuş addolunabilir. İslâm dininde pek esaslı mevkii olan ve Hindu dininde bir çok şekillere giren bir mefhum bu suretle istenildiği takdirde istenilen tarafa çekilebilecek tarzda yarı meskût geçilmiş demektir.

Hindu dininde pek mühim mevkii bulunan fakat islâm dininde sarîh surette yeri olmıyan tenasüh faraziyesini Ekber kat'î surette kendine mal etmemekle beraber yukarıda gördüğümüz gibi bunun mümkün olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Ekber her iki dinde peygamber, evliya, aziz ve saireden pek az, o da dolayısıyla bahsetmektedir. Buna mukabil kendi mürşit ve önderliği hususunda son derece sarîhtir ve mutlak inkiyat istemektedir; şu sözü: «Kulluğun birinci basamağı felâket ve musibet ânında yüzünü ekşitmemekdir ve bunu hekimin verdiği acı ilâç gibi güler yüzle içmelidir» ne istediğini gösterir. Kendine sadakatin: mal, can, namus ve dinin fedasını tazammun ettiğini evvelce görmüştük. Şu sözü: «Eğer ki maddî ve manevî saadeti Ulu Tanrının ibadet ve itaatına hasretmişler, fakat evlâtların saadeti babalarının rızasını almaktadır» da gösterir ki onun indinde babaların yani hakikatte önderin rızasını almak Allahın rızasını almak kadar ve belki de daha mühimdir.

Bu böyle olduktan sonra Ekber'in sözleri arasında pirlîğe ve mürşitliğe ait olanlarının çok kuvvetli olması, aynı iddiada bulunan diğer kimseleri şiddetle tenkit etmesi ve onlarla kendi arasında mevcut veya kendince mefruz farkları tebaruz ettirmeye çalışması tabiidir. Onun bu babta altı sözünü zikredeceğiz:

«Pirlik, derdi teşhis edip ilâcını hazırlamaktadır. Yoksa çene saçlarını (yani sakalı) uzatmak, hırkaya yama vurmak ve yahut basma kalıp sözlerle sohbet etmek değildir.»

«Rehnumuni yol göstermektir, mürit toplamak değildir.»

«Mürit yapmak kula yaratıcısını anlatmaktır, müridi kendine hizmetçi yapmak değildir.»

«Acaip bu ki yok göstermek iddiasile otururlar ve eşkıyalık etmeğe kalkışırılar.»

«Erlik halk ile kaynaşarak kötülükten sakınarak yaşamaktır, köşeye çekilip ense yapmak değildir.»

«Eğer ki yalnız ilim ve aklı kemalin sermayesi demişlerse de ilim ve akıl fiil ile omuz omuza yürümezse hayat kemal bulmaz, belki nadanlıktan da aşığı kalır.»

«Muvaffakiyet Allahın yardımına ve Allaha varmak için kemal sahibi bir kılavuza bağlıdır. Pek çok adamların istidat ve cevheri buna nail olmağdıkları için çürüyüp gidiyor.»

Keza şu sözü: «Keşke ilim tahsili ve kitap yazmak için büyük akıl ve irfan sahiplerinden maada başkasına izin vermeselerdi, taki her alçak keyfine göre uydurma destanlar yazmasaydı ve her kısa görüşlü ahmak olur olmaz şeylerle kitapları doldurmasaydı.»

Bu hususlarda ne kadar kıskanç olduğunu gösterir.

Ekberin bu önderlik hakkındaki sözleri dahi bütün dinlerdeki şeyh, pir, müşit gibi şahsiyetlerin reddedemeyecekleri sözlerdir.

Şimdi Ekber'in müridi olmak için müracaat edenlerin kabul tarzına geçelim. Daha evvel bahsettiğimiz «âyini rehnumuni» faslından şu hülâsayı yapıyoruz:

Her tayfadan binlerce ve binlerce talip olmasına rağmen Ekber birini kabul için güçlük göstermektedir, fakat çok ısrar eden bir talipte samimiyet görürse bir pazar günü güneşin en yüksekte olduğu anda talip başlığı elinde olarak Ekber'in önünde diz çöker ve alnını onun ayağı üzerine koyar; bu hal namzedin bir çok fenalıkların kökü olan her türlü gurur ve hodgâmlığı bir tarafa bıraktığının ve kalbini Ekber'e takdim ettiğinin ve cavidane (ebedi) hayat kazanmak için ondan bilgi dilediğinin lisanı hal ile ifadesidir.

Allahın o büyüğü, (yani Ekber) elini uzatıp onu yerden kaldırı ve başlığını başına koyar. Bunun mânası halis niyet sahibi birini varlık gibi görünen yokluktan sahici varlığa yükselttiğinin ifadesidir. Bundan sonra Ekber ona (Şastı Hası) verir bunun üzerinden

ismi âzam ve tılsımı akdes olan «Allahuekber» sözü nakşedilmiştir. Bunun telkin ettiği mâna: «Saf şast ve saf bakış hiç yanılmaz» dır. (Şastın bir çok mânası vardır, bunlardan ancak ikisi buraya uyar, biri halka ve öteki ok atarken kullanılan yüksüktür).

İki mürit birbirlerine rast geldikleri vakit biri «Allahuekber» ve öteki de «Celle Celâlehu» der. Âyini Ekberîye göre bundan maksad, müritlerin Allahı daima hatırlarında tutmaları ve dillerinin onun methine alıştırmalarıdır.

Bu usul, bilhassa Ekber'in tam adının Mehmet Celâlettin Ekber, olması dolayısıyla Ekber'in kendine Allah dedirttiği iddiasının sebebi olmuştur.

Badavunlu kendi yazdığı veçhile «Tevhidi ilâhî» dinine girmek için müracaat tarzından bir örnek göstermektedir (S. 314):

«On, on iki yıl sonra (1592-1594 yılları) iş o raddeyi buldu ki Tahta valisi Mirza Cani gibi melunlar ve diğer mürtedler şu tarzda müracaatta bulunur oldular: «Ben ki filânın oğlu filânım, istiyerek ve samimî bir temayül neticesi olarak babalarımın gördüğüm ve duyduğum İslâm dinini tamamen ve kâmilan red ve terk ediyorum ve Ekber Şahın «dini ilâhisine» giriyorum ve mutlak bağlılığın dört derecesini yani mal, can, namus ve dinimi feda etmeği kabul ediyorum».

Badavunlu ilâveten der ki: «Cehennem için en iyi pasaport teşkil eden bu cümleler yeni dininin müctehidine (yani Ebul-Fadl'a) verilir ve yükselme ve itimat kaynağı olurdu.»

Bu müracaat tarzı şimdiye kadar gördüklerimizle tezat teşkil etmektedir; binaenaleyh bunu umumî bir kaide gibi değil bazı gayretlilerin yaranız ümidiyle gayretleri eseri telâkki etmek icab eder; zaten muharririn yazış tarzı da bunu gösteriyor.

Badavunluya göre bu dinî yeniliklerden az sonra bir takım Brahmanlar Ekberin Vişnu'nun, Rana ve Krişna gibi bir Avatar'ı olduğunu ilân ederler (S. 336). Filhakika en büyük üç Hindu mabudundan biri olan bu mabudun devir devir yer yüzüne insan şeklinde gelip doğru yolu kaybeden beşeriyete onu göstermekte olduğu iddia olunur. Bu vakayı dört yıl önce Ekberî müctehitlerden üstün ilân eden fetvanın mukabili addetmelidir. Hinduların da onun dinî mürşitliğini kabul etmelerini kolaylaştırmak için yapılmış olmalıdır.

Kısmen de propaganda maksadiyle olacak ve o sıralarda Ebul-Fadl'ın adamlarının idaresinde olmak üzere pek kalabalık kütleleri besleyecek aş evleri açılır.

Artık o devirde Ekber devlet işlerine tamamiyle hâkim olduğu için esas meşgalesi bu dinî inkılâptır; bu itibarla Badavunlunun Ekberin dinî kudretini esas ve dünyevî kudretini tâli addettiği hakkındaki yazısına (S. 350) inanılabilir.

Ekberin yeniliklerinin inan ve âyine ait kısımlarını şöyle hü-lâsa edebiliriz:

A — Mutlak kudret sahibi bir Allah vardır.

B — Güneş dünyanın velinimetidir ve onun hakkında muayyen saatlerde hususî âyin yapılmalıdır.

C — Ekber zamanın maddî ve mânevi önderidir.

Bunlar yeni bir din ortaya atmak mahiyetinde olmamakla beraber hakikatte dinî bir inkılâptı, zira güdülen gaye o âna kadar birbirine düşman gözüyle bakan ve birbirini hakir gören birçok din mensuplarına ve bilhassa onların ileri gelenlerine zıt farzolanın inanlarının esasda pek farklı olmadığını anlatarak onları birbirine yaklaştırmaktı. Ekber aynı zamanda bunları müşterek duygular besliyerek ve birbirlerini severek veya hiç olmazsa birbirleriyle anlaşarak yan yana yaşamağa alıştırılmaktaydı.

Ekberin şu sözü belki Hindistandaki muhtelif unsurların vaziyetine işaretir.

«Bir evde bulunan kedi, serçe v.s. hayvanlar arasında iştirak vardır. Fakat yanlış bir fikre hizmet ettikleri için her biri bunu kendi has evi zanneder.»

Zamanla herkese müsavi muamele eden bir idare altında muhtelif unsurlar birbirlerine ısınacak ve birlik hasıl olacaktı. Bu itibarla Ekberin teşebbüsü şayet halefleri onu devam ettirecek akıl ve kabiliyette olsaydılar, Kebir ve Baba Nanak gibi bir çok mürşitlerin teşebbüslerinden büsbütün başka mahiyet ve şumuldadır.

Şimdiye kadar anlattıklarımız Ekber'in mânevi alandaki inkılâpkâr faaliyetini teşkil eder; onun hayatile meşgul olmuş olan hemen bütün müverrihler bilhassa hatta sadece bu cihetle meşgul olmuş ve bu hususa ehemmiyet vermişlerdir. Fikrimizce onun bundan sonra kanunî sahadaki inkılâpkâr teşebbüsleri daha çok mühimdir. Medenî hayatın dinî kanunlarla tanzim edilmesi âdet olduğu bir devirde Ekber bu esası bırakıp Hindistandaki hemen bütün dinlerin bir çok hükümlerine mugayir ve bütün tebası için, dinleri ne olursa olsun, seyyanen tatbik edilecek bir çok kanunlar çıkarır ve inan ve âyin sahasında husule getirmeğe çalıştığı birlik ve yakınlığı sosyal yaşayışta da husule getirmeğe kalkışır.

Bu yeniliklerinin başlıcalarını sayacağız :

A — Bir kadından fazla alınması yasak edilir ve ancak çocuk olmadığı takdirde istisna edilir. Badavunlunun dediği gibi (S. 367) kaide bir erkek bir kadındır.

Müslümanların nikâhla dört ve mut'a denilen muvakkat nikâhla istedikleri kadar ve Hinduların da keza istedikleri kadar kadın almakta serbest oldukları bir memlekette bunun ifade ettiği değişiklik kolay anlaşılır.

Âyini Ekberinin, sarayın harem dairesinden bahseden «Âyini Şebistanı İkbâl» adlı 15 inci faslında birkaç kadın almanın birçok mahzuru olduğu yazılmakta, fakat Ekberin mütefik kazanmak, aleyhinde ittifakları güçleştirmek gibi siyasal sebeplerle bunu yaptığı ilâve edilmektedir.

B — 4 üncü derecede akrabalar yani kardeş çocukları arasında evlenmeler yasak edilir ve herkesin mümkün merteye kendine uzak ailelerden kız alması terviç edilir; Ekber'in bu yolda birçok tavsiyesi vardır. Bununla iki maksat güdülmektedir, birincisi ailelerin kaynaşması ve ikincisi bilhassa Hinduların Kast denilen sosyal teşkilât içinde evlenip tereddide maruz kalmaktan kurtulmalarıdır. Müslümanların dahi kısmen Hinduları görerek ve kısmen de ufak bir ekalliyet teşkil ettikleri için gittikçe yakınlarıyla evlenmeyi âdet edindikleri görülmekteydi. Binaenaleyh Ekber bu suretle halkın tereddisini mucip olan bir âdetle mücadeleye girişmiş bulunuyordu.

C — Erkeklerin 16 ve kızların 14 yaşından evvel evlenmeleri yasak edilir ve evlenme için yalnız ana ve babanın değil güvey ve gelinin de rızası şart koşulur. Bu yaşlar belki bize erken görünebilir, fakat bu kanunlar sıcak bir memleket ahalisine ve çocuklarını daha beşikte nişanlıyan insanlara tatbik edilecekti. Hatta Hindular kız çocuklarını hemen doğar doğmaz bir erkeğe verir ve nazari kocası kendisi daha çocukken dahi ölse onu dul addeder ve yakarlardı.

D — Çocuk doğurmak yaşını geçmiş kadınların evlenmeleri yasak edilmiştir.

E — Dul kadınların istedikleri takdirde tekrar evlenmelerine müsaade edilmiştir. Bu cihet Hindulara aittir, zira onlar dul kadınları ölmüş kocalarıyla beraber yakmakta ve şayet yakılmasa dahi tekrar evlenmelerini şiddetle yasak etmektedirler.

F — Dul Hindu kadınlarının yakılması meselesile Ekber esash surette uğraşmıştır ve öyle anlaşılıyor ki Hindu cemaati tarafından

şiddetli bir mukavemet görmüştür. Bu baptaki yazılardan kat'i hüküm çıkarmak güç olmakla beraber vardığımız netice şudur:

Genç yaşında bir dul kadının, yani nazari surette dul kalmış kız çocuklarının yakılması kat'iyen yasak edilmiştir ve şayet alâkadarlar buna itiraz ederlerse yani çocuğu yakmakta ısrar ederlerse bir Hindunun onu derhal nikâh edip kurtarması için tedbir alınması emrolunmuştur. (Bad. S. 367). Bu ve diğer emirlerin çoğu 1587-88 yıllarında çıkmıştır. Dul kadınların yakılması yasağı Hindular arasında çok gürültüyü mucip olmuş olmalıdır ki bir iki yıl sonra büyük yaşta olan dulların ölmüş kocalarıyla beraber istekleriyle yakılmalarına müsamaha edilmesi, fakat zorla yakılmalarının men'i için bir emir daha çıkar.

G — Evlenmelere ait kanunların esbabı mucibesi arasında sağlığa ait sebepler de ileri sürülmektedir. Bu kanunların tatbikine ve lâzım gelen tahkikatın icrasına memur olanlara Âyini Ekberi de aynen «Toy Beyi» denilmektedir. (Âyini Kethudayi bahsı C. II. S. 201).

H — İnek etinin yenmesinin yasağından evelce bahsettik.

Sağlığa ait sebepler ileri sürülerek umumiyetle et yenmesi dahi tahdit edilir ve kasaplık, hayvan öldürülmesinin yasak olduğu bazı günler tesbit edilir, hatta Ekberin doğmuş olduğu bütün ay müddetince hayvan öldürülmesi yasak edilir. Bu, eti haram eden birçok Hindu mezheplerine hürmet maksadile yapılmakta idise de, Hindistan gibi sıcak bir memlakette az et yemenin vücut için çok faydeli olduğu da şüphesizdir.

İ — Bütün halkın müştereken tes'it edebileceği ve dolayısıyla muhtelif din mensuplarının toplanmalarına vesile teşkil edeceği için Ekber'in cülûsu, nevrüz v. s. gibi günlerin şenliklerine muhtelif dinlerin bayram şenliklerinden fazla ehemmiyet verilmiştir.

Muhtelif dinlere mensup kütlelerin keza toplanmalarına yakından temas etmelerine ve tanışmalarına vesile verir diye fil, kaplan v. s. gibi hayvanların büyük meydanlarda umum halk huzurunda dövüşmelerine Ekberce ehemmiyet verilmiş ve bu bapta bir çok tertibat alınmıştır. (A. E. C. I. S. 164).

J — Takvimi ilâhi adıyla Ekberin cülûsu yılından başlıyan ve hicri takvim gibi ay ile değil güneşle ayar edilen yeni bir takvim çıkarılır; genel yortu günleri muhtelif dini takvimlere göre değil, bu takvime göre tespit olunur.

K — Faizle borç para verilmesine müsaade edilir ve devlet hazinesi dahi faizle ödünç para vermeğe başlar.

L — Eğlence ve kumar evlerinin devletin murakabesi altında açılmasına müsaade edilir.

M — Hekimlerin izniyle şarap içilmesine müsaade edilir ve devletçe şarap satmak için dükkân açılır ve bu tedbir yavaş yavaş hekim raporu almadan dahi şarap içilmesine yol açar, fakat içtikten sonra sokaklarda hâdise çıkaranlar ağır cezalandırılırlar.

N — Herkesin beğendiği dine girmesine ve her din mensuplarının istedikleri gibi ibadet evi yapmalarına izin verilir.

O — Maarif işleri hakkında Âyini Ekberide «Âyini Âmuzeş» adını taşıyan bir fasıl vardır (C. II. S. 201). Bunda ilme verilen ehemmiyet ve çocukların çabuk ilerlemeleri için tatbik edilen yeni usuller anlatıldıktan sonra öğretilen bilgiler sıra ile sayılmaktadır. Bu sıra şöyledir: Ahlâk, Hesap, Siyak (Kitabet olacak), felâhat yani zirai bilgi, mesahat yani ölçüler, hendese, nücüm yani heyet bilgisi, remil (bu o zamanın ziyniyeti icabıdır), tedbiri menzil yani ekonomi, siyaseti meden yani devlet idaresine yarıyan siyasal ve medenî bilgiler, tıp, mantık, tabii, riyazî, ilâhî yani dinî bilgi, tarih. Bunlardan başka Hindi ulûmunun da öğretildiği yazılır.

Bu ders sırasının terkinde hem ehemmiyet hem de zorluğa dikkat edilmişe benziyor; meselâ ahlâkın önce gelmesi ona verilen ehemmiyettendir, Ekber'in ahlâkın ilimden ve her şeyden evvel geldiğine dair birçok sözleri bunu gösterir, ondan sonra daha ziyade güçlük sırası takip edilmişe benziyor.

Badavunluda (S. 375) Ulûmu arabiye'nin (şer'i ilimler olacak) yerine heyet, riyaziye, tıp ve felsefe gibi kendisinin müstehziyane tâbirine göre hakikaten faydalı bilgilerin okutturulması için emir verildiği kaydı vardır.

Burada maksat Ekberin inkılâpçı işlerini anlatmak olduğundan, siyasal ve askerî işleri üzerinde fazla durmıyacağım. Evvelce fethettiğini söylediğim yerlerden başka şimalde Keşmiri, şimali garbide Sind, Belücistan ve Kandihar'ı, şarkta Orisayi, Dekkan'ın, şimali garbisinde Handeş (Han memleketi demektir), Berar ve kısmen de Ahmetnagar memleketlerini fetheder; ve daha evvel söylediğimiz gibi Hindistanın dörtte üçüne hâkim olur.

* * *

Ekberin işlerine genel bir bakış atarsak onun yaşadığı zamana göre çok ileri fikir ve siyasa sahibi olduğunu görürüz. Ondan az evvel islâm âlemindeki Yavuz Selim ve Şah İsmailin sünni

ve şii, hıristiyan âlemindeki katolik ve protestan mukatelelerini bırakıp ta Ekberin sağlığındaki hâdiseleri almakla iktifa edersek şunları müşahede ederiz :

Ekberin çocukluğunda İngiltere Kralı sekizinci Hanri kendi tesis ettiği inan dışında bulunan herkesi idam ettirirdi, katolikler hain diye asılır veya başları kesilir, protestanlar mürted diye diri diri yakılırlardı; on beş yılda elli bin kişi mahkûm olmuştu.

İspanyada Ekberin hükümdarlığı esnasında ikinci Filip bir tek protestan kalmayıncaya kadar hepsini diri diri yaktırır; aynı Kral Felemenkte üç ayda erkekleri diri diri yakmak ve kadınları diri diri gömmek üzere 1800 protestanı idam ettirir; aynı ülkede İspanyol ordusunun muhasara ettiği Harlem şehri açlıktan teslim olunca 15000 e balığ olan bütün ahali soğuk kanlılıkla öldürülür (1573); keza aynı kralın ordusu Fransada Dullans şehrini mukavemetsiz işgal eder ve orada 4000 protestanı öldürür (1595).

Fransada Sent-Bartelemi katliamı denilen vak'ada Fransız Kralı 9 uncu Şarl'ın : «Öldürün fakat hepsini öldürün, ta ki bunu yüzüme vuracak kimse kalmasın» şeklindeki emri ve anasının entrikaları üzerine üç günde en aşağı tahminlere göre 8000 protestan öldürülür.

Bu gibi misallerin sonu gelmez.

İşte Ekber böyle bir âlem içinde «Sulhü Kül» siyasasını ortaya atmış, bunun nazariyesini yapmış ve onu o günkü Avrupaya yakın büyüklükte bir imparatorluk içinde tatbik etmişti. Onun fikir ve felsefesinin eşinin Avrupada maruf şahsiyetler tarafından ifadesini görmek için takriben bir asır beklemek icap edecektir. Kanaatimizce Ekberin felsefesine en ziyade yaklaşan Garbın ilk maruf filozofu İngiliz Loktur. Bu zat dinî işlerde dahi akıl ve mantık haricinde bir şeye inanmamak düsturunu esas tutmaktadır; hakiki din denilen resmî dini kabul etmiyenlere karşı hakimlerin hafif dahi olsa ceza tatbik etmeleri aleyhinde şiddetle bulunmaktadır [*] ve tıpkı bir asır evvel Ekberin söylediği gibi tazyikin bir dine karşı ancak zahiri inkıyadı mucip olabileceğini ve kat'iyen içten inan doğuramayacağını yazmaktadır. Aynı filozofun Allaha bağlanan ve onu seven bir kalbin ona nezredilmesinin hakiki ibadet ve bütün dinlerin hayatı olduğu hakkındaki sözü Ekberin iddialarının eşidir. [**]

[*] «Epistola de Tolerantia» yani dinî meselelerde tahammül ve müsamaha-haya dair mektup.— 1689 ile 1692 arasında neşredilmiş üç mektuptur.

[**] Works, C. VII S. 129 ve 131.

Çok mümkündür ki Lokun bu fikirleri sırf kendi düşünce ve yaşadığı muhitin tecrübelerinin mahsulü olsun; fakat keza mümkündür ki bu zat Ekberin fikirlerinden ve muazzam bir imparatorlukta tatbik ettiği siyasadan ilham almış olsun. Bunu bir ihtimal ve imkân olarak söylüyorum, zira Ekberle temas etmiş ve onun devrinde ve ondan az sonra Hindistanda bulunmuş bir çok hıristiyan misyonerin ve İngiliz ve Avrupalı elçi, murahhas, tüccar v. s. bir çok zatın yazı ve raporları mevcuttu veya neşredilmişti; ve Avrupanın haliyle Ekberin Hindistana temin ettiği ruhi serbesti arasındaki âzim tezadın bir çok mütefekkirler üzerinde tesir yapmamış olması imkânsızdır.

Şurası da hatırdâ tutulmalıdır ki: Ekber zamanında Hindistan Avrupadan çok zengin ve bazı hususlarda ileriydi ve Avrupalılar üzerine büyüklük ve zenginlik tesiri yapıyordu. Ekber zamanında oraya gitmiş olan İngiliz Fiç'in (Fitch) şu fıkrası bunu gösterir [*]:

«Agra ve Fetihpurun (yani Ekberin eski ve yeni payitahtlarının) her biri Londradan daha çok büyük ve gayet kalabalık iki pek büyük şehirdir. Agra ile Fetihpur arasında 12 mil mesafe vardır (Hakikatte 12 kos yani takriben 35 km. vardır) ve bütün yol yiyecek v.s. şeylerle dolu bir çarşı halindedir, bunlar o derece boldur ki insan kendini bir şehirde sanır ve kalabalık o kadar çoktur ki insan kendini bir çarşıda sanır.»

* *

Ekber «Sulhü Kül» siyasasiyle ve felsefi düşünceleriyle çok iftihar ederdi ve bu hususta çok kıskançtı. Şu sözü bunu gösterir:

«İnayeti ilâhiyenin bir tecellisidir ki büyük akıl ve idrak sahibi bir vezir elimize geçmedi, zira bizim bu mânevî bilgilerimizi ondan bileceklerdi.»

Zımnın olsun keramet taslama gibi zamanı ve cahil tabakayı gözetmek mecburiyetinden doğan hususlar bir tarafa bırakılırsa, şunu kabul etmek lâzımdır ki Ekber Hindistanda dinler meselesinin hal suretini ilk ve tam olarak bulmuştur ve 3 1/2 asır geçtiği halde bugün ve ihtimal daha çok zamanlar yarın için dahi ana çizgileri itibariyle bu meselenin hal sureti onun bulmuş olduğu gibidir ve öyle kalacaktır.

Türklük için yazık olan şudur ki Ekber gibi bir şahsiyet Türklük evsafını muhafaza eden Türklerin pek az miktarda buldukları yerde zuhur etmiştir. 16 ncı asır gibi dünya için bir

[*] Smith S. 395 ten nakil.

dönüm noktası olan bir devirde, Türklüğün elinde pek âzîm vesa-
itin bulunduğu bir sırada babalarından gelme an'anevî usulleri az
veya çok mükemmel bir surette tatbikle ömür geçirmiş şahsiyetler
yerine Osmanlı ülkesinde veya Türkistanda bugünün ve yarının
meselesi ne olduğunu, milleti yeni bir yol üzerine sevk etmek lâ-
zım gelip gelmediğini esaslı surette inceliyecek ve münasip çare
ve yolu bulacak bir şahsiyet çıkmış olsaydı, Türk tarihi son iki
asır zarfında bu kadar elim safhalar geçirmezdi.

Ekberin ölümünden sonra eserinin büyük bir kısmının ortadan
kalkmış olmasını onun yaşamış olduğu muhitin icaplarına ve ora-
da Türklük evsafını muhafaza eden Türklerin pek az oluşuna
atfetmelidir.

* * *

Aşağıdaki fıkrayı o devirdeki üç büyük Türk devletinin biri-
birlerini nasıl telâkkı ettiklerini göstermesi itibariyle zikrediyorum:
İran Şahı Abbasın Ekbere bir elçi ile gönderdiği şu rubai der-
barda elçi tarafından okunur.

Rumî (yani Osmanlı) suvarileriyle, atlariyle ve piyadesiyle
nazlanıyor,
Zengi (Habeş) mızrağıyla okuyla ve hançeriyle nazlanıyor
Hindî altın dolu hazineleriyle nazlanıyor
Fakat Abbas Haydarın zülfikariyle nazlanıyor.

Şiir bitince Ekber Ebul -Fadl'ın kardeşi Feyzinin yüzüne bakar
ve Feyzi hemen ayağa kalkıp irticalen bu rübayii okur:
Deniz incisiyle, felek de yıldızlarıyla nazlanıyor
Cennet ise selsebil ve kevseriyle nazlanıyor
Abbas yalnız Haydarın zülfikariyle nazlanıyor.
Halbuki iki varlık ta Ekberin temiz adıyla nazlanıyor.

Kısaltmalar

- E — Ekbername. (Ebul -Fadl Allamî). Farsca metin.
A. E. -- Ayini Ekberî (Ebul -Fadl Allamî) Farsca metin.
Badavunlu — Abdülkadir İbni Mülüşah Elbadavunî. Müntaha-
büttevarih, Cilt II. Lowe. İngilizce tercemesi.
Goldie — Francis Goldie First Christian Mission to the Great
Mogul.
Maclagan — The Jesuite and the Great Mogul.

VARŞOVADA, TARSUSTAN GELME BRONZDAN BİR BOĞA HEYKELCİĞİ

Stefan Przeworski

Varşova Üniversitesi doçentlerinden

Kilikyada bulunan eski eserlere karşı en son zamanlarda gösterilen canlı alâka, beni Tarsus (İçel Vilâyeti) dan gelme olduğu buradaki tüccarların ifadesine göre muhtemel olan bronzdan küçük bir Boğa heykelini (Şekil 1) tanıtmaya sevketmektedir. Bu heykelcik 1933 yılında Varşova Devlet Arkeoloji müzesi tarafından satın alınmış ve müzenin defterlerine 845 numara ile kaydolunmuştur. Heykelciğin fotoğraflarını, ve hakkında neşriyat yapmak hususunda nazikâne müsaadeyi müzenin direktörü Doçent Dr. Roman Jakimowicz'e borçluyum. Kendisine burada da en samimî teşekkürlerimi sunarım.

Heykelciğin buutları şunlardır: Uzunluk 5 sm., yükseklik 3 sm., boynuzlar arasındaki dış mesafe 2,5 sm.; heykelcik pek az tahrip olmuş bir vaziyettedir: Sol ön bacağı ve sağ arka bacağı birer parçası kırıktır; bundan maada, alın beneğinin takma parçası, daha ileride izah edileceği veçhile, düşmüştür. Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelme buna benzer küçük boğa tasvirleri malûmdur. Bunlar arasında şu buluntuları zikrederim: Manisa Vilâyetinde, Bozdağ civarından, (Kopenhag, Antiksamlingen) [1], Ankara civarından (Paris, Luvr Müzesi) [2], Hattusas şehri sahasından (Layden, Asiroloji koleksiyonu) [3], ve Kayseri Vilâyetinde, Evrekten (Paris, Luvr Müzesi) [4], gelen parçalar. Bunlara Kembriç'te "Corpus Christi College,,de bulunan ve 1880 yılına doğru Kanadalı Misyoner Mac Curdy tarafından Maraştan getirilmiş olan, henüz

[1] Przeworski, Eurasia Septentrionalis Antiqua X, 1936, 119. Fig. 36.

[2] Perrot-Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité IV, 1884, 763, Fig. 369.

[3] Böhl, Festschrift für M. v. Oppenheim 1933, 10, Tf. I. 3-4 Bittel, Die Kleinfunde von Boğazköy (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient - Gesellschaft 60) 1937, 4f., Tf. I, 2a-b.

[4] Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 155, Tf. XXV, 9.

haklarında neşriyat yapılmamış bronzdan üç heykelcik (Şekil 2-4) ilâve olunabilir. Bunların fotoğrafları ve neşir müsaadesi için Kembriç'te Profesör Ellis H. Minns'e teşekkür borçluyum. Suriye ve Filistin dahi bu neviden bir takım bronz tasvirler vermiştir [5]. Neşrolunmuş parçaların tam bir listesini burada vermek zaittir. Mukayese malzemesi olarak yalnız Worcester Art Museum, Worcester, Massachusetts, U. S. A. da bulunan iki bronzdan boğayı (Şekil 5 - 6) zikrederim; bunlar Bay Eustache de Lorey tarafından toplanmış bir «şimalî Suriye eski eserleri Koleksiyonu» na ait olup buradaki resimleri, müze direktörlüğü tarafından lütfen bana verilmiş olan fotoğraflardan yapılmıştır.

Üslûp ve kronoloji bakımından bu bronzlar tam manâsile gayri mütecanis bir grup teşkil ediyorlar. Bu keyfiyet parçaların doğru bir sıraya konmasını çok güçleştirmektedir. Bazıları oldukça kaba, bazıları da nisbeten yüksek bir sanat işçiliğine bürhandır. Bunların birkaç tanesi Eti devrine aittir; fakat içlerinde Elenist-Roma devrine ait pek muahhar buluntular da yok değildir. Ekseriyetle buluntuların nereden geldiği doğru olarak kestirilemediğinden ve binaenaleyh zamanları kat'i olarak tayin olunamadığından, araştırmaların daha ileri götürülmesi hususunda pek verimli olmamaktadırlar. Eger Varşovadaki bronz tasvirciğin monümantal heykeltraşının anıtlarını hatırlatan ve zaman tayinini mümkün kılan şu cihetleri olmamış olsaydı, bu son söylediklerimiz ona da teşmil olunabilirdi: Yüksek, vasat derecede kalın bacaklar üzerinde, kısa, oldukça narin bir gövde ve kısa bir kuyruk. Tırnaklar kuvvetli bir şekilde tasvir olunmuştur; tenasüli uzuvlar yoktur. Gövdenin ve başın modölesi iyidir. Açık olan ağız, burun delikleri ve boynuzların arasındaki saç tutamı seçik bir surette gösterilmiştir. Kulaklar yoktur; beyzi olan gözler küçük çukurlar teşkil etmektedir; fakat bu çukurlar, içlerine birer göz parçası konacak surette yapılmamıştır. Göz bebekleri, tıpkı Zincirinin dış kapılarındaki boğa tasvirlerinde (Berlin, Önasya bölümü, No. 2656; İstanbul Âsariatika Müzeleri, No. 7709) [7] olduğu gibi, plâstik birer çerçeve tarzında muhaddeptir. Fakat Zincirli boğalarında başa başka bir şekil verilmiştir; bunlarda bilhassa gözler, Varşovadaki boğa'da

[5] Meselâ. Ronzevalle, *Mélanges de la Faculté Orientale* IV, 1910, Tf. VIII f., Schumacher, *Mitteilungen des Deutschen Palästina-Vereins* V, 1899, 54 'e müracaat

[6] L. D., *Bulletin of the Worcester Art Museum* XXV, 1933, 68f.

[7] Luschan, *Ausgrabungen in Sendschirli III* (*Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen* XIII) 1902, 227, Fig. 131, Tf. XLVb; 226, Fig. 129, Tf. XLIVa.

olduğu gibi mail değil, ufkidir. Bunlar arasında başka bir uygunluk da boynuzların şeklinde müşahede olunabilir, öyle ki, her iki taraftaki boğaların aynı cinsten oldukları söylenebilir. Bununla beraber, Tarsustan gelen bronzdan heykelcik, Zincirlinin boğa kabartmalarından çok daha muvaffakiyetli yapılmıştır. Canlı varlıkların tasvirinde, monümental heykeltraşi eserlerinin küçük sanat eserlerinden geri kalması, eski şark sanatında sıklıkla müşahede edilen bir vâkiadır.

Bu nokta göz önünde tutulunca, Tarsus boğasının, Anadolu - Şimali Suriye sınır mıntakasının Eti sonu sanatına mensup olduğunu kabulde müşkilât kalmaz. Eserin tarihi olarak Milâttan evvel 1000 yılı civarını alırsak herhalde hata etmiş olmayacağız.

Bir az evvel zikrolunduğu gibi, Tarsustan gelen bronz boğanın alnında üç köşeli küçük bir çukur vardır; evvelce bunun içinde açık renk taştan olması muhtemel olan takma bir parça bulunuyordu. Hayvanın alnındaki beneği renkli kakmalarla tasvir etmek âdetinin menşei pek eski an'anelerdedir. Elimizde Filistinde Tel - Essultan (Jericho) da bulunmuş, Milâttan evvel 1900 yılı civarına ait, 4,75 sm yüksekliğinde fildişinden bir küçük kafa bulunuyor (Şekil 7) [8]. Bunun altında da evvelce mevcut kakması düşmüş bulunan üç köşeli bir çukur görülüyor. Hâfir haklı olarak bunda Mezopotamya san'at işçiliğinden öğrenilmiş bir şeyi görmüştür. Hakikaten, dört köşeli Tell Asmar mâbedinin [9] ilk dinastik devre ait küçük buluntuları arasında taştan bir boğa gövdesinin ön kısmı bulunmaktadır. Bu parça belki bir tahttan bakiye kalmıştır. Boğanın takma gözleri olduğu gibi, alnındaki benek, açık renk ve yine kakma olan bir müselles ile gösterilmiştir. Tell Agrap da bulunmuş, daha eski Cemdet - Nasr devrine ait olan boğa şeklinde sedeften bir amület'in (Şekil 8) [10] alnında, ortasında takma parçanın tesbitine mahsus bir delik bulunan çizilmiş bir müselles vardır.

Sert maddeden (sedef, taş, bronz) yapılmış boğa plâstiklerinde, alın beneği renkli takmalarla gösterilmiştir. Halbuki pişmiş topraktan yapılmış tasvirlerde bu benek ya çizgi motifleri yahut boya ile yapılmıştır. Bu tekniklerin her ikisi Anadolu da mevcuttur. Evveleminde Boğazköyde bulunmuş, muahhar Eti

[8] Garstang, *Annals of Archaeology and Anthropology* XIX, 1932, Tf. XXa.

[9] Frankfort, *Oriental Institute Discoveries in Iraq, 1933/34* (Oriental Institute Communications, N. 19) 1935, 25, Fig. 26.

[10] Frankfort, *Illustrated London News*, Nr. 5142 6. santeşrin 1937, Fig. 4.

devrine ait boğa başını zikredelim (Şekil 9) [11]; bunun altında çizgi ile tersim olunmuş ve iğne ile yapılmış, noktalarla doldurulmuş bir müselles vardır. Aynı kazı yerine ait başka boğa kafalarında da [12] alnın üzerinde bir müselles işaret edilmiş yahut çizilmiş, ve müsellesin içi çizgi motifleri ile doldurulmuştur. Ve nihayet, Alışar Hüyük II den çıkma iki Boğa kafasını bu münasebetle zikretmeliyiz [13]; pişmiş topraktan Eti ritonlarına ait olan bu kafalarda aln beneği aynı tarzda tersim olunmaktadır. Bunların bir tanesinde müsellesin altında ayrıca merkez noktası ile birlikte çizilmiş ve eğri çizgilerle muhat bir daire vardır ki, bu dairenin güneş sembolü olarak tefsiri icap eder.

Aln beneği boya ile gösterilen pişmiş topraktan boğalara daha az rastlanmaz. Alışar Hüyük II de [14] çıkmış gayet güzel küçük bir Boga kafası vardır. Bunun alnındaki müsellesin içinde iki muvazi kahve rengi çizgi bulunur. Hisarlıkta bulunmuş olan pişmiş topraktan bir boğa tasvirinin Milâttan önce ikinci bin yılın üçüncü çeyreğine aidiyeti muhtemeldir. (Berlin Kablettarih ve İik tarih Devlet Müzesi) [15], Alnında, iki gözün arasında, «kürevi müselles» adı verilen büyük bir şekil vardır ki bu, hakikatte aln beneğinin tasvirinden başka bir şey değildir. İzmir Vilâyetinde Buruncuk (Larissa) da bulunmuş olan büyük bir kabın boğa «protome»'u, «muahhar hendesi» (Spätgeometrisch) olarak tavsif olunmuştur [16]. Bunda aln, aşağı doğru sarkan ve içinde daha küçük bir müselles bulunan bir müselles ile tezyin olunmuştur. Alışar Hüyük V te bulunmuş olan bir boğa kafası vardır ki bu, pişmiş topraktan bir kabın parçasıdır [17]. Bunun kızıl kahve rengi sathı üzerinde üç köşeli bir saha ayrılmıştır; sahanın içine noktalarla doldurulmuş bir müselles resmolunmuştur.

Toplanmış olan buluntulara istinaden, Milâttan önce 3000 yılı ile 600 yılı arasındaki Önyasya küçük boğa plâstiklerinin aln

[11] Bittel, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 72, 1933, 31, Fig. 14.

[12] Bittel, Die Kleinfunde von Boğazköy, 18, Fig. 7, Tf. 11, 20

[13] H. H. von der Osten, Discoveries in Anatolia 1930-31 (Oriental Institute Communications, No. 14) 1933, 48, Fig. 46 ve R. Oğuz Arık, Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi I, 1933, 48, Fig. 37.

[14] E. F. Schmidt, The Alishar Höyük. Seasons of 1928 and 1929. Part I (Oriental Institute Publications XIX) 1932, 136, Fig. 171.

[15] V. Müller, Prähistorische Zeitschrift XIX, 1928, 328, Fig. 6.

[16] Crome, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts XLIX, 1934, Anzeiger 405, Fig. 42.

[17] E. F. Schmidt, The Alishar Höyük. Season of 1928 and 1929. Part II. (Oriental Institute Publications XX) 1933, 62, Fig. 84, b 2594.

beneğinin bir dereceye kadar mütemadî bir tasvirini yapmağa imkân vardır. Eski Mezopotamya sanatında, bu hususta takma parçalar tercih olunduğunu görüyoruz; bu, mahallî sanat zevkine ve oranın küçük sanat ananelerine tamamen uyan bir keyfiyettir. Biliyoruz ki Mezopotamyada kelebek, ekseriya açık renk kakmalarla tasvir olunurdu; bu hususta müfit bir misal, Musul civarında bulunmuş olan, gümüşten takma parçalı bir bakır boğa heykelciğidir. (Paris, Luvr müzesi [18]. Tel Essultan'da bulunan fil dişinden küçük kafa ile Tarsusta bulunan bronz heykelcik, bu tekniğin şarkî Akdeniz sahasında temadisini isbat eder.

Alın benekli boğa tasvirleri hemen Mısırın Apis'ini hatırlatmakta olduklarından, Önasyada boğa tanrılarının bu tarzda tasavvur edildikleri tahmini akla gelmektedir. Bu noktanın tesbiti, en aşağı Milâttan önce üçüncü bin yılın ortasındanberi boğaya tapıldığına dair vesikalar ihtiva eden Anadolu için bilhassa ehemmiyetlidir. Zira Alacahüyük mezarlarındaki boğa plâstikli sehparların Apisle herhangi bir münasebeti olması icap eder, ki bunun meydana çıkarılması istikbalin ilmine düşen bir vazifedir. Mevcut buluntu malzemesi, alın beneğinin müstakil boğa plâstiklerine inhisar etmeyip Boğa şekilli ritonlarla, yine boğa şekilli kapşaplarında mevcut olduğunu gösteriyor. Bu sonuncularda belki dini kaplar bahis mevzuudur. Maamafih, alın benekli boğa tasvirleri yanında beneği olmyanlarına da aynı kesretle - hem Anadolu hem diğer Önasya memleketlerinde - rasgelinmektedir. Küçük boğa plâstiklerinin dini mâna ve ehemmiyeti henüz tamamen izah edilmiş değildir. İnsan bunların evlerde teşhir olunduğunu farzetmeğe meyil ediyor; zira Seris ve Hurrîs adlı mukaddes Boğalar, Hava Tanrısı nezdinde şefaathî sıfatıyla çok perestîş olunurdu. Kapadokya pişmiş toprak levhaları (Milâttan önce 20 inci asır) üzerinde görülen yuvarlak mühür izleri [20] ve Alacahüyükte çıkan Eti devrinden kalma [Milâttan önce 13 üncü asır] bir duvar kabartması [21] sayesinde, Anadolu'da, içinde kaide (Sokl) li boğa tasvirleri bulunan dolaplar bulunduğunu bildiğimizden, bu keyfiyet muhtemeldir.

[18] Heuzey, Catalogue des Antiquités chaldéennes 1902, 324ff. . Nr. 173.

[19] Götze, Kleinasien (Handbuch der Altertumswissenschaft III, I, III, 1) 1933, 133.

[20] Moortgat, Die bildende Kunst des Alten Orients und die Bergvölker 1932, Tf. III. 2.

[21] Götze, yukarıki eser, Fig. 9; Anadolu'da Boğanın tapılmasını son zamanlarda Bittel yukarıki eserinde (16ff.) tetkik etmiştir.

Tarsus boğa bronzu, halitası dolayısıyla de ehemmiyetlidir. Varşovada Endüstri ve Ziraat Müzesi direktörü Prof. İng. Marian Kowalski tarafından yapılmış olan kimyevi tahlil şu neticeyi vermiştir :

Bakır	% 88,72
Kurşun	% 6,12
Kalay	% 3,56
Demir	% 1,10
Çinko	% 0,33

Burada kurşun derecesinin yüksekliği göze çarpmaktadır. Önasya dökmeçileri Milâttan önce 4 üncü bin yılın sonlarına doğru küçük plâstiklerin imalinde bakıra oldukça fazla miktarda kurşun ilâve ederlerdi; nitekim Uruk'ta Cemdet - Nasr devrine ait bir aslan tasviri % 9 nisbetinde kurşun [22], Lagaşta bulunmuş Bur Sin adını taşıyan bir Kanefor ise (Milâttan önce 2230-2222) % 76 bakır ve % 18,1 kurşun ihtiva etmektedir [23]. Orontes (Orta Suriye) de bulunmuş olup, Milâttan önce 2 inci bin yılın ikinci yarısına ait olduğu muhtemel bulunan bir muharip heykelciği % 92,65 bakır, % 3,90 kurşun ve % 3,44 kalaydan mürekkep bir halitadan dökülmüştür [24]. Son olarak Milâttan önce 7 inci asra ait Urartu şamdanının tahlil neticesini yazalım. Tahlil, bu sanat eserinin birbirinden ayrı dört yerinden alınmış provalarla yapılmıştır:

	Bakır	Kalay	Kurşun	Demir
Sehpa I	% 83,96	% 8,18	% 7,64	% 0,26
Sehpa II	% 83,76	% 8,20	% 7,70	% 0,28
Şekil I	% 85,00	% 5,30	% 8,30	% 0,70
Şekil II	% 85,14	% 5,87	% 8,45	% 0,80

[22] Heinrich, Die Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten von Uruk (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka I) 1936, 47.

[23] Heuzey, a. a. O., 313f., Nr. 163.

[24] Ménant, Revue archéologique 1895, I, 31ff.

Bütün hallerde, halitayı daha iyi eriyebilen ve akabilen, yani dökmeye daha uygun olan bir şekle sokmak maksadiyle, kurşunun bakıra münasip bir tarzda karıştırılması bahis mevzuudur. Halitanın bu vasıfları, küçük plâstiklerin imalinde ve o zamanki dökme usulünün tatbikinde kabartmanın bir çok inceliklerinin meydana çıkabilmesi için çok istenen vasıflardı. Belki, aynı zamanda bir takım estetik düşünceler de rol oynuyordu ve bununla, dökülecek objeye daha güzel bir renk vermek isteniyordu. Tasarruf düşünceleri her halde esas teşkil etmiyordu, zira ne zikrolunan bütün halitalarda mevcut olan kalayın ne de halitaların başlıca unsurunu teşkil eden bakırın yerine başka bir madeni ikame etmek bahis mevzuu idi. Bu nevi bir halita silâh, âlât ve edevat imalinde kullanılmazdı. Çünkü ilâve olunan kurşun, bronzu daha kırılır bir şekle sokar. Tarsustan gelme bronz boğa Anadoluda çok muahhar zamanlara kadar cari olmuş olan eski maden sanayii an'anelerinin bir bürhanıdır.

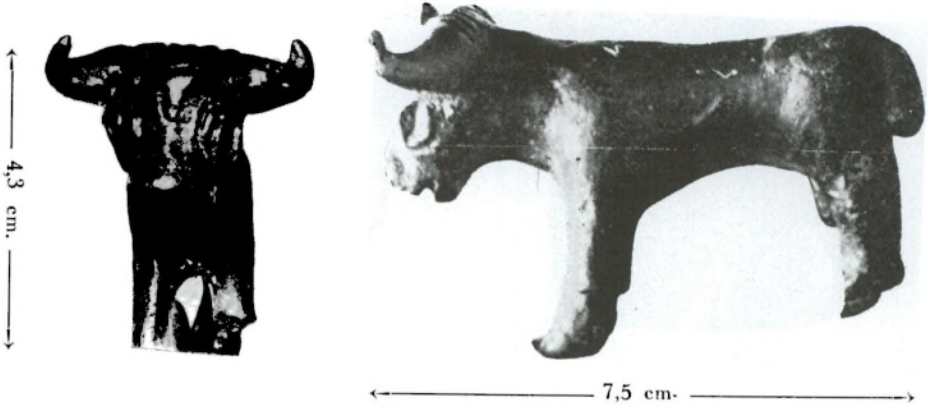
Eski sığır cinslerine ait muhtelif meseleler hakkında istişarede bulunmasıyla dahi beni teşekkür borçlu kılan Varşova Yüksek Ziraat Okulundan Dr. Stefan Blank - Weissberg'e nazaran, Tarsus boğasının *Bos primigenius* *Bos* olduğunu kabul etmek icap eder. Böyle olduğuna, kadesi kalın ve öne ve yukarıya doğru bükülmüş olan boynuzlar işaret etmektedir. Bu boğa cinsi, Eti kabartmalarında oldukça sık tasvir edilmektedir. Ayrıca bir araştırmayı lüzumlu kılan Anadolunun eski sığır cinsleri meselesinin tafsilâtına girişmeden, burada şu kadarına işaret edelim ki: Anadolu küçük plâstikleri başka sığır cinslerini de tasvir etmektedir. Hörgüçlü sığırı (*Zébu*, *Bos indicus*) Maraşta bulunmuş olan iki heykelcikten biliyoruz. (şekil 3 — 4) Bizon ise (*Bos bonasus*), Van civarında Toprakkalede bulunan (Londra, Britiş Muzeum) [26] ve Milâttan önce VII inci asra ait olan güzel bir bronz tasvir, aynı zamanda Kayseri civarına ait bir bronz kafa (Paris, Luvr müzesi) [27] ile temsil olunmaktadır. Son parça, Hellenistik-Roma devrine ait olsa gerektir; Solinus'tan intikal eden bir bilgiye göre (40,10-11), Bizon bu devirde, Manisa vilâyetinde Bozdağ (Tmolos) ta daha yaşıyordu.

[25] Busch, Zeitschrift für angewandte Chemie XXVII, 1914, Aufsatzteil 512; buluntunun resmi, L. Curtius tarafından Münchener Jahrbuch für bildende Kunst VIII, 1913, 2, Fig. 1 ile Antike Kunst A, 1921, 248, Fig. 212 de çıkartılmıştır. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, 1931. -521' e de müracaat!

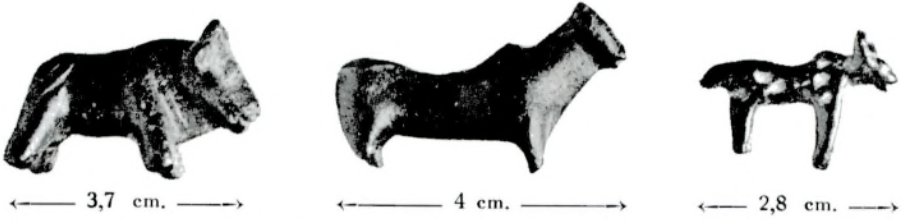
[26] Lehmann-Haupt, Encyclopaedia Britannica XXII, 1929, s. v. Urartu, Fig. 8.

[27] Chantre, a. a. o., 156, Tf. XXV, 8.

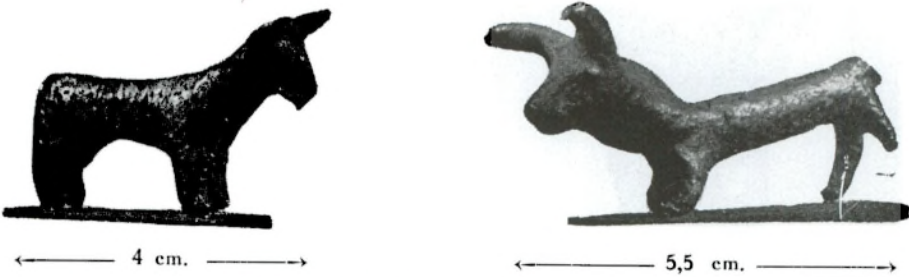

Şekil 1. — Bronz. — Tarsus (İçel Vilâyeti)
Varşova Devlet Arkeoloji Müzesinden. (3/2)
Şimdiye kadar neşrolunmamış.

Şekil 2 - 4 — Bronz. — Maraş.
Corpus Christi College, Kembriç(Cambridge)'den (2/3)
Şimdiye kadar neşrolunmamış

Şekil 5 - 6. - Bronz. — (Şimalî Suriye)
Worcester. Worcester Art Museum'den (1/1)
Şimdiye kadar neşrolunmamış

Şekil 7. — Fil dişi. — Tel Essultan (Jericho), Palestin. Annals of Anthropology and Archeology XIX (1/1)

Şekil 8. — Sedef. — Tel Ağrap, Irak Illustrated London News, Ho. 5142. 793 Fig. 4

Şekil 9. — Pişmiş toprak. — Boğazköy (Çorum Vilâyeti) Mitteilungen der Deutschen Orient - Gesellschaft'dan. — 72, 31, Fig 14

Şekil 10. — Kayseri havalisi, Luvre müzesi; fotoğrafı (1/1),

SELİM III'ÜN

VELİAHT İKEN FRANSA KRALI LÜİ XVI İLE MUHABERELERİ

Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILICĞLU

T. T. K. Üyesi, Balıkesir Sayfaları

I

Devlette askerî bir ıslahat yaparak günden güne büyüyüp tabii bir hasım vaziyetini alan Ruslara iyi bir darba vurmak istiyen Osmanlı hükümdarı Mustafa III, yıllarca bu arzuyu tahakkuk ettirmek için çalışmıştı; Fakat birinci arzusunu yani ıslahatı yerine getirmeden ve iyice hazırlanmadan evvel el altından Fransa'nın teşvikile kalkıştığı (1182 H. 1768 M.) Türk - Rus harbinde mağlûp olmuş selefleri Mahmud I ve Osman III zamanlarındanberi biriken ve kendi tarafından da bir o kadar daha iddihar edilmiş olan hazineyi tüketmiş ve büyük bir hırsla tahakkukunu istediği emellerinin hiçbirine muvaffak olamadan göçüp gitmişti!

Bu hükümdar zamanında Fransa ile münasebat iyi gitmiş ve iki tarafın siyaseti birbirine uygun düşmüştü; Rusların, Türklerin zararına olarak cenuba inmesinden ve bu suretle birinci derecedeki ticari faaliyetine halel gelmesinden ürken Fransa, Türkiyeyi askerî ıslahatla takviye etmek istemiş ve tabii hasım olarak önüne Avusturyadan başka bir de Rusya çıkan ve aynı zamanda ıslahat ihtiyacını duyan Türkiye de bunu kabul etmişti.

Fransa kralının bu arzusu (Baron dö Tot) isminde askerden yetişen bir diplomat ile tahakkuka başlamıştı [1]. Vazifesi, Türkiyeyi öğrenip Fransa kralını alakadar edecek malûmat vermektir; Dö Tot, topçunun ıslahı, İstanbul ve Çanakkale boğazının müda-

[1] Baron dö Tot (1755) de yeni Fransız sefiri (*Kont dö Verjen*) ile beraber İstanbula gelmişti.

faası ve Boğaziçi kalelerinin plânlarını tanzim ve inşalarına nezâret ve Haliçte Hasköy tophanesinde yeni top dökümhanesini ihdas vesair vazifelerle mükellefti; bu sâyede 1187 de [1773] sürat topçu kıtası teşekkül etti ve Fransadan da zabitler getirildi.

Oğlu Selim III ün iddia eylediğine göre, Mustafa III, Prusya ve İngiltere devletlerinin vaziyeti tehlikeli görüp mümanaat etmelerine rağmen [1] Fransızların teşvikine ve yardım edecekleri vaidlerine kanarak Rusyaya karşı harp açmış, muvaffak olamıyarak üstelik Kırımı elden kaçırmış ve Fransadan hiç bir yardım görmemişti.

Abdülhamid I in ilk zamanında faaliyeti durdurulan ıslahat bir müddet sonra Halil Hamid paşanın sadareti esnasında hümmalı bir surette devam etmiş ve bu faaliyet 1789 da hükümdar olan Selim III zamanında - birkaç senelik tevakkuf istisna edilecek olursa - olanca hızile temadi eylemişti.

Babasının, Fransız dostluğunu güttüğünü gören Selim III daha veliaht iken aynı suretle hareket eyliyerek Ruslardan, Türklerin intikamını almak için daha o zamandan Fransa kralı On altıncı Lüi'nin ittifakını veya yardımını temin eylemek istemişti.

Türkiyenin Fransaya karşı olan bu temayülünü pek fazla görenler [2] ve bundan dolayı bilhassa Selim III ü muâhaze edenler vardır; fakat zannımca bunda haksızdırlar; çünkü Türklerin asırlarca çarpışıkları Nemçe [Avusturya] nin yanında bir de büyük bir Rusyanın yer alması ve bunların icabında müttefikan Türkiye aleyhine hareket etmeleri bilhassa askeri ıslahata muhtaç olan Osmanlı devletini sarsmış ve korkutmuştu; bu hale karşı Türkiye birinci derecede lüzumlu olan askeri ıslahat için Fransadan başka nereye baş vurabilirdi? Prusya henüz teşekkül devresinde olup İngiltere ise denizci olduğundan Türkiye için, askeri teşkilâtı muntazam olan Fransadan başka müracaat edecek devlet var mıydı?

İşte bundan dolayı Selim III, tâ veliahtlığından itibaren vefatına kadar muhtelif tazyiklere rağmen babasının da devam ettiği Fransız dostluğuna sadık kalmıştır.

* * *

[1] Selimin, On altıncı Lüie gönderdiği mektuptan.

[2] On sekizinci asrın iptidasından başlayıp gündün güne artan ve bu suretle Fransızlara birçok menfaat temin eden (Türkiye - Fransa) dostluğu, Selim III zamanında Avrupadaki siyasi hâdiselerin de tesiri sebebiyle kuvvetli bir şekil almıştı.

Son zamanlarda Topkapı sarayı Arşivi tasnif olunurken orada Selim III ün daha veliâht iken Fransa kralı onaltıncı Lui ve Hariciye Nazırı ile mektuplaşmalarına dair bazı vesikalar çıkmıştı [1]. Bu vesikalar on altı tanedir; bunlardan ikisi Selim tarafından Fransa Kralı ile Başvekiline yollanmış ve diğer ikisi de cevap olarak Onaltıncı Lûi ile Hariciye Nazırı *Kont dö Monmoren* taraflarından gönderilmiştir. Diğer vesikalar ise Selimin mahremi olup Avrupaya gitmiş olan Safiye Sultan zâde İshak beyin ve İstanbulda Fransız sefiri *Şuvazöl Guffiye* ve Amedi Ebubekir Ratib Efendinin mektuplarından mürekkeptir

Bu vesikalar arasında Selimin Fransa Kralına ve Hariciye Nazırına gönderdiği 1200 Ramazan iptidası [1786] tarihli mektupların asılları yoktur; tabii bunlar Fransa Arşivinde bulunmaktadır; Lûi ile Hariciye Nazırından gelen mektupların da asılları olmayıp tercemeleri vardır; çünkü bunlar İstanbulda Fransız sefarethanesinde Türkçeye çevrilerek takdim edilmiş olduklarından asılları belki sefarethanede kalmış ve belki de Selimin cülûsundan sonra Saraya verilmiştir; fakat henüz elimizde olmadığından tercemele-rile mukabele kabil olamamaktadır.

Bu vesikalar bulunmadan evvel Selimin veliâht iken Fransa Kralı ile mektuplaştığını biliyorduk. Bu hususta Fransa Hariciye Nezareti arşivindeki vesikalarla bizi ilk defa tenvir eden esbak Paris sefiri Salih Münir [Paşa]dır. Muhterem Salih Münir Çorlulu-nun 1912 senesinde (*Louis XVI et le Sultan Selim III*) adile Fransanın (*Revue d'Histoire diplomatique*) isimli siyasi tarih mecmuasında neşrettiği bu kıymetli yazı, Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuasında sayın üstadımız Bay Halil Ethemin neşrettiği bibli-yoğrafik bir makale ile malûmumuz olmuştu [2].

Ben, bu makaleyi yazmak için Arşiv vesikalarını tetkik ederken eski vezirin kıymetli yazısından da istifade ettim; bu mühim makaleyi hayli aradım ise de İstanbulda bulduramadım; nihayet kendileri hususî kütüphanelerindeki nüshayı lutfettiler. Burada kendilerine teşekkürlerimi arzederim.

[1] Tasnif esnasında bulunan bu vesikaları, o sırada Tasnif Heyeti Reisi bulunan Bay Mümtaz görüp beni haberdar etti ve kıymetli arkadaşım (Bay Tahsin Öz) ün delâletile fotoğraflarını aldirdim : Her iki muhterem arkadaşıma teşekkür ederim.

[2] Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası Sene 5 Sayfa 62.

II

Abdülhamid I in şahsiyeti ve veliaht Selimin memleket hakkındaki düşüncesi ve saltanata geçmek hırsı:

(1774 m — 1187 h) da babası Mustafa III vefat ettiği zaman Selim, on üç yaşında idi. Amcası Abdülhamid I in saltanatu zamanında kendisinden daha evvelki osmanlı veliaht ve şehzadelerine nisbetle epi serbest bırakılmıştı. Abdülhamid I tab'an halim ve ahlâkı iyi bir hükümdar olduğundan kardeşinin oğluna biraz serbesti vermiş ve hattâ bu yüzden saltanatını elden kaçırmak tehlikesi bile geçirmişti. [1]

Selimin yaşı ilerledikçe bu müsait hayattan istifade etmek yolları açılmıştı; amcasının gösterdiği müsaadeyi sui istimale başladı; buna da sebep işlerin iyi gitmemesini iştmesi ve bilvasıta hariçle temas ederek malûmat alması idi.

Abdülhamid I memlekette ıslahat yapmağa taraftardı ve bunu bizzat kendisi istiyordu; bazı tarihlerle tarihçilerin zan ettikleri gibi köşeye çekilmiş, sırf ibadetle meşğul ve dünya ahvalinden haberi olmıyan bir hükümdar değildi; bilâkis on sekizinci asırda gelen osmanlı hükümdarları arasında Selim III istisna edilecek olursa devlet işleriyle en ziyade alâkadar olan ve hatta bunu teferrüata kadar takibeden bir devlet reisi idi; kendisine takdim edilen her arz teskeresi veya telhisi okuyarak kenarına mütaleasını yazar yahut herhangi bir iş hakkında veya tebdil gezerken gördüğü yolsuzluklara dair re'sen direktif verirdi; Arşiv [hazinei evrak] vesikaları arasında yazılarıyla en ziyade faaliyet gösteren ve işleri takipten usanmıyan bir hükümdar olarak görölmektedir; batıl itikatlara bağlı ve basit düşünceli sadrazamların bazı mütalâalarını gayet zarifane reddetmek ve sakim itikatları hakimâne tenkit eylemek âdeti idi.

Abdülhamid I bu güzel hallerile beraber enerjiden tamamen mahrum denecek derecede zayıf idi; tesir altında kalarak iyi başlamış olduğu işleri yoluna koyamıyordu; cahil Habeş ve Çerkes köle ve cariyeler arasında babası Ahmet III ün خلع hal'inden itibaren yarım asra yakın sıkı bir kafes hayatı geçiren Abdülhamid,

[1] Türkiyat mecmuasının beşinci numarasındaki (Halil Hamid paşa) isimli yazımıza müracaat.

hükümet ettiği müddetçe çok zaman kaptanı derya gazi Cezayerli Hasan paşanın nüfûz ve tesiri altında kalmıştır.

İşte Abdülhamidin böyle tesir altında kalarak başladığı işleri bozması bir kısım devlet ricali üzerinde fena tesir bırakıyordu; Gazi Hasan paşanın her işe karışması, kendilerine tam selâhiyet verilen Sadrîâzamların işlerini bozması memnuniyetsizlik uyanırdıyordu, Hasan paşanın her dediği yapılıyor ve kat'iyen reddedilemiyordu; Çeşme vakasından sonra Ruslara karşı Boğazi müdafaa ile, Mora, Suriye ve Mısırdaki mühim hizmetler eden bu mücahit vezir, tam manasile bir (saltanat Ata beyi) makamında idi; idam etmek istediği bir adamı Abdülhamid bile elinden alamıyordu; nitekim bu makalemizin kahramanı olan İshak bey onun elinden kurtulmak için Avrupaya gitmeğe mecbur olmuş ve Abdülhamidin de müsaadesile Fransaya gitmişti.

Devlet adamları arasında Selimin babası yani Mustafa III ün adamları ve Veliâht Selimin taraftarları vardı; bunların başında vezir İsmail Raif paşa bulunmakta idi; bu sırada samimi olarak islahat yapmak istiyen Abdülhamid, dirayet ve iktidarını bizzat takdir ettiği devlet kethüdası Halil Hamid efendiye sadrazam tayin etmiş ve kendisine mutat üzere vasi ^{واسع} salâhiyet vermişti. (1197 Muharrem 1782 birinci kânun).

Halil Hamid paşa, iki buçuk sene süren sadrazamlığı zamanında mühim işlere teşebbüs eyleyerek bir kısmını kuvveden fiile çıkardı; lâkin nüfuzu, Hasan paşanın tesirile kuvvetli yürüyemiyordu; Halil Hamid paşa, başladığı islahatı yürütebilmek için veliaht Selim taraftarlarile anlaşarak Abdülhamidi hal ^{حکم} etmek istedi; fakat muvaffak olamıyarak kelleyi verdi; bu vak'a üzerine Abdülhamid I artık tamamen saltanat tebeddülünden kendisini haberdar eden gazi Hasan paşanın elinde kaldı.

İşte veliaht Selim, bu hadise esnasında yirmi dört yaşında bulunuyordu; anın bir an evvel hükümdar olmak ümidi bu suretle suya düşmüştü; hariçle münasebatı kesilerek serbestisi tahdit edildi; fakat o, hariçle olan münasebatını evvelce iyice tertip etmiş olduğundan bundan sonra dahi hükümdar oluncıya kadar aynı vasıtalar ile muhabereyi temin etmişti. Vesikalara göre Selim, hükümdarlığa hazırlanıyor ve daha şimdiden devletine dost ve müttefik arıyordu. Abdülhamid, genç veliahtın hükümdar olmak için gösterdiği hırsı ve şedit arzuyu pek iyi biliyor ve fakat yine alicenab

davranıyordu. Abdülhamid, tabii yeğenin Fransa ile olan muhaberesine vakıf değildi; Selim de saltanata geçmek için mukadder olan zamanı beklemeğe mecbur olmuğu.

Selim, elde ettiği adamları vasıtasile Fransa ile temas etti; zaten ıslahat münasebetlerinden dolayı Fransadan heyetler geliyordu; Selim de devletin selâmetini Fransa ile eyi münasebatta buldu; esâsen vaziyette bunu icabettiriyordu.

(1188 H. 1774 M) senesinde yapılan Kaynarca muahedesinden sonra, Rusların muahede hilâfına hareketleri ve Kırım üzerindeki vaziyetleri ve nihayet Kırımın ilhaki gibi harbi icap ettirecek sebepler ortada mevcut iken o zaman buna cesaret edilememiğu buna da sebep Fransanın tavsiyesi idi; fakat daha sonra Koca Yusuf Paşanın sadaretinde evveldenberi yapılmakta olan hazırlığa güvenilerek Kırımı istirdat eylemek arzuları uyanmığu.

İşte İstanbulda Ruslara karşı harp ilân etmek üzere bir cereyan olduğu esnada Veliâht, İshak beyi bir takım mektuplarla Fransaya gönderiyordu [1200 ramazan 1786 mayıs]. İshak beyin vazifesi Avrupa ahvaline vukuf peyda ederek askeri sanayi ve fûnûnı tahsil etmek ve Selim hükümdar olduğu vakit Fransa ile yapılacak ittifakın esasını ihzar eylemektir.

III

Selimin mesaisini kim tertip ediyor ve Fransa sefarethanesine münasebatını kimler temin ediyordu?

Selimin Fransa sefareti ile münasebatı, Fransız sefiri (Sen Prist) in daha İstanbuldan ayrılmasından evvel başlamığu; bunun yerine gelen Sefir (Kont Şuvazöl Guffiye) zamanında ise bu münasebat asıl faal devresine girmiş oldu.

Fransa sefarethanesine Selim arasındaki muhabereyi Avrupaya gidinceye kadar İshak bey temin ediyordu [1]. O, Avrupaya gittikten sonra tabib (Lorenzo) aynı vazifeyi görmüğu [2]. Selimin Fransa Kralına ve Fransa Hariciye Nazırına gönderdiği mektupları

[1] Suvazöl Guffiyenin Veliâht Selime gönderdiği birinci mektubu.

[2] Suvazöl Guffiyenin Veliâht Selime gönderdiği ikinci ve üçüncü mektuplar.

kendisi yazmıyordu; bunları yazan o tarihte âmedcilik hizmetinde bulunan Tosyalı Ebubekir Ratib efendi idi [1].

Ratib Efendi, kendisine Selim tarafından nereye, ne yazılacağı bildirilirse; o da müsveddesini kaleme alır, yazılacak kağıdın cinsi ile eb'adını, neresinden yazılmak lâzım geldiğini tayin ederek arzeder; Selim de Ratib Efendinin müsveddesini söylendiği tarzda kendi yazısıyla beyaza çekerek icab eden yere gönderirdi. Ratib Efendinin bu hususa dâir Velihta yazdığı mektuplar arasında derkenar olarak malûmat vardır. Meselâ Selimin 1200 senesi ramazanı iptidası tarihile [1786 mayıs] Fransa Kralı On Altıncı Lüi'ye gönderdiği mektubun müsveddesini tertip eden Ratib Efendi bu müsveddenin başlığının kenarına şunları yazmıştı:

«İnce kalem ile bu kâğıt [müsvedde kâğıdı] miktarı bir abâdi kâğıt kesip yazasız; kâğıdın bunun gibi [müsvedde gibi] yukarisından başlayasız, hattâ yazı sık düşmeye ve kâğıt bundan uzunca bile kesilse mani değildir ve yukarudan başlamakta zarar yoktur; devletialiyeye kaidesine muhalif değildir.»

Yine Ratib Efendi aynı müsveddenin sol tarafının üst kenarına da:

«Bu müsveddeyi sakınup zayi etmiyesiz; inşaallahü Tealâ devlet ve ikbal ile tahta cülûs buyurduğunuzda her kimi reisülküttab ederseniz bu müsveddeyi ana verüp benim şu minval üzere Fransa Kralına mektubum ve sözüm ve anda adamım vardır deyu emredersiz, olzaman lâzım olur; kulunuzda bir müsveddesi var idi ihrak eyledim malumı hümayun buyrula»

Diye mütaleasını arzetmişti. Yine Ratip Efendi İshak beyden gelen 1201 şaban 11 [1787] tarihli iki mektuba Selim ağzından verilecek cevap müsveddesini yazdıktan sonra bunun altına:

«Benim efendim; bundan ziyade İshak beye yazılmasun; zira anda gösterir ve ziyade şey söyler, bizim yazdığımız heba olur, hem başka mahzur dahi vardır» diye Velihtı ikaz eylemektedir.

Fransa Kralından, Selimin gönderdiği mektuba gelen cevaba Velihtın ne suretle mukabele ettiğine dair vesika yoktur; yalnız Ratip Efendinin bir cevapname kaleme alıp Selime gönderdiği

[1] Ratib efendinin Selime takdim ettiği mektuplarının birincisinde (... kulunuza mukaddem ve müahher gelen emirnamelerinizde buna devletçe cevap yazmalı, devletler kaidesini sen bilirsın deyu abdi âciz kulunuza ferman buyurduğunuzdan maada diğer emirnamenizde dahi «.. Canım Ratib Efendi mektuplarda yalvarır ve niyaz yüzünden yazma; minnetsiz ve korkusuz yaz» deyu» emir ve fermanı hümayunları ben kulunuza sadır olmuştı) diyor.

anlaşıyor; çünkü Ratib Efendi Selime takdim ettiği iki mektubunda da verdiği cevaplardan ve bunun esbabı mucibesinden bahsetmektedir ve hattâ mektubunun sonlarında «şimdi bu yazdığım kralın mektubuna cevaptır; başvekile bu ihtimam olmaz; hem anın mektubunda hiç bir şey yoktur: siz efendimiz bunu beyaz edince [edinceye kadar] anı dahi gönderirim ve kâğıdını kestim; hemen kulunuz nasıl yazdım ise siz efendimiz dahi dikkat buyurasız yanlış yazılmasun; oldukça güzel yazmağa ihtimam ve himmet buyurasız ve İshak beye yazılacağı dahi ardısıra gönderirim; on on beş gün bundayız [1] Davutpaşada dahi birkaç gün, beş altı gün otururlar imiş» diyor.

*
*
*

Veliahtlığı zamanında Selim III e bu suretle hizmet eden Ratib Ehubekir Efendi, üç lisanda şair olup devrinin kıymetli devlet adamlarındandı; aslan Tosyalı olup on, on beş yaşında İstanbula gelmiş divanı hümayun amedcisi Ethem Efendinin dâiresine intisab ederek tahsil görmüş ve amedi odasına alınarak daha sonra da amedci olmuştu.

Ratib Efendi, Selimin cülûsile beraber kendisine iyi bir istikbal temin edilmiş olacağını ümit etmiş ise de fazlû kemaline munzam olarak Selimin kendisine teveccühünü çekemiyenlerin tertip eyledikleri hileler dolayısıyla bir çok zamanı küçük memuriyetlerle menfalarda geçmiş ve en son tayin edildiği reisülkitaplıktan azl olunarak sürgün edildiği (Rados) da Kapdanı Derya Hüseyin Paşa marifetile idam olunmuştur [1214 H. 1799 M.]. Katlini icap ettiren kabahatinin ne olduğunu tarihler yazmıyorlar; Cevdet tarihi, düşmanlarının azlettirmekle kanaat etmeyüp (sem'i hümayuna bazı eracif ilka ile bir mertebe dahi gazabı Selim haniyi teşdit غضب سليم خانى تشديد) eylemeleri üzerine idam edildiğini yazmaktadır; Süleyman Faik efendi ise (Sefinetürrüesa سفينة الرؤسا) zeylinde hasımlarının isnat ettikleri cünha ve kusurdan beri olduğunu beyan ediyor; tercemei halini ve şiirini yazan Fatin tezkeresi de bir şey söylemiyor; vak'a nüvis وقعه نویس Halil Nuri bey, reislikten azlini yazdığı esnada (o esnada bazı eracif) in duyulmasına mebni (1212

[1] Bu sırada Rusyaya karşı harb ilân olunmuş, Avusturyalılarda bize karşı harp açtıklarını bildirmişlerdi; ordu hareket etmek üzere olduğundan Ratib Efendinin (on on beş gün bundayız) demesi bundan dolayıdır bu mektubun 1202 cemaziyelevvel veya âhır aylarında yani 1788 şubat veya martı içinde yazıldığı anlaşılıyor.

safer sonu) azledilerek Rados adasına nefyedildi demektedir. Hü-lâsa bir zaman Selimin makbul ve mergubı olan Ratib Ebubekir efendinin katlinin sebebi meşkûk bulunmakta ve tahmine göre mühim bir hadise ile alâkadar görünmektedir. (1206 H 1791 M) de sefaretle Viyanaya gonderilen Ebubekir Ratib efendinin güzel bir sefaretnamesi vardır ve basılmamıştır.

IV

Veliht Selim'in Fransaya gönderdiği İshak Bey kimdir ve ne yapmıştır?

Vesika suretlerini neşretmeden evvel İshak beyden bahsetmek lâzımdır. Bizim tarih ve tercemeihal kitaplarımızda İshak beye dair malûmat yok. Sicilli Osmanî, Safiye Sultan ve zevci Hüseyin Paşa evlâd ve torunlarından bahs ile bunların Beşiktaşta Köprübaşı mezarlığındaki aile kabristanında medfun olduklarını bize bildirdiği halde İshak beyin ismini zikretmemektedir. Ben, gerek Topkapı Sarayındaki arşivde bulunan mektuplarından ve gerek Salih Münir Çorlulunun makalesinden çıkarmak suretile İshak bey hakkında şimdilik mümkün olduğu kadar malûmat vereceğim. İshak beyin ecdadı hakkında Sicilli Osmanîde de bazı kayıtlar olduğundan onlardan da istifadeyi ihmal etmedim.

İshak bey, yukarıda yazdığımız gibi Safiye Sultan ve Hüseyin Paşa evlâdındandır. Safiye Sultan Dördüncü Muradın kızıdır; bunun kocası Hüseyin Paşa ise (1061 H. 1650) ve (1066 H. 1655 M.) da iki defa sadrıâzam olan Siyavüş Paşanın küçük kardeşidir. İshak beyin cediti, Salih Münir paşa makalesinde Girid Fatihî deli Hüseyin paşa olarak gösterilmiş ise de Girit valisi meşhur deli Hüseyin paşanın Sultanla evlendiğine dair tarihlerimizde bir kayıt olmadığı gibi Mehmed isminde oğlu olmayıp oğlunun adı Sarı Mustafa paşadır.

Hüseyin Paşa ile Safiye Sultandan Mehmed Rezmî Paşa ile Rukiye Hanım Sultan doğmuştur. (1131 H. 1718 M.) de vefat eden ve aynı zamanda şair olan Mehmed Rezmî paşanın Abdullah ve Ebubekir isimlerinde iki oğlu olup evvelkisi (1156 H. 1743 M.) de ve ikincisi (1164 H. 1750 M.) de vefat etmişlerdir. Bundan sonra aynı âileden olarak Abdi Bey [vefatı 1187 H. 1773 M.] Mehmed Sadık Bey (1194 H. 1780 M.) ve İsmail Bey [1201 H. 1786 M.] Ahmed Bey [1217 H. 1802 M.] Daniş Bey [1253 H. 1836 M.] sene-

lerinde vefat etmişlerdir. Bu, Mehmed paşa hafitleri arasında İshak Beyin adı yoktur. Münir Paşa makalesindeki kayıttan İshak Beyin, İsmail Bey isminde bir kardeşi olduğu görülmektedir. Bu isim Sicilli Osmanide de vardır; fakat İsmail Beyin babasının kim olduğu bilinemediğinden bunların bir silsilesinin tertibi şimdilik kabil olamamaktadır.

İshak Beyin babası Kapıcıbaşıdır; Âile (Safiye Sultan zâde) likle şöhret bulmuştur. İshak Beyin Kapıcıbaşı olan babası ölünce kardeşi İsmail Beyle beraber saraya alındılar; her ikisi de orada yetişti. İshak Bey (1183 H. 1769 M.) de Peşkirağası oldu, Padişahın abdest alışlarında ona havlu tutuyordu; haris ve cevval olan İshak, bu tarihlerde devam etmekte olan (Türk - Rus) harbinin tam civcivli zamanında saraydan orduya çıktı ve harpte bulunarak yaralandı; 1770 de İstanbula gelerek yaralarını tedavi ettirdikten sonra donanma hizmetine girdi; meşhur Çeşme muharebesinde bulundu ve bundan sonra da Kaptanı Derya Cezayerli Gazi Hasan Paşaya intisap eyledi.

İshak Bey (1188 H. 1774 M.) senesinde Kaynarca muahedensinin akdine kadar, Gazi Hasan Paşa ile beraber bulunmuş ve sonra Hasan Paşanın husumetini celbedecek bir hareket yapması üzerine kaçmağa mecbur olmuştu.

Gazi Hasan Paşa, Ruslara son derece hasımdı; onların lâfını söyleyenlere bile kızardı; halbuki serküzeşt peşinde koşan İshak Bey, harp esnasında Yedikulede hapsedilip sulhü müteakıp serbest bırakılan binbaşı *Zorich* ile dost olmuş ve hattâ ona dört bin ruble kadar ödünç para vermiş ve bundan başka *Zorichi* müslüman elbisesi giydirerek Ayasofya camiine götürmüştü.

O zamana göre ehemmiyetli bir hâdise olan bu işi saltanat Atabegi olan Cezayerli Hasan Paşa duymuş, takdir ettiği İshak Beyin harpte gösterdiği yararlığı bile nazarı dikkate almayarak derhal idamını talep etmişti. İshak Beyin hayatını kurtarabilmesi için Türkiye haricine çıkmasından başka bir çare yoktu. İshak Bey, bir aralık Rus binbaşı *Zorich* ile görüşüp onun tavsiyesile Petersburg [Leningrad]a gitmeğe karar verdi; bundan biraz sonra (Baron dö Tot) a tesadüf etti ve anıyla da konuştu; Baron dö Tot, İshak Beyi Rusyaya gitmekten vazgeçirdi ve (Paris) e gitmesini tavsiye eyledi; İshak Bey, Türkiyede ıslahata memur olan (Baron dö Tot) un talebesi olduğundan bu tarzda hareketi tercih eyledi.

İshak Bey, İstanbulda bulunurken efendisi Mustafa III ün oğlu veliaht Selim ile münasebet tesis ederek Selimin Fransız sefaret-

hanesi ile olan muhaberesini temin ediyordu; bundan dolayı Fransaya gidecek olursa sefaretten muzaheret göreceğini anladı. 1786 da, Fransanın İstanbul sefiri olup o tarihte ayrılmak üzere olan *K. de Saint Prist* de İshak Beyin Fransaya gitmesini temine çalışıyordu. Şehzadeligi zamanından beri babası gibi Fransız siyasetini takip etmek istiyen veliht Selim, İshak Beyin Fransaya gitmesinden memnun oldu; el altından, amcası Abdülhamid'in haberi olmadan Fransa Kralile mektuplaşmak hususundaki arzusu bu suretle vukua gelmiş olacaktı. Selim ile sefaret arasındaki muhabereyi idare eden İshak Bey, İstanbuldan ayrılınca aynı vazifeyi saraya girip çıkan (Tabib Lorenzo) nun görmesi de kararlaştırıldı [1].

Kendilerinin mütalealarına göre Kont dö Prist bu suretle Türk - Fransız menafiine bir hizmette bulunmak ve Ruslara merbut ve meyyal olan Fenerli Rum tercemanlarının elinden Babıâliyi kurtarmak istiyordu; İshak Bey lisan öğrenip gelecek olursa siyasi muhaberat ve siyasi evrakı Rusların menfeatlerine uygun bir surette terceme eden rumların yerine müslüman terceman kaim olacaktı; Rusların siyasi muvaffakiyetlerini istirkap eden ve Türkiyeyi kendi ellerine almak ve kendi arzularına göre hareket ettirmek istiyen Fransızlar için o tarihte böyle bir muvaffakiyet pek yerinde idi.

İshak bey daha yola çıkmadan evvel sefir Senperist, İstanbuldan ayrılmış ve yerini yeni Fransız sefiri *K.de choiseul Gouffier* işgal etmişti. [2]

İshak bey yola çıkmadan evvel yeni Fransız sefiri Anın hakkında hariciye nazırına mektup yazarak bazı tavsiyelerde bulunuyordu. 20 birinci teşrin 1786 [1201 hicri sefer ayı] tarihile İstanbuldan, Fransa hariciye nazırı (Kont dö verjen = *K. de vergennes*) e göndermiş olduğu şifreli bir tahriratta :

İshak bey için değerli bir muallim bulunması ve bu muallimin ani mütalâa ve mükaleme ile iştigal ettirmesi ve genç türkü sefahet yollarından menedecek karakterde Paris ve daha ziyade

[1] Vesikalar arasına koyduğum Şuvazöl Guffiye (*Choiseul Gouffier*) nin Selime takdim ettiği birinci, ikinci ve üçüncü mektupları.

[2] Topkapı sarayı Arşivindeki vesikalara göre Selim daha evvel Fransa sefareti vasıtasile Fransa ile münasebatta bulunarak bu hususa bir adamını memur edeceğini fransa hükümetinden istizmaç etmişti. Bunun üzerine Fransız sefiri Şuvazöl Guffiye acele bir memur çıkarup Fransaya göndermiş ve muvafık cevap gelir gelmez İshak beyin gitmesi takarrür eylemişti; Hatta sefir, İshak beyin Fransız devletinin misafiri olacağını ve hizmeti hümayunda istihdam için tahsil ettirileceğini beyan eylemişti' (Makalenin sonundaki vesikalara bakın.)

Versayda oturan iyi bir Burjuvanın yanında pansiyoner olarak bırakılması tavsiye olunuyor ve mürebbisinin, anın izzeti nefsinin rencide edecek her şeyden hatta en ehemmiyetsiz bir tahakkümden bile çekinmesi ilâve ediliyordu. Bundan başka aynı şifreli tahriratta kendisinin [yani sefirin] İshak bey ile görüşüp anlaştığını ve coğrafya dersine başlarken fransızca'yı da öğreneceğini yazarak daha İstanbulda iken anın ders programını dahi göstermiş oluyordu.

Bu yazılış üzerine İshak beye mürebbî olarak bir burjuva bulundu; bu muallim, daha sonraları Türk - Fransız münasebatında tercemanlık ederek mühim rol oynayan *Rüffen* adında biri idi. *Pierre-jean-Marie Ruffen*, kralın şark lisanları tercemanı idi; İshak beyin muallimliğine senede iki bin frank ile tayin edildi; bundan başka hariciye nazırı *Vergennes*, İshak beye cep harçlığı olarak ayda on beş lüi kadarda bir para verecekti; bunu İstanbul Fransız sefiri tavsiye etmiş ve bu genç türkün fitri semahatini tatmin edecek kadar cebinde parası olmasını ve aksi takdirde yeis ve nevmidiye kapılacağını bildirmişti.

Esas itibarile emellerine hizmet ettirmek üzere yetiştirmek istedikleri İshak bey hakkında bu kadar fedakârlık yapan ve anı himaye eden Fransız sefaretini her şeyi hazırlamıştı; İshak beyin seyahatinden - tabii iç yüzünü bilmiyerek - Abdülhamidde haberdar edildi.

Abdülhamid I Fransızların himaye ettiği ve Cezayerli Hasan paşanın elinden kurtarmaktan aciz $\neq$ gösterdiği İshak beyin memleket haricine gitmesini mecburi olarak tasvip etti; hükümdar, bu gidişin mücbir sebepler dolayısıyla yapılmış bir karardan başka bir şey olmadığını bilmekle beraber İshak beyi Fransadan *Lunettes* isminde topçulukta müstamel bir dürbün (دوربین) ve buna mümasil eşya göndermeğe de memur eylemişti; ihtiyar hükümdar, İshak beyin Fransa kralına ve Fransa hariciye nazırına götüreceği Selimin mektuplarından tabii olarak haberdar değildi.

* * *

İshak Bey, Veliâht Selimin, Fransa Kralı On Altıncı Lui ile Hariciye Nazırına yazdığı ve Fransız sefirinin de Hariciye Nazırına gönderdiği mektupları ve bunlardan başka Veliâhtın kendisine gizlice tevdi eylediği vesâyayı da hamilen 1786 yazı iptidasında İstanbuldan hareket etti. Alınan tertibat üzerine İshak Bey, İstan-

buldan birik nevinden Fransız beylik gemisine binecek ve Akdeniz adalarını geçtikten sonra oradan emin bir tüccar gemisine naklolunacaktı [1].

İshak Bey, Fransız beylik gemisile (*Serigo*) adasına kadar gitti ve oradan Fransaya giden bir tüccar gemisine bindi; gemi Sicilya adasını dolaşup Maltayı geçmek üzere iken su almağa başladığından geri dönüp Moranın garp sahilindeki (Koron) körfezine iltica eylemişti; o sırada iyi bir tesadüf olarak Fransız donanmasına mensup bir fırkateyn (Tolon) a hareket etmek üzere bu limanda bulunuyordu.

Korondaki Fransız konsolosu genç Türke, Fransa Hariciye Nazırı (Kont Dö Verjen) in alâkadar olduğu bir firari nazarile baktığından bunun gemiye kabulünü kaptandan istedi. Bu suretle İshak Bey Fransız fırkateynine alındı ve birinciteşrin 1786 iptidasında (Tolon) a çıkarıldı; fakat gemide hastalanmış olduğundan Tolonda karantineye tabi tutuldu [2].

İshak Beyin iyi ve sıkıntısız bir seyahat yapması için herşeyi düşünmüş olan İstanbul Fransız sefiri, Türk misafirini Marsilya tüccarından Mösyö *Dayan* ile oğluna tavsiye etmişti; bu tüccar ile oğlu İshak Beyle alâkadar olmak ve icab eden muaveneti yapmak üzere Tolonda bulunan adamlarının nazarı dikkatini celp eylemişlerdi. Filhakika İshak Bey bu tavsiye üzerine *Laurent Caire*'nin evine alınmış ve çok riayet görmüştü [3].

İshak Bey karantine müddetini bitirdikten ve eyi olduktan sonra (Paris) e geldi [4] ve (Versay) da muallimi *Ruffen*'in evine yerleşti. İshak Bey, Hariciye Nazırı Kont Dö Verjen ile görüşüp Selimin mektubunu vermiş ve Hariciye Nazırı ertesi günü gizlice İshak Beyi saraya götürüp On Altıncı Lüiye takdim etmişti. İshak Bey; Veliiahtın namesini Krala takdim eylemiş, Kral, Selimin hatırını sormuş ve selimin namesini Hariciye Nazırına vererek acele terceme edilmesini emreylemişti [5]. İshak Bey, İstanbula gönderdiği

[1] Şuvazöl Guffiyenin Selime mektubu (vesikalar arasında)

[2] İshak Bey, Selime gönderdiği arıza'da yolda hastalandığını yazmaktadır.

[3] Bu hususa dair İshak Beyin 16 birinciteşrin 1786 tarihile Kont Dö Verjene mektubu [Salih Münir [Paşa] makalesi]

[4] İshak Bey izini belli etmemek için kardeşi İsmail Beyle Ahmed Ağa isminde bir ehbabına gönderdiği mektuplarda yeni dünya ve Hindistana gideceğini yazmış ve İstanbulda böyle bir şaya çıkartmak istemiştir. [İshak Beyin Selime gönderdiği عريضه arizadan]

[5] İshak Beyin Selime gönderdiği 11 şaban 1201 tarihli birinci arizasi

mektupta kendisine Türkiye parası miktarınca ayda bir kese ki o zamanlarda mühim bir miktar olan beş yüz kuruş tahsis edildiğini bildirmiştir [1]. Bu sırada Hariciye Nazırı Kont Dö Verjen vefat ettiğinden yerine Monmoren gelmişti [2].

Fransa Sarayı terceman ve kâtibi bulunan *Ruffen* İshak Beye ders vermeğe başladı; lâkin muallimin gayreti boşa gidiyordu; halbu ki o İshak'ı Fransız Sarayında ki vazifesinin aynı vazife ile yetiştirmek istiyordu; Fakat kendisi çalışmıyor, ancak birkaç Fransızca kelime söyliyebiliyordu. İshak Beyde resim yapmak istidadı görüldüğünden o tarafa imale etmek istedilerse de olmadı; Şarkın kapalı hayatına karşı Garbın açık ve serbest hayatı anı mestetmişti; halbu ki Fransız Sefiri Şuvazöl Guffiyenin İshak Bey daha İstanbuldan hareket etmeden evvel Selime yazdığı mektuba göre İshak Beye, kara ve deniz harp fenleri tedris ve talim olunacak, Fransa Krallığının en mühim ve metin kale, Tophane, Tersane vesair imalâthaneleri gezdirilerek bir fikir verilecek ve harp manevrelerine davet ve iştirâk ettirilecekti [3]. Bu tasavvurun aksi olarak o, bu işlere değil Fransada cazibesine dayanamadığı zevk ve sefahate dalmıştı.

İshak Bey millî elbisesini çıkardı; anın yerine yeşil devrik kollu kırmızı bir elbise giydi; eğlence âlemlerine devam ederek o sahada muvaffakiyetler temin etti ve bu hali hocasını pek sıktı. İsak Bey bir müddet sonra Ruffen'in yanından ayrıldı ve 1787 ilk baharında (*Chaville*) e naklihane etti.

İsak Bey bu âvâre ve çapkınlıklarına rağmen yüksek memuriyetini ifa hususunda sarfettiği gayret ve himmet On Altıncı Lûi nin takdirini mucip olmakta idi; bundan başka Hariciye Nazırı

[1] İshak Beyin Selime gönderdiği 11 şaban 1201 tarihli birinci arızası

[2] K. de Vergennes 1717 senesinde Dijon şehrinde doğmuş olup hükkâm sınıfına mensup bir ailedendir. Siyasi mesleğe girmiş 1755 de İstanbul sefiri olmuş, 1771 de İsveç sefirliğine nakledilmiş ve 1777 senesinde Fransa Hariciye Nazırlığına getirilmiştir, vefatı 1787 mayısından evveldir. İstanbul sefiri iken Türkiye üzerinde müessir olmakta olan İngiliz, Prusya menfaatlerine darba vurarak Türkiyeyi Fransaya imaleye çalışmış ve muvaffak ta olmuştur. Türkiyeyi Rusya ile muharebe için teşvik eylediğini Osmanlı arşiv vesikaları göstermektedir. Vefatı Salih Münir [Paşa] makalesinde 1787 kânunuevvelinde gösterilmesi sehiv eseridir; çünkü kendisinin yerine Hariciye Nazırı olan (Monmoren) in Selime gönderdiği 1787 mayıs 20 tarihli cevabı mektupta (Verjen)in vefat ettiği yazılı olduğu gibi İshak Beyin 1201 şaban 11 [1787 mayıs] tarihli mektubunda da [Verejen] in vefat etmiş ve yerine Monmoren'in gelmiş olduğu yazılmıştır.

[3] Şuvazöl Guffiyenin Selime mektubu [vesikalar arasında]

Kont Dö Verjen ile yaptığı mükâlemelerde de sempati uyandırmış, İmparatorluğun davasını meharetle idare etmiş ve yaptığı ısrar ve ibram üzerine Onaltıncı Lui den ve Hariciye Nazırı (*Monmoren*) den Selime gönderilmek üzere 1787 mayıs 27 [1] tarihli cevabi bir mektup almağa muvaffak olmuştu. Bunu kendisi Selime gönderdiği ârizasında şöyle anlatmaktadır:

(... Kulun bu tarafta başvekil [2] kulunuz ile gicelerde tebdil görüşürüz; daima hazer üzerindeyim. Şabanı şerifin beşinde [1787 mayıs 23] Françe padişahı dostunuz ile mülâkat oldum; efendime irsal eylediği muhabbetnamesini yedime teslim ve lisanen dahi kulunuza cevap eylediler ki şecaatlû Sultan Selim hazretlerinin tab'ı âlilerini sual ederiz; kendilerinin ne güne dostları olduğumuzu arzıhalinde bildiresin...

Yeni olan vezir [Hariciye Nazırı] Momerin [Kont Dö Monmoren] hâkipayı hümayönünüze yüz sürüp [3] arzuhalini kabul buyurmanızı niyaz eder...) Dedikten sonra bu cevabi mektupların gecikmesine Rusların sebep olduğunu yazmaktadır; İshak Bey getirdiği namelerin cevaplarını almak için beş, altı ay kadar beklemiş ve nihayet tercemeleri vesikalar arasında görülen cevapları almıştı.

İshak Bey, Selime gönderdiği diğer bir mektubunda da efendisinin neden haz eylediğini sordukları zaman alâ silah, bahadır at, barut ve toptan hazzettiğini söylediğini ve burada Generallarla dostluk ettiğini ve Fransa devletinin verdiği maaştan biraz fazla verilirse Türkiyeye geleceklerini ve kendileri [yani Selim] hükümdar olunca iki devlet arasında yeni bir ahitname tanziminin Kral tarafından arzu edildiğini ve kendisine niçin Fransaya geldiğini sual edenlere de Hasan paşadan kaçtığını söylediğini ve

[1] Topkapı Sarayı Arşivinde bu mektubun 20 mayıs 1787 tarihile yazıldığı görülüyor: İsak Bey ise bundan üç gün sonra Kral tarafından kabul olunarak mektup kendisine verilmiştir.

[2] Başvekil diye yazdığı hariciye nazırındır Selim Fransa Hariciye Nazırına namesini gönderirken orada da başvekil denilmiştir.

[3] 1787 de vefat eden (Verjen)in yerine Monmoren Hariciye Nazırı olmuştu.

Kont Dö Monmoren [*K de Monmarin*] 1745 de doğmuş olup eski bir Fransız ailesindedir. Madrit Sefirliğinde bulunmuş, meclisi müteberana [*Assemblée des notables*] âza olmuş ve daha sonra (Dö Verjen)in yerine Hariciye Nazırlığına getirilmiştir. *Necker* [Neker]kabinesile beraber azledilen Monmoren, Bastilin zaptı tarihi olan 14 temmuzda tekrar devlet hizmetine girmiş ve 1792 senesindeki İhtilâl esnasında öldürülmüştür. Ansiklopedi de 1789 da hariciye nazırı olduğu yazılı ise de bu ikinci defaki hizmetidir. 1787 mayıs tarihile hariciye nazırı iken Veliâht Selime gönderdiği mektupta bu tarihte hariciye nazırlığına geldiği görülmektedir.

müsaade olursa İstanbula gelirken devlet baş tercemanı olan Mösyö (*Ruffen*) i de beraber getirmek istediğini yazmıştır.

Türkiye arşivinde ki vesikalara göre İshak Bey bu suretle kendini faaliyette göstermekte ve Fransa arşiv vesikalarına göre de daha ziyade sefahatle meşgul olduğu beyan edilmektedir. İshak Beğin, Selime gönderdiği iki mektubunda bazı uydurma ve göz boyama nev'inden olan palavralar göz önüne alınacak olursa kendisinin işten ziyade zevkine düşdüğu ve nihayet bu yüzden birinci defa olarak Fransayı terke mecbur olduğu görülür.

Bu sırada mezunen Pariste bulunan eski İstanbul sefiri Senprist, İshak Beyin sefihâne hayatının kat'î bir ahlaksızlığa müncer olmadan, bunun memleketine iadesini hariciye nazırından talep etmiş ve o sırada Parise gelecek olan Tunus Beyinin memurı mahsusunun refakatinde avdet ettirilmesi münasip görülmüştü; filhalka bu memur gelmiş ve İsak Bey arkasında ki koyu kırmızı elbisesini bırakarak milli esvabını geyüp Kralın huzuruna çıkarak veda eylemişti.

İshak Bey, cezaire, Malta Adasına, Girit ve oradanda (İzmir) e geldi; fakat korku içinde idi. Kaptanı Derya Gazi Hasan Paşa acaba kendisini affetmiş miydi? İstanbula mektup yazarak biraderi İsmail Beyden vaziyeti sordu; aldığı cevap kendisini tatmin edecek mahiyette değildi. Bunun üzerine kimseye tanınmadan İstanbula gitmeğe karar verdi; Cazi Hasan Paşa, İstanbulda değildi; gemilerle dolaşıyordu; Hasan Paşanın kendi aleyhinde ki hiddet ve gazabının arttığını ve Pariste frenk elbisesi giydiğini duymuş olduğunu öğrendi.

İzmirden İstanbula gelmek için doğru yolu takip etmedi; Çanakkaleden geçmeğe cesaret edemiyordu; İzmirden (*Enez*) Limanına geldi; oradan Edirneye gitti ve buradanda tehlikesizce İstanbula gelebildi [1]; İstanbulda iken evvelce tanıştığı ve kendisine dörtbin ruble ödünç verdiği Rus binbaşısı Zoriç ile mektuplaşarak anın davetine icabet etti ve alelacele Rusyaya gitti.

Rusyada kendisine milleti ve memleketi aleyhinde çalışmak şartıyla pek parlak bir istikbal vadedildi; Çariçe'nin gözdesi General Potemkin ile Rusya Sarayının hususi kâtibi olan *Betlearoska* kendisine, memleketinin asırdide düşmanı olan Rusya uğrunda zekâ ve dirayetini göstermesini söyleyerek bol vaidlerde bulundular. İshak Bey, bu tekliflere karşı iki defa (benim yalnız bir tek vatanım ve bir dinim vardır) diyerek red ile cevap verdi; kendi-

[1] Onaltıncı Lui ile Hariciye Nazırının kendisine verdikleri nameleri tabii daha evvel memurla göndermişti.[İshak beyin mektubu]

sini tazyik etmekte olan bu iki yeni dostunun elinden kurtulmak istedi; Krunşad'dan bir gemiye atlıyarak Londura'ya ve oradan da Parise geldi ki bu gelişi 1787 Birinci Kânun ayine [1202 Sefer] tesadüf etmektedir.

* * *

İshak beyin 22/İlkkânun/1787 de eski muallimi olan saray ter-cemanı (Rufen)in evine gitti; ona yalvardı; onun delâletile Hariciye nazırına avdetini bildirecekti. Rufen, İshak beyin İstanbuldan Rusyaya gidip oradan da Parise geldiğini söyleyerek avdetinden Hariciye nazırı (Kont dö Monmoren) i haberdar eyledi [1].

Bu sırada Monmoren, İstanbuldaki Fransız elçisinden üç mektup aldı; bunlar Selim tarafından gönderilmişlerdi. Bunlardan biri Krala ikinci Hariciye nazırı (Monmoren)e ve üçüncü mektup da İshak beye âitti. Elçi Şuvazöl Guffiye, bu mektupları 21/Nisan/1788 tarihinde yazılmış bir tahriratla göndermişti; Selim her nedense Kral ve Nazıra gönderdiği mektuplardan İshak beyin haberdar edilmemesini bildirmiş ve sefir de o suretle yazmıştı.

Artık bundan sonra İshak bey için ümitsiz günler sona ermişti; (1203/Recep/1789 - Nisan) da Abdülhamid I. vefat etmiş Selim, senelerdenberi beklediği saltanatu elde eylemiş ve İshak bey için de artık Kaptanı derya Hasan Paşa korkusu kalmamıştı. Memleketine dönmek isteyen İshak bey Fransız ihtilâlinin başlangıcında İstanbula döndü; kendisine yeni hükümdar Selim III. e götürmek üzere Kral ve Hariciye nazırı Monmoren taraflarından 18/Eylül/1789 tarihli iki mektup da verilmişti.

* * *

İshak beyin 1787 Mayısında İstanbula Selime gönderdiği iki mektubunda, avrupa ahvaline, Türkiye ve Rusya münasebatına ve Fransaya dair bazı malûmat vermektedir.

Bu sırada Türkiye ile Rusya arasında muharebe (1201 seferi) patlak vermek üzere idi. İshak bey, Avrupa gazetelerinin mutalealarına göre Abdülhamidin harbetmek istemediğini ve Fransanın müdahalesile Nemçe ile Rusyanın Türkiye aleyhine hareket eyleyemeyeceklerini ve bundan başka Türkiyedeki menâfiine halel

[1] Salih Münir (Paşanın) makalesindeki vesikaya göre (Verjen) in 1787 senesi sonlarında vefat ettiği görülüyor; halbuki yukarda da söylediğimiz gibi K. dö Verjen 1787 Mayısından evvel vefat etmiş ve yerine Monmoren Hariciya nazırı olmuştur.

geleceğinden bahsile Türkiyeye karşı harp etmemesi için Fransa Kralının Rus Çarına mektup yazmış olup henüz cevabı gelmediğini Selime bildirmiştir.

İshak bey yine bu mektubunda Fransa İhtilâlikebiri mukaddimesi olarak Meclisi müteberanın (*Assemblée des notables*) toplanmasından bahsederek diyor ki :

«Kulun Fransaya dahil olduktan sonra Françe Padişahı dostunuz. rical ve kibarini cemedip bir büyük cemiyet eyledi ve hâlâ tamam olmadı; irad ve masrafın ve bazı nâhak yere alınan masarifin nizamına ferman eylediler.» Bundan sonra mektupta saçma sapan, Osmanlı veliahdini aldatmak isteyen mutalealar da vardır; meselâ Fransanın pek bozuk olan maliyesinin ıslahı ve açığın kapanması için yeni bir vergi lâyhasını müzakere etmek üzere içtimaa davet edilen Meclisi muteberanın toplantısı gûya Selimin gönderdiği nâme üzerine imiş; şimdiden para tedarik ederek harbe hazırlanacaklarmış! gibi.

İshak bey yine bu uzun mektubunda kendisini öldürmek isteyen Cezayerli Gazi Hasan Paşa hakkında da şunları yazmaktadır.

(... Hasan Paşa kulunuz geldikte «bu sırada donanma ile İskenderiyyeye gitmişti» elbette kulunuzu sual edecektir. Bilmem kulun için fikrine ne gelecektir? Benim efendim inayetibârî ile mesrur olduğunuzda (hükümdar olunca) keremi hümayun buyurup Hasan Paşa kulunuzu din düşmanları karşısında rezil etmiyesiniz; zira cümle frenkistanda bu adamın ismi pek büyüktür ve şimdi Mısırdaki işlere cümle devletler pesend ettiler; gerçi kendini rical ve kibarımız sevmezler. Lâkin vallahi devleti aliyyenin bir sadık kölesidir; tatlı dil ile her işe kullanılır; haddim değil efendime bu misillü şeyi ifade eylemek; lâkin ج ali kâfir belki bu adamı efendime yanlış bildirirler de efendimin gazabı hümayunlarına uğradırlar; kaldı ki kalbi hümayununuzda birşey dahi var ise bu kuluna merhameten inayet buyurup kulun İslâmbola gelince (gelinceye kadar) sabrı hümayun buyurmanız efendimden niyazımdır; umarımki kulunuza merhameten bu niyazımı makbulü hümayun buyurursunuz; allahü tealâ bilir ki sevdiğimden değildir, lâkin efendime lâzımlı bir kuldur; hususa bu günlerde namını frenkistanda söylemiş bir kulunuz efendimin yanında bulunması gayet ile kulunuza münasip görünür..)

İshak beyin, kendisini öldürmek isteyen Gazi Hasan Paşa hakkındaki mutalâası cidden takdire değer. Filhakika memleketi müt-

hiş sarsıntılardan kurtarmağa muvaffak olan Cezayerli Hasan Paşa, Halil Hamid Paşanın teşebbüsü ile hazırlanan Selimi iclâs etmek hareketine mani olmuş ve bundan dolayı Velihtın husumetini celbetmişti. Buna vâkıf olan İshak bey, Avrupada Hasan Paşa hakkında duyduğu şeylerle bu adamın kıymetini düşman ağzından da dinlemiş olduğundan ziyâının memleket için fena olacağını düşünmüş ve bu mutalâasile memleket severliğini göstermiştir.

İshak beyin Fransadan avdetinden sonra ne gibi hizmetlerde bulunduğuna ve hangi tarihte vefat eylediğine dair bilgimiz yoktur. Mısırı işgal eden Fransızların orayı tahliyeleri için Türk, İngiliz ve Fransızlar tarafından tayin edilen memurların arasında Türk ordusunda Sadrazam tarafından Osman Bey ve Kaptan Paşa tarafından da İshak Bey isimlerinde iki kişi tefrik edilmişti [1]. Buradaki İshak Beyin yukardanberi kendisinden bahsettiğimiz Safiye Sultan Zade İshak Bey olması çok muhtemeldir.

Selim, mektuplarile Fransızlardan ne istemiş ve ne cevap almıştı ?

Veliht Selim'in Fransa kralı ile muhabere etmesine bittabi Fransanın Türkiye sefareti delalet ediyordu; biz eldeki mektupları sırasile baştan aşağı hülâsa edelim:

Fransa sefiri Şuvazöl Guffiye, Selime takdim ettiği mektupta Fransaya göndereceği İshak beye dair hususî surette Parise gönderdiği adamı vasıtasile muvafık cevap geldiği ve aradaki dostluğun devamı pek ziyade arzu edildiği ve gönderilecek olan İshak beyin Fransa hükûmetinin misafiri olacağı ve İshak beyin gitmesi için her şeyin ve Fransız beylik sefinesinin hazır olduğu ve bu gemi ile akdeniz adalarını geçecek olan İshak beyin oradan emin bir tüccar gemisine bindirilerek gizlice Fransa'ya gideceği ve orada her hususta tahsil ettirileceği ve bundan başka İshak beye bütün sanayi ve harp müesseseleri gösterilerek manevralarda bulundurulacağı arzedilmiştir.

Fransa sefiri, bundan başka Selimin, İshak bey vasıtasile patlamak üzere olan Türk - Rus harbine dair bilvasita şifahen sorduğu suale de şöyle cevap veriyor ve burada fransa menfaatini de tabii olarak ihmal etmiyor:

«Fihakika şimdiki halde sefer açılmak Devleti aliyyenin mesalihine elvermez; ana binaen bu bendeleri dahi men'i için canü dilden sâyederim ve inşaallah bu hususta dikkat ve ihtimamımız

[1] Mühimme defteri No. 211 (bu defterin en sonundaki maddelere bakın).

husulpezir olur ve Karadeniz Rusya gemilerine açıldığı misullü França sefinelerine dahi açılırdı rusyalı elbette bir miktar havfe düşüp dahi ziyade ihtiraz eder idi; lâkin bu Karadeniz maddesi bu bendeleri her ne kadar istirca etmiş isem bu âne değin bir türlü müsaade olmadı; inşaallahürrahman zamanı saâdet iktiranlarında husuli müyesser olur» [1].

Sefir bu arızasında gerek veliaht tarafından gönderilecek ve gerek İshak bey tarafından gelecek mektuplara sefaretin tavasut edeceğini ve İshak bey gidince sefaretle yapılacak muhaberenin ne suretle olacağına dair malûmat verilmesini rica ediyor [2].

Sefir Şuvazöl Guffiye, Selime gönderdiği ikinci mektubunda ise İshak bey vasıtasile kendisine gönderilen mektup ve şal ile parçadan dolayı teşekkür ile İshak beyin Avrupa devletlerindeki fünunı harbiyeyi ve sair fenleri tahsil ederek Türkiye ile Fransa arasında ittifakın kuvvetlenmesine sebep olup neticesinin de cülûsı hümayunda [Selimin cülûsu] semere vereceği yazılmıştır. Sefir bundan sonra o zamanın vaziyetine göre diplomatça şu yolda mütalâa yürütüyor:

« . . . Bu çâkeri ubudiyetperverleri asitanei saadete elçilik hizmetile geldim ise ancak saltanatı seniyye kelevvel revnakı tam bulup şanü şevketi kadimesini tekmil ve bethahlarından ahzi intikam eylesine ساعى saî ve mukayyet olmak ümidile gelmişim; lâkin nüshü pend وپند يوللى irat eylediğim kaffei mevada ademi itibar ve Rusyalunun dürüğü pürfüruğları دوغ پرفروغ Françe devletinin sadakat amiz kelimatına her bar tercih velhasıl ümmeti Muhammed habı gaflete müstağrak olduğundan bu bendei kemineleri fevkalgaye muztarip ve müteellim olup hayiben ve meyusen Françe diyarına avdet etmek tefekkür üzere iken bu defa işaret buyrulan iradei hümayunlarının şerefi sudurı hasebile vücudı gayreti çâkeranem ihya olunup...»

Sefirin bu ikinci mektubunda İshak beyin yerine sefir ile muhabereyi temin için tabip Lorenzo'nun memur edildiği görülüyor [2]. Yine sefir, Lorenzo vasıtasile Selime takdim ettiği üçüncü arızasında da (Tabip Lorenzo) nun ehliyet ve sadakatinden bahsediyor ve

[1] Fransa'nın Karadeniz'e tüccar gemileri sokmasına filhakika Sefirin temnisi gibi Selim'in saltanatı zamanında ve Mehmed Saia Galib Efendi'nin [Sadrazam Galib Paşa] murahhashđı esnasında Paris Muahedesile müsaade olunmuştur ki [Hicri 1217 Safer 24 ve Milâdi 1802 Haziran]da Şuvazöl Guffiye'nin bu satırları yazdığı tarihten on altı sene sonradır.

[2] Fransa Sefirinin birinci mektupları ; fotografisi makalenin sonundadır.

İshak bey Fransaya varmazdan evvel memur olduğu mevât hakkında Françe devletini haberdar eylemek üzere İshak beyin hareketinden iki, üç gün sonra Başvekile bir mektupla gizli olarak bir memur gönderdiğini beyan etmektedir [1].

Veliaht Selim'in Fransa kralı on altıncı Lui'ye gönderdiği mektubun hülâsası :

Mukaddeme ve selâm kısmından sonra Selim, Türkiye ile Fransa arasındaki asırlarca devam eden dostluktan ve Türkiye'nin Fransa kral, vükelâ ve elçilerine karşı beslediği itimattan ve ecadının Fransaya karşı olan muavenetinden ve Fransanın bundan dolayı Osmanlı devletine karşı olan dostluğundan bahsile bu hususta tarih kitaplarını işhat etmektedir.

Veliaht Selim bundan sonra babası Mustafa III. zamanındaki Türkiye ve Fransa münasebatına geçiyor; ve babasının, tarihe aşına olup Fransanın eskidenberi devam edüp gelen dostluğuna itimat eylediğini ve bundan dolayı İngiltere ve Prusya krallarının, Rusya ile harp edilmemesi hakkında serdettikleri mahzurları dinlemiyerek Fransanın teşvikile harbe atıldığını ve bu suretle hareketinin delili olarak Türkiye hazinesi evrakile mükâleme mazbatalarında malûmat bulunduğunu ve bu harbin neticesinde beş yüz senedenberi fütihat ile meşgul olan Osmanlı devletinin nice felâkete uğradığını ve babası sağ olmuş olsaydı işlerin böyle gitmiyeceğini, mağlûbiyet dolayısıyla düşmanlardan başka dost devletlerin dahi bir takım ham tekliflerde bulduklarını ve ölümden gayri derde ilâç bulunabileceğini ve bu derde çare olarak saltanata geçtiği zaman türlü türlü ilâçlarla hastalığı tedavi edecekse de şimdiden dostlardan yardım görmek istediğini ve bunun mukabili olarak saltanata geçtiği zaman icabeden kara gün dostluğunun karşılığını unutmıyacağını namesinde beyan ettikten sonra:

«Françe devletinin şân ve mürüvvetine lâıyk gayret ve sadakatten bu mühibbi sadıkları naümit olmadığımıza binaen sadakat ve ubudiyeti nezdi hümayunumuzda her veçhile mücerreb olan sadık ve emin ve mutemet adamlarımızdan izzetlû, sadakatlû mir İshak kendüye bazı vesaya ve siparişimiz ile tarafı hümayunumuzdan murahhas kılınup ol tarafa irsal olunmuştur.» diyor ve bu müracaate eğer kral tarafından rağbet gösterilirse dostluğun asla unutulmıyacağını ve tarihlere yazılacak dostlukta bulunacağını vait

[1] Şuvazöl Guffiye'nin ikinci ve üçüncü mektupları

ediyor ve 1200 hicret senesi ramazanı başında gönderdiği bu name de bu suretle bitiyor [1] .

Yine Selim'in Fransa Başvekili diye hitap ettiği Hariciye Nazırı (Kon dö Verjen) e aynı tarihle olan mektubunun hulâsası:

Bu mektupta da Fransa ile olan dostluktan ve kendisinin yani Hariciye Nazırının, babası Sultan Mustafa zamanında uzun müddet İstanbul sefiri olarak Türkiye'nin Fransa ile samimi dostluğuna yakından vakıf olduğundan ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak harbin akibetinin osmanlılar hesabına akibeti vahim olacağı Prusya ve İngiltere devletleri tarafından bildirildiği halde Türkiye'nin Fransanın teşvikile harbe atıldığından bahsedildikten sonra :

(Pederimiz müşarünileyh França Devletile kadim olan hukuk ve ülfete itimat ve vakti hacette hergüne ianet امانت ve müzaheret birle muktezayı safvet ve (وداد) vedadı icra edeceğine cezm ve itikat edüp kavlü reylerini tahsin ve Moskovlu üzerine sefer ve hareketi tahkik ve tayin ettiği her kime hafi ve nihan ise siz dostumuza ayandır ve bu maddede Devleti Aliyyemizin gabitosunda, mükâleme mazbatalarında ve sekretaryelerimizde ثبت sebtı ceridei esrar olduğu meczûmı ashabı dirayet ve iz'andır) diye fransızların teşvik ve indelicap muzaheret edeceklerine dair vaitte bulduklarını yazıyor.

Selim mektubuna devamla Türk - Rus harbinin [1768 Seferi] mağlûbâne bittiğini ve babasının vefatı sebebiyle işlerin şimdiki bozuk şekli aldığını ve dostlarından ümitvar ise de hükümdar olamamasından dolayı bir iş göremeyeceğini, maamafih anların dostluklarının şimdiden ayan olması lâzımgelüp kendisi hükümdar olduğu zaman bu iyiliğe mukabele edeceğini ve bunu temin için murahhas olarak mutemet adamlarından İshak Beği gönderdiğini yazmaktadır.

*
* *

Selim'in siyasi vaziyeti tehlikeli görerek Türkiye'ye muzaheret temini için Fransaya gönderdiği İshak Bey, 1787 Mayısının yirmi üçüncü günü ikinci defa Fransa Kralı tarafından kabul olunarak getirdiği namenin cavabını ve aynı zamanda Fransanın yeni Hariciye Nazırı (Monmoren) in de yine cevabi mektubunu bilvasita Selim'e göndermiştir. Malî vaziyetin bozukluğundan dolayı değil

[1] Selim'in mektubu vesikalar arasında

Türkiyeye yardım etmek, hatta kendi ihtiyacını bile teminden âciz ve patlamak üzere bulunan ihtilâlin arifesinde olan Fransa'nın başındaki Kral Lui bu muracaata hulâsatan şöyle cevap vemişti [1]:

Taraflarından murahhas olarak gönderilen İshak Bey deniz ve karada epi meşakkat çektikten sonra Fransa'ya geldi ve dostana olan namenizi takdim ve kendisine tevdi edilen sırrı şifahen söyledi; sizin makamı saltanata geçtiğiniz zaman memaliki mahrusenin esas vaziyetini ve ihtiyacını bilip anları eskisi gibi takviye edeceklerini daha İshak Bey buraya gelmeden evvel duymuştuk.

Bu beşaret haberini İshak Beyin lisanından da işittik ve çok memnun ve mahzuz olduk ve bu hususta kemali istidat ve liyakatiniz mucibi şükrandır; zatı haşmetmeablarının Türkiye ile Fransa arasındaki dostluğu tarihlerden tetkik etmeniz dostluk ve hayırhahlığınıza delidir. Biz de cülûsumuzdan itibaren bugüne kadar iki tarafın muhabbet ve samimiyetini temini kendimiz için mucibi fahir ^{فخر} bilmekteyiz.

Bahsetmiş olduğunuz tarihte ve ceddimiz zamanında [On beşinci Lül] vukua gelen macerayı [1768 Seferinden evvel Feransa'nın muzaheret vadi] gözümüzle görmüş ve müteveffa (Kont dö Verjen)den de vefatından evvel sormuştuk; gerçi Rusya ile Devleti Osmaniye arasında o esnada sefer açılmamak mümkün olmadığını ve muharebe olduğu takdirde Osmanlı Devletinin muvaffak olacağını Fransa Hükûmeti zan ve tahmin etmiş ve fakat hiçbir suretle Osmanlı Devletini muharebeye sevk eylememiştir; bunu (Dö Verjen)den de böyle tahkik ettim; geçen geçti.

Malûmunuzdur ki bu dostları kral olduğum gündenberi Devleti Osmaniye ile mükâtebe ve müraselede kusur etmedik ve icab eden muhafaza ve müdafaa tedbirleri almadan intikam almağa ve taarruz etmeğe kalkmanın doğru olmadığını yazdık; Türkiye'ye zarar verecek bir sefer karaltısını defetmeğe çalıştığımızdan başka bu hayırhah dostunuz harbin cüz'î ve küllisini Türkiye'de tamim zımnında icab eden muallim ve ustaları da göndermeği ihmal etmedik.

On altıncı Lui, bugün bundan başka bir iş görülemeyeceğini ve Fransa'nın, Türkiye ile sınırdaşları arasında harbi def'e çalışmaktan başka birşey yapamayacağını şöyle beyan ediyor:

(., Devleti Aliyye ile sınırdaşları olan düveli saire beyninde [Rusya ve Avusturya] vukubulan bürûdet dumanını mahvetmede

[1] Cevabın terceme edilmiş olan sureti vesikalar arasındadır.

bu senakârlarını müdâvim ve mülâzim bileler ve elhaleti hazihi buna manend مانند müsaadelerden gayri bir fiil elimizden gelmez; pes Devleti Aliyyei ebed peyvendin tarafından dahi dostluga halel verir bir hareket ve hukukî civariyi mugayir bir vazı sadır olmyacağı memulümüzdür; zira emri muharebe bir fenni müşkül olup fenni mezkûrda kendu düşmanı kadar tahsili mehâret ve kesbi idman etmeden üzerine sefer çekmek aynı hatadır. Binaanalâzalik cenabı azamet meaplarının takdiratı samadaniye صدانيه muktezasınca cülûsı hümayunları müyesser oldukta encamı hurucu neye müncer olacağını mülâhaza birle mehamı enama külliyyet ile nizam vermezden mukaddem bir amele vülûç etmiyeceklerine aklı sakibleri ve reyî saibleri bürhan ve delil ve zamın ضامن ve kefildir).

İnşâallah siz ulûmu fûnunu tamim ve teksir ve askeri tanzim ve böylece fûtuhatın mehareti seraskeran ile mümkün olduğunu ve inceden inceye hesap etmeden sefer açmanın hatarlı idüğünü ve her nekadarki milletin kahramanlığı mevcut ise dahi bu tedbirlerden müstağni kalnamiyacağını takdir buyurursunuz; siz bunlardan maada daha birçok mühim memleket işleri dahi yapmak istersiniz, memleket ilmi, sair ilimler gibi kemal mertebesine çıkmıştır, memleketin imarile ulûmu fûnunu neşrü tamim, sadık ricale malik olmak havas ve avama taallûk eden tedbirleri almak hususunda sizin gayret ve faaliyet göstermek hususundaki sâyiniz bu dostunuzu çok mesrur eylemiştir: size karşı olan muhabbetimizi kalemle tavsif kabil olmadığından inşaallah bunu maslahatgûzarları İshak Beyin tahriratından ziyadesile anlamış olursunuz.

Lui'nin mektubunun alt tarafı İshak beyin ehliyeti ve vazifesini iyi gördüğü hakkında hüsnü şehadeti havidir.

Fransa Hariciye Nazırı Kont dö Monmuren'in Selime takdim ettiği mektubun tercümesi de meâlen şöyledir:

Selefim Mösyö (İö Kont dö Verjen)e hitaben gönderdiğiniz mektubu hasta iken almış ve Türkiyenin dostu olan Müşarünileyh, Zatişahanelerinin biran evvel naili emel olmalarını temenni eylemişti; fakat bu sırada (Memaliki Mahrusei عروسه Osmaniyenin üzerinden aslâ ve kat'â iğmazı ayin) etmemiş olan Kont dö Verjen vefat etmiş olduğundan yalnız Fransa değil Türkiyede öyle bir devlet adamından mahrum kalmıştır; Kralımız, müteveffanın yerine beni tayin ile İshak Bey bendelerile müzakereyi tenbih ve mumaileyhin tahsili ulûm eylemesi hususunun teminini emretmişlerdi. Filhakika (İshak Bey) e Fransa memleketinde mevcut kara ve deniz askeri

teşkilâtı ve bunlara ait talimnameler gösterilüp kendisinin gerek askeri ve gerek sair cihetlerden tahsiline itina olunduğu İshak Beyin takdim edeceği tahrirattan da anlaşılır. Fransa devletinin cenabı azamet meablarına olan meyil ve hayırhahlığı Kral hazretlerinin mektuplarından da malûmdur. Mükâtebelerile selefimi tevkir buyurdıkları gibi bu bendelerini de iltifatlarına mazhar etmek iradeleri olur ise bu acizleri de hizmetleriyle mübahi olacağımda şüphe olunmıya; her siparişlerini icra ve her suallerine cevap etmeği canı minnet ad ederim ve şayet müşkül ve muğlak (bazı mesâil düşer ise teşhis ve tarifine) sâyü gayret edeceğimi arz ederim.

Gerek on altıncı Lûinin ve gerek Kont dö Monmoren'in mektupları 1787 mayıs 23 tarihli olup Versayda yazılmıştır.

* * *

Osmanlı Veliahdı Kral ve Hariciye Nazırından aldığı mektuplardan memnun olmamıştır, bunu İshak Beye gönderdiği mektup ile Krala cevap olarak gönderilmek üzere Ebu Bekir Ratib efendi tarafından müsveddesi yazılan mektuplardan anlamaktayız; bu mektubta Selim, Kırım işinde ve Avusturya, Rusya ile olacak muharebelerde Fransadan yardım istediğini yoksa nasihat istemediğini açıkca beyan ediyor.

Selimin, Ratib efendi kalemile İshak Beyin mektubuna verdiği cevap aynen şudur [1]

İzzetlû, sadâkatlû mahremi esrar ve mutemedi ihlaskârımız İshak Bey; ba'desselâm inha ve hâl ve hatırın sual ve istinba kılınur; irsal olunan arzıhalin başdan ayağa dek okuyup ve birkaç kere tekrar bakup mefhumı malûmı hümayunumuz olmuştur.

Muhabbetnamemizi biinayetillahitealâ selâmetle irsal ve haşmetlû ulû rağbetlû Françe Kralı dostı اخلص ahlâsımızın desti safvetlerine teslim ve size sırrâne ifade olunan hususları gerek Kralı Müşarünileyh cenaplarına ve gerek müteveffa Kont (Dö Verjen) e mektubı muhabbet uslûbumuz ile ifade ve müradımızı cümlesine tefhim eylediğinden mahzuz oldum; berhurdar ve iki cihanda kâmyab ve kâmkâr کامياب و کامکار olasız.

[1] İshak Beyin Fransadan gönderdiği aynı tarihli iki mektubun fotoğrafisi eserin sonuna konmuştur. İshak Beyin tercemei halini yazarken bu mektupların bazı mühim yerlerini almıştım. Fazla malûmat almak isteyenler makalenin sonuna ilâve edilen vesikalara ve fotoğraflara bakabilirler.

Pederimiz cennetmekân merhum Müşarünileyh hazretlerinin Françe devletinin akıl ve fikrine ve sadakatine itimatları olmagla bize vasiyetnamesinde ifade eylediğine binâen mukaddemce seni ol tarafa namei hümayun ile gönderdim; inşaallahütealâ vakti mukadderde [hükümdar olduğu zaman] avni inayeti hakka istinat ile her derdin çaresi mülâhaza olunmuştur, ilaçsız dert olmaz, meğer mevt ola; şimdi ortalığın halini görüp işitüp bir reyü tedbir şimdi bana göre imkânda olmadığından seni namei hümayunumla gönderdim; şimdi bu vakitte devlete edecekleri hizmet bir türlü unutulmaz; zira vakti mukadder de ve ikbal ve saltanatımız hengâmında bizlere çok dost bulunacağı sana malûmdur; eğerçi usdat Ofiçyaller gönderdiler, her ne kadar bu dostluk ise dahi faraza ^{مهم} mühendisi bahri olmagla naziri yok ise dahi İsveçte çayman resmi gemiler ve usdat mühendisi bahri ve keزالik İngiltere ve Felemenkte dahi usdat gemi yapıcılar ve Ofiçyaller çoktur; avni hakla anların getürülmesi, celbi dahi mülâhaza olunmuştur.

Françe devletinden Kırım maddesinde vesair Nemçelü ve Moskovlu ile Cenkler de dostluk isterim; yoksa bize namei muhalasat ailâmelerinde yazdıkları biraz nasihat [1] ve devletimizin malûm olan ahvalini ve görünen işleri rümûz ve işaret tariki ile hikâyettir; Françe devleti eğer fedakârlık [eder] bivefalık etmez ise ellerinden çok iş geleceği malûmı hümayunumdur; Ancak bizi dahi Felemenklü gibi edecekler ise senin anda ikametinin abes ve beyhûde olmuş olur; sana sipariş olunduğu üzere ahar mahalle âzimet iktiza eder [2]. Göreyim seni akılâne hareket ve ol tarafta cenk ^{جنگ} ilmîni talime dikkat eyliyesin; velhasıl harbe dair olan hususlara mukayyet ve talim etmeğe gayret eyleyesin vesselam.

Ratib efendi bu müsveddeyi takdim ederken anın sonuna şunları yazmıştır.

“Benim efendim! Bundan ziyade İsak Beye yazılmasun; zira anda gösterir ve ziyade şey söyler bizim yazdığımız heba olur ve hem başka mahzur dahi vardır.,”

[1] Bu sırada Fransa mali buhranın en son derecesine gelmiş 1787 de meclisi muteberan toplanmış ve kanun üzere 13 üncü Lui zamanındanberi iki asra yakın bir zaman yani 173 senedir toplanmıyan Etajenero'yı 1 mayis 1789 da ictimaa davet etmişti. Bundan dolayı Fransa âciz vaziyette bulunuyordu.

[2] Selimin, şifahen tavsiye ettiği devletlerin hangisi olduğu bilinmiyor. Bunun Prusya, İsveç ve İngiltere devletlerinden biri olduğuna şüphe yoktur, bunların içindende Prusya ve İngiltere devletlerinden biri olmak gerek.

**ÜÇÜNCÜ SULTAN SELİM'İN VELİAHT İKEN
FRANSA KRALI VE BAŞVEKİLİ İLE
MUHÂBERESİNE ÂİT VESİKA
SURETLERİ**

**TOPKAPI SARAYI
2031**

Bu vesikalar bir zarf içinde on altı adet olup ikisi Selim'e cevap olarak On altıncı Lui ve diğer ikisi de Başvekil Kont dö Monmoren tarafından gönderilmiştir. Diğer vesikalar Selim'in mahremi esrarları tarafından bu muhaberenin teminine ve Fransa Sefirine ve Fransaya gönderilen İshak Bey'e âittir.

VESİKA SURETLERİ

**Selim III ün veliaht iken Fransa'ya göndermek istediği
İshak Bey ismindeki adamı için Fransa hükûmetinden
istimzacı havî müracaatine gelen muvafakat cevabının
Fransa Elçisi Şuvazöl Guffiye tarafından arzı**

Mehâbetlü, celâletlü, inâyetlü efendim hazretleri sağ olsun

Bu bendeleri bundan akdem França Devleti tarafına evamiri hümayunlarına imtisalen irsal eylediğim adamım kulları bu defa avdet eyleyüp França Devletinin Başvekili canibinden bu bendelerine hitaben sadır olan cevabında vekili mumaileyh muradı hümayunlarını França Padişahına beyan eyledikte padisahı müşarünileyh dahi Devleti Aliyye ile França Devleti beyninde ahdi baitten (عهد بعید) beru derkâr olan müvalât ve musafatın meramı hümayunları üzre zamânı meymenet iktiranlarında kat enderkat tezyit ve teşyidine râğbet idüp makasıdı hümayunlarının temşiyetine kemali mesruriyet ve taharri ile dikkat ve ihtimam ve İshak Bey kullarını devletinde misafir kabul

ve merkuma vaktü zamanile hidematı hümayunlarıçün tahsili istidat zımında iktıza eden envâi Fünûn ve maarif talim ve telkin olunacağı hususunu bu bendeleri, müşarünileyh tarafından canibi hümayunlarına ifadeye memur olmuşumdur. Elhaleti hazihi merkum kullarının França Devleti tarafına azimeti için herşey hazır olup iki, üç gün zarfında Fransız beylik sefinesine binüp Akdeniz adalalarını geçtikten sonra emin bir tüccar gemisine süvar olup inşaallahütealâ bu veçh ile França diyarına sırren ve hafiyeten vusul bulup memuriyetinden düşman ve hâsitlerin bir türlü agâh ve haberleri olmaz, ve França Devletine bâdelvürüt بعدالروود França Devletinin başvekili yanında meks ve ikamet edüp düveli Avrupa'nın keyfiyeti ahvali ve biribirile muvafakat veyahut mugayeretleri ve sinini vefireden سنين وغيره beru icat olunan fünûnı harbiye ve maarifi bahriye ana tarif ve talim olunup bir müddet zaman bu vecih üzere telkin olunduktan sonra França Devletinin en muteber olan kalelerine ve tophanelerine ve tersanelerine ve sair kârhanelerine irsal olunup cüz'î ve külli üstazlıkları ve tertip ve nizamları kenduye tefhim olunur.

Ve düveli Avrupa'da askerlerin kuvvet ve metaneti ancak hüsni nizam ve zabıtana inkiyadı tam ile hâsıl olarak hini seferde düşman ile muharebe edecekleri tertip ve nizam taklit olunup, İshak Bey kullarına ol tertip ve nizamın taklidi dahi gösterilir. Şöyle ki:

Her bir marifetten vukufdar oldukça envâi sefainin ve silâhın ve sair alât ve pusatların resimleri ve nûmuneleri kenduye verilir ve merkum kulları sahibi akıl ve firaset ve hidematı hümayunlarıçün meşhûni sadakat ve gayret olmagin vücuhle tahsili istidat edeceğinde iştibah yoktur.

Merkum kullarının lisanile sefere müteallik ifade buyurulan iradei hümayunları, mefhumı bendeleri olmuştur: filhakika şimdiki halde sefer açılmak Devleti Aliyyenin mesalihine elvirmez ana binaen bu bendeleri dahi men'i için canü dilden سعي سأیederim ve inşaallah bu hususta dikkat ve ihtimamımız husulpezir olur ve Karadeniz Rusya gemilerine açıldığı misillü, França sefinelerine dahi açılırdı Rusya'lu elbette bir miktar havfe düşüp dahi ziyade ihtiraz احتراز eder idi, lâkin bu Karadenizin maddesini bu bendeleri hernekadar istirca etmiş isem bu âne değin bir türlü müsaade olmadı; inşaallahurrahman zamanı saadet iktiranlarında husuli müyessër olur.

İshak Bey kulları bilyümnü vesselâme França Devletine badel-vusul gerek merkumun tarafı hümayunlarına gelecek tahriratını gerek tarafı hümayunlarından merkuma ıstar buyurulacak evamiri hümayunlarını irsal ve tevarüt hususunda bu bendeleri iradei hümayunları

üzere dameni sadakat ve gayret dermeyen edeçeğimde iştibahı hümayunları buyurulmıya: lâkin merkum kullarının bu cânibden azimeti baisi teellümü çâkeranem olur; zira anın tavassutile nâmei hümayunları tarafı bendelerine vâsıl ve bu vecih ile şerefyap olmama bir vesilei hasene olup kendu gittikten sonra sermayei iftiharî çâkerânem olan mükâtebe munkatı oldukta arzı sadakat ve ubudiyeti çâkerânem için ahar bir tarik melhuz ve müstahseni hümayunları buyurulur ise olbapta emrûferman ve inayet ve ihasn mehâbetlû, celâletlû, inâyetlû efendim hazretlerindir.

*Bendei
Konte dö Şuvazöl Guffiye
Elçii França
Halâ*

**Şuvazöl Guffiye'nin İshak Bey'in Fransaya gönderilmesi
hususunda Selim'e takdim ettiği arıza :**

Mehâbetlû, celâletlû, inâyetlû efendim hazretleri sağ olsun

İshak Bey kulları yedile in'am buyrulan namei hümayun ve şal ve parça bu bendei keminelere vâsıl oldukta vadii haclet جملة ve teşekküre müstağrak ve duayı bekayı ömrü celâletleri tekririne mülâzim olup bu misillü avatıfı aliyyei hümayunları ilelmemat sermayei iftiharî çâkeranem olacağı اظهار الشمس ezharu mineşşemstir. İshak Bey kullarının França Devleti tarafına irsal buyurulmak hususu fecri tulû hümayun ve ser defteri mehasini celâletmakrunlarından bir eseri temaşa engiz olmanın bu bendei bimiktarları evamiri aliyyei hümayunlarına imtisalen hususî merkumun temşiyetiçün dameni ubudiyeti dermeyen edip inşaallahü tealâ mezkûr kulları savbı memûresine vardıkta düveli Avrupada mutad olan fûnûnı harbiyeye ve maarifi saireye tahsili vukuf edeçeğinden maada Devleti Aliyye ile França Devleti beyninde teşyidi tehab ve tezyidi ittiafaka bir vesilei mergube olup inşaallahürrahman cülûsı hümayunları vukuunda semeresi zuhûra geleceğinde iştibahı bendeleri yoktur.

Bu çâkeri ubûdiyet perverleri Asitanei saadete elçilik hizmetile geldim ise ancak saltanatı seniyye kelevvel revnakı tam bulup şanü şevketi kadîmesini tûkmil ve bedhahlarından ahzi intikam eylemesine sâ'i (ساعى) ve müfit olmak ümidile gelmişim; lâkin nushu pend (نصح و بند) yollu irat eylediğim kâffe mevadda ademi itibar ve Rusya'lunun dürûğı pür fûruğları (دروغ بر فروغلى) França Devletinin sadakat âmiz

kelimatına her bar tercih velhasıl ümmeti Muhammed habı gaflette müstağrak olduğundan bu bendei keminerleri fevkalgaye muztarib ve müteellim olup hâiben (حائب) ve meyûsen França diyarına avdet etmek tefekkürü üzere iken bu defa işaret buyurulan iradei hümayunlarının şerefi sudurı hasebile vücûdı gayreti çakeranem ihya olunup pertevendazı kutbı cihan olacak cenabı mehâbet meâb (مهابت مااب) hazretlerinin hizmeti hümayunlarında bulunmak aksâyı amâli bendegânem ve lâzimei zimmeti çakeranem olduğu müstağniî anilbeyandır.

Ve Lorenzo nam tabip kulları canibi bendelerine gelip beynehümada vaki olan müzakere, mesfur tabip kullarının lisanından tarafı hümayunlarına tafsilen arz ve telhis olundukta evamiri aliyeyi hümayunları herne gûne şerefyaftei sudur olursa canibi bendegânemden serimu (سرعمو) kusur olunmayup kemali taharri birle icra olunmaları babında emrû ferman ve inâyet ve ihsan mehâbetlû, celâletlû, inâyetlû efendim hazretlerininindir.

*Bendei
Konte dö Şuvazöl Guffiye
Elçii França Halâ*

Fransa Sefirinin üçüncü arızası

Mehâbetlû, celâletlû, inâyetlû efendim hazretleri sağ olsun

Mahzı avâtıfı hümayunlarından naşı bu defa Lorenzo nam tabip kulları yedile irsal buyurulan nâmei Hümayunları bu bendei hakirlerine reside ve mazmununda mesfur (مسفور) kulları hakkında ima buyurulan evamiri hümayunları malûmı çakeri olmuştur; filhakika tabibi mersum zatında sahibi firaset ve hassatan cenabı celâletmeabı hümayunlarının hidematı seniyelerinde kemali sadakat ve ubudiyet birle dil ve pabeste (دن وپابسته) olmagin küllî itimadı hümayunlarına vücuh ile şayeste olduğunda câyı iştibah yoktur; bu bendei keminerleri ise iradatı celilei hümayunlarını França Devletine ihbar ve ifade zmnında devleti mezkûrenin başvekiline bir kıt'a mektup tahrir ve iki, üç günden sonra bu bendelerine mensup olan mûtemed bir beyzade ile hafiyeten irsal etmekle bu veçh üzere İshak Bey kulları ol tarafa varmazdan mukaddem canibi hümayunlarından memur olduğu mevattan Erança Devleti habir ve agâh olmuş olur, ve merkurum kulları tarafından

vürut edecek tahrirat, evamiri hümayunlarına imtisâlen tabibi mersum Lorenzo kolları vesatatile hakipayı hümayunlarına takdime mübaderet ve ubudiyeti külliyei çâkeranemi tekraren arzu izhara cesaret kılınur; baki emrû ferman ve inayet ve ihsan mehâbetlu celâletlü inâyetlü efendim hazretlerininindir.

Bendei

Konte dö Şuvazöl Guffiye

Elçii França بآستانه حالا Beâsitane Hâla

**Veliaht Şehzade Selim'in Fransa Kralı ile Başvekiline
gönderdiği mektupların müsveddeleri:**

Bu müsveddeler amedci آمدی Ratib Efendi tarafından gizlice kaleme alınarak ve kenarlarında tarzı tahrire dair izahat verilerek Selim'e takdim edilmiştir. Selim'le, Ratib Efendi arasında da iptidaları İshak Bey'in vasıta olduğu anlaşılıyor; çünkü İshak Bey Selim'e sefaret vasıtasile takdim ettiği mektubunda Amedçi Efendi'ye mektup yazmadığından bahsediyor. Nâmeler Selimin el yazısile gönderilmiştir.

المستمد من الله الملك القوي العزيز الحكيم
والمسترشد من المولى المزز القادر العليم الكريم
ولى عهد السلطنة العثمانية السلطان سليم

(Mühür bunun altına basılır.)

İftiharül ümerail izamil İseviyye muhtârül küberail fihamil Meshiyye muslihı mesalihi cemâhirit taifetin. Nasraniyye sahibi صاحب ezyalil haşmeti velvakar sahibi صاحب delâilil mecdi veliftihar muhalesat nişan, musadekat unvan, França ve ana tâbi nice memâliki vesiatil mesalikin padişahı ferman ferma ve hükûmetrânı memleket ârası haşmetlü mürüvvetlü menziletlü übbehtlü ulu rağbetlü hanedanı şamihil erkânımızın dostı kadimi ve dudmânı rasihul bünyanımızın mücerreb muhibbi samimi olan On altıncı Luvi hatemallahü avakıbehû bilhayrı verreşad ve ahsene ileyhi sebilessevabı vessedat cenaplarının savbı haşmet-nisablarına ekadimyâi muhabbette muharriri kitabı hidayet ebvab iblâğından sonra dostane inha ve ilâm ve halisane ihbar ve ifham olunur ki hanedanı şamihulerkânımızın devleti azimüşşanı França, nice

yüz senedenberu yâri vefadâr یار وفادار ve hayırhahı biiştibahi mücerrebül etvârı olup ecdadi vâlânijadımızın anlara ve vükelâsına ve elçilerine hüsnü itimat ve kemâlî itikatları sair düveli Avrupa ve mileli Nasârâdan ziyade ve kelâmlarına ebvabı mesamî'i kabulleri küşade ve ledelhace her gûne ianetlerine amade olduklarına binaen sinini sabıkada Ata ve dedelerimizin França Devletine vücuhı şetta شق ile surî ve manevî muaveneti ve devleti müşarünileyhin dahi her cihetten zahiren ve batınan Devleti Osmaniye hakkında gayret ve sadakat ve hüsnü himmet ve dikkati tevarih kitaplarına nazar edenlere nümâyandır.

Binaenaleyh pederi valâgüherimiz cennetmekân firdevs âşıyan Sultan Mustafa Han Hazretleri kütübü tevârihe âşına ve bu keyfiyet indlerinde huveyda olmak hasebile ezminei sabıkada ve sinini maziyede müşahede olunan gayret ve sadakat ve mücerrep olan âdet ve tabiatlerine kıyâsen França Devleti eyyamı ıztırap ve şiddette ve hengâmı felâketü mihnette dostlarına vefadar ve yâr ve ihlâskâr olup dostluğa sezavâr olan hâlâta riayet ve insaniyete lâıyk olan mühimmata kifayette nakdi vüsu وسع ve kudretini nisar ve dostluğunda sebat ve metanet izhar ve halli müşkilât ve cebri kûsûrat ve icrayı muktezayı müvalâtta sarfı mâhasalı gayret ve iktidar edeceğine hüsnü zannedüp Moskov'lu üzerine seferü hareket mahzı hayrû bereket olduğu França Devleti tarafından teşvik ve iğra olundukta devleti müşarünileyhin ve vükelâ ve elçilerinin kelimatı her vechile Devleti Aliyye indinde itimada lâıyk olduğundan hernekadar Avrupa devletlerinden bazı dostânı akibetbin ve alehusus Prusya ve İngiltere kıralları gibi aklü firaset ve neticei hali istidlâlde fehmü kiyaset ve revıyyetü dirayeti müselleme erbabı aklü yakın olanlar tarafından bu hususta nice mahzurât ve mazarrat beyan ve akibetikâr yine nevechile karar vereceğin ve Devleti Aliyyeyi França Devletinin Moskov'lu cengine teşviki nihayeti emirde ne gûne neticesini izhar edeceğin mübemu موبع امان etmişler; Anların kelâmlarına havalei sem'i itibar etmeyüp França Devletinin reyî rezinlerini tercih ve tasvib ve tahsin ve iradeleri Devleti Aliyyeyi Osmaniye hakkında mahzı hayır olacağını tayin edüp fethi babı cengi ihtiyar ve Moskov'lu üzerine seferi aşikâr eylediği cümle indinde ve alehusus Avrupa devletlerine vazıh ve bedidardır, ve Devleti Osmaniyenin dahi mükâleme mazbatalarında ve sekletariyesinde mesbutı مشهور ceridei esrârdır; CenabıHak feâli mutlak فعال مطلق olup fiilini ve iradesini tağyirde kimesnede iktidar olmadığını ashabı aklü dirayet ve istibsara استبصار iş'ar için beş yüz senedenberu fethi kale ve hisar ve zabtı teshiri ekalim ve büldan ve emsar ile iştiharı velvele endazı afaku aktar اطار ve mesbutı sahaifi vakayi nüvisanı rüzgâr olaU

hanedanı شاع الاركان şâmihulerkânımız mübtelâyi envâi felâket ve mazharı envai hasâret ve mihnet ve sair devletlere mucibi ibret eyledi. ذلك تقدير العزيز العليم والله يوثق ملكه من يشاء الله ذوالفضل العظيم .

Pederimiz müşarünileyhin ömrü nihayete erişmiş olmasa, işler şimdiki olduğu sureti kesbetmeyip bu derde bir ilâç ve deva ve bu kazaya bir mükâfat imzası muhakkak ve musammem idi ve lâkin hulûli ecel ile pederimiz merhumı müşarünileyhten saltanatın biemrillâhi taalâ halli dostlarımızın malûmu olduğu veçhile işleri bu derecelerde müşevveş ve muhtel eylediğine binaen Moskov'lu ve anlar ile samimî ittfak ve tekidi bünyanı vifak edenler ile encamkâr işte bu görünen sureti izhar ve düşmanlarımız mülkümüze italei payı gadir ve cevrü hasar eylediklerinden maada dostlarımız bile bazı teklifatı baride ile menafii mülkiyyemize bir nevi tamalarını ve bizim zâfımızı iş'ar ile nizam ve intizamımızın bir nevi teşvişine anlar dahi iptidar etmelerile mevttten gayri illete mualece mümknattan olduğuna binaen bu derde çare hususunda vakti mukadderde hernekadar ilâcı günâgün ve tedabiri isabet makrun melhuzumuz ise dahi elhaletü hazihi bu afatta bizim desti kudretimiz cümleye malûm olduğu üzere bu işin tedbirinde kasır ve dostânı sadakat nişanı tecrübe ve imtihan ile hanedanı celilülerkânımız hakkında derecei gayret ve sadakat ve semerei hulûs ve safvetlerini ayan edecek vakitler zâhir olmağla dostları düşmandan temyiz ile biinayetillâhi taalâ ve tevfiikihi câlisi seriri Osmanî ve lâbisi efseri kişveristanı olduğumuz zamanda dostlardan bu vakitte müşahede eylediğimiz safvet ve muhabbet ve müvalâtın hüsnü mükâfatını edaya tarafı hümayunumuzdan sâyi evfa سی اوق buyrulmak için kendi enteresülerine mebni bazı dostların hernekadar Devleti Aliyye hakkında şimdiyedek ifade eylediği mülâhazatı, vakia واقعه mutabık ve bazılarının dahi taraflarından memûl olan gayretü ianet kuvvetden fiile çıkmadığı malûmı ehli dekayik ise dahi França Devletinin şanü mürüvvetine lâyik gayret ve sadakatinden bu muhibbi sadıkları nâümit olmadığuma binaen sadakat ve ubudiyeti nezdi hümayunumuzda her veçhile mücerreb olan sadık ve emin ve mutemet adamlarımızdan izzetlü sadakatlû Mir İshak, kenduye bazı vesaya ve siparişimiz ile tarafı hümayunumuzdan murahhas kılınıp ol tarafa irsal olunmuştur.

Kelâmına her veçhile itimat edüp miri mumaileyhe sipariş ve tarafınıza ilâm ve ifadesini emreylediğimiz mevad malûmı haşmet mersumunuz oldukta icrasına şimdiki halde tarafınızdan rağbet ve meylü muhabbet gösterilirse inşaallahü tealâ dostluğunuz bir türlü zayı

olmayup biz dahi mukabelesinde tarihlere yazılacak ve dillere destan olacak dostluğu hakkınızda icra ederiz; baki همیشه hıfzı hudada olasız. Tahriren fi gurrei ramazan رمضان في غرة سنة مائة و الف.

* *

Bu müsveddeyi yazan Ratib Efendi fotoğrafta görüldüğü üzere başlığın kenarında şu izahatı veriyor:

«İnce kalem ile bu kâğıt miktarı [yani müsveddenin yazıldığı kâğıt kadar] bir âbâdi kâğıt kesüp yazasız, kâğıdın bunun gibi yukarısından başlıyasız hattâ yazı sık düşmeye ve kâğıt bundan uzunca bile kesilse mani değildir ve yukarıdan başlamakta zarar yoktur; Devleti Aliyye kaidesine muhalif değildir.»

Yine müsvedde sahibi müsveddenin sol tarafının üst kenarına da şunu yazmıştır:

«Bu müsveddeyi sakınp zayi etmiyesiz; İnşaallahütaâlâ devletü ikbal ile tahta cülûs buyurduğunuz da her kimi reisülküttab ederseniz bu müsveddeyi ana virüp benim şu minval üzere França Kralına mektubum ve sözüüm ve anda ademim vardır deyu emredersiz; ol zaman lâzım olur; kulunuz da bir müsveddesi var idi ihrak eyledim malûmı hümayun buyrula.»

Selimin, Başvekile [Hariciye nazırına] yine 1200 Ramazan gurrei tarihile yazılan mektup müsveddesi:

والمتمسك بحبل حول الله القويم   السالك الى طريق المستقيم
وارث السلطنة العثمانية سلطان سليم   المستند الى قوة القادر العظيم

Bu mahalle mühür

Kıdvetü ümerail milletil Mesihyye umdetü küberaittaifetil İseviyye haşmetlü, mürüvvetlü ulu rağbetlü França Padişahının başvekili olan âkili akibet endiş ve kâmili sadakat kiş gevherikânı aklü reşat ve cevheri ummanı rüşdü sedat dürrü yektayı sade fi kârdâni ve yâkutı nigindanı mühri mihribanı riayetlü, dirayetlü sadakatlü hörmetlü dostı ehassı sadıkı ahlâsımız صديق اخلاص konte Mösyö Diverjen evcedehullahü tealâ fiumuril hayyireti vettarikulhasen ve erşedehu ارشده ilâ malehu filüllâhü ve uhrâhü ahsen cenaplarının canibi muhabbet caliblerine safveti fuad ve fartı hubbü vedat ile peyamı sadakat iltizam iblâgile dostâne

inha ve ilâm olunur ki Devleti Aliyyemizin França Devletine muhabbet ve ihlâsı kadimi ve hanedanı şamihulerkânımıza dahi devleti müşarünileyhin alâkai derun ve ihtisası samimî olduğu size tariften müberra ve cenabı dirayet nısbabınız müddeti medidedenberu França Devletinin nice umurı müşkile ve hidematı cesimesinde müstahdem ve aklü rüştü sadakat ve metaneti fikirü firasetiniz cümle indinde müsellemler olduğundan mâada nasıyei halinizde lâmı لام ve dirahşan olan pertevi dirayet ve iz'an muktezasınca Avrupa devletlerine müteallik her nikât ve mezayaya vukuf ve ıtlılâınız hüveyda ve alelhusus cennetmekân firdevs aşıyan pederimiz Sultan Mustafa Han aleyhirrahmeti velgufran zamanı saltanatlarında müddeti medide Asitanei saadetimizde kıyamınıza binaen pederimiz müşarünileyhin França Devletine kemali teveccühü fuat ve sair Avrupa devletlerinden ziyade hüsnü itimadına minküllilvücuha aşına olup hattâ hanedanı şamihulerkânımızın bazı dostânı akibetbin ve muhibbanı dirayet karini, Moskov'lu üzerine seferü hareket namünasip ve Devleti Aliyyemize bir faide ve hayrı olmayup nedameti çekileceğini ve vehameti akibetini delâli akliye ve berahini iknâiye ile serdi envâi mukaddemat iderek isbatı hususuna bastı makalât etmişler iken França Devletinin hüsnü ifade ve teşviku tergibi garazdan âri mülâhaza ve sairlerinin akvali agraza mebni olmak üzere mutalea olunduğuna binaen birisinin kelimatına ve bu bapta serdeylediği mukaddimatına havalei sem'i itibar ve ısga olunmayup França Devletinin kavli tahsin ve sairleri gareze mebni olmak üzere zannü tahmin olunduğu malûmı cihan ve hattâ Avrupa devletleri indinde neticei hale sür'atle intikali ve eserden müessire istidlâli ve aklü marifet ve kemâli cümleye nümayan olan Prusya Kralı ve sıdkı akval ve itidali ahvali meşhur olan İngiltere Devleti tarafından Moskov'lu üzerine seferü hareketin nice kuphiyat کفیات ve mazarrat ve mahzurâtı beyan ve Devleti Aliyyei Osmanıyyeyi bu sefere delâlet ve kûşadı emrinde bastı makalei envâi fevâit ve menfaat edenler nihayetülemir encamında bir faide ve ianete kadir olamayup temaşasile iktifa ve hernekadar vüs'ü kudretlerinde bile olsa bir nevi ianette olmayacaklarını tasrih ve ima etmişlerken pederimiz müşarünileyh, França Devletile kadim olan hukuk ve ülfete itimat ve vakti hacette hergûna ianet ve muzaheret birle muktezayı safvet ve vedadı icra edeceğine cezmü itikat edüp kavlü reylerini tahsin ve Moskov'lu üzerine seferü hareketi tahkik ve tayin ettiği her kime hafi ve nihan ise siz dostumuza ayandır.

Ve bu madde de Devleti Aliyyemizin gabinotosında mükâleme mazbatalarında ve sekretaryalarımızda septi سبت ceridei esrar olduğu

mezcumı ashâbı dirayet ve iz'andır. Beşyüz senedenberu Asya ve Avrupa'da olan namdar mülük ve hükümdarlar ile hodbehod cengü peykâr idüp bukadar fütuhâtı celileye mazhariyeti aşikâr olan ve fethi husûn ve vaz'ı ayin ve kanun hususlarında cümleye rehnûmun olan hanedanı rasihulbünyanımız kesreti asakir ve vüs'ati hazâin ve emval ve zehaire mağrur ve meftun ve hüsnü ifadei dostanı kadîm ve teşvik ve teşcii hayırhahanı samim ile mesrur ve memnun olup Moskov'lu ile fethi babı muharebeyi ihtiyar ve takdiri huda hökmünü izhar idüp Devleti Aaliyyemizi misli namesbuk olan bu misillü belâlara duçar ve Avrupa'da asakir ve hazain ve mühimmatın kesretine itimat ve devletinin mamuriyet ve kuvvetü kudretine istinat ile izharı gurur ve utüvvü istikbar edenlere ibret eylediği erbabı aklü basirete aşikârdır. فاعتبروا يا اولوالابصار.

Elhaletü hazihi pederimiz müşarünileyhin vefatı takribi ile işler işte bu göründüğü sureti kesb ittiği nûmayan ve mevttin gayri her derdin ilâcı imkânda olduğu feylosofanı cihan ve ehli aklü irfana ayan olmagla avni inayeti perverdigâr ve Havl حوول ve kuvvetü kudreti Rabbi müntakimi kahhar ile اعدا adâmızın ettikleri gadrü hasâret ve mekrü mefsedete vücuhi müteaddide ile tedabiri hasenemiz hazır ve mülâhazatı mütenevviamız müheyya ve bazı dostandan dahi bu bapta hüsnü himmet ve îânet zamirimizde cilvenüma olup ancak âdeti kadimei saltanatı Osmaniye üzere şimdiki halde bu işin tedbirinde desti himmetimiz kasır ve elhaletü hazihi muhibbanı ihlâs unvanı tecrübe ve imtihan ve derecei sadakat ve semerei safvet ve muhabbetlerini bâtın ve zahirde ayan idecek vaktin şimdi bizim bu vaktimiz olduğu aşikâr ve bahir olduğuna binaen biinâyetillâhil melikül müteal bilirsiz velistihal vakti mukadderi bedidar olup calisi tahtı Süleymanî ve lâbisi tacı kâmrânî olduğumuz esnada dostandan bu evkatta müşahede eylediğimiz insaniyet ve müvalâtın hüsnü mükâfatına himmeti aliyyemiz derkâr olduğunu iş'ar siyakında mutemet ademlerimizden bundan (akdem) Frengistan'da seyrüseyahat ve hanedanı şamihulerkânımıza França Devletinin kemali hulûs ve sadakatine ve her türlü ittifak ve ianete hazır ve amade olduğuna hüsnü şehadet eden izzetlü' sadakatlü İshak Bey ol tarafa irsal olunmuştur; Miri mumaiyleh sadık, emin adamlarımızdan olup haşmetlü França Kralı cenaplarının ve bilcümle França devleti rical ve ceneralının erbabı aklü kemali ve bahusus França Devletinin abıruyu ve â'kali اعلیٰ ukalâsı ve akıbeti kârı mülâhazada çümlesinin müstesnası olan siz dostumuzu medhu sena ve Devleti Aliyyemize olan gayret ve sadakatinizde mubalega etmekle kenduye bazı mevad sipariş olunup haşmetlü França

eyledikte kendine sipariş olunan makalâtı sırriyye ve hidematı aliyyelerini gayreti tam ve sadakat mâlâ kelâm ile icra ve tekml eylemiştir: filhakika her çend ki cenabı azamet meaplarının mecbul oldukları evrenği hilâfete hini mukadderde uruçı ba huruçları babında berveçhi peşin tedariki tedbirleri mesmumuz olup memâliki mevruselerinin hali sahihini bilüp inayeti Bari ile anları sureti mergubei atikasına ifrağ için mesaii cemileleri, İshak kulları [nın] bu tarafa kudumünden evvel malûmumuz idi; lâkin bu misillu ihbarı beşâret âsar miri merku mun takririnden ve alelhusus şerefyaftei sudur olan hattı şerifleri mazmunundan ibka ve mukarrer olundukta ihsas eylediğimiz mesruriyet ve mahzuziyeti gencayış pezir, havsalai tabirden birundur; hatta tab'ı âlilerinde merkûz olan kemali istidat ve liyakatlerini müşahede ettikçe mahza hikmeti Rabbanî ve takriri sübhanî bilüp hudayı müteal fehüvel melikülmülûk hazretlerine tekrar betekrar hamdü şükretmemize bais ve badi olmuştur, ve cenabı haşmetmeâb kendüleri tevarihi kadimede cüstü cûye irtikâp edip França Devletinin Devleti Aliyyei Osmaniye ile ötedenberi cereyan eden dosti ve hayırhahilerine delâili müstakilleye ittılâ اطلاع bulmalarile zikri müstağniî anilbeyandır.

Feamma bu ihlâskârları yevmi cülûsumuzdanberi ilâ hazelhin ecadadı izamızın âsarına اقتضا iktifâen merbutı lâyenkatı olan muhabbeti canibeyn izdiyadını sebebi iftiharımız bilüp dakika fevt etmediğümüz malûmı âlemiyandır; kaldı ki cediti merhumumuzun vakti hayatlarile müverrah ve cenabı azamet nisaplarının silki kelâmı savab tev'emlerinde münselik Tarihte vaki olan mâcera bilcümlesini aynı şühut ile görmüş veziri müteveffamız Mösyö Lö Kont Diverjen'den kable vefatihi قبل وفاته tafsilen sual ve istifsar eyledüğümüzde cediti emcedimiz hazretleri gerçi Rusya ile Devleti Aliyyei Osmaniye beyninde ol esnada sefer açılmamak emri muhal idüğünü aynelyakin bilirlerdiler Ve seferi mezkûr zuhur ettiği takdirce Devleti Aliyyeye nafi bir kâr oiacağını zannederlerdi: lâkin cenabı azametmeaplarının validi macidleri hazretlerini fethi ebvabı muharebeye değme hal ile sevk ve ilzam etmeğe cesaret eylemedikleri veziri müşarünileyh'in cevâbı batahikikinden hüveyda olmuştur femeza mâmeza. نفسى ماضى

Malûmı şehametleridir ki bu muhibleri evrenk nişini اورنگ نشین saltanat olduğumuz ruzi firuzdanberi Devleti Aliyyei ebed istimrar ile mükâtebe ve müraselemizde kusur etmeyüp intikam ve taaruzu kablettahaffuz mümkün olmadığını ilka etmeden hali olmayup devleti müşarünileyhaya müstevli ve şayet kendine muzayeka verecek bir sefer karaltısını defi ve ib'ade sây ve gûşiş ettüğümüzden kat'ı nazar bu dostı hayırhahları dostluğa binaen emri muharebenin maarifi cüz'iyeye ve külli-

yesini ibadullaha talim zımnında üstadanı âkil ve muallimanı kâmil asitanei saadete irsal ettüğümüz ve fimabât ol tarafta meksleri lâzım göründükçe anlı ipka edeceğimiz emri mukarrerdir.

Ve kezalik Devleti Aliyye ile sınırdaşları olan düveli saire beyninde vuku bulan bürudet dumanını mahvtmede bu senakârların müdavim ve mülâzim bileler ve elhaletü hazihi buna manend müsaadelerden gayri bir fiil ellimizden gelmez. Pes Devleti Aliyyei ebed peyvendin tarafından dahi dostluğa halel verir bir hareket ve hukukı civariyeye mügayir bir vazı sadır olmayacağı memulümüzdür; zira emri muharebe bir fenni müşkül olup fenni mezkûrda kendu düşmanı kadar tahsili mehâret ve kesbi idman etmeden üzerine sefer çekmek aynı hatadır; binaanalâzalik cenabı azamet meablarının takdiratı samadâniye muktazasınca cülûsı hümayunları müyesser oldukta encâmı hurucı neye müncer olacağını mülâhaza birle mehamı ename külliyyet ile nizam vermeden mukaddem bir amele vülûç etmiyeceklerine akılı sâkipleri ve reyî sâibleri bürhanü delil ve zaminü kefildir ve inşaallahürahman Fülkü zatı sûtüde sıfatları yemmi ۴ ulümü fûnuna açılıp kittikçe ebvabı fütuhât ve meğazi illa ۷ intizamı asakir ve mehareti seraskeran ile mef tuh ve küşade olduğunu ve tedariki dûrû diraz etmeyince sefere ağaz, bir emri pürmuhatara idüğün teyakkun ve taammuk تمتق etmiş olurlar ve haddi zatinde mesalihi dünyeviyyenin hökmü bu minval üzere cari olup bir milletin her çent ki gayreti kahramaniyesi ve cengâverii nerimanisi var olsa dahi bu tedbirde istiğna etmemek gerektir; elbette cenabı şecaat nisaplarının maddei mezkûreden maada nice mevaddı mühimmei saireyi dahi derkâr edüp amele getürmek iradei aliyeleridir; filcümle tanzimi umurı batınai memleket ilmi ki ulûmı saire gibi kemal mertebesine iblâğ olunmuştur; Pes memâliki mevru-senin mamuriyetine dair ve vefreti erbabı marifete ve tahkiki sadakati ricâl ve huddama ve isticlâbı havatırı hasü ama خاص وعام müteallık olan tedbirlerin künhü gavrine ıttılâ bulmağa cenabı azamet meaplarının sâi ve mücid oldukları haberi bu dostlarını gayetülgaye mesrur eylemiştir. Gabbeza غبۃ bu dâileri dudmanı sami mekânları için ve bahusus zatı hamîde kemalâtları hakkına meylü rağbet ve iştiyakımız vasfû tabiri hususunda âciz ve nâtüvan kalup inşaallahürahman maslahatgüzarları İshak Bey kullarının tahriratından maaziyade nümayan olur.

Bendei mumaleyh inayeti Bari ile kendi veliyyünniam efendilerine meratibi ulyada hizmet ve kârgüzarlığa lâyıık ve sezavar olur ümniyesile bu canibe vusulündenberi cenabı haşmetmeablarının

her bapta sualâtlarına cevaba kadir olmasına ihtimamı tam etmededir ve ol hususta tarafımızdan dahi müsaadati günâgün bidiriğ etmişizdir ve Devleti Aliyyenin gerek şimdiki hali ve gerek mabâdi umurunda bu muhipleri ne vecih üzere mütefekkir ve def'i mahzuratı müslimin için ne derecede intibah üzere idüğimizi ve cenâbı azamet meabları dostı azimiz olan milelin mihrabı olmak hasebile anlara ne miktar rağbet ve alâkai kalp ittüğümüzü İshak Bey bendei üfkendelerinin vasfû telhis edeceğinde kat'a iştibahımız yoktur. Baki azametlû haşmetlû şehâmetlû şecâatlı padişah zadei bakemali sûtüde hısal hazretleri hıfzı Bari'de bâd biavni Rabilibad حفظ باريدہ باد بيون رب العباد tahriren fi medinetüs sultaniyyetül versalya (Versay) fi yevmissalisi işrin şehri تحريراً في مدينة السلطانية الورصالية في يوم الثالث عشر من شهر مايس لسنة سبع وثمانين سبعمائة و الف.

İmza yeri

Lüis ve tahtühü

*Konte di Monmorin Vezir ve mahremi esrari
Devleti Padişâhı Françe*

**França Başvekil Kont dö Monmoren'in Selim'e cevâbî mektubu
tercemesi**

Cenabı azamet meâb kudsi elkab mihrabı müslimin hedefi âmalı müminin padişah zadei namdarı kâmkârı valanesebi âli tebar mihini devhai hadikai saltanat, güzini semerei şecerei hilâfet, nahli berumendi bostanı şevket, güli serisebzi gülistanı devleti ebed müddet, gurrei nasıyei âli Osmani, kurrei basırai aynilinsan manzûrı nazarı aferitkâr mazharı eltâfı padişahı Süleyman iktidar, fûruğı dudmanı übbehütü bahtiyari, çerağı hanedanı şevketü tacdarı, vasıtai ikdi saltanat uzma halefüssıdkı hilâfeti kübra azametlû haşmetlû şecâatlı Sultan Selim hafezahullahürrahmanirrahim hazretlerine halâ cenabı padişahı França vezirleri ve mahremi esrarları olan tahrir eyledikleri muhabbetnamenin tercemesidir ki veçhi atilbeyan üzre zikrolunumuştur.

Azametlû haşmetlû şehâmetlû şecâatlı padişah zadei kâmkâr varisi seriri Osmanî Veliahdı hilâfeti kâmrânî Sultan Selim dame ikbalühu biavnilâhilâzîm hazretlerinin atebî süreyya mertebelerine nisar cevahiri deavâti musadakat nûmun ve izharı gevahiri tesniyat muhalesat füzun hilâlinde arz daştei dâii ihlâskârlarıdır ki; selefim (Mösyö Lökont Dövrejen) e hitaben şeref yaftei sudur olan hattı şerifleri veziri mezburun yedine teslim olundukta mizacı inhirafe müşrif

iken tahsil eylediği kemali süruriyet ve beşaretten naşi taze can peyda etmiş kadar ihya olunduğunu efendim França padişahı taraflarından mezunen bu sırrı ehemmin mahrem ve feridi olan kimesnenin takririnden malûmum olmuştur.

Filvaki devleti aliyyei ebed istimrarın emektarı sadakatkarı olan veziri müteveffayı mezkûr, cenabı haşmet meablarının efendim Françe padişahı kibeline tahrir buyurulan namei şeriflerini kıraat, mazmunı münifini müşahede ettikte inşallahürrahman nizamülâlem ve nedretülâsır olacak bir padişahı cemcahın bazı alâmatı mübeyyine ve harekâtı maneviyyesini muaccelen temyiz edüp lamuhalete cenabı azamet nisabları devleti aliyyei osmaniyenin rûknü metini ve hısnı hasini vaktile olurlar ümniyesile kendisi umurdide ve kârazmûde bir veziri pür tedbir olmagla refahiyeti müslimine dair ve cenabı haşmet meablarının izdiyadı devletlerine müteallık bunca kelimatı siddikane ve ârâyı muh-lisanesini tarafı bahirüşşereflerine ilâm ve telhis kaydında idi.

Vakta ki *وق سبحانه وتعالى فهو الكشاف الغيوب والمخلاق الحيات والمات* hazretlerinin takdirat ezeliyeleri tedbirat insaniyeyi nakz ve idam edüp kemali tevazu birle mehamı külliyye tanzimi ile evkatgüzar ömrü müstaari olup memaliki mahrusai osmaniyenin üzerinden asla ve kat'a iğmazı ayin ve îrazi *اعراض* nazar etmemiş. Veziri müşarünileyh eceli müsemmasile rihlet ve intikal etmekle mücerred kendu devleti değil bel devleti aliyyei ebed peyvend dahi hayıb ve hasir kaldıkları emri aşikârdır. Feamma veliyünniam efendim Françe padişahı hazretleri kemali inayetlerinden naşi bu bendei asgarlarını sadri müteveffanın makamında nasb eylediklerinde cevabı basevaplarının cenabı azamet meablarına tebliğini bu dâilerine emir ve İshak bey bendeleri ile müzakereyi tenbih ve maslahatgüzarı mezkûrun tahsili ulûmı nafia ve kesbi muarifi lâzime hususunda müsaade olunmasın tekit ile ferman buyurmuşlardır.

Haddizatinde mirimerkum binnefis tayini küllema yehtac *كما يحتاج* ile mükerrerem ve Françe memleketinde mevcut asakiri ber ve bahir ve talimat cünüd ve harekâtı sefayin iradet olunup seyrü temaşasiçün zübdei seraskeran ve umdei mûmaresanı meydan indinde muazzez tutulub gerek umuru seferiyye ve gerek mesalihi sâire cihetinden talimine lâzım gelen müsaadat ve muavenatta dakika fevt ve taksir olunmadığı İshak bey kullarının tahriratından malûmı celâdetleri olur; kaldı ki França devletin cenâbı azamet meablarına olan kemali meyl ve hayrihahi ve devleti aliyyenin itimadı küllisine liyakatı mühtacı beyan olmayup efendim Françe padişahının mektubı muhabbet üslûblarından müstedeldir; pes ihsan ve kerem edüp selefimi teşrif buyurdıkları minval üzere mükâtebei şerifelerile bu dâilerini dahi tevkir ve tefhir buyurmak

iradei aliyyeleri olur ise bu senakârları hidematı samiyelerinde bulunup müstahdem olacağımı sebebi iftihar bileceğimde kata iştibahları kalma-ya; her siparişlerini icra ve her suallerine cevap etmeği ruhirevane minnet ve fırsatı ganimet addedüp ba husus teftişi müşkül ve tefahhusı müteassir olan bazı mesail düşer ise bu dâileri teşhis ve tarifine teşmiri sakı gayret ve teftihi cenahı himmet edeceğim bilâreybdir; velhasıl efendimin cenabı azemet meablarının hakkına olan müsafat ve müvâ-lâtını ve her babta cezbi hatırı şeriflerine ikdam teemmünü isbat müyes-ser olursa seri iftiharım beynelakran mümtaz olacağını bu ihlâs pişer-leri aynı yakın ile bilüp devamı ömrü devletleri daavatına müdavim ve mülâzım idüğim muhatı ilmi ğlem araları ola. Baki azametlü haş-metlü şahâmetlü şecâatlü padişah zadei kâmkâr hazretlerinin eyyamı devlet ve kâmranileri ve hengâmı azamet ve şadimanileri müstedim bad بعون رب العباد biavni rabbililbad بحمد الله تعالى في يوم الثالث عشر من شهر ربيع الأول سنة سبع وثمانين وسبعمائة والف.

Elhalisülfuad الخالص الفؤاد

Konte dö Monmorin vezir ve mahremi
esrarı devleti padişahı
Frânçe

İshak beyin Fransadan gönderdiği mektuplar :

Bu mektupların tarihleri 11 Şaban 1201 dir; ve imza yerinde de bende (kulun) diye yazı vardır. İshak beyin mektupları ümiyâne olup imlâsı da hiç yoktur. Eğer riyakârlık yapmıyorsa kendisinin pek basit fikirli bir adam olduğu anlaşılır.

يا فتاح يا كريم

Hak süphanehu ve tealâ hazretleri حق سبحانه وتعالى حضرتلری

Devletlü necâbetlü şecâatlü merhametlü velinimetim efendim hazretlerinin

Vücudı hümayunlarını hata ve hatarlardan mahfuz eylesün. Şecâ-atlü merhametlü efendim; kulun Frânçaya azimet ve esnayı rahta bir miktar sıklet çeküp necâbüetlü efendimin duası berekâtile hak tealâ hazretleri bu kullarına yeniden necat ihsan ve selamet ilen mahalli memuriyetime dahil olup o saat mösyö Kont Döverjen kulunuz ile mülâkat ve keremnamei hümayununuzu yedine teslim ve muradı aliyyenizi bildirdikte dünyalar kadar memnun ve mesrur olup efendi

min gayretine pesent eylediler ve ertesi günü kulunuzu haşmetlü Françe padişahı dostunuzun rikâbına gizli götürüp efendimin muhabbetnâmei hümayunlarını yedlerine teslim eylediğimde muhabbetnamenizi kabul ve tab'ı devletinizi sual buyurdular; badehu namei hümayununuzu mösyö (Döverjen)e teslim ve bir an akdem terceme olunmasını ferman buyurdular. Emri bari ile o esnada mösyö Döverjen hasta olup âhır vaktini tamam eylediler; Allahütealâ hazretleri efendimin mübarek vücudu hümayunlarına keder vërmiye. Gerçi bugünlerde ölecek adam değil idi; lâkin takdire çare olmadığı efendimin malûmu hümayunlarıdır; elbette yeri boş kalmaz. Devleti Françede gayriler dahi bulunur ve efrenc devletlerinin bir hoş âdetleri vardır; bir yeni vezir selefinin gittiği yola gidüp defterhanesinde umuru muazzama için ne güne tedbir edüp kayid etmiş ise elbette ana göre hareket eder; kaldı ki Moskovlunun bu fitneyi ihdas edeceği Mösyö Döverjen'in malûmu idi. Öyle bir âkil dâna vezir elbette hayatında bunun bir çaresini bulup defterhanesinde kayd eylemiştir ve çok sürmez beyan olur. Françe devletinin eylediği harekete göre umarımki Moskov'lu ve Nemçe'lu, Devletialiyye üzerine kastedub sefere mübaşeret edemezler.

Eğer Devletialiyye kendulerinden havf edüp Kırımı verdikleri gibi Özi'yi dahi virirler ise Françe devletine cevap düşmez; Avrupa havadis kâğıtlarının (gazeteler) yazdığına göre bâlâ bir dürlü cenk istemez imiş [1] gerçi İslâmbulda çok cenk tedariki görürler imiş; lâkin bir taraftan işlerin nizamına rabita kaydinde imişler; eğer bunun aslı var ise Allahü tealâ Hazretleri ümmeti Muhammedin yardımcı olsun.

Benim şecâatlü veli ni'metim efendim bu şeylere nazar buyurup da vücudu hümayununa hiç siklet virme; her şey inşaallah nizam bulur; Françe devleti Âli Osman devleti için her şeyi irtikâb edenlerdendir, bu âne değin dakika fevt ettikleri yoktur ve müttefik oldukları devletlere mahsus nameler yazup menziller gönderdiler; Moskov Kraliçesine va Nemçe İmparatoruna dahi üç beş def'adır ki mahsus yazarlar, adam gönderirler ve Françe Padişahı dostunuzun Moskov Kraliçesine son yazdığı cevap budur:

Sizlerin malûmudur ki Devletialiyyenin kadîm dostuyuz ve kenduleri ilen çok alış verişimiz olub halkım ticarettedir; bu sebepten Devleti aliyye için her şeyi gözüme almışımdır; kaldı ki üzerlerine sefer ider isen mübaşeret itmeden gereği gibi mülâhaza eyliyesin; Avrupa rahattında iken halkı ayağa kaldırma, sonra devletleri birbirine düşürür, Avrupa içinde bir ateş yakmağa sebep olur ve lâkin söndürmenin bir dürlü çaresini bulmazsın; cemii zamanda ihtiyat etmek âkıllar kârı-

[1] Bâlâdan maksat Padişah Abdülhamid'dir. Filhakika harb istemiyordu.

dır; Devleti aliyyeye bu gne teklifi brid itmesen l olur. Gine sizler bilrsiniz; mutlak sefer ideriz dir iseniz Allahın avni inayeti ve dost ve mtfevik olduğumuz devletlerin himmeti ile elbette bunun çaresini bulacağımız sizlere şikrdır; kaldı ki l tarıkını mülâhaza etmeniz mnasibdir; gerçi cenk istemeyiz kaldı ki cenkten kaar devletlerden olmaduğumuz cümle devletlerin ve sizlerin dahi malmlarıdır.

Bu cevabın dahi Moskov’lu tarafından haberi gelmedi; eğer bu misillü müsaadeden gayri França devletinin bir hareketi olmadığına gazabı hümayun buyurmayasınız; devleti mezkre kendusi bizzat umurı batına cihetinden muzayakadadır; malmı devletinizdir ki İngiltere devleti ile bahren beş sene seferleri var idi; gerçi düşmanlarına galib oldular; lâkin kenduleri de bu esnada hazineden yana siklettedirler.

Kulun Franaya dahil olduktan sonra Françe Padişahı dostunuz rical ve kibarını cemedb bir büyük cemiyet eyledi ve hâlâ tamam olmadı. İrad ve masrafın ve bazı nahak yere alınan masarifin nizamına ferman eylediler kaldı ki bu işe sebep efendimin namei hmayunlarıdır; anladılar ki inayeti bri ile Efendimiz mesrur olup Padişah olduksa elbette Moskovludan mmeti Muhammedin intikamın alacaksınız; elbette şimdiden bunlara hazırlanmak münasib göründüğünden çabuk bu işe mübaşeret eylediler; kaldı ki meramları vakit geçirmektedir, bunların detince iktıza eden budur; birdenbire cenge mübaşeret eyleseler, belki bir senede itmamına kadir olmazlar;  beş senede birbiri ardınca cenk eylemek şimdi bir dürlü kendulerine elvirmez; zira yeni dünya in İngiliz ilen olan cenkte çok malları telef oldu; böyle bir iki sene cenk eylemeyub rahatlarında otururlar ise vakit kazanmış olurlar; o esnada  beş senelik sefer in hazine mevcut bulunur; bir iki sene aksi bile gitse korkuları olmaz, kaldıki bunlar Moskovun hâlini eyi bilürler; bir dürlü havfleri yoktur; bizim devletimizde bunların halini bilir dem olaydı şimdiyedek vallahilkerim ﷲ başka olur idi; Moskovlu bir türlü vallahi ﷲ, cenk istemez; lâkin yle Devleti Aliyyeyi dil ile korkutuyor bu taraftan da Devleti Aliyyeye gönderdikleri cevabe amel etmiyorlar. Kendu bildiklerine gidiyorlar; eğer Françe Devleti ilen bir ittifak eyleseler kendlerine hayırlı olur idi; bunların korktuğu budur; kendimiz Moskovlu zerine bir sefer aup cenge mübaşeret eder isek Devleti Aliyye uzaktan seyirci olur ise aslı yok yere bu kadar maldan ve askerden niçin yadolalım sonra kendmzde dahi ziyade zaif oluruz; hazır Moskov Devletini mektubımız ile böyle korkudır iken üzerine varmıyalım, Bakalım ne gne hareket ederler; eğer Devleti Aliyye zerine kast ederler ise ozaman biz de elimizden geleni elbette icra ederiz.

Ve Prusya Kralı ilen ve Şived [İsveç] Kralı ilen dahi haberleştiler şimdilik bunların bu kadar hareketine göre akli kasırime göre Moskov'lu sefere mübaşeret eyleyemez; kulun dahi şimdi sefer olduğunu Allahütealâ bilir istemem; zira korkarım ki nafile hazine telef ederler; gece gündüz aklım başımda yoktur. Sizlere haktealâ tarafından çok şey vardır ki ilham olunur; bu dahi ilhamı hakdır ki kulunuzu bu tarafa gönderdiniz; efendimin ümidinden France Devleti Moskova karşı böyle hareket eyledi: yoksa bu iki naht ümmeti Muhammedin üzerine çok keder eder idi; şimdiden sonra ummam ki bu kâfirler böyle bir hareket ederler; zira France devletinin halini bilirler; bir şey murat eylediği gibi icrasından gelir; gerçi acele etmezler; lâkin gaflette olmadıkları Moskov'lunun malûmudur.

Gerçi kulun şecâatlü efendimin huzuru hümayunlarını şecâat idüp bildiremem eğer dinü Devleti Aliyyeye hayırlı bazı işler vücade geldi ise necâbetlü efendimin kuvveti bahtı hümayunlarından; kulun vallahilazim واللہ اعظم bir şey etmeğe kadir değilim; heman merhametlü velinimetim efendim hazretlerinden niyazım budur ki köleni hayırduadan yadbuynrmayasınız; inşaallahütealâ vaktü zamani ile her şey vücade gelir ve ümmeti Muhammedin üzerinden bu duman efendimin nusrat rüzgârı ilen defolur, bir dürlü vücadı hümayunuza siklet virmeyesiniz; şimdi olan işler Devleti Aliyyenin kendi kusurudur; bu ânedek gafil durdular; İslambulda bu kadar söyleye gördüm, kulunu mecnun yerine kodılar; eğer aksi söyleye idim belki kuluna مناسب menâsıb in'am ederler idi; Elbette söylediğim cevaplar şimdi hatırlarına gelmek gerektir.

Hasan Paşa kulunuz geldikte elbette kulunuzu sual edecektir; bilmem kulun için fikrine ne gelecektir? Benim efendim inayeti bari ile mesrur olduğunuzda keremi hümayun buyurup Hasan Paşa kulunuzu din düşmanları karşısında rezil etmiyesiniz; zira cümle frengistanda bu adamın ismi pek büyüktür ve şimdi Mısırdaki eylediği işlere cümle devletler pesend eylediler: Gerçi kendini rical, kibarımız sevmezler, lâkin vallahi Devleti Aliyyenin bir sadık kölesidir, tatlı dil ile her işe kullanılır. Haddim değil efendime bu misüllü şey'i ifade eylemek; lâkin آل کافر âli kâfir belki bu ademi efendime yanlış bildirirlerde efendimin gaaebî hümayunlarına uğradırlar; kaldı ki kalbi hümayununuzda bir şey dahi var ise bu kuluna merhameten inayet buyurup kulun İslambula gelince sabrı hümayun buyurmanız efendimden niyazımdır umarım ki kulunuza merhameten bu niyazımı makbul buyurursunuz. Allahüteala bilirki sevdiğimden degildir; lâkin efendi-

me lâzımlı bir kuldur; hususa bu günlerde namını frengistanda söy-letmiş bir kulunuz efendimin yanında bulunması gayet ile kulunuza münasip görünür yine ferman efendimindir,

Kaldı ki kulun bu tarafta Başvekil kulunuz ilen gecelerde tebdil görüşürüz daima hazer üzerindeyim; Şabanı şerifin beşinde Françe Padişahı dostunuz ile mülâkat oldum [1] efendime irsal eylediği muhabbetnamesini yedime teslim ve lisanen dahi kulunuza cevap eylediler ki: Şecâatlu Sultan Selim Hazretlerinin tabı طبع âlilerini sual ederiz; kendülerinin ne gûne dostları olduğumuzu arzuhalinde bildiresin, kulun elbette efendime bir şey'i bildirmek hacet değildir muhabbetnamelerinden beyanı hümayununuz buyurılır. Yeni olan Vezir Mösyö Momren (Monmoren) hakipayı hümayunuza yüz sürüp arzuhalini kabul buyurmanızı niyaz eder; kaldı ki bu şeylerin teahhuruna Moskov kâfirinin işleri sebep oldu; bir dürlü kusurları yoktur, kaldı ki arzuhalim desti hümayunuza vâsıl oldukça muhabbetnamelerin memhurlarına gereği gibi nazarı hümayun buyurasınız; eğer açılmış isc kulunuza keremname irsal eyledikte bildiresiniz.

Eğer Françe Padişahı dostunuza muhabbetname göndermek muradı hümayun buyurulur ise Amedci Efendi kulunuza bildirüp ne gûne münasebeti olur ise emrihümayun buyurasınız; bu şeyler mahsus karadan bir Bey zade ile tarafı hümayunuza irsaldır; Padişah döstunuzdan tarafı hümayunuza pişkeş hazır oluyor: badehu deryadan irsal olunur.

Kulun, karındaşım kulunuza ve Ahmed Ağa kulunuza birer mektup irsal eyledim ve yazdım ki Yeni Dünya ve Hindistan taraflarına gidiyorum; kaldı ki bir dürlü aslı yoktur; bâri İslâmbulda böyle bir haber çıksun; siz efendim kulunuzu bir dürlü bilmiyesiniz. Amedci kulunuza hiç bir cevap yazmadım, kusurum dahi oldi ise inâyet buyurup affihümayun buyurasınız; kul efendimindir fermanı hümayunuza muntazırdır; bakî ferman inâyetlu, necâbetlu, şecâatlu velinimetim efendim hazretleriuidir. Fi 11 şaban 1201

Bende
Kulun

İshak Bey'in aynı tarihlî diğer bir mektubu:

Benim şecâatlı merhametli efendim

Kuluna gizli bir fermanınız buyrulur ise böyle bir küçük kâğıda başka yazup emirnamenizin içine koyup zarfı kulunuza böyle irsal

[1] 1787 mayıs [1201 şaban 5].

buyurasınız. İktizasına göre emirnamenizi belki başvekile göstermek iktiza eder. Kulunuza emriniz ne güne olduğunu böyle oldukta bilemezler; o vakit te kulun kendiliğimden söyler gibi efendimin muradı hümayunlarını icra etmeğe gayret edebilirim, Yoksa kendi kendime birşey murat edüp nizam veremem, belki efendimin muradları başkadır; böyle oldukta kulunuza ziyade gayret vermiş olursunuz. Emri hümayununuz elbette icra olunur, kulun efendimin emrini inşaallah انشاءالله icra eden kölelerdenim.

Kaldı ki elçi kulunuzun tarafından efendime birşey gönderilir ise kabuli hümayun buyurmayasınız, zira França padişahı tarafından kendine emrolunmak ihtimaldir; kulunuza çok sual eylediler, efendimin tab'ı hümayunları neden hazzeder; cevabım bu oldu ki efendim âlâ silâh ve bahadır at ve barut ve top böyle şeylerden ziyadesilen hazzederler, kaldı ki kendilerinde herşey çoktur, bendelerini buraya pişkeş ümidile göndermediler. Eğer dostluk muradile França padişahı efendime pişkeş irsal eder ise benim sizlere söylediğim şeyleri mahsusan yaptırır efendimin hakıpayı hümayunlarına takdim ederim; belki fikirlerine gelir ki İshak Bey âdetleri bildiğinden böyle söylüyor, elçimize bir emir gönderelim, bakalım İshak Beyin sözü sahih midir; eğer böyle birşey olur ise inayet buyurup kullunuzu hacil buyurmıyasınız; eğer böyle ederseniz vallahilâzîm والله العظيم bu kâfirlerin derununa yüz kat ziyade خوف havf düşeceği malûmı hümayununuz buyrula.

Kulun bu tarafta bazı cengâver ve müdebbir cenerallar ile dostluk edüp görüşüyorum; vaktile kendilerini efendimin hizmetinde kullanmak için eğer fermanınız olur ise bu kullarınıza söz vereyim, França devletinin verdiği ulûfeden bir miktar ziyade verildikte canlarına minnet olur; Devleti Aliyyenin hizmetinde olurlar, kaldı ki münasibini yine efendim bilir; ametcî efendi kulunuza dahi sual buyurursunuz, eğer münasib görülürse kulunuza emir buyurasınız, ana göre hareket ederim.

Kaldıki başvekil kulunuz ile söyleştik; França padişahı dostunuzun muradı böyledir ki inayeti Bâri olup şecâatlû efendimiz mesrur oldukta rikâbı ركاب hümayunuza bir murahas elçi göndereceklerdir, muratları bir yeni ahitname etmektir. Vaktile iki devlet birbirlerine iânet eyleyüp dostlarilen dost düşmanlarilen düşman olup biribiriylen ittifak üzere hareket idüp dostlaşmaktır. Bu şey kulunuza münasip körünür; kaldıki gereği gibi mülâhaza buyurup muradınız ne güne olur ise kulunuza ferman buyurasınız, emir ne güne buyurılır ise kulun ana göre hareket ederim.

Malûmı hûmayun buyurala ki; França padişahı, kulunuza mahiye bir kese akçe tayin eylediler; kulun bir küçük evde oturup bir kimesne ile görüştüğüm yoktur, eskiden görüştüğüm dostlar gelüp sual ediyorlar; kulun cevap ediyorum ki Hasan Paşa bana dargındır, o sebepten selâmetim için buraya geldim. Bu tarafata halk böyle bilirler. Hemen Allahü tealâ hazretleri necâbetlû efendimi ankarib mesrur eylesin, sonra niçin geldiğim malûm olur.

Bu tarafta devlet baş tercemanı olan Mösyö Ruffen'i vaktile kulun beraber getirmek isterim; eğer ferman buyurur iseniz kulunuza bildiresiniz, zira kulunuz efendimden emirsiz birşey etmege hareket edemem, efendime lâzımlı bir adamdır, nameleri dahi terceme eden odur. Baki ferman devletlû, necâbetlû, şecâatlû, velinimetim efendim hazretlerindir. Fi 11 Şaban sene 1201

Bende

Kulun

(مستعار) müstear olan imza okunamadı)

İshak Bey'in mektubuna Ratib Efendi tarafından müsveddesi kaleme alınan Vellaht Selim'in cavabı:

İzzetlû, sadâkatlû mahremi esrar ve mutemedi ihlâskârımız İshak Bey; badesselâm inha ve halü hatırın sual ve istinba kılınır; irsal olunan arzuhalin baştan ayağadək okuyup ve birkaç kere tekrar bakup mefhumu malûmı hûmayunımız olmuştur.

Muhabbetnamemizi biinayetillahi tealâ بعناية الله تعالى selâmetle irsal ve haşmetlû ulu rağbetlû França kıralı dostı ahlâsımızın desti safvetlerine teslim ve size sırrâne ifade olunan hususları gerek kıralı müşarünileyh cenaplarına ve gerek müteveffa Kont Dö (verjen) e mektubı muhabbet üslûbumuz ile ifade ve muradımızı cümlesine tefhim eylediğinden mahzuz oldum, berhurdar ve iki cihanda kâmyap ve kâmkâr olasız.

Pederimiz cennetmekân merhum müşarünileyh hazretlerinin França devletinin aklü fikrine ve sadakatine itimatları olmağla bize vasiyyetnamesinde ifade eylediğine binâen mukaddemce seni ol tarafa namei hûmayunum ile gönderdim; inşaallahü tealâ vakti mukadderde avni inayeti hakka istinat ile her derdin çaresi mülâhaza olunmuştur. İlâçsız dert olmaz meğer mevt ola. Şimdi ortalığın halini

görlp iſidüp birer re'y ve tedbir ſimdi hana göre imkânda olmadı-
ândan seni namei hümayunumla gönderdim; ſimdi bu vakitte
devletime edecekleri hizmet bir türlü unutulmaz; zira vakti mukad-
derde ve ikbalü saltanatımız hengâmında bizlere çok dost bulunacağı
sana malûmdur; eğerçi üstat oficiyaller gönderdiler; her nekadar
bu dostluk ise dahi faraza مهندس مہندس mühendisi bahri olmagla naziri
yok ise dahi İſveç'te Çayman resmî gemiler ve üstat mühendisi bahri
ve keزالک İngiltere ve Felemenk'te dahi üstat gemi yapıcılar ve ofici-
yaller çoktur; avni Hak'la anların getirülmesi celbi dahi mülâhaza
olunmuştur.

França devletinden Kırım maddesinde ve sair Nemçelü ve
Moskov'lu ile cenklerde dostluk isterim; yoksa bize namei muhalâsat
allâmelerinde yazdıkları biraz nasihat ve devletimizin malûm olan
ahvalini ve görünen işleri rumuz ve İşaret tariki ile hikâyettir; França
devleti eğer fedakârlık (eder) ve bivefalık etmezse ellerinden çok iş
geleceği malûmu hümayunumdur; ancak bizi dahi Felemenk'lü gibi
edecekler ise senin ande ikametini abes ve beyhude olmuş olur, sana
sipariş olunduğu üzere ahar mahalle azimet etmek iktiza eder; göre-
yim seni âkilâne hareket ve ol tarafta cenk ilmini talime dikkat
eyliyesin; velahsıl harbe dair olan hususlara mukayyet ve talim
etmeğe gayret eyliyesin vesselâm.

Bunun altına Ratip Efendi şunu yazmıştır :

«Benim efendim, bundan ziyade İshak Beye yazılmasın; zira anda
gösterir ve ziyde şey söyler; bizim yazdığımız heba olur ve hem
başka mahzur dahi vardır.»

Bu mektuptan anlaşıldığına göre Selim Lui'den gelen nâmeyi,
taleblerinin yerine bir sürü lâf ve nasihattan ibaret olduğu için be-
ğenmemiş ve İshak Bey'in mektubundan Fuansa'nın mâlî muzayakası
olduğu ve bunun için bir meclis topladığı ve bir iş yapılamıyacağını
anlaması üzerine İshak Bey'e bu suretle yazmıştır.

Onaltıncı Luiden gelen mektuba Ratip Efendinin yazdığı bir müs-
veddeden bahsediliyor. bu müsveddenin sonunda, Lui'nin muhabbetna-
mesine Ratip Efendinin tesvid ve Selim'in tebyiz ettiği aşağıya sureti
yazılan mektubla beraber takdim idildiği yazılıdır. Selim bu cevabı
mektubu kendi kalemile tebyiz ederek gönderecektir. Ratip Efendi
bu mektubu ve müsveddeyi Selime takdim etmiştir.

Mektup Şudur :

Devletlű, necâbetlű Őecâatlű velinimetim efendim hazretleri.

Hemvare cenabı hudâyi biĥűn vücudı hűmayunların kâffei hata ve hatar ve bilcűmle elem ve kederlerden mahfuz ve masun ve űzerimizde sayei hűmayunların ebed makrun eylesun.

Franĥalunun yazdıkları mektup hileden ibaret ve Devleti Aliyye Őu kıyafete girdi, bu kıyafete girdi; Őimdiden sonra davranmak muhal oldu, Sefer nice edebilűr ve siz dahi tahta ĥıktıđınızda sefer edemezsiniz ve sefer etmemek size hayırludur mazmunlarını rűmuz ve iŐaret etmiŐler. Devleti Aliyyenin askerinde ve Seraskerlerinde ve ricalinde nizam ve intizam yoktur; eđer Devleti Aliyye kendi askerine ve seraskerlerine ve ricaline Franĥ devletinde vesair Frengistanda olan kırallar gibi nizam verirse dűŐ- mana galip olur ve illâ dahi ziyade rűsvay olur mazmunlarını ve manalarını bayađıca tasrihan yazmıŐlar.

Kulunuzu mukaddem ve muahhar gelen emirnamelerinizde buna devletce cveab yazmalı; devletler kaidesini sen bilursen deyu bu abdi âciz kulunuza ferman buyurduđunuzdan maada diđer emirnamenizde dahi canım Ratib Efendi mektuplarda yalvarır ve niyaz yűzűnden yazma minnetsiz ve korkusuz yaz deyu emrűfermanı hűmayunları bu kulunuza sadır olmuŐtu. Kulunuzun efendimizin hayır duası ve hűsnű teveccűhű zihnimi aĥup alimallahűtealâ Franĥa Kralının mektubunu okudukĥa bakdıĥa dűrlű dűrlű manalarını ve hilelerini harice ĥıkarup hâkimane ﷥ ve zarifâne ve PadiŐahâne ve galibâne ve rűstemâne her harfine cevap yazmađa haktealâ bu kulunuza kudret verdi. Őűyle ki:

Bu mektup inŐaallahűtealâ haktealânın inayetile Franĥa devletine varırsa bir yıl bu mektubu műtalea ve belki siz efendimiz tahta ĥıktıktan sonra dahi ol mektuba hergűn nazar edűp dűrlű dűrlű manalar ĥıkaracaklardır. Siz efendimizin Őanű azameti ve ululuđunu ve akıl ve firasetini ve her iŐe zihni varup tahta ĥıktıktan sonra ne gűne iŐlere baŐlıyacađını bir rűmuz ile yazdım ki her okudukĥa temrenli ok gibi mazmunu ciđerlerine saplanır ve ol cevapları Őűyle galibâne ve rűstemâne yazdım ki zahirde iptida okurken evvelinde Franĥa devletinin yazdıđından haz etmiŐ ve yazdıđı hileleri anlamamıŐ gibi gelűr; bir az dahi okudukta zerafetle nezaketle hileleri anlatup top gibi cevap verildiđi anlanır; ve hem siz bizi ĥocuk yerinemi koyup kafeste mahpus Őeklinde gűzű bađlu tođanmı zannettiniz ben sizin anladığınız deđilim ve bana Haktealâ bir gűne inâyet etmiŐtir ki sűlâlei Osmaniyye ve nesli saltanatta bu abdi âciz misillű birisi dahi gelmemiŐtir mazmunlarını yerleŐtirdim ancak zahirde anlanmaz ve yine bűyle anlattım ki ne mâni bizim devletimiz nice karsanba ve nice felâket

savmıŖtır; bunu dahi savar. Eğer bu vakitte bizim devletimize hayrınız ve iânetiniz olacak ise Ŗimdi makbuldür; yoksa sonra ben tahta ıktıkta edeceğimi avnihakla ederim ve sizin dahi hakkınızdan gelürüm mazmununu rümuz ile yerleŖtirdim.

Ve dedim ki mukaddemki Moskov seferini açmağa Franęe Devleti sebeptir ve bizim rüsvay olmamıza anlar bais oldu; eğer bu mukaddemki ettikleri haltı Ŗimdi bir tarikini bulup temyiz ederler ise febiha. etmezler ise avnihakla bu âciz tahta ıktıkta anın tedbirini mulâhaza etmiŖimdir; sonra peŖşiman olursuz; mazmunlarını rümuzla yaptım; ancak bu Ŗeyler hep sarahat üzeredir ve lâkin hikâye tariki ile yerleŖtirdim ki eğer Haktealâ vakti mukadderde bu abdi âcize siz efendimizin mubarek cemallerini görüp böyle esrar söyleŖmek olursa anladırım. Siz efendimiz dahi hayran kalursuz. Ezcümle Devleti Aliyyenin askeri cenk bilmezler ve nizam yok, Franęa devletinden birkaç üstat oficiyal gönderdim; cenk talim itsünlar deyu, sarahaten yazılmıŖ ve vakıa Franęa devletinden on onbeŖ oficiyal Beyzade gelmiŖti ve nefselemerde top ilminde ve cenk ilminde ve sefine yapmasında meharetlere var; halâ birisi Benruva? derler tersanede birkaç gemi yaptı zatında üstatdır; bunları hep namei hümayunlarına dercettim; bu kâfirlerin bundan merramı nedir? Devleti Aliyye Frengistan gibi ehli islâmı anlara uyduramaz farzedelim; tedricî uydursa on onbeŖ senede nisf mertebe uymaz fitne hudus eder, farzedelim fitneye sebep olmasa dahi düşmen, Devleti Aliyye kendi askerine nizam virsün sonra benimle gelsün adem gibi cenk eylesun deyu bize ruhsat verirmi? Elbette vermez; âkil olan bunun başka vechile çare ve tedbirine bakmaludur. Ŗimdi siz efendimiz frenk âdetleri üzere cenk talimine vesair işlerin nizamına mubaŖeret etseniz frenk devletleri ve düşman olan ve hemcivar olan krallar yarın Osmanlı kuvvet bulup bizleri mehveder deyu başlarlar taraf taraf hücumu.

Ve Franęa Devleti gûya yazar ki biz üstat cenk talim edecek oficiyallar gönderdik ve sınırdaŖlar ile olan bürudeti defetmeğe sai یدeyoruz deyu yazarlar; kulun dahi bir dürlü anlardan cenk talimini ve onların oficiyal gönderdik deyu imtinanını ve devlete nizamsız ve askeri itaatsiz dediğini bir dürlü hazmedemeyüp ve çekemeyüp hikâye tarikile vakıa fenni muharebe bir müşkül ilimdir; düşmen gibi tahsili meharet etmedikçe sefer açmak hatadır deyu yazdıklarına cevap yazdım ki bu sözünüz bize nasihattir; vakıa aslından ecdadı izamımızdan Ebül-fetih Sultan Mehmed ve pederleri Muradı sani ve Sultan Urhan Han ve Sultan Selimi Evvel ve oğlu Sultan Süleyman hazaratı vaktinde bizim askerimizde kuvvet ve kudret ve Seraskerlerimizde fenni muha-

rebeye mümareset ve mehareet var idi; anıñün bu kadar memâliki fethettiler; halâ yedimizdedir ve kırallar ve Tekürler ve Nemçelüler yedlerinden aldıkları memleket halâ yedimizdedir; ol zaman frenk askeri cenk bilmezidi ve nizam yok idi ve kanun yok idi; bunları cümle frenk kırallarına bizim âbaü ecdadımız öğretti; anıradan gördüler öğrendiler mazmununu yerleştirdim. Ve ben yine اباؤ اجداد abaü ecdadımın kanunlarını bu vaktin tabiat ve mizacına göre ihya edeceğim rümuzunu ima ettim; zahirde anlara barit birşey yoktur: ancak okudukça düşündükçe canım bunu yazmaktan muradı yani siz cengi ve nizamı Osmanlıdan öğrendiniz demek çıkar. Ve hem anı dahi rümuz ettim ki bizim sizden matlûbumuz başkadır; bizim her devlette adamımız ve elimiz vardır; her kangisinden cenk edecek oficiyal istesek bize gönderir; ben frengistanın âdetini bilürüm; bu tarafa üstat adam göndermek imtinanını çekemem.

Ve hem bunu dahi şöyle götürdüm ki babam bana on yaşından beru França devletinin ve sair devletlerin halini söylerdi, ben dahi babam vefatında pek küçük değil idim; her nekadar gereği gibi böyle şeyleri düşüneceğim istib'at olunur ise size bait gelmesin; zira França devlettine Âli Osman آل عثمان şehzadelerinden kangî şehzade kafeste iken adam ve nâme göndermiştir, bu cümlesinden bait ve duradur olduğu gibi kimesnenin aklü fikri ermiyecek bizde nice esrar dahi vardır deyu rümuz ile benim sizde adamım İshak Bey olduğu gibi her devlette başka böyle adamım vardır ve kendi memaliki mevrusemin her tarafında akıllı ve fikirli sadık kullarım vardır. Gerek Frengistan da ve gerek Âli Osmanın memalikinde ve herne keyfiyet ve hadisat zuhur eder ise anları bize doğruca bildirirler mazmununu yazdım.

Ve hem pederim bana bütün devletlerin ahvaline dair vasiyetname yazmıştır, daima ana nazar ve mutalea ederim ve mantıkta bana türkçe bir risale yadigâr etmiştir.

Bu mantık ilmi ile ben eğri ve doğru ne idüğün anlarım diyerek bu mazmunları ve nice nice mazmunu yazdım. Ve anlar tahriratında siz efendimizi galata düşürüb iğfal etmek için şimdiden zihninde böyle kalsun deyu sefer itmek min ba'd hatadır muhataradır sizin dahi aklınız vardır, eğer sefer iderseniz berbad olursunuz, sakınub itmeyesiniz mazmunları yazılı olmagla sefer etmek hatâ olduğu sahihdir, deyu biraz hikâyeler ve temsiller yazup zımında bir dürlü sefer itmem ve istemem mazmunlarını yazdıktan sonra Padişahlar bir tabibi hâzik gibidir; devletleri bir insanı kâmile müşabihdir; ne vakit ol insanı kâmil de bir illet zuhur ider ise tehiri caiz değildir; Vakitsizdir buna

ilâc olunmaz deyu terk itmez elbette çaresini bulur deyu temsiller getürerek yâni vakti gelur ise dakika ve mülk ve saltanatıma âriz olan illeti cenk, fasd فسد makamındadır. Cenk ile defederim mazmununu dahi yazdım.

Şimdi bu yazdığım Kralın mektubuna cevabdır; Başvekile bu ihtimam olmaz; hem anın mektubunda hiçbir şey yokdur; siz Efendimiz bunu beyaz idince anı dahi gönderirim ve kâğıdını kesdim; heman kulunuz nasıl yazdım ise siz Efendimiz dahi dikkat buyurasız yanlış yazılmasun oldukça güzel yazmağa ihtimam ve himmet buyurasız ve İshak Beye yazılacağı dahi ardı sıra gönderirim on, on iki gün bundayız [1]. Davud Paşada dahi birkaç gün beş altı gün otururlar imiş.

[Diğer mektubun fotoğrafisi konulmuş olub sureti yazılmamıştır].

Fransa Kralı on altıncı Lul,nin Selimî Sâlls'ın cülûsu üzerine memlekete avdet etmek isteyen İshak Beyle gönderdiği 1789 (eylül) 18 tarihli nâme

هو الكرم

Şevketlü azametlü kudretlü mehâbetlü nusretlü Emirülmüminin Halifei ruyı zemin Padişahı âlicahı nusretpenah, süleyman vekar, isken-der iktidar essultanülgazi velhakamı ebülmegazi Sultan Selim Han eda-mellahü tealâ ömrühu ve devletühu ilâ inkirazizzeman hazretlerinin Cenabı nusret meablarına França Padişahı Hazretleri tarafından tahrir ve irsal buyurulan muhabbetnamenin tercemesidir ki zirü balâda! zikr olunur.

Badelelkabı mutade vetteşrifatülmüstemirre minhayı! dostı biriyala-rıdır ki Cenabı azemetmeablarının bendei mutemedleri izzetlü İshak Bey kulları hafazahullah, evamiri aliyyelerine tekarrüb şerefi arzusiyle ve bu tarafta müddeti ikametinde her ne amel ve hareket idebildise cümlesini efendisine ilâm itmek ünniyesile Asitanei saadete avdet itmek muradını bizlere ifade eyledikte işbu muhabbetnamei meveddet-hamenin tahririne bais olub yedine teslim olundu; filvaki miri muma-ileyhin itikadı devleteyne lâıyk ve sezâvar bir merdi kâmil idüğü aynı şahadet ile müşahede ittiğimiz muamelâtı cemilesinden ve her taraftan hakkına sünuh iden şehadâtı mütenevviai tayyibeden muayyen ve mü-beyyen emri bedihî olup França memleketinde temekkün ittiği esnada Cenabı nusretmeablarının hidematı aliyyelerine lâzım olan âmmei ulüm ve maarifi cem ve tahsil itmış olup inşaallahürrahman şerefyaftei

[1] Rus seferi münasebetile ordu hududa gitmek üzere Davutpaşa karargâhı-na çıkmıştır. Tarzı tahrire göre Ratib efendi de ordu ile beraber sefere gidiyor.

istihdam olduğu hususlarda inayeti bâri ile hacil ve şermsar olmyacağı bilâreybdir.

Elân Devleti aliyyei ebed istimrarda tarafı dostanemizden mükâleme olunan umurun ahvaline dair bir harfı cedit silki tahrيره getirölmek münasib görünmedi; zira ahvalâtı mezkûrenin cümlesi muhatı ilmi âlem araları olduğundan kat'ı nazar atebey aliyyei saadet âşiyânlarında mukim Elçimiz dâileri dahi şimdiki hale müteallık muradâtı hayriyyemizi bilüp lâzım geldikçe ilâm ve izhardan hâli olmayacağı malûmumuzdur. Elçi müşarünileyhin Devleti aliyyei ebed peyvendin menfaatîcün ne rütbe gayretkeş idüğü Cenabı Şevketmeablarının dahi malûmlarıdır; elbette fırsat düşdükçe gayyurâne hareket edeceği mukarrerdir; bundan akdem Nemçe devletile zuhur eden emri musalaha bervechi ahsen husul pezir olur ümidinde idik ve ايماد ib'adı ahadı adüvveyn احد عدوين ünniyesi sebebi iftiharımız olmuştu; ancak العبد يدبر والله يقدر el'abdü yüdebbir vallahü yükaddir mülâhazasile teselliyab olmuşuzdur; baümidî anki buna manend hidematı seniyye nevzuhur ider ise savbı merama isalesine اين دوست in dostu sadıklarının bezli kudret ve inzımanı himmet ideceğimizde kat'a iştibahları kalmıya. Felillâhilhamdi velminne Cenabı azamet meablarının cülûsı hümayunı şevketmakrunlarından esbak ebvabı mücadele fetih olunmuştu, yoksa eyyamı saltanatı ba saadetlerinde sefer açmak iktiza ideydi لعمارة fırsatı bihtere muntazırlar olup bu misillü emri mühimme mübaşeret itmezden evvel tedarikâtını ahsen veçhile amade kılup tariki fütuhât ve megaziyi âsanter kılmış olurlardı; ol sebebden yana eger biemrillahi tealâ Cenabı nusretmeabları âdâlarına sulh virmek mukadder ise dahi kendü şan ve şöhretlerinin ayînei mücellâsına gubar getürmüş bir vaz'ı hareket sayılmazdı bel [belki] inşaelmennan esnayı sulh ve salahda esbabı cenk ve cidal hazır ve âmade kılınup badehu ankaribüzzeaman zamiri münirlerinde merkûz olan sıfatı mustahsenelerini izhar ve ziri kabzı tasaruflarında mevcut kudreti bihad ve kuvveti lâyütaklarını derkâr idüp şa'saai ahteri bülendleri aktârı cihanı pürnur ideceği memulümüzdür ve her surette mercudur ki Cenabı saadet meabları bu dostı vefadarlarının hayırhah ve devletecuylarını ve dostlukta müdavim ve mülâzim olacağımızı bileler [1] bakî dergâhı rabbil'alemine her daim dua ve niyaz kılduğumuz budur ki hemişe cenabı nusrat meapları hıfzı hüdadâ memun olun dermesnedi kâmranî ve derminassai cihanbanî müstedim olalar. Tahriren fi medinetüs sultaniyetil versalya fi

[1] Bu mektup Avusturyalılarla muahede akdini müteakip gelmiştir. Lui, zımnan sulhu tavsiye ediyor Fransada bu sırada inkılâp başlamıştır.

yevmissamini aşer min şehri septambır lisenete tis'a ve semanine ve seb'a mie ve elf an Milâdı İsa a. m. تعريفاً في مدينة السلطنة الوردالية في يوم الثامن عشر من شهر سبتمبر لسنة تسع وثمانين وسبعمائة و الف عن ميلاد عيسى ء م.

Elhalisül Fuad

Luis

Tahtühu

Elkönt dö Monmorin Vezir

ve Kâtibüssırrı Hazreti Padişahi

França Halâ

Fransa Başvekill Kont dö Monmoren'ın Sultan Sellmi Sâllise gönderdiği 1789 tarihli mektup sureti :

Şevketlü azametlü kudretlü mehabetlü nusretlü emirülmüminin halifei rûyızemin padişahi âlicahı nusretpenah, Süleyman vakar İskender iktidar essultanülgazi velhakanı ebulmegazi Sultan Selim Han edamellahü tealâ ömrühu ve devletühu ilâ inkırazız zaman hazretlerinin cenabı azamet meaplarına França Padişahının vezirleri olan elkönt dö Monmorin tarafından tahrir ve irsal buyurulan muhabbetnamenin tercemesidir ki ziri balâda zikrolunur.

Badelelkabil mutade vetteşrifatil müstemirre merfuı abdı ahkarlarıdır ki cenabı mehabetmeapları bizzat bendei mutemetleri İshak Bey kulların selefim Mösyö Lö Kont Dövorjen savbına irsal buyurmuşlar idi. Bu daileri hod vezarete nail olalıdanberu miri müşarünileyh ile kâh kendim binnefs ve kâh irşadıma mutî ve âsitanei saadete dair umurun temşiyetine memur olan kâtibüssırrın vesatatile hergiz mükâleme ve mürasele etmeden hâli olmadık; hattâ İshak Bey kulları ol caniplerde neş'et bulan vakayii havadisnâmehayı şayiden ittila ettikçe aldanmaması için herşeyi alâmâvaka kendine naklolunarak bir harf ketmolunmadı.

Miri merkum dahi cenabı nusret meablarının iradatı âliyeleri mucibince kendini ilân etmeksizin berveçhi ihtiyat akilâne hareket ve bazı merdanı kâmil ile musahabet edüp küşenişini halvet ve refahiyet olup devleti âliyyei ebed istimrarın hizmetine nafi olacak ulüm ve fününun tahsiline meşgul olduğu cenabı azamet meaplarının malümları oldukça eğer bendei mumaiylehleri mesmuu samiai سامية merhametleri ve manzuru nazarı inayetleri buyurulursa bu dailerin mesrur ve mahzuz kılacaklarında kat'a iştibah kalmaya.

Efendim França Padişahı hazretlerinin gerek devleti âliyyei ebed peyvendin menafii için ve gerek cenabı kudret nisaplarının zatı ulüvvi

sıfatlarıyçün gayret ve hayırhahlıkları ve hukukı sabıkai meveddet ve ihtisasları ve el'an zuhur eden umurun suretine dair melhuzatı hayriyeleri İshak Bey kullarının yedinde olan padişahı mumaillehin muhabbetnamesinden malûm ve muayyen olmagla müstağnii anilbeyandır. Pes França devleti ile Devleti âliyyei ebed istimrarın beyninde ezkadim cereyan eden ukudı müvalâtı temhit ve bünûdı musafatı tezyit etmekte bu dâileri dakika fevt eylemiyeceğimi ikrar ve tekraren ikrara iktifa eylemek lâzimei haldendir. Eltafi âliyyei cihanbanî ve merakımı seniyyei cihansitaniden mercu ve memuldur ki bu senakârlarını incizabı hatırı hümayunlarına ساعى و مجد sâi ve mücid ve devamı ömrü devletleri deavataında müdavim ve mülâzim bilüp üzerimden nazari kimya eserlerin diriğ buyurmayup şevketlû azametlû kudretlû mehabetlû emirülmüminin padişahı zaferpenah hazretleri bu devlet cuylarının ubudiyeti tamme ve rukkıyeti kâmilemi çeşmi inayet ile icap ve kabul kılmağı erzani buyururlarsa seri iftiharımı müsavii çerhı minafâm edecekleri emri mukarrerdi. Tahriren fi Medinetissultanıyetil Versalya fi yevmissamini aşer min şehri septambr lisenete tis'a ve semanine ve seb'amie ve elf an Milâtlı İsa a. m.

El'abdül'ahkar
 Elkönt dö Monmorin Vezir
 ve Kâtibüssırrı Hazreti Padişahi
 França
 Halâ

رسامی و غیره ای کندریه و ریشیر در عزم قزلباشی صاحب عقل و فراست و خدمت‌های بی‌شمار و شایسته
 صداقت و غیرت و لطف و مروت و تقوی است و از این جهت اشتباه بقدر مرقوم قزلباشی سابقه
 متعلقه انما دیویر بود. ایزدگار ما را از این جهت در حققتی که حال سفر اجلاس دولت علیه
 ما ملایه الویرز کانی بفرمانی در حق حقان جان و دلدن سی ایدیم و انشاالله بفرموده وقت و ض
 اهتمام معلول پذیرا بود و قوه ذکر و توبه و کسب راه کمالی و تامل و تامل کفایتی در حق اهل بیت
 بر مقدار ضرف و در توبه و بی زیاد احتیاز ایدر ایکن لکن بوقوع و کزن مادی بفرمانی هر قدر امتحان
 ایتمش ایسم بفرمانی و کین بر در لوسامه اولی انشاالله الرحمن زمان سعادت اقتضای مصلحتی میسر بود
 اصحابین قزلباشی را التوبه و توبه و توبه بعد الویرز کزان مرقوم طرف‌های توبه کلامی
 تقریراتی کزان طرف‌های توبه را مرقوم اولی بفرموده اولی بفرمانی ارسال و مرقوم بفرمانی
 اولی بفرمانی توبه و صداقت و غیرت در سیاست این کجک اشتباه‌های بی‌شماره لکن مرقوم قزلباشی
 مرقوم بفرمانی توبه نام جا کزان اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره طرف‌های توبه و مصل و مرقوم
 اولی بفرمانی اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره نامه‌های بی‌شماره اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره
 عرض صداقت و عبودیت جا کزان ایچون از بر طرف مصلحت و مصلحت‌های بی‌شماره اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره
 و رعایت و احسان‌ها بفرمانی اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره اولی بفرمانی توبه نامه‌های بی‌شماره

بنام
 قزلباشی
 ایچون و توبه

مهابلو جلاولو هتابلو اقدم حفر نيزي صاغ اولسون
 احماف بن قوللري بدله انعام بربولون نامه هابرين و مسا شنان و بارجه بونزه كجهلرله
 ولسن اولدوق وادي و نخلت و ننگره مستغرق و دعاي بقاي عمر و جلاولتري مگر بونزه ملازم
 اولوب بوشللو عواصف عليه هابولتري الي الملمات سرمايه افكار جاگزلهم اولدو احماف
 من الشمس در احماف بن قوللريك فانيجه دولتي طرفه ارسال بوردوق حيرت بونزه فجر طلوع
 هابرين و سردتر محاسن جلاولتفر و لرندن بر اثر قاشا انگيز اولمخين بونزه بيجقدار لري
 اولمخير هابولتريه نساذا حيرت بونزه مرقمان تمشيبچون دلسن عموديت در ميان ايدوب ان
 ناله تعالي مدكور قوللري صوب ما موعزه واردوقه ذوق اولمير اوده معتاد اولدوقون
 حيرت به و معارف ساير به تحصيل و قوف اير جگره ما عا دولت عيله ايله فانيجه دولتي بيشنه
 تشبيحت و زيبه نفاذه بر و سيله مرغوبه اولوب ان شالله الرحمن جلوس هابولتري
 در قمره غم غم سي هم سور كلكلر اشتباه بونزه لري بوندر بو جاكر عبوديت برور لري استانه
 سادته بيجان حد بشل كده يسه انجي سلطنت سنيه كال اولون روفق نام اولوب شان و شوكرت
 قدنيه كني كميل و بدو هلدن اعد انعام اليمنه سايج و مفيد اولمو ايديله كلكش ايم لكي
 نصيح و بند بوللو ابرار ابدكم كاه ماده عدم اعتبار و رويه اولون دروغ بر فرور لري فانيجه
 دولتن صداقت ميز كلماننه هر بار ترجيح و الحاصل امنت محمد خواب غفلت مستغرق اولدوقون
 بونزه كسه لري فوق العاي مضروب و مشالم اولوب خابسا و ما بونزه فانيجه ديارينه عودت اتمان
 ننگر اولور ايم بودفه اشارت بولمور اوده هابولتريك شرف صدر حريميله و مورد غيرت جاگزلهم
 اعا اولوب برتوانداز قطب جهان اولمور اجه مهابت ماب حفر نيزين خدمت هابولتري بولمور اجه
 امان بونزه نام اولور و ذمت چاكر ايم اولمور استغني عن الياندر و لور نسو نام طبيب قوللري جانب
 بونزه لريه كلوب بيهناده واقع اولمور اذكر مسخور طبيب قوللريك لسانك طرف هابولتريه تعصب اولمور
 و تخليص اولدوق اولمور عليه هابولتري هر كه نونه شريفانه صدور اولورس جانب بونزه كآمدن سر
 قصور اولمير بكمال تحري بر اهل اولمور با بونزه امر و فرمان و عنایت و احسان مهابلو
 جلاولو هتابلو اقدم حفر نيزي كدر

بنسبت
 قوننده منور ان عوفيه
 السلطنت
 فانيجه
 بستانه
 ه

مهابلو جلائیو عنابلو اقدم حضرتی صاع اولسوت
 محض عواطف هابونریذ ناشی بود فعه لورسونام طبیب قولری یدبانه ارسال بوریون
 نامه هابونری بر بنه حقیر لریه رسین و مضمون مسفور قولری حقنه ایا بوریون اوامر
 هابونری مفهوم چکر لری اولشدر فی الحقیقه طبیب مرکوم ذاتین صاحب فراست و خاتمه
 جناب جلائیات هابونریذ خدمت کسینه لریه کمال صداقت و عبودیت بر له و پابسته
 اولمغیب کلی اعتماد هابونریه وجوه ایله شایسته اولدیغنده جاه اشتباه بر قدر بر بند
 کینه لری ایسه از ادوات جلیله هابونری فریجچه دولته اخبار و افاده مضمون دولت مذکور ناه
 باش و کیلنه بر قطعه مکتوب تحریر و ایچی اوچ کوندن کون بونریه منسوب اولما معتمد
 بکرده ایله خفیه ارسال اینکله بر وجه اوزر اسحاق بن قولری اول طرف وارمزود مقدم
 هابونریذ مأمور اولدیغی مرادده فریجچه دولتی خیبر و آگاه اولش اولور و مرقوم قولری
 طرفدا ورود این جن تحیرات اوامر هابونریه امتیالاً طبیب مرکوم لورسون قولری
 و ساطیله خاکبای هابونریه تقدیمه مبادرت و عبودیت کلیه چاکرانه بی تکرار عرض
 و اظهار جسارت قلنور باقی امر و فرمان و عنایت و احسان مهابلو
 جلائیو عنابلو اقدم حضرتی بکدر
 فرزند و شوزن غوفیه
 ایلیج
 فریجچه
 باشاه
 پ

السالك الى طريق المستقيم والمتمسك بحبل جدول امه القويم
المستند الى قوة القادر العظيم وارث السلطنة العثمانية سلطان

قوة امه المنزهة المسيجة عمدة كبرها الطائفة العيسوية حشمتو مروفتو اولوغبتو زايي بادشاهت باش وكي اولان عاقل عاقبت
وكما صارت تبتيش كوكبان عقل درشاد ودهر همان رشت دساد از يكاي صدف كارواني ويا قوت كينده نهر نهراني رعابنو درابتو
صدائقو مروفتو دوست اخضر وصديق اخضر قوتی كوسبو ديوز زن اوچه اشدقاي في الامور الحيرة والطريق الحسن وارثه الى الابد
فيا اولاه واقراه احسن جنبانك جنبانجيت جانلرته صفوت فواد وخرطوت ووداد الابد بيا صدقات التزام الباعيد وكسائنه انما
واعلام اولونكم دولت عيزتكم زايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم واخصاصي
صديقي اوديني ستره توفيق نسرنا وجنب در ابتصار كمزنت بده دن بر فزايجه دولتت نيجر مور شكلا وعصمت جسد سنده مستخدم عقل
درشاد وصدقات وديانت فلو وراشكردم عهده ستم اولديغدن ماهد ناصنه عاكره ناص ودرشاد اوله بر تو درابت واذعان بشفقت
اوروبا دولتره مستحق هر حكمت ووزاياه وقوف وفعالر عويدا وعلى الخصوص مشكنا فزوكس شيان بر سلطان مطيع خان رقم والفقير
زمان سلطنته نعت بده آستانه سعادتره فباكره با بر مرشاه راهلك زايجه دولتت كمال توفيق فواد رسائنه اوروبا دولتره زاده
حسن افتاديه من كل الوجوه بشا اولوب حتى فادن سابع الاكازمك بعض درشان حاقبت بين وديان درابت قومي مستقر اولور بر سفر حكمت
اورور مصلحه وانجفتنه تا ابد ميرسلك كمانه ووجا برده سر ابدليكي مفدا تة حواله سباعا اوجا اولديغور فزايجه دولتت قولي تحصيل
وجا زكري وضمير سيني اولق اورور خلق وحقين اولديغي معلوم جهان وحق اوروبا دولتره عهده نيجر حاله عهد انتقال واورور
مؤثره اسدالي وعتاد معرفت وكماي جمله نمان اوله بر كسيان قرائي وصدق اقوال واعتدال احوالي مشهور اوله انگلتره دولتي
عراقدن مستول اورور سوزوكلك نيجر تحقيقات وضررات وكحدور اتقي بيان ددولت عليه عنفاي بريمنو ولالت وكشادي ازنده بسط مصلحه
انواع فواد وشفقت ابدلر نهات الابر باعنه بر فاده واهانته قار اولديغور فاما سابع الاكازم ودرشاد وبع قدر فزايجه دولتت وبع اولوسم بر موع
ايدج غريبي نضرع ايلمايشلر ايكين بر مرست رايه فزايجه دولتت قديم اوله عفو و الغنه اعتماد ووقت حاجته هر كره اعانت مصلحت
بر اولديغور مصلحتي صفوت وودادي ابر ابر جلته جرم واهتقار اديوب قول وراييزي تحصيل دستقولا اورور سوزوكلك تحصيل وبعين قومي
هر كره قومي وديان ايكسر وكونجه جاندر ووماده دولت حلقه ترك خيمو نوسنده مكاله مضمطه زايجه وصدقات زايجه دولتت جرمه ابر
اولديغي بزم اصحاب درابت واذعان بر شينوسر نه دن بر آسيا واوروباده اوله نامدار كونك وكمكدار ارايد خوندونك وديان
ادوب بقدر فتوحات جليلة بطريق اشكارا اولكم وفتح حصون ووضه آيين وقانون خصوصه جمله اهل حق اوله خاندان رايح الياندر
كزنت عسار ووسعت قرآن واموال وذهابره ضرور مستوفون وحسن فاده وديان قديم وفتوح وفتح خيمو خواجهان صميم اديوسر
وهمون اولوب مستقولا بر فتح باب حرمي اعتبار و تقدير خدا حكمتي اظها رادوب دولت حليزيه شي تا مسبق اوله بر مشكلا ابر وديان
واوروباده عسار وقرآن وفتوحات كزنته اعتبار و دولتت سعورت ووقت ودرشاد استفا ايلر اهلها زور وحق و ايكسكار ابر وديان
ايدليكي اربا يشلر وبعيرت اشكار در فاخته رايه اولوا انصار الخلاعه هده بر مرشاه راهلك وفتاي قومي ابر ابتشارتة بكونر ايدج وديان
ايتري نمان وديان كبر ودر كعلايي اسامه اولديغي فلسوفان جهان واهل عقل وقرآن عيان اولمشكون وديان بير وديان وحول وقرآن
وقدرت رشتت وقرآن ابر اهدا ترك ايك كل غير وحصارت ودر مسفدته ودر مسفدته ودر مسفدته ودر مسفدته ودر مسفدته ودر مسفدته ودر مسفدته
ويعني وديان سابع الاكازم وديان احسن فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم
فاهر وديان زاده همان اخضر وصدقات وديان احسن فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم
انكار وبار اولديغنه تا نعتايه ابر الهلك الخيال لارث واهتقار وقت سعدي بر ارا اديوب جلالته عظيم وديان احسن فزايجه دولتت وحتي
مواذاتة سنده ايلر انشانت وديان احسن فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم
سابع الاكازمه فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم وديان احسن فزايجه دولتت
واحد سوري ابر فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم وديان احسن فزايجه دولتت
واحد عظمي في حاقبت كاري وعلوه جملته شمساي اوله سزوكلكي بروج ونا ودر دولت عهده اوله عبرت وصدقاته مصلحه اكله ودر بعض موارد
واحد عظمي في حاقبت كاري وعلوه جملته شمساي اوله سزوكلكي بروج ونا ودر دولت عهده اوله عبرت وصدقاته مصلحه اكله ودر بعض موارد
سائر ايتري مستوفو فزايجه دولتت وحتي واعلام قومي وعائد ان سابع الاكازمه وهي دولت مشا راهلك حلاظه دردم وديان احسن فزايجه دولتت
ايكسكار اوله ابر وديان كبر ودر كعلايي اسامه اولديغي فلسوفان جهان واهل عقل وقرآن عيان اولمشكون وديان بير وديان وحول وقرآن

سوال کرم

حسنتان مطمنان قریب القرب من سلبین حریف آمال مؤمنین پادشاه اراده نامزد کلکار و آنا نسب علی بنسار
 مہرین و سہ نسو مہر اسلطف کرین غمہ شیخہ خلافت خلل و منو بوستان شوکت کی سرسین گستان دولت بر مرتت
 غمہ نسیمہ آل عثمان فرخہ باصرہ عین انسد منظور ندان او بکار مظہر انصاف بادشاہت سلیمان اقتدار فروغ و دوام
 اہمیت و بختیاری سراج خانان شوکت و ناجواری واسطہ العتہ سلطنت عظمیٰ حقو العزیز خلافت کیوکت
 عظمتو شجاعتو شاعتو سلطان سلیم حاکم اللہ القبر اوسید حصر تلمیہ سالاجب بادشاہ فرخیزو دیم اسراروی اولان
 خیر بر ایجوکری بحبت نامہ و جو سیرہ کہ رجہ کے بیان اولین و کمر انمشور

حسنتان مطمنان قریب القرب من سلبین حریف آمال مؤمنین پادشاه اراده نامزد کلکار و آنا نسب علی بنسار
 مہرین و سہ نسو مہر اسلطف کرین غمہ شیخہ خلافت خلل و منو بوستان شوکت کی سرسین گستان دولت بر مرتت
 غمہ نسیمہ آل عثمان فرخہ باصرہ عین انسد منظور ندان او بکار مظہر انصاف بادشاہت سلیمان اقتدار فروغ و دوام
 اہمیت و بختیاری سراج خانان شوکت و ناجواری واسطہ العتہ سلطنت عظمیٰ حقو العزیز خلافت کیوکت
 عظمتو شجاعتو شاعتو سلطان سلیم حاکم اللہ القبر اوسید حصر تلمیہ سالاجب بادشاہ فرخیزو دیم اسراروی اولان
 خیر بر ایجوکری بحبت نامہ و جو سیرہ کہ رجہ کے بیان اولین و کمر انمشور

فرخہ و خوشنویز دیزو دیم سرار
 دولت بادشاہ
 قیام

نیم شجاعانلو مرحتلو افندم
 قولون کرلی بر فرمانکن سیور پلرایسه بیولا بر کویوکه کاشیده بشقله یازب امر نامه کزن ایچینلا
 قیوب طرفی قولون کره بیولا ار سال سیور سکن اقتطاسینه کور امر نامه کزی بلکی باش و کتلا
 کویستر مکه اقتطایا ایله قولون کره امر کزن نگوونه اولادغنی بیولا اولاد قده بیلا مزی اولوقده قولون
 کند لکدن سیور کچی افندمک مورادها یونلری بی ایجر ایتمک غیرت ایدیه بیله یوقصیده
 کند ی گند بیله بر شی موراد ایدوب نظام و یرم بلکی افندمک موراد لری بشقله دیر بیولا
 اولاد قده قولون کره زیاده ایلا غیرت و مرض اولور سکن امرها یونلر هلسته ایجر اولور قولون
 افندمک امر فر ایضا الله ایجر ایدن قولون کریم قالدکه ایلیجی قولون کزن طرفندان افندمک بر شی
 کوندر پلرایسه قبول ها یون بیور بیله سکن زور فر ایچله پادشاهی طرفندان کندن امر اولواق
 اصحا لدر قولون کره چوق سوال ایلا بیرا افندمک طبع ها یونلری ندر حفظ ایدر جموم اولور
 افندمک اعلی سده و مجاد برآت و یارود و طوب بیولا شایردن زیاده سی ایلی حفظ ایدر
 کند لرنده هر شی چوقدر بنده لری یورایه پیشکش امید مکه کوندر مد پلرایا کردوستلو مراد ایلا
 فر ایچله پادشاهی افندمک پیشکش ارسال ایدر ایسه نیم سزله سیولیم کشیری محصور
 یایدیر امر افندمک حکایا ک ها یونلری مکه تقدیم ایدم بلکی فکر لری مکه کزلی اسحاق بک
 آتار لری بلد کندن بیولا سیولیدور ایلیجیزه بر امر کوندر بلقلم اسحاق بک سوزک
 صحیح میدر اگر بیولا بر شی اولور ایسه عنایت سیور قولون کره مجید سیور مین سزله سیولید
 ایدر سکر و الله العظیم بو کافر لرن در مینده یوزقان زیاده خموی دوشه حکمی منسلوی
 ها یونلر سیور بی قولون بولر قده بعضی حکم کور و مد بیر جمله مرال لر ایلا دوستلو ایدر
 کور و شویم و قتیله کند لری افندمک خرم مننده قولون ایچون اگر فرمانکن اولور ایسه
 بوقولدر بکیر سوزوریم فر ایچله دوله تنله و در کوی الوظن بره قدر شی زیاده و بر کور
 جانلریه منت اولور دولت علیته مکه خرمه تنده اولور لر قالدکه مناسب کیسه افندمک بیله
 آمدی اقدی قولون کره دمی سوال سیور بسکرا کور مناسب کور و رایسه قولون کره امر بیور سکن
 آن کور حرکت ایدر م قالدکه باش و کیل قولون کره ایدر سیولشدک فر ایچله پادشاهی دوستلر
 مرادی بیولا در ک عنایتی باری اولوب شجاعانلو افندمک مسرور اولاد قده کما یونلر
 بر بر خمس ایلیجی کوندره حکم کور مراد لری بر بکی محمد نامه ایتمک در وقت ایلا کور
 بر لر بیله اعانت ایدوب دوست لری ایدر دوست و دشمن لری ایدر دشمن اولوب بر بر
 ایلین اتفاق اوز بر حرمت ایدوب دوست لشمقدر بو شی قولون کره مناسب کور و نور قالدکه
 کرکی کور بولر سیور مراد کزن کور اولور ایسه قولون کره فرمان سیور سکن امر نکره سیور
 ایسه قولون آن کور حرکت ایدم معلوم ها یون بیور دگر فر ایچله پادشاهی قولون کره
 ماهیه بر کیسه ایچله تعیین ایلا بیلر قولون بر کویوکه اوده او تور بر بر کسله ایلین
 کور و شد کور بوقدر اسکیدن کور شدیم دوستلر کلب سکلان ایدور قولون جواب
 ایدور مکی حسرت پادشاه بنا دایر غنلدر او سبلدن سلمتم ایچون بولایه کلام بولر قده
 سالح بیولا بیلر همان الله تعالی حضرت لری شجاعانلو افندمک عنقریب مسرور ایلیس
 صلوه ایچون کلام معلوم اولور بولر قده دولت باش ترجموانی اولون من بیور قوی
 وقتیکه قولون بر بک کرمک استیم اگر فرمان سیور رشک قولون کره بیلا سیور زور قولون
 افندمک امر سز بر شی ایتمک بولر ک ایدم افندمک لظلمی بر ادمه نامه لری دمی جموم
 ایدن اودور ماقی فرمان دولت شجاعانلو شجاعانلو لغتم افندم حضرت لری نکره
 مکه شجاعان

در صفا خلق حرم امرار و معتمد اخلاص کارن اسحق کت بعد السلام آنها حال و خاطر ک
 و استغفار فورا ایستادن و در حال کت کردن ایستادگان اوقوب و بر تالیح کون و به سید
 در تالیح کون کار اوقوب معنوی معلوم نماید و از اسطر تجفاه برای بعنایه ام معانی سلامت
 رسالت و دستور اول وقت و آنچه برای وقت اخص کت دست معنوی تریه تسلیم و نیزه
 سر زنه افاده اولندان خصوص برای کون قرال اسرار الیه جنان تریه و کت و کت
 استواری خونت و یور زنه مکتوب هجت اسلوبی الم افاده ~~و مراد می~~
 جمله سنه تعلیم الیه کون محفوظ اولدم بر شور دار و ابلی جهانزه کا عیاب و کما مکار
 اولدم سر بر رز خندان و صوم حشار الیه صوفی تریه و آنچه در نکل عقار و فکریه ~~و~~
 و صد اکتفه اعتمادی ایضاً بره و صفتانه سنده افاده الیه کت بناً مقدس کنی
 اول وقت نامه های دیم الم خوردیم ان شاء الله تعالی وقت معذورده ~~و~~ عیون
 و عنایت حق استناد الم هر دو کت چاره ماضی و نیت در علم حسنه در اول
 حکومت اولدم شهر اول زمانه جاننی کور و ایستاد بر برای و تدبیر شهر کا کوره
 امکان اولدم مقیم سنه نامه ها بوند کون در دم شهر بود وقت دولتیه ابره چنگ
 خدمت بر در لوا و اولدم نیزه وقت معذورده و اقبال و سلفی فقط ضامن نیزه
 چه در دست بوند صوم کا معلوم اگر چه استاد او فحیبا لدر کون در ~~و~~
 هر قدر بود و ستم ایسه چه و ضمایم و مهند سیکر ایضا نظر ای بود ایسه
 اسوجده جایمان رسمی کلید و استاد مهند سیکر و کده کده انظره و عقلمه کنی
 استاد کی با پیچید او فحیبا لدر صوقدر عیون عقلمه انزل و کور لسی صلی
 ملا ضمه و نیت در آنچه دولتم و بیم ما و سنده و سانته لیر و مستول الم
 جنگوره دولتیم ایترم بیضه نیزه نامه ~~و~~ مخالفت علامه نیزه باز در
 بر از نیت و دولت و معلوم اولان اصولی و لوریان ایشی حکمت
 صحنه بونه رموز و اشارت طریقی الم حکایت در جنو و آنچه دولتی ~~و~~
 اگر ذکا کالوق و یو فائق ایترا ایسه الم نون جوده ایش کلاه جلی ~~و~~
 معلوم نماید قدر آنچه بزی دخی فلنظ کوی ابره خط ایستک انج اقاتک
 عیبت و پیوره اولمش اولور ~~و~~ سکا سبانش اولدنی و زره
 او فحیبا لدر نیت ~~و~~ ایمان اقضا ابر کوره یح سنی عاقلانه حکمت
 و اول وقت جنگ علمی تعلیم وقت الیه کسره و الخاصلیه دانر
 اولان خصوص مرقه و تعلیم انکله غیرت الیه کسره و السلام
 نیم اخدم بون نیزه اسحم بید باز لسون نیزه انج کوتر و زیاده شی سول
 نیزه باز دینجه جها اولور و هم بشقه بخور و زور وارد

و هم بودی که سوره کور در علم با امام تکاون باشند بر و زانچه دولتک و سائر دولتکار
 حالتی سولدی بندگی با امام و فائقین بکس کویک دلایدم و تقدیر کوی کس کوی بودی بندگی
 روشن جلیع استعداد اولوایر است سوره بعید کلمسون زیر او آنچه دولتک عثمان شهزاده زنده
 قنبر شهزاده ففده ایلم ادم و نامه کوند رشدر بو عهد لندن بعید و در دور اولو بودی
 کسند نه عقل و فکر ابریمه جک سزده نیچیم اره و اردر دیور و موزایلم نیچیم سزده ادم
 اسحمه ایلم بیزین هر دوتن بشقه بودیم ادم و اردر و کندر مالک موروثه ملک هر طرفه
 عاقللو و فکر و صادق قولیم و اردر کون فریست ساندله و کون ار عثمانیه مالک
 و هر نه کیفیت و حادثات ظهور ابرایس اندر سزده طویکجه بلدیبر ایصفون سزده ادم
 و هم بدیم بکانون دولتکار احوالنه دانش و صفتنامه و صفت نامه باز حسدر داعی
 اکانظر و مطالع ایدرم و منطوقه بکاتر کجه بر سالم یادگار اینخدر بر منظم علم
 ایدم بن ازی و طوفان سزده ایدر کون زخارم دیب دکن بو مضمونلر و نیچیم مضمونی
 یازدم کس و اندر کجه بر این سزده اقدیر علی غلمه دو سواد ایغفار ایلم ایچون
 ستمدین دفتن بودیم فالسون دیوسو ایلم مده بعد خطا در خاخره در سزده
 هر عقل و اردر ایستو ایدر سزده با د اولو سکر هافونر هه ایچیم سزده مضمونلر
 یازیمو ایلمه سوانیم خطا ایلم سزده کجه در دیوبلر خطابه رو غمشلر یازیم
 ضمنک بر در لوسو ایچیم ایچیم و ایچیم مضمونلر یازیم خطابه صله بادشاه
 بر طیب حازه بیدر دولتکار مضمونلر بر انسان کامله مشاهد نوقت اول
 انسان کامله بنر علت ظهور ایدر استه آخیر جاننه دکلر و قفسدر دیوبله علامه
 دیوبتر کون اینخ الته جاره سی بولور دیوب غمشلر کتوره رکن یعنی وقتی مالور
 دقیقه و حکمت و سلطنته حاض اولام علی جنک و قصد حقانده در
 جنک ایلم دفع ایدرم مضمونلر یازدم سمدر بو یازیم قوالنک ملکتونیه جو ایدر
 باش و کلبه بو اهتمام اولو هه انک ملکتونیه هه بیچیشی بودر سزده اقدیر بودی بیاض
 ایدر ایچیم کوندر ایدرم و لاخیر کسدم هه قونلر فصل یازدم ایلم سزده اقدیر
 هر وقت بیوره سزده باغینیش یازیمسون اولو قیج کوز یازیمه اهتمام و همت
 بیوره سزده اسحمه یازیم جوهر ایدر صره کوند ایدرم اون دون ایلر کون بولور
 داویر کسده هر قیج کون بش الت کون اونور ایلمیش

هو الكريم

شكوتلو عظمتلو قدرتلو مهابتلو نصرتلو امير المؤمنين خليفه روي زمين پادشاه عاليجاه نصرت پناه سلیمان وقار
 اسکندر اقتدار السلطان الغازي والحاقان ابوالمغازي سلطان سليم خان امام الله تعالى عمر ودرتله الى انقراض الزمان حضرت بدينك جناب نصرتما بدينك
 ذليعه پادشاهي حضرتي طرزن تحرير وارسال بيوريلون محبتنامه نك ترجمه سنده كز با داده ذكر اولون

بعن الالقاب معتاده والتشريفات المستتره منهای دوست بي ويايرين كه جناب عظمتما بدينك بنام معتموري عزتلتو الحق بك قولولي حفظه الله اولر عليه برينه تقرب
 شرفه ارزوسيله و بوظرف منقذ قاتمتن هر نه عمل و حرکت اين بيدي ايه جمله بي اخذ سينه اعلام ايمنك امنيه سيله آستانه سعادته عودت ايمنك مراد في بربر افاده ايدي كرم اشيعر
 محبتنامه مؤودت خامه نك تحريرينه باعث اولوب بيند تسليم اولون في الواقع مير موي ايهد اعتقاد و ولتينه لايق و سر ازار بر مرد كامل ايدي كرم عين شهادت ايدي شاهدن ايدي كرم
 معاملات جميله و هر طرفك حقه مشرف اين شهادت متنوعه طيبه دن معين و مينين امر موي ايدي اولوب ذليعه مملكتن نكمن ايدي كرم في آشا و جناب نصرتما بدينك من مامت
 عليه رينه لازم اولان عامه علوم و معارفك جمع و تحصيل ايضاً اولوب انشا الرحمن شرفنامه استخرام اولوب في خصوصه عنيت باري ايدي جميل و شرفسار اولوب يعني بلا سرب اولان
 دولت عليه ابر استقرده طرف و ستانه مزون مكاله اولانك امور اولو احواله و ابر بر حرف جدي سلك تحرير كتر بونك مناسب كور فري ايزا احوالات من كور نك جملي مخطاطام
 اولر و طرزن قطع نظر عتبه عليه سعادت اشيا طرزنه معتم ايدي و اعلي دي في شهر كيه كماله متعلق مرادوت غير موي مينوب لازم كور كيه اعلام و اظهار دون خالي اولوب يعني معلوم موي اولوب
 مشاهير ايهد دولت عليه ابر بونوك منفعتي چون نه سرب غير نكش ايدي كه جناب شرفتما بدينك و في معلوم موي البته فرصت و شرفك غير انه كرم ايدي كرم بونك اقدم غير
 ده لتيله ظهور اين امر صلحه بر وجه احسن حصولين و اولور امين نك اولو و ابعاد اخرى و اين امينه سبب افتخار من اول مشرفي ليق العبد يبر و الله يقدر بل حفظ سيله تسلط باب
 اولمشيز و ربا امير انك بوكا مانتن من مامت سنيه نوظهور اير سره صوب علمه ايصال سنه اين دوست صادقه دنك بزل قريرت وانضمام حقت اير سمكن ده قطعاً اشب عدي قائليه فلله الحمد
 و المنة جناب عظمتما بدينك جلوس هميون شكوت مقدون نقرن اسبق ابواب مجاوله فتح اولمشرفي يرخصه ايام سلطنت با سعادت نقرن سفر اچتر اقتضايه ايدي لاجاله دست
 بهر منظر اولوب بو مشلو امر هميه مباشرت ايتر من اول تولا كياي احسن و جبر ايد اماده قلوب طرق فتوحات و معازي في اسانه قلقر اولور دي اول سببون يك اكر بامر الله تعالى
 جناب نصرتما بدينك صلح و برود مقدر ايد في كزوشان و شهرت بدينك اينه مجلسه غير كتر موش بر وضع و كرم صلح ايدي بل انشا للثان انشاء صلح و صلحه اسباب بندوم
 و جلال خاطر و اماده كنوب بعد عن قريب الزمان ضيف منير نقرن مبرز اولان صفات مستحسنه نقرن افكار و ذريفته و تصرف نقرن موجود قريرت يعين و قوت لا يطاق نقرن و تكار ايدي
 شغفه اخترا بدي اختار جلاله پر نور اير كمي ماملر و در هر صرت م موجود كه جناب سعادت قابلي بره دست و خا دارينك خيفخواه و ده تقير بون و دوستلن مردم و ملازم اولوب
 بيدر باقي و تكاه رب العالمينه هر دم دعا و اياز قير و غز بوردر كه عيشه جناب نصرتما بدي حفظ خراده مأمون اولون و در سنن كار موي و در منفه جهانايه ستيم اولر

تحرير ايه مدينه السلطانيه الروصاليه يوم الاثنين عشر من شهر سبتمبر سنه تسع و ثمانين و سبعمائة و الف و عشرين و عشرين

الحاصل التواد

لويس

تخت
 الكون و موفرين وزير
 و كاتب السجده پارت
 طيبر
 حيا

شوکلو عظمتلو قدرتلو مهاتلو نصرالله امیرالمؤمنین خلیفه دوی زمین پادشاه علیجاه نصرت پناه سلیمان وقار سکندر اوتار
السلطان المغازی ملکا قان ابولغازی سلطان سلیم خان اوام الله تعالی عمر و دولت له لای انقراض الزمان حضرت ندینک جناب عظمتا بلرینه فرخنده پادشاهان
و وزیر اولان اکونت د مونغورین طرزن تحریر و ارسال بیرون محبتنامه ن ترجمه سیر که زیر اباده ذکر اولوز

بعرا الالغاب المعتاده والتشريفات المستقر مرفوع عبدالمعز لبرور که جناب مهاتما بلدی بالذات بنده معتقد ری سخن بلو قولا این سلف موسی لقوت دورزون صوبه
ارسال بیرونشاری بر داعی بری خود وزارت نایل اولدن بر میو مشار الیه کاه کنیم بالنفس و کاه ارشاد مطیع واستانه سعادت دایر امورک تمشیتند مأمور اولان کاتب
الترک و ساطیلده هرگز محالده و رسد ایقرن خلک اولوق حتی سخن بلو قولا ری اولجا نلده نشأت بولان دقایی حواد شامهای شایعون اطلاع ایتدیله الایتما مسیون
هرشی علمای وقع کنده نقل اولوز بره ختم افزوی بره مرقوم دخی جناب نصره بلرین اادات ایله ری مچینه کنی اعلان ایتمکدین بره اختیار عاقلان دخت و
بعض مدار کامل ایله صاحب اربوب گوشه نشین خلعت و رفاهیت اولوب دولت علیه ابراستر اولدوغی متنه نافع اولاج علم و فنونده حصیک مشغول اولدی جناب
عظمتا بلرینک معلوم ری اولوقه اگر بنده موسی ایله ری سموع سامعه رحمتی و منظور نظر عنایتی بری برورسه بر داعی من سرور و عظمی قطیع بنده قطعاً اشتباه
قالیه اذ فرخنده پادشاهی حضرت بلرینک کرم دولت علیه ابراستر اولدوغی منافع ایچون عیبت و خیر خواهری و حقوق
سابقه موت و اختصاصی و الان ظهور این امورک صورتده امر عیبت غیر ری سخن بلو قولا نلک یندن اولان پادشاه موسی ایله محبتنامه ن معلوم
و معین اولمده مستغنی عن البیان بره فرخنده دلچایله دولت علیه ابراستر اولدوغی یندن اذقیم جریان این عقده موالیه تمیز و بلو مصافحه تزیین ایتمکده بر داعی
دقیق فزت ایلمیگی اقرار و تکرار اقراس اکتفا ایله لازمه حالده الطاف علیه جهانیه و مرام سنیه جهاستانین موجود ماملرله بوشاک اولرین لجناب خاطر
جهاندرنه ساجی و عجز و دوام عمر و دولتی دعواتن مرادم و سوزم نیلوب افسوسه نظر کما اثر لری دروغ بیروبی شوکتلو عظمتلو قدرتلو مهاتلو
امیرالمؤمنین پادشاه خضر پناه حضرتی بودلجور بلرینک عبودیت تامه و رقیقت کاملی چشم عنایت ایله لجاب و قبول قیللی ارزان بیوردرسه سراسر اخباری مستادی
چرخ سینا نام این جگاری امر موقودن خیر آغز مرتبه السلطانیة الیوهالی بیام اثامن عشر من شهر سبتمبر سنه تسع و ثمانین و سبعمایه و الف من بلاد مصر
العبد المذنب
الاکونت د مونغورین وزیر
د کاتب التر حضرت پادشاه
فرخنده
حالا

17 — Fransa Hariciye Nazırı Kont dö Monmoren tarafından Selim'e gönderilen 1789 Mayıs tarihli ikinci mektub

SON ALTUN ORDU HÜKÜMDARININ OSMANLI HÜKÜMDARI MEHMET II. YE BİR MEKTTBU

Fevzi Kurtoğlu
Deniz Lisesi Tarih Öğretmeni

Osmanlı İmparatorluğunun himayesine sığınan ilk Kırım Hanı Menlikirayın (Menekli kiray) Fatih Sultan Mehmede yolladığı mektupları neşrederken 2 numaralı mektubun mündericatı arasında; taht iline gönderilen elçinin henüz gelmediği, gelir gelmez hemen Devlet kapısına bildireceğinin yazılı olduğunu görmüş ve buradaki taht ilinden maksad Saray şehri olacağını fakat o zaman Altun Ordu Hükümdarı bulunan Seyit Ahmet Hana bu elçinin kimin tarafından gönderildiği anlaşılmadığını söylemiştim. Topkapı Sarayı Müze idaresi tarafından tasnif edilen evrak arasında 14/7130 numarayı taşıyan bir mektup bu elçi meselesini bir dereceye kadar aydınlatmaktadır.

21 × 68 santimetre eb'adında bir kâğıt üzerine 24 satır halinde yazılmış olan bu mektupda Kırım hanlarının mektupları gibi kahve renkli meşin bir kap içine konulmuştur. Baş tarafında altun yıldızla: Hüdavendigârîâzam kardeşim Sultan Mehmet kâmu-kâr diye hitap edilmesi Fatih Sultan Mehmete gönderildiğini sarih olarak göstermektedir. Bu mektupda Uluğ Mehmedin mektubunda ve Menlikirayın bir mektubunda olduğu gibi damga yoktur. İmza da mektubun altında değil, sağ tarafında olup altun yıldızla üç satır halinde: tahtelmehabbet - Ahmet İbni Mehmet İbni Temur - diye yazılmıştır. Mektubun son satırında: tarih sekiz yüz seksen ikide mubarek Sefer ayının nisfında istiktap kılındı cümlesile tarih konulmuştur. Ekseri İslâm hükümdarlarının mektupları mündericatı türkçe bile olsa arapça tarih attıkları halde bu mektubun tarihi türkçe olması dikkate değer. 15 Sefer 882 hicrisi 29 Mayıs 1477 milâdisine tesadüf etmektedir. [1]

[1] Altun Ordu Hükümdarı Toktamış; Timürlenk ile yaptığı muharebelerde mağlûp olarak Saray şehrini terk ile kaçmağa mecbur olmuştu (1399). Bundan sonra Altun Ordu tahtına Urus Hanın oğlu Temur Kutluk geçmişti. Fakat kudret ve kuvvet Edüğe Beyin elinde idi bundan sonra Şadi Bey Han, daha sonra Pulat Demür Han tahta geçti; hatta 1408 de Moskova muhasara altına alındı

Seyit Ahmet Han mektubununun 9 satırı Fatihin elkabı ve methiyesi ile doludur. Bunlar arasında (Sultanü Selâtinülarap vel Acem) tabirinin kullanılması dikkati çekmektedir. Bundan sonra mektubu yazmasındaki maksada geçer. Ve İlçi olarak gönderilmiş olan Karaca Bahadurun geldiğini ve sağ ve selâmetliğiniz ile fethedilen beldelerin haberini getirdiğini ve bunu işiterek çok memnun olduğunu söyler. Acaba fethedilen beldeler nerelerdir? Fatih Mehmet II, 1476 ilkbaharında Buğdan Prensi Etyen üzerine sefer yaptığı ve 20 Temmuz 1476 da (Rozboyni) vadisinde kazandığı zaferi hatırlarsak fethedilen beldelerin nereye ait olduğu anlaşılır. Seyit Ahmet Han, bundan sonra iki hükümdar arasında kardeşlik muhabbetinin zahir olduğunu ve bundan sonra da devam etmesini ve iki taraf arasında (İlçi ve Kilâcı) adamlarımız varsın gelsin dostluk ve kardeşlik günden güne çoğalsın diye kardeşi oğlu Aziz hocayı İlçi olarak gönderdiğini söyler. Kendisi Cingiz Hanın bir oğlu olduğu gibi Aziz hocanın da diğer bir oğlu olduğunu söyleyerek onun kendi katında mühim bir yeri olduğunu anlatır. Ve iki taraf arasındaki dostluğun son derece ziyade olmasını, hattâ dost ve düşman arasında bir at kalksa ve siz her hangi tarafa sefere azmetseniz biz dahi bu taraftan size takviyet vermeğe hazırız, bugünden itibaren sizin ve bizim aramızda kardeşlik ziyade olsun diye Hazretinize Resül (İlçi) gönderildi demektedir.

---

ise de Edüğe Beyin tahakkümüne karşı yeni isyanlar oldu ve nihayet Temur Kutluk oğullarından Temur Han Hükümdar ilân edildi. Fakat bu zat da çok zaman kalamadı Tokatmış oğullarından Celâlettinin hücumu karşısında Saray şehrini bıraktı (1412).. Fakat bu Han da 1426 da kardeşi Kerimberdi tarafından öldürüldü. Bu hükümdardan sonra Toktamış oğullarından Cabbar Berdi, Kepek, Kadir Bardi sırasile han oldular. Bunlardan Kadir Berdi 1426 da Edüğe Bey ile yaptığı bir muharebede maktul düştü; bunun üzerine Temur Kutluğun oğlu Temur Hanın oğullarından küçük Mehmet tahta çıktı ve Edüğe Bey ile yaptığı muharebeyi kazandı, Edügeyi öldürttü. Biraz sonra Uluğ Mehmet gelerek kardeşi küçük Mehmedin yerine Saray şehrinde tahta geçti. Fakat o da Ak Orda Prenslere uğraşmağa mecbur oldu ve 1423 de Berak Hanı mağlûp ve katlederek vaziyeti kurtardı ise de dahili karışıklık sona ermedi. Uluğ Mehmed de 1437 de Saray şehrini terk ile Garbi Rusyaya kaçmağa mecbur oldu. Bunun üzerine küçük Mehmet Han tekrar Hükümdarlığa geçti. Bu hükümdar da 1445 de vefat ettiğinden yerine yukarki mektubun sahibi Seyit Ahmet Han geçti ve 1445 den 1481 e kadar Hükümdarlıkta kaldı mektubun imzasında görülen adlar da yukarıda verilen izahatı teyit etmektedir. (Kırımın Osmanlı İmparator luğuna eklenmesi: Bedriye Sabit, İstanbul 1934).

Fatih Sultan Mehmedin 1476 da buğdana yaptığı sefer esnasında Seyyit Ahmet Hanın Kırım yarım adasına hücum ettiği gözönüne alınırsa, Fatih Sultan Mehmedin bu vak'adan sonra Altun Orduya İlçi olarak Karacabeyi gönderdiği görülür. Acaba Menlikirayın mektubunda taht iline gönderildiğinden bahsettiği ilçi gimdir. O da Fatih Sultan Mehmet tarafından mı gönderildi? Elde bulunan malûmat ile şimdiki halde bunu tespit etmeğe imkân yoktur. Belki Topkapı Sarayı evrakı arasında bu noktayı da aydınlatacak vesikalar çıkacaktır. Seyyit Ahmet Hanın mektubunu aynen yazıyor, fotoğrafını da yazının sonuna ekliyorum.

Hu

Hüdavendîgârîâzam Kardeşim Sultan Mehmet Kâmükâr

Becenabı istisal ahuleaz velkerem Sultanül selâtinil arabi vel acem Malikü rikabil ümem Zillullahı filardeyn kahramanül ma vettin nasirü ibadillah hafizu bilâdillah kahirü adaillah ağdelü Selâtinil insi velcan menbai ihsanül madeleti velihsan giyasüdünya veddin mürebbiül ülemai vel müstaidin halleddalahü mülkehu ve sultanehu veceale fevkal ferkateyn mekânehü ve eyvanehu ve hak süphanehu ve taalâ afitabı azemat ve bahtiyarî ve sayei saltanat ve kâmükârî ve der anailleyli ve atrafennehari ve ez hazreti süphani ve kuvvei bürhanî mezidi ömür ve devamı devlet ve huludî âzemet ve haşmet ta dameni kıyamet tabende ve bayende darâd zilli zelâli ebeden mebsud bad bilhürmetin nebıyyi ve alihil emcat.

Bade ezgarez mehabbetü biluhvet ve tebliği tetmi-müttahiyeti ilâm ol tururkim resuli mürsel karaca Bahatur Gildi.

Sizin sağ ve selâmetliğinizi bizgâ malûm kıldı hem ol ahparü büldan meftuhunu daki bizgâ tayin kıldı biz daki bade istimail kelâm begayet velâ nihayet şadkâm olduk elhamdülillâhi tealâ fahseni (ve husnu) istikmali umure sizin ve bizim aramızda karındaşlık alâ tarikil mahabbe zahir buldu. Min baid hazihil eyyam ve dehren minel ağvam iksük bulmay ağır selâm yengil bulâk birle ilçi ve kilâcı adamımız barsun gilsün dostluk karındaşlığımız gündin güngâ terakki kılusun teyib sizgâ ilçilikgâ Aziz hoca atlığ (atalig) karındaşım oğlunu yipardım Cingiz hanın bir oğlu men min bir oğlu Aziz hoca turur. İmdedin sonra sizin birle bizim aramızda tengri inayeti birle dostluk oltarika ziyade

bulğay kim inşaallah daki (tealâ) songu zamane da dost düşman arasında bir at kalgay dak her tarafa siz azim ve sefer kılsanığız biz daki bu taraftın sizgâ takviyet kılurğa hazırmız bade ihtisarül kelâm bu gündin ilkâru kayu işkim sizin ve bizim aramızda karındaş ziyade singa taalluk tutar ol işinin tacilinkâ istidat kılurğa meşgul bulsanız siz hâkim siz tüp (teyib) ağır selâm ve yenkil (bölek) bulak birle hazretigâ resul irsal kılındı. Tarih sekiz yüz seksen iki de mubarek Safer ayının nısfında istiktab kılındı.

*Tahtel mehabbet Ahmet İbni
Mehmet İbni Temur Han*

Mektupta geçen bir kaç kelimenin izahı

يَسْكِبِل (yengil) = Hafif

بُولَاك (bulâk) = Hediye

كِيَلَاجِي (kilâci) = كِيدُوب كَلَنَلِر (قوربه)

يَبَارْدِيم (yabardim) = كُونْدَرْدِم

مِنْمِن (menmin) = مَن

سُونَكْنِي (songu) = صُوكْ

اِيْمِدِي دِيْن سُونَك (imdidin sonun) = Şimden sonra (şimden giru)

٤٥

خداوندگار اعظم قدره بزرگوار ما را

بجانب استیصال انزال اعز و الاكرم سلطان السلاطين العرب و النجم مالک قار
 ظل الله في الارضين قسوة من الآء و الطين ناصر عبد الله حان و بلك و لله قاهر عدو الله
 سله طين الانيس و البان منبع احسان العدة و الايجان غياث الدنيا و الدين
 صوفى العلماء و البتدين خلد الله ملكه و لطفه و جعل فوق الفوقين كواكب و ابريقه
 و حق كانه و تعالى افاض عظم و كبر و ابريقه و كبره و كبره و كبره و كبره
 النصار و لخصه كاني و قى برهان فز يدع و دام دولت و ظل و عظمت و حشمت و طاعت
 قيامت تا بده و باينده داماد ظل ظلال ابد امير طاب و كبره النبي و اله محمد

بدل عرض عليه لادفع و تبليغ تنبيه النجبة اعلام

اول ستور كيم رسول مرسل فسر بلحا فخر كلك

قله

سیرتک سماع و بلامت لعیسکرتن بزکا معلوم قلدن عملول احضار بلدان معقون بزکا تعیین

اول ستودر قیم رسول مرغل قسریج بجانور کمالی
 سیرنگل ساج و به مت لیقینکیزی بزکا معلوم قیلدی هم اول اخبار بلدان مقنغنی بزکا مقین
 بزنجی بعد استماع الطلام بفاوت ولا نخابت شاد کام اولوق الحمد لله تعالی ما حسن
 امور سیرنگل و بزنگل آرا میزدا فریندیش لیق علی طریق المجتبه ظاهر بولای مزبوعده کلام و
 مزلامعالم ابلسول کولای اغیرسه مینجیل بولال برک ایلجی و کله جی لقم عیف با هرین بلیستن
 در دست لوق فریندیش لیقیمیز کوزین کونکاتر قفسلمن سیرنگل ایلجی لیکر
 عزیز سوزانه ایلج فریندیشم اوغنون بیاردیم جینک کسه نینک بر اوغال من من
 بر اوغال عزیز حواجه ستودر امدی دین رسول سیرنگل برک بزم آرا میزدا شکر عیانی
 برک دوست لوق اول طریقه زیاده بولغای قیم لرشاه مع سونکلی زمانه داده سن
 دشمن آرا بنما بر آف قانغابلی طرف خفایه یز عزم و غیر قلمنا لکن بزنی بو طرف دین
 سیرنگل تقویت قلوغاجا ضر میر بعد اختصار الطلام بولودیر ایلکارو قابو ایسه کیم یز
 و بزنگل آرا میزدا قیظلسن زیاده سیرنگا تعلق تونار اول ایسن نینک لجم یلینگا استعداد قلدوز
 شعول بولانکن سیرنگل یز تب اغیرسه مینجیل بولال برک حصه تغایر لاجل
 تابع سیرنگل بولسا انال و امبار صورتی نکل نصیندا ایستکاب قلمناب

قلمناب
 سیرنگل
 بولسا
 انال
 و
 امبار
 صورتی
 نکل
 نصیندا
 ایستکاب
 قلمناب

RESİM GALERİSİ

Âfet

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı

Türkiye, ilk resim galerisine, Atatürk'ün elile açıldıktan sonra sahip oldu.

Osmanlı devrinin sarayı bu işe en iyi yaradı. Bu galeri bir asırdanberi resim üzerinde işlemeğe çalışan Türk sanatkârlarının malıdır. Bu eserler arasında şüphe yok ki garbın rönesans şaheserlerine tesadüf edilmez. Çünkü o asırlar, Türkün elini, resim yapmanın günah olacağı hurafesine dayanarak, bağlamış bulunuyordu.

O Türk kabiliyetleri, yine o asırlarda, en ince sanat eserlerini dünyaya hediye ettiler.

Eski tâbir veçhile, göz nurunun döküldüğü eserler, Türk elinde nekadardınceldiğinin örneklerini gösterir.

Bir milletin, tarihi içindeki kültür safhaları, müsbet ve menfi olarak yer alırlar.

Devletlerin siyasi hayatlarında en çok tesir gösteren, içtimai bünyedeki fikir ve ekonomik tecellileridir. Bunlar o milletin yükselişinde en büyük âmil olurlar.

Şahısta ve sosyetedede fikir hayatı her şeyin temelini teşkil eder.

Bunda, ilim ve güzel sanatlar diye iki cephe ayırabiliriz. Güzel sanatlar: Resim, heykeltraşlık, mimari, edebiyat, musiki, dans; bunlar, insan kudretinin zevklerini tecelli ettirirken, yine insanın bedii zevklerine hitap eder. Meselâ musiki, insan zekâ ve duygusunun tabiate olan üstünlüğünü ne güzel ifade eder. Resim ve heykeltraşlık ise tabiatte daima değişikliğe uğrıyan safhalara boya, taş ve maden vasıtasile en büyük canlılığı verir. İnsan her gün, her an tabiatın muhtelif tecellilerine bakar, onu görür, ondan zevk alır, veya almaz; nihayet bunlar insan ömrünün geçen günleri içinde kaybolup gider. Fakat bu duygular ve göreyler hisse-

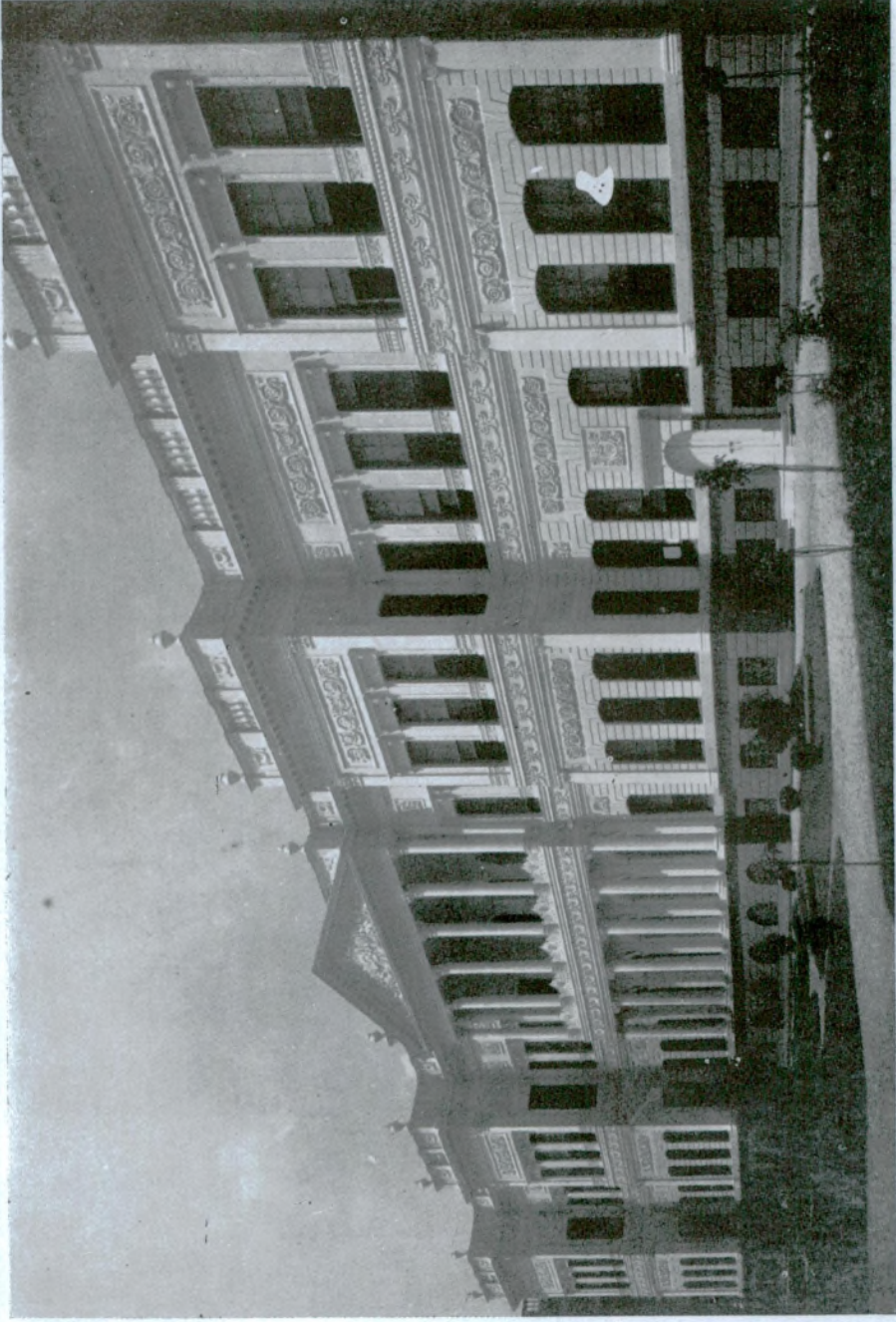
dildiği anda tespit edilirse, onlar nesillerin malı olarak kalırlar. Her nesil, gözü okşayan intibalardan zevk alarak terbiye görür ve büyür.

Resim galerisi, bizim neslimize ilhâm ve hız verecek bir menbadır. Onun kurulması, Atatürk emrinin yapılmış numunelerinden biridir. Kültür Bakanı aldığı bu emri çok az bir zamanda başardı.

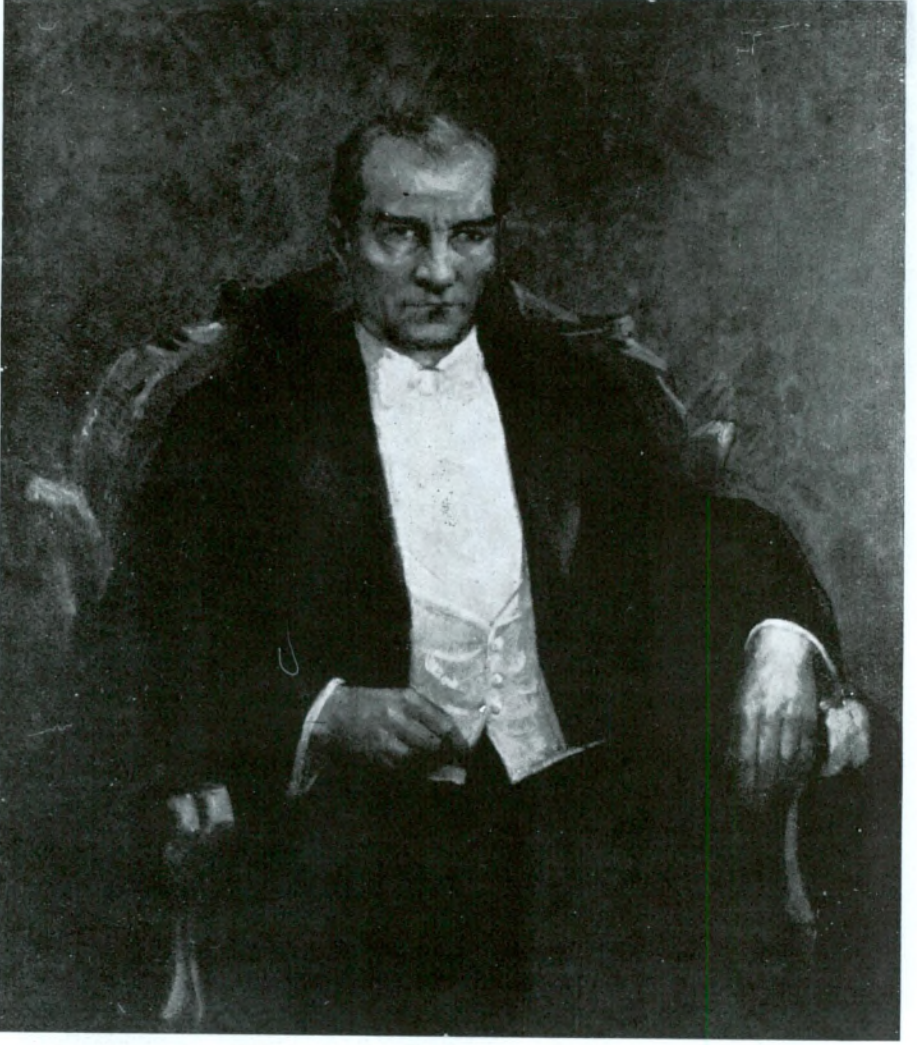
Türk sanatkârları, san'atlerinin takdir ve muhafazasını Cumhuriyet devrinde kazanmış oldu.

Türk sanatkârı! Senin eserlerinle dolduracağın bu saray gibi daha ne büyük yerlerin vardır, ve olacaktır! Türkün eli işler, gözü görür, hissi heyecanda olursa, o yalnız kendi milletine değil, cihan kültürüne de örnekler ve şaheserler verecek kudretler gösterir.

« Resim ve Heykel Müzesi » nin denizden görünüşü

ATATÜRK Portresi

İbrahim Çallı

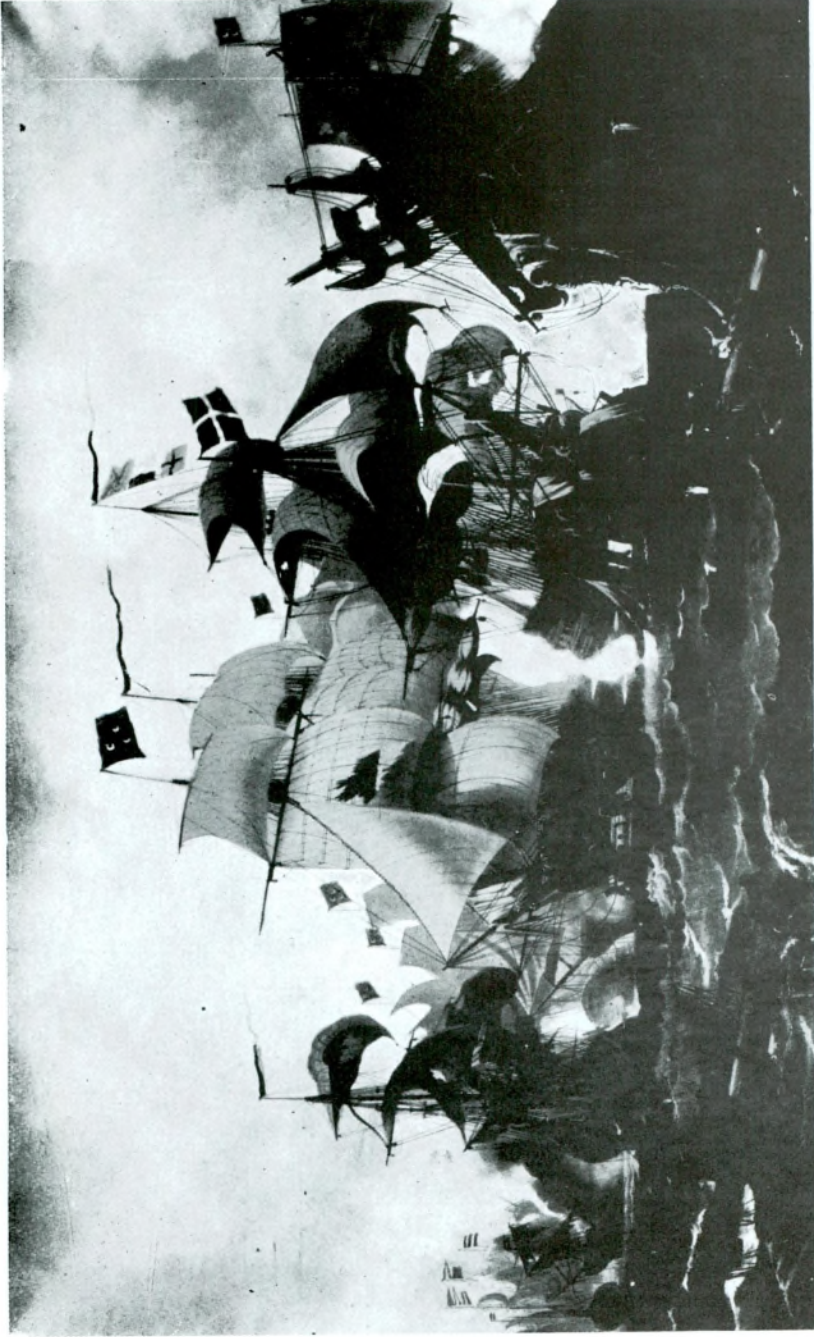

« Resim ve Heykel Müzesi » nde İnkılap Salonu

Harman

Preveze Muharebesi

Hatay

HABERLER:

■ **Cumhur Başkanı ATATÜRK'ün Büyük Millet Meclisi Beşinci devre üçüncü yılının açılışı münasebetiyle 1 İkinçiteşrin 1937 de irat buyurdukları nutuklarında Türk Tarih ve Dil Kurumlarının mesaisi hakkında izhar buyurdukları pek değerli takdirleri:**

«TÜRK TARİH VE DİL KURUMLARININ, TÜRK MİLLİĞ VARLIĞINI AYDINLATAN ÇOK KIYMETLİ VE ÖNEMLİ BİRER İLİM KURUMU MAHİYETİNİ ALDIĞINI GÖRMEK, HEPİMİZİ SEVİNDİRİCİ BİR HÂDİSEDİR.

TARİH KURUMU; YAPTIĞI KONGRE, KURDUĞU SERGİ, YURT İÇİNDEKİ HAFİRLER, ORTAYA ÇIKARDIĞI ESERLERLE, ŞİM-DİDEN BÜTÜN İLİM DÜNYASINA KÜLTÜREL VAZİFESİNİ İFAYA BAŞLAMIŞ BULUNUYOR. »

■ **Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Bayan Prof. Âfetle mülakat (9 Eylül 1937 tarihli Kurun'dan)**

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Bayan Âfet düne kadar bir Türk Profesörü, bir Türk bilgini idi, bugün artık beynelmilî bir ilim otoritesi, beynelmilî bir şöhret olmuştur; bu seneki Bükreş Prehistorik Antropoloji ve Arkeoloji kongresinde kazandığı muvaffakiyet kendi şahsı için olduğu kadar memleket ve Türk milleti için de iftihar edilecek bir hâdisedir.

Bunun için genç Türk âlimi ile Bükreş kongresindeki faaliyeti hakkında konuşmayı düşünüyordum. Dün çok güzel bir tesadüf beni Bayan Âfet ile karşılaştırdı. Hem de kongrede büyük takdirler kazanan konferansını teyit için kullandığı tarihi vesikalar koleksiyonu yanında olduğu halde karşılaştırdı. Derhal bu fırsattan istifade ederek kongre mevzuuna temas ettim. Mümkünse konferansının bir suretini Kurun için lûtfetmesini rica ettim.

Konferansın aslını kongre başkanlığına bırakmış. Yanında bu asla tamamen muvafık bir suret yokmuş. Fakat kongreye götürdüğü tarihi eşyaların koleksiyonu yanında bulunduğundan bu çok değerli eşyanın tetkikine müsaade ettiler. Bununla beraber arzu ettiğim izahatı da verdiler.

Bu görüşten ve konuşmadan aldığım malûmatı efkârı umumiye için gerçekten alâka uyandıracak mahiyette bulduğum için burada hulâsa ediyorum.

Bayan Âfet yanında duran tarihi koleksiyonu hakkında izahat vermezden evvel konferansının mevzuunu anlatarak dedi ki:

«—Türkiye tarihi varlığımızın çok değerli ve zengin eserleri ile doludur; bu itibarla memleketimiz kültürel beşeriyetin en ileri ülkelerinden biridir. Bu zengin medeniyet ve kültür eserlerini çeşitli olarak koynunda saklayan topraklarımızı tetkik edince herkes gözleriyle görebilir. Bütün tarihi kültür devirleri Türkiye için, orada bugün dahi sahip olarak yaşamakta bulunan Türkler için yabancı değildir. Bugünkü sahipli ve Atalı Türkiye tarihte yeni bir hâdise değildir. O, prehistorik devirlerdenberi devam edip gelen esaslı ve müstakil bir varlıktır.

Proto Eti ve Eti sözleri, işte bu adlar Küçük Asyanın ilk kudretli, kuvvetli, yüksek kültürlü Türklerinin tarihe yazdırdıkları isimlerdir. Proto Eti ve Eti, Türkçe bilenlerce bellidir ki, Türk büyüğü, Türk cediti demektir.»

«Yalnız Küçük Asyayı gözümüzden ayırmamak üzere konuşmağa devam edersek şunu da ilâve etmeliyim ki, bugünkü Türkiye her vakit Türk vatani olmuştur; bu cetlerinin yetiştirdiği yeni çocuklar tarafından zaman zaman takviye olunmuştur; bu kültürel insanlık beşiğinden her tarafa, bilhassa Garba vukubulmuş olan gidişler ve bu gidişlerin cihanda yarattığı insanlık muhitlerini burada zikredecek değilim. Bu söylediklerim Anadolu'da ve Trakya'da yapılmış ve yapılmakta olan en son arkeolojik araştırmalar neticesinde dünya ilminin gözü önüne konmuş olan büyük hakikatlardır. Bu hakikatları sinesinden çıkararak ülkenin Türkiye en zengin sahası olduğu görülmüştür. Bu eserler yalnız çanak ve çömleklerin ve onlar üzerindeki en yüksek sanatkârane resimlerin yapılmış olmasıyla kalmıyarak altın, gümüş, bronz, demir sanatleriyle kıymetlenmiştir.»

«Osmanlı İmparatorluğu Asya, Avrupa ve Afrika'da âlemşümul bir devlet kurdu. Bu devleti kuranlar mazinin ve mazideki Türk cetlerinin yüksek vasıflarını, kuvvetlerini ve bilhassa kültürlerini kullandı, ve fakat ne kadar yazık ki, on altıncı asırda, zannettiğimize göre, geçmişten kalan kıymetli ve kuvvetli verasetlere dayanarak inkişaf eden geniş sahalardan yüksek ufukları ona cedlerinin ne olduğunu unutturdu ve onların kültürel sahadaki muvaffakiyet sırlarını unutarak mağrur oldu; o kadar ki hayatlarının, kuvvetlerinin ve istikballerinin menba ve menşelerini unutacak kadar gaflete düştü. Bunun neticesi ise 1914 de görüldü. Fakat şunu söylemeliyim ki bu akıbete lâyık olan Türk milleti değildi. Onlar kendilerinin Türk milletinden olduğunu unutarak idareye savaştan, bir takım dejenere ve cahil kalmış, artık kendilerini ve menfaatlerini korumaktan başka bir şey düşünmeyecek mevkie düşmüş olan insanlardı.»

«Gerçi bunların da adı ve sanı Türktü. Fakat tarih bakımından bu insanlarda Türklüğün hiç bir mayası ve şerefi kalmamıştı. Asıl Türkün diyen unsur bunları tanınamıştı ve tanııyordu. Netekim Büyük harp badiresi sonunda Türkiye denilen camia ikiye ayrıldı. Bir tarafta İstanbul'da oturan bir adam, bin bir vasıflı bir adam ve onun etrafında ne olduğu belirsiz adamlar; diğer tarafta bütün Türkiye ve Türk milleti kaldı.»

Bu denksiz vaziyette Türkiyenin hakiki sahiplerinin kimler olabileceğini tahmin etmek güç peğildi: Türkler, işte onlar öz cetlerinden, Etilerden kendilerine meşru miras kalan topraklar üzerinde varlıklarını korudular, ve artık bu Türk varlığına meselâ Selçuk, meselâ Osmanlı sıfatlarını karıştırmaksızın doğrudan doğruya Türk devleti dediler. Bu Türk devletinin de rejimini Cumhuriyet esası üzerine kurdular. İşte bu Türkiye Cumhuriyetidir ki her sahada ileri gidişi ideal olarak kabul etti. Hem historik, hem prehistorik sahada kendi varlığını aydınlatmak lüzumunu duydu. Bunun için en çok arkeolojiye antropolojiye ehemmiyet verdi. 1930 da kurulan Türk Tarih Kurumu bu işi üzerine aldı. Kurum bir taraftan bütün dünya âlimlerinin tarih, arkeoloji, antropoloji üzerinde yazdıklarını dikkatle tetkik etmeye koyuldu.»

«Bununla da kanaat etmedi. O, doğrudan doğruya kendisi, kendi memleketinin bir historik ve prehistorik hazine ve beşer kültürünün çıkış yeri olduğu kanaatiyle bizzat topraklarının üstünde ve içinde araştırmalara başladı. İtiraf etmeye mecburuz ki bu çalışmalar çok yenidir. Fakat aldığımız neticeler bütün beşeriyet, kültür tarihi için çok değerli ve şümüllüdür.»

«Ben size görülmemiş ve görüldükten sonra his ve duygu vermemiş bir takım hayaller üzerinde konuşsaydım bir çok itirazlarınıza haklı olarak maruz kalabilirdim. Ancak ben size sözden evvel Türkiye toprakları altından çıkarılmış ve Türk eseri olduğu inkâr kabul etmez bir takım vesikaları, elinizi temas ettirerek gösteriyorum. Bu gördüğünüz şeyler hep Türk eserleridir, hep Türk medeniyetinin eserleri... Bunlara dikkat ederseniz eserlerin yüksek kıymetini derhal takdir edersiniz.»

Burada Profesör Âfet'in bana işaret ettiği tarihi eşyaya dikkat ettim: Bunların bir kısmı çanak çömlek parçaları, bir kısmı sileks'den yontulmuş iptidai âletler, nihayet bir kısmı altından, gümüşten tunçtan, ve sair kıymetli taşlardan yapılmış ev ve tezyinat eşyasıydı. Bütün bu eşya Türk arkeologlarının eli ile daha dün denecek kadar yakın bir mazide memleket toprakları altından çıkarılmış, kimisi Trakya'dan, kimisi Ankara civarından, Alacahöyükten, Pazarlı'dan getirilmiş şeylerdi.

Bunların arasında benim en çok dikkatime çarpan Alacahöyük'ün bakır devri kısmındaki mezarlarda bulunmuş şeyler oldu. En aşağı altı bin yıllık bir maziye ait olan bu mezarlardaki ölümler vaktiyle giyimli ve tezyinatlı olarak Kült eşyası ile birlikte gömülmüş. Bu eşya arasında altından sorguçlu tac, küpeler, altın ve akik taşından yapılmış haç biçimindeki pantantifler, ölünün elinin hizasında üç tane altından safiha halinde kruva game (çengelli haç) bulunmuştur.

Profesör Âfet bu eşya hakkında bana izahat vererek dedi ki:

«— Görüyorsunuz, bu kruva game tıpkı bugün Almanyada nasyonal sosyalist partisinin kullandığı işaretin aynidir; halbuki işte Anadolu toprakları içinden çıkan bu altından yapılmış kruva gameler gösteriyor ki bunlar ötedenberi Türklerin ve Türk ecdatlarımızın kullandıkları birer sembolden ibarettir. Eski Türklerce bu sembolün manası Avrupa âlimlerinin şimdi zannettiklerinden tamamiyle başkadır. Amerikalı, Mu eserlerinin sahibi olan Çörçvord bu kruvagameyi şarkta yaptığı tetkiklerde tabletlar üzerinde görmüş. Türk Tarih Kurumu ise bunun aslını altın olarak bulmuştur. Çörçvord bu işarete arz küresinin ve bütün kâinatın dört esas kuvvetten mürekkep olduğu ve mihverî üzerinde hareket halinde bulunduğu manasını vermiştir. Halbuki benim tetkiklerimin verdiği nentice şudur: Bu, eski Türkler indinde, bilhassa Sümerler nezdinde (Rüzgâr İlâhı) idi. Alacahöyükte çıkarılan bir güneş kursunun her tarafı kruva game işaretiyle süslenmiştir. Kruva game güneş kültürünün hareket ifade eden sembolüdür. Bundan anlaşılırki Türklerde ilk defa ehemmiyet atfolunan mevcudiyet güneştir. «Kruva game» ile «haç» birbirine yakın ve birbirinden değişme şekiller gibi telâkki olunur. Amerikalı muharrir de dahil olduğu halde bazı âlimler haçı kâinatta dört esas kuvvetin sembolü diye bir fikir ileriye sürmüşlerdir. Bu da doğru değildir. Haç dahi güneşin ve yıldızların ilk ve bugünkü insanların gözüne görünmüş ve görünebilmekte olan bir tabii şeklinden başka bir şey değildir. Bunda şüphesi olanlar karanlık geçede herhangi bir yıldızın bakınca aynı şekli görebilirler. Ne hacet her hangi uzakta bir ışığa bakınca görülen şekil bundan başka bir şey değildir. Görüyorsunuz ki, Haç dediğimiz işaret İsa'nın çarmıha çekilmiş olmasının bir timsali asla değildir. Daha çok eskidir ve bir Türk telâkkisinin sembolü ve Türkler için altından ve her türlü zikîymet madenlerden yapılmış sakre bir süstür. Şurada gördüğünüz çanak ve çömlek kırıklarına gelince, bunların da prehistorik bakımdan ayrı ayrı kıymetleri vardır.»

«Garb tarihçileri bugünkü Avrupa medeniyetini iptida Adalardanizi muhittinde doğmuş diye iddia ederler. Halbuki bizim Anadoludaki kazılarla elde ettiğimiz bu yeraltı vesikaları bu günkü medeniyetin de Şarktan Garba doğru geldiğini gösteriyor. Aynı medeniyetin eseri olan eşya parçalarını Ankara civarında, Alacahöyükte, Turovada, sonra Trakyada buluyoruz. Bu itibarla bu vesikalar tarih sahasında medeniyet hareketinin doğuşu ve intişarı hakkında bizim tezimizi inkâr edilemez bir surette teyid ediyor.»

Bayan Âfet tarihi eşya koleksiyonu hakkında bu izahatı verdikten sonra son bir mütalea olarak şu sözleri ilâve etti:

«— Ne yazık! 1937 senesinde yaşıyan insanlarız. Ne yazık, 1937 senesinde yaşıyan insanlar olmamıza rağmen hâlâ bütün dünyadaki beşerin ilk insanlığı, sosyal medeniyeti bugüne kadar gelebilmiş olan kültürel varlığı tanımaktan âciz bulunuyoruz. Bugünün bazı âlimleri medeniyet başlangıcını Avrupada bulmak ve oradan yüre yüre [1] yaymak için yapmadıkları ilmi inat ve ısrar kalmadı. Fakat onları mazur görmeli. Çünkü bu, Avrupa çocukları en nihayet birkaç asırlık nesillerin son torunlarıdır. Bu çocuklarla geniş ve derin historik ve prehistorik devir arasında bir çetin barikad vardır. O barikad bugünkü Avrupa çocuklarının bir kaç asırlık cedleridir. O cedler cahil miydi? Tarihin söylediklerini dikkatle dinler ve ona göre hükmümüzü verirse, itiraf ederiz ki, hakikati görmüş ve ifade etmiş olanlar enderdir. Fakat kütle olarak insanları düşündüğümüz zaman onların unutkanlığını ve gafletini ve bilhassa bazı politikacılar ve dinciler tarafından kendi yaşadıkları zamanla onların geldiği zaman arasına bir aşılmaz sed çekmiş olduklarını görmemek kabil değildir. Bu seddin temel taşlarını akıl, şuur, insanlık ve medeniyetle telif etmenin asla imkânı yoktur. Şimdi biz, yeni Türkiye Cumhuriyeti, insanları birbirinden ayıran, insanları birbirine nefretle bakmaya alıştıran, insanları bu nefretle birbiriyle boğazlaşmaya sevkeden duyguları ortadan kaldırmak ve küçücük dünya yüzünde mes'ud olmak, müreffeh olmak, şen ve şatır olmak için yaratılmış bulunan insanların birbirleriyle kardeş olduğunu anlatmak ve bu lüzum üzerinde ısrarla durmak için çalışmaya koyulmuş bulunuyoruz.»

«Gerçi ben bütün bu duygularımı Bükreşteki İnternasyonal Prehistorik, Antropoloji ve Arkeoloji kongresinde söylemeye tam fırsat bulamadım. Fakat orada söylediklerim işte bu duygularımdan mülhem olduğunu Türk matbuatı ile beyan etmek isterim.»

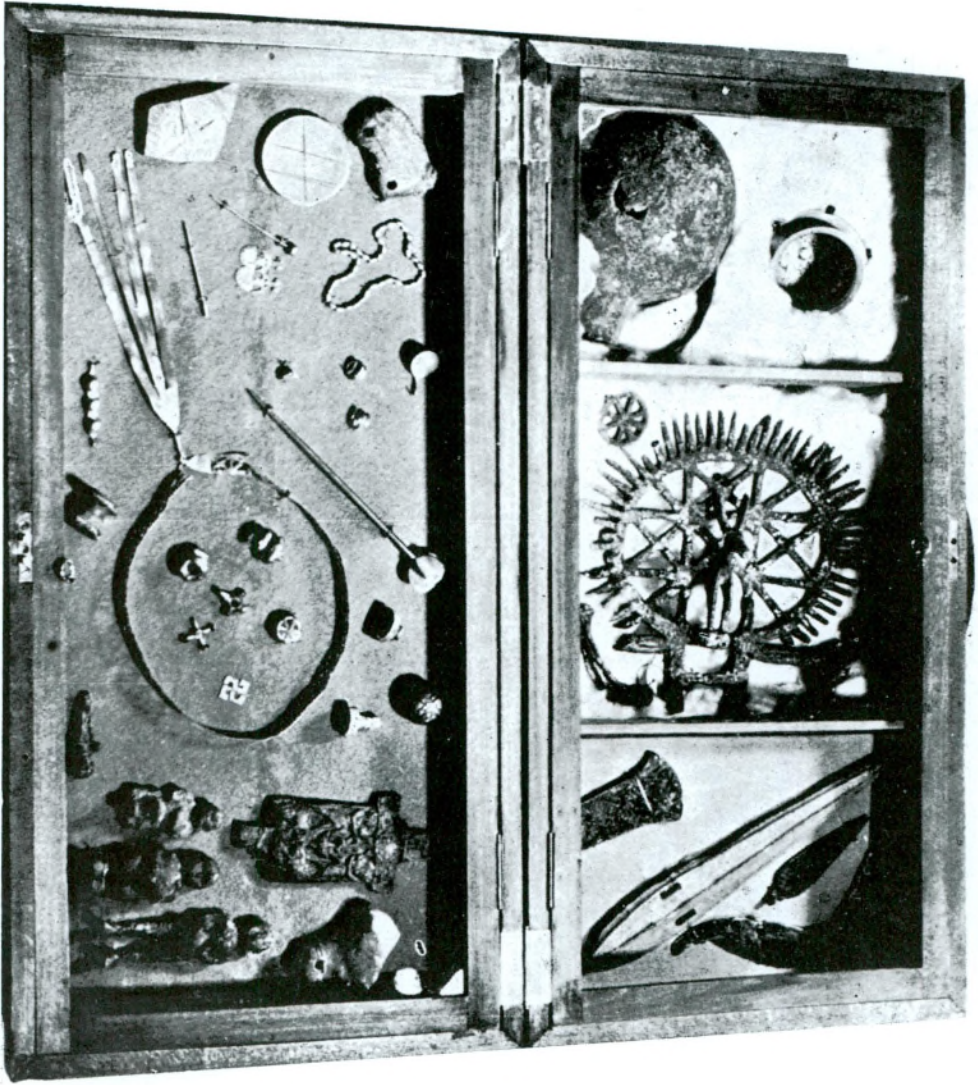
Bilmiyorum, Profesör Âfet'in bu son sözlerini dikkatle dinleyip de müte-hassis olmayacak bir kimse varmıdır? Şimdiye kadar insanlar arasında yüksek ahlâk ve medeni kanun mefhumlarını yaymak için çalışanlar hep gökten yere hitap etmişlerdir; Bayan Âfet bir kısmı siyaset, bir kısmı din namına gökten yere hitap ederek insanları birbirini sevdirmekten ziyade birbirlerine düşüren rehberlerin hatalarını yer altından çıkarılmış vesikalarla ispat ediyor ve onların aksine olarak yer altından yer yüzüne hitap ederek hâlâ eski hurafeler içinde yaşadığını farketmeyen insanlık âleminde gözlerini açıp geçmişin hakikatlerine ibretle bakarak geleceği aydınlık görmesini istiyor.

Yeni beşeriyet insanlık hitabını gökten beklememelidir. Bilâkis yeryüzünün ilim ve teknikle yetişmekte olan insanları göklerin fevkına çıkararak kâinatın kendine bu suali sormalıdır:

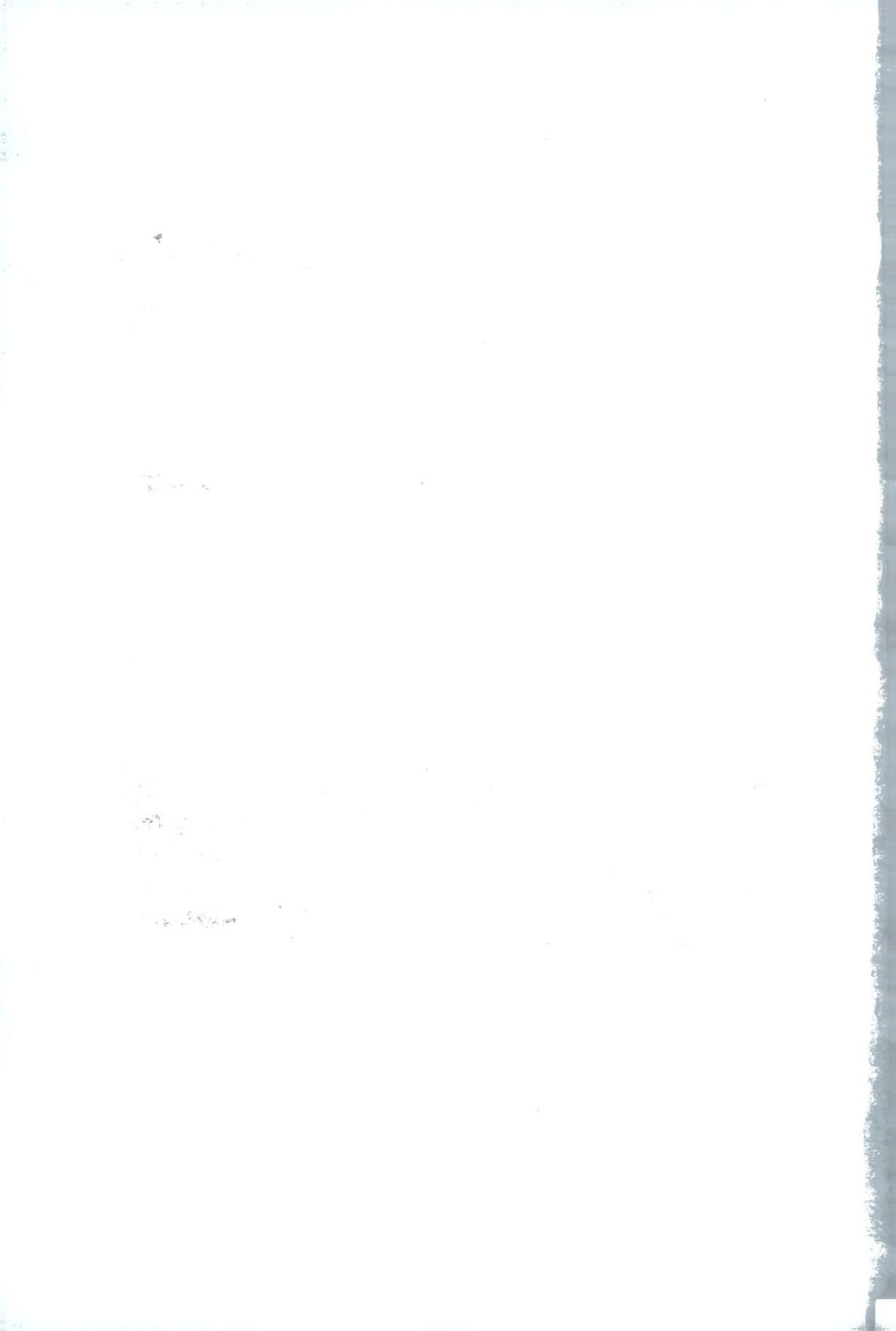
— Sen nesin?

[1] (yüre yer) arz küresi demektir.

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Bayan Afetin Bükreş kongresine arz ettikleri
Alaca Höyük hafriyatından çıkmış eserlerden bazıları

■ Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Bayan Afet'in 1 Eylül 1937 de Bükreşte toplanan XVII. İnci arsiulusal Preistorik Antropoloji ve Arkeoloji kongresi hakkında Kültür Bakanlığına verdikleri rapor

KÜLTÜR BAKANLIĞI YÜKSEK KATINA

Bükreşte 17 inci toplantısını 1 Eylül 1937 tarihinde yapacak olan, «Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques» için hükümetimiz adına iştirak edecektim. Bunun için Bakanlığımızdan aldığım emir üzerine şunları yaptım :

I — Orada vermek istediğim mevzuları Antropoloji ve Arkeoloji üzerinden seçtim. Bunlar üzerinde orijinal ve yeni olarak etüdlar hazırladım.

A — Türk kadınları üzerinde antropometrik anket yaptım.

B — Türkiyede Türk heyetleri tarafından yapılan arkeolojik hafirlerin son durumlarını yerlerinde görerek tetkik ettim, ve onların ilmî izahlarını hazırladım. Orijinal eşya ve resimler de bu iş için yardımcı idi.

II — Türk Tarih Kurumunun muvafakatiyle bu kongreye iştirak edecek olan delegasyon teşkil edildi. Bu suretle Türkiyeyi Bn. Münire Gürer, Prof. Yusuf Ziya Özer, Prof. Hasan Reşit Tankut ve ben temsil edecektik; yanımıza bir de daktilo almıştık.

Bu kongreye Türkiye dahil olduğu halde 29 millet iştirak etmişti. Bizim hedefimiz Kültür Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından Türkiyede yapılan arkeolojik hafirler hakkında malûmat vermek ve bunların son neticelerini bildirmekti. Bir de Türk Tarih Kurumuyla aynı ilmî esaslar üzerinde yürüyen Türk Dil Kurumunun tesis etmekte olduğu yeni ekolü tanıtmak ve bu ekolün istinat ettiği Güneş-Dil teorisini izah etmekti.

1 Eylül 1937 de Kongrenin ilk hususî toplantısı yapıldı. Bu kongreyi toplanan cemiyetin reisi Prof. Pittard, reis vekili Fransız eski Nazırlarından Meb'us Louis Marin tarafından raporu okundu ve kongrenin mesaisi için seksiyonlara ayrılması ve onlara reis ve reis vekilinin seçilmesi yapıldı. Bu seksiyonlar şunlardı.

I. Antropoloji, II. Arkeoloji, III. İrs ve ıstıfa, IV. Cinsî antropoloji, V. Etnografi ve lengüistik.

Beni I inci seksiyona, Prof. Özeri V inci seksiyona asbaşkan seçtiler.

2 Eylül kongrenin açılış ve merasim günü idi. Ben arkeolojik mevzuumu heyeti umumiye için hazırlamıştım. Halbuki heyeti umumiyede konferans olmayacağını bildirdiler. Kongre tertip heyetiyle bizzat görüşerek ilk günü nutuklardan sonra, bu herkesi alâkadar edebilecek olan mevzuu, konferans halinde vermek istediğimi bildirdim. Kabul ettiler ve ilk günkü program buna göre tertip edildi.

Açılış merasimi Bükreşin yeni binalarından olan Hukuk Fakültesinde idi. Büyük merasim salonu açılış törenine tahsis edilmişti. Kongreye iştirak eden murahhaslar ve bayanları ve bir çok ta dinleyiciler büyük salona dolmuşlardı. Riyaset makamında Romen Sıhhiye Vekili ve yanlarında Prof. Pittard ve L. Marin, kongre kâtibi umumisi N. Minovici, Bükreş Belediye Reisi ve diğer iki zat yer almışlardı. Kongreyi Beynelmillel Arkeoloji ve Antropoloji Cemiyeti reisi sıfatıyla Prof. Pittard açtı. Kongre Genel Sekreteri Prof. Minovicinin ve kongreyi selâmhyan Bükreş Belediye reisinin nutuklarından sonra kongreye iştirak eden,

Bellefen C. II F. 17

memleketlerin delegasyon şefleri alfabetik sıra ile birer nutuk söylediler. Ben Türk delegasyonu şefi sıfatıyla şu nutku söyledim:

«Bay Başkan, Bayanlar, Baylar,

İlmin bu kadar yüksek mümessillerini içinde toplayan bu kongrenin çalışmalarına derin bir alâka ile iştirak ediyoruz.

Bu toplantıda temsil etmekte olduğumuz Türkiye Cumhuriyeti, maziyi bütün vasıtalarla araştırmakla meşguldür. Arkeoloji ve antropoloji etütleri memleketimizde faal surette ileri götürülmektedir.

Işığa susamış olan milliyetçi Türkiye, mazisine aşk ve şevkle eğiliyor, onu araştırıyor, ve ilme mütevazı payı getirmek istiyor.

Beşeriyetin gerisinde bıraktığı bu uzun mazi, ırkların ve kültürlerin, burada temsil etmekte olduğunuz İlim tarafından gittikçe daha fazla ışıklandırılan tedahülü bugünün ve istikbalin nesillerine aralarındaki karabeti daha iyi anlamağı temin ve böylece beşerî tesanüde yeni bir ahlâkî temel halk etmez mi?

Türkiyenin dostu ve müttefiki olan ve Sa Majeste Kırâln yüksek himayelerinde sanat ve ilme hayran olunacak bir kalkınma bahşeden bu memlekette bulunmakla derin bir surette bahtiyar olarak, Romen dostlarımıza ve bir çok hayır ve kültür eserlerinin müessisi Prof. Minovici'ye hakkımızda diriğ etmedikleri dikkat eserlerinden dolayı en rakik teşekkürlerimizi sunarım.

Bayanlar, Baylar, başarımağa koyduğumuz işde, kongremize ve ayrı ayrı her birinize tam bir muvaffakiyet dilerim.»

Bugünkü programda en son söz bende idi. Mevzuu şu idi:

«Türk Tarih Kurumunun arkeolojik faaliyeti»

Vaktin gecikmesine rağmen bu konferans büyük bir dikkat ve alâka ile takip edildi. Türk Tarih Kurumu mesaisinin dinleyiciler üzerinde çok iyi tesirler bıraktığını ben ve arkadaşlarım memnuniyetle müşahede ettik. Bir çok âlimler beni hararetle tebrik ederek mensup oldukları ilim cemiyetleri ile Tarih kurumunun çalışma birliği yapmasını teklif ettiler.

Bu konferansı da aynen sunuyorum.

Aynı gün öğleden sonra seksiyonların çalışması başladı. 1 inci seksiyonda benden evvel söylenen Romen Profesörün beyanatı bir hayli ciddi münakaşayı mucip olmuştu. Söz sırası bana gelince 200 Türk kadını üzerinde yapmış olduğum antropometrik etüdümü izah ettim: Fransızca olarak yazıp bastırdığım bu etüdümü azanın beni kolaylıkla takip edebilmeleri için daha evvelden dağıtmıştım. Etüdümde tebarüz ettirmek ve antropolojik vesikalara dayanarak işaret etmek istediğim fikir şu idi:

Türkiye, üstüste gelmiş medeniyetlerin, daha doğrusu, aynı ırka ait fakat muhtelif tarih ve kablettarih devirlerinde ayrı ayrı isimler taşımış olan tek bir medeniyetin ocağıdır.

Seksiyon bu komünikasyonumu memnuniyetle ve alkışlarla karşıladığı gibi o gün riyaset kürsüsünü işgal etmekte olan Cenevre Üniversitesi Antropoloji Profesörü ve Beynelmîlel Antropoloji ve Arkeoloji Cemiyeti Reisi Prof. Pittard'da seksiyonun mesaisine yeni bir doküman ilâve eden bu etüdün çok orijinal ve kıymetli olduğunu kürsüden alenen söyledi. Kongrenin 4 üncü günü öğleden evvel ikinci arkeoloji seksiyonunda diğeri bir komünikasyon yaptım. Bunun mevzuu Türkiyedeki arkeolojik hafriyata dairdi. Bu komünikasyonu yaparken aynı zamanda Bükreşe götürmüş olduğum vesikaları ve bu meyanda Alaca Höyük ve bütün hafriyat yerlerinden son günlerde çıkarılan altın, bronz, seramik, taş eş-

yayı Bn. Münire Gürer'in yakından alâkalı yardımıyla gösterdim; ve her biri hakkında ayrı ayrı izahat verdim. Diğer taraftan hafriyatın seyrini gösteren dokümanlı resimleri de projeksiyonla göstererek bunları da birer birer izah ettim. Bu toplantıda hazır bulunan kongre azası seksiyon müzakerelerini takip için gelmiş bulunan kalabalık bir samimî kütlesi büyük bir alâka ile etrafıma toplandılar ve izahlarımı samimî bir dikkatle dinlediler. Bunun üzerine orada bulunan Prof. Pittard Türkiyedeki Arkeolojik hafriyatın neticeleri arkeoloji ilmi bakımından ne kadar kıymetli ve ehemmiyetli olduğunu ve bunların Ön Asya ve Avrupa medeniyetini aydınlatacak mahiyette vesikalar bulunduğunu söyledikten sonra Türk Tarih Kurumunun bu faaliyeti teksif etmesini kongrenin temennisi halinde karar altına alınmasına dair bir takrir verilmesini teklif etti.

Bu teklif ittifakla kabul edildi. Götürdüğümüz orijinal eşyalar Seksiyonda bulunanlara gösterildikten sonra, umumun kolaylıkla görebileceği büyük holde bir masa üzerine bir sergi halinde yerleştirildi. Bn. Münire Gürer bunlar üzerinde her alâkadar olana izahat verdi; bu meyanda Kurum neşriyatından Belletenler de alâkadar olanlara dağıtıldı.

Aynı günde Prof. Bay Hasan Reşit Tankut V inci seksiyonda söz aldı.

Kongrenin tertip komitesi, Profesör Hasan Reşit Tankut'un kongreye iştirak edeceğinden önce haberdar olmadığı için programda adı ve yapacağı komünikasyon dercedilmemiş bulunuyordu.

Tankut iki vazife deruhte etmişti. Bunlardan biri Türk Dil ekolünün kongre mevzuu olan prehistuar - antropoloji ve arkeoloji ile sıkı ve esaslî alâkasını tebarüz ettirdikten sonra Güneş - Dil teorisinin esaslarını izah etmek;

İkincisi Dr. Wolf'dan sonra ve onun sözü münasebetiyle Maya dilinin prehistuarda yaşamış Türk uyurlarının dili ve yazılarının bir Türk yazısı olduğunu izah etmek idi.

Profesör Tankut'un diğer murahhaslarla bilhassa Dr. Wolf'la tanışması için sözünü kongrenin 4 üncü günü sabahı verilmek üzere temin ettik.

O sabah Tankut evvelâ Güneş - Dil teorisinin esaslarını gösteren fransızca broşürü dağıttıktan sonra kürsüye çıktı. Celseye Lui Maren riyaset ediyordu. Her günkünden fazla, altmış kadar dinleyici vardı. Komünikasyonunu muvaffakiyetle yaptı ve çok alkışlandı. Dinleyicilerin dikkati bariz idi. Reis komünikasyonu reyeye koydu alkışlarla kabul edildi. Kürsüden indikten sonra, Romanyalı bir Profesör; Bay Tankut'un kendisinden vesikalar site ettiği İngiliz âlimi Eliot Schmidt'den medeniyet tarihi okuduğu mukaddemesiyle sual sormağa başladı. Birinci suali şu idi:

«Bu teori yalnız Türk diline mi hâkimdir yoksa bütün dünya dilleri için midir?»

Bay Tankut şu cevabı verdi: — Yalnız Türk Dili içindir. Ancak biz monojenist olmamakla beraber Türk dilinin prehistuar ilkel medeniyetini konuşmuş olan bir Langue fundamental olduğunu isbat ve kabul ettiğimiz için bütün dünya dillerinde o janr'da kelimeleri arar onların tetkik ve kontrolünü bu teori ile yaparız. Bu bakımdan teorisinin tahkik sahası bütün kültür dillerine şamildir.

Cevap bariz bir alâka ve hoş bir tesir uyandırdı. Fakat Romanyalı Profesör bir sual daha sordu, ikinci sual şu idi:

Bu teoride faktör glottogonik olarak güneş gösteriliyor. Halbuki insanlar daha ziyade kamer kültüne bağlı ve müncezip idiler. Sonra güneşin ilhamı ile tespit edilmiş anlamlar içinde su ve toprak ta vardır. Bu nasıl olabilir?

Fakat sual çerçevesini bırakmış ve izah şekline girmiş olduğu için Reis devamına müsaade etmedi, kesti.

Maamafih Profesör Tankut sonra muarızı ile konuştu güneş kültürünün kıdemi üzerinde mutabık kaldılar. Çünkü bu zat sivilizasyon diyince yalnız maden devrini anlıyordu. Halbuki Tankut komünikasyonunda ilkel medeniyete ve primitif insana dayandığını sarahatle anlatmıştı. Maya dili hakkındaki komünikasyonu ise Dr. Wolf gelmediği için, orada verilmedi. Ancak kongre kitabında bastırılması için Genel Sekreterliğe tevdi edildi.

Vazifenin bu kısmında da tam ve mükemmel bir başarı elde ettiğimiz kanaatindeyim. Bu enternasyonal kongrede ortaya atılan Güneş - Dil teorisi teessüs devrinde olan Türk Dil ekolünün garp ilim âleminde tetkik ve münakaşa mevzuu olmasını tacil edecektir.

Kongrenin bu son günü seksiyonlarda bulunanlar umumî toplantısını Reisin teklifle, büyük salonda yaptılar.

Kongrenin bu kapanma toplantısında seksiyonlardan birinin tavrı, şiddetli itirazlara sebebiyet verdi, ve heyeti umumiyeye reddedildi. Bundan sonra II inci seksiyonun dileği olarak bizim hafirlerimiz hakkındaki yukarda bahsettiğim taktir okundu. Bu alkışlarla kabul edildi. Bu suretle Kongre mesaisini bitirmişti.

Akşam Serklmiliterde Kongre âzasına Romanya Maarif Nezareti namına verilen ziyafet esnasında son nutuklar irat edilirken Prof. Pittard ayağa kalkarak «İki sene sonra toplanması mukarrer olan bu kongrenin Türk delegasyon şefi tarafından vukubulan teklif üzerine, Türkiyede içtima edeceğimi» âzaya tebşir etti. Bundan büyük bir memnuniyet duyan davetliler «Yaşay Türkiye! sesleriyle Türk delegasyonunu selâmladılar. Bunun üzerine ben; Romanyada gördüğümüz kabulden bahsederek ve bu kongrenin ilim âlemine yeni eserler vermiş olduğunu kaydeyliyerek on sekizinci Antropoloji ve Arkeoloji beynelmilel kongresinin Türkiyede toplanması, Türk âlimleri tarafından büyük meserretle karşılanacağını bildirmekle bahtiyar olduğumu söyledim.

Programda mevcut olan tevezühlere iştirak edemedik. Çünkü yakında toplanacak olan Türk Tarih Kongresinde yapmağa mecbur olduğumuz vazifeler bir an evvel İstanbulla dönmemizi istilzam ediyordu. Bu sebeple kongredeki resmî vazifemiz biter bitmez Türk tayyaresine binerek arkadaşlarımla beraber iki saat bir çeyrek zarfında Bükreşten İstanbulla geldik.

Kongreyi tertibe memur olan heyetteki Romen âza ile diğer milletlere men-sup zevat Türk delegasyonu ile yakından alâkadar olmuşlardır.

Son söz olarak şu cümleleri yazmama müsaadenizi dilerim. Bu kongrede izah edilen tarih, dil mevzuları (Kongre enternasyonal olduğu için) dünya ilim âlemini baştan başa meşgul edecektir. Yine bu kongre ile yeni Türk ilmini büyük Avrupa ilminin içine ve ortasına götürecektir yol açılmış bulunuyor.

Saygılarımı sunarım.

■ İkinci Türk Tarih Kongresine iştirak etmiş olan Avrupalı âllimler memleketlerine döndükten sonra gazetelerde ve mecmualarda Tarih Kongresi ve Türkiye hakkında çok güzel yazılar yazdılar. Bu yazıları aynen bu sayfalara nakletmeğe maalesef imkan yoktur. Bu meyanda Tarih Kurumu Başkanlığına da birçok teşekkür mektupları gelmiştir. Bu mektupların bozularından şayanı dikkat gördüğümüz cümleleri iktibas ediyoruz :

Prag Üniversitesi Profesörlerinden Dr. J. Rypka'nın 5 İkteşrin 1937 tarihli mektubundan :

İkinci Türk Tarih Kurultayı hitama erer ermez evime henüz avdet etmiş bulunduğum şu anda, kongrenin güzel günlerinde hakkımda ibzal buyurulan hüsnü kabule bugün teşekkürlerimi takdime müsaraat ederim. Kongreye gelince, ifade ettiği ilmi muvaffakiyet tam ve mükemmeldi. Filhakika, Türk Tarih Kurumunun, Avrupa ilminde birinci derecede bir hâdise teşkil etmiş olan kongre ile iftihara hakkı vardır. Gazetelerimizin birine hemen yazacağım.

Bu fırsattan bilistifade, sonsuz hayranlığımı celbetmiş olan mükemmel organizasyonunuzdan dolayı tebrik ederim. Bahusus ki başarılı iş Avrupanın diğer yerlerinde yapılan kongrelerdekinden namütenahi derecede daha güçtü.

Oxford Üniversitesi Profesörlerinden John L. Myres'in 6 İkteşrin 1937 tarihli mektubundan :

Tarih, etnografya ve arkeoloji üzerine çalışan birçok Türk meslektaşlarla tanışmak ve onların mesai ve şiarlarından bir kısmını görmek hakikaten büyük bir imtiyazdı. Toplantılarla alâkadar olarak hazırlanan sergi, ve Kurumunuz tarafından âlicenabane temin olunan broşürler, geçmiş tarihi bize müteselsil ve mütemadi vakalar halinde ve şimdiki fevkalâde hali de gayet manidar ve tesirli olarak tarihî bir halet gibi tahayyül etmemizi mümkün kıldı.

Ankarayı ziyaretle şehrin tarihî enkazı ile beraber diğer tarafta maharet ve iştiyakla yaratılmakta olan yeni şehri tetkik etmek fırsatını bulduğumdan bilhassa müteşekkirim.

Memleketimi ve Üniversitemi ziyaret edecek Türk meslektaşlarıma veya talebelere herhangi bir şekilde yardımım olabileceksa Kurumunuzun onlarla görüşmek fırsatını bana vererek bu mesut toplantının hatırasını tazelemek ümidinde olduğumu bu teşekkür ve takdirlerime ilâve edebilir miyim?.

Viyana Üniversitesi Profesörlerinden O. Menghin'in 9 İkteşrin 1937 tarihli mektubundan :

Türkiyenin kültür sahasındaki terakkisinin parlak bir tezahürü olan kongrenin elde ettiği muvaffakiyetten memnun olduğunuzu ümit ediyorum.

Viyana Üniversitesi Doçentlerinden Dr. Franz Hancar'ın 12 İkteşrin 1937 tarihli mektubundan :

İkinci Tarih kongresinin istifade ile dolu günlerinden sonra vatanımıza döner dönmez, sizi ve bütün Tarih Kurumunu, toplantıların parlak seyrinden, tamamen tatmin edici ve her tarafta hayranlık uyandırıcı mahiyetteki muvaffakiyetinden dolayı samimî bir surette tebrik etmek ve bize ilmi bakımdan ve diğer bakımlardan gösterilen lütuflara tekrar teşekkür etmek bizim için mübrem bir ihtiyaçtır.

Edinburgh Üniversitesi Profesörlerinden V. Gordon Childe'in 14 İkteşrin 1937 tarihli mektubundan :

Uluslar arası birçok kongrelerde bulundum, ve kendim bir kongreyi hazırlamağa yardım ettim. Lâkin hazırlık için ekseriya daha fazla vakit verildiği halde hiçbir kongrede teşkilâtın bundan daha iyi olduğunu ve işlerin hakikaten bundan daha düzgün gittiğini görmedim. Dolmabahçede mükemmel bir surette tertip edilen sergi, kongreye, bilhassa düşünerek «Dünya lisanlarında» sunulan

hafriyat raporları Anadolunun arkeolojik zenginliği ve bunun beşer kültür tarihindeki manası bende derin bir intiba bıraktı; bizi düşünerek tertip edilen Ankara seyahati bu intibayı kuvvetlendirdi. Hakikaten Cümhuriyetin tesisiyle prehistory (Tarihten evvelki zamanlar) için yeni bir ülke açılmış oldu. Sizi ve meslektaşlarınızı bu zenginliği çıkarmak ve muhafaza etmek hususunda gösterdiğiniz iştiyaktan dolayı tebrik etmek isterim.

İsveçlin Dr. T. J. Arnen'in 1 Sontezrin 1937 de gelen mektubundan :

Türk Tarih Kurumunun bize karşı gösterdiği hudutsuz misafirperverlikten dolayı derin minnettarlık hislerimizi zevcem adına ve kendi adıma arz etmekliğime müsaade buyurunuz.

Kurumun ihtimamiyle yapılmış olan hafriyatın güzel neticeleri üzerimde derin intibalar bırakmıştır. Güzel memleketinize ve sakinlerine karşı eksidenberi beslediğimiz sempati yükselmiştir. Sizi turovayı ziyaretimizden sonra tekrar görmedim, fakat bunun bizim için unutulmıyacak bir hatıra olarak kalacağını temin edebilirim.

Bir şeyi daha kaydetmek isterim : her köyde **ilk okul** yahut **ilk mektep** kelimelerini okudum - bu, Atatürk ve yeni Türkiye sayesinde tahakkuk etmiş olan akla sığmaz bir inkılâptır - halbuki, 30 sene evvel başka şeyler görmüştüm !

Bükreş kongresine ait iki intiba

BİBLİYOGRAFYA :

BELLETEN'E GELEN MECMUALAR:

II. Kânun — Mayıs 1938

American Journal Of Archaeology January - March 1938 Volume XLII Number 1

- Broneer, Oscar.* — Recent Discoveries on the North Slope of the Acropolis in Athens - Plate XVI S. 161
- Broughton, T. R. S.* — A Greek Inscription from Tarsus S. 55
- Carpenter, Rhys.* — The Greek Alphabet Again S. 58
- Downey, Glanville.* — Seleucid Chronology in Malalas S. 106
- Glueck, Nelson.* — Archaeological Exploration and Excavation in Palestine Transjordan, and Syria during 1937 S. 165
- Goldman, Betty.* — Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1937 S. 30
- Lehmann-Hartleben, Karl.* — Two Roman Silver Jugs-Plates XIII-XV S. 82
- Medea, Alba.* — Mural Paintings in Some Cave Chapels of Southern Italy - Plates I - IX S. 17
- Schwabacher, W.* — Die Münzen der Olynthos-Grabung Plates X - XII S. 70
- Shear, T. Leslie.* — Latter Part of the 1937 Campaign in the Athenian Agora S. 1
- Walton, Francis R.* — Notes on Some Inscriptions of Delos S. 77

The Antiquaries Journal Vol. XVIII January 1938 No. 1. (Oxford University Press)

- Woolley, Sir Leonard.* — The Roman Occupation of Britain: its early Phase S. 29
- Pryce, T. Davies, F. S. A.* — Limoges Enamel Altar - Cruets of the Thirteenth Century S. 49
- Nelson, Philip, M.D., F.S.A.* — A Levallois Side - scraper from the Brickarth at Yiewesley, Middlesex S. 55
- Squibbeck, Jean* — Quelques Sculptures anglaises d'Albâtre conservées en Belgique S. 58
- Corder, Philip and Richmond, I. A.* — A Romano - British Interment, with Bucket and Sceptres, from Brough, East Yorkshire S. 68

**The Antiquaries Journal Vol. XVIII April 1938 No. 2
(Oxford University Press)**

<i>Hawkes, C. F. C.; F. S. A.</i> — An unusual find in the New Forest Potteries at Linwood, Hants	S. 113
<i>Wheeler, R. E. M.; F. S. A.</i> — Verulamium Again	S. 137
<i>Steinberg, S. H.</i> — A Portrait of Beatrix of Falkenburg	S. 142
<i>Bulmer, William</i> — Dragonesque Brooches and their Development	S. 146
<i>Varley, W. J.; M. A.; F. S. A.</i> — The Bleasdale Circle	S. 154

The British Museum Quarterly Vol. XII No 1. 1938

<i>Hobson, R. L.</i> — Sculpture from T'ien Lung Shan	S. 1
<i>Smith, Sidney</i> — Coloured Glass from Egypt.	S. 2
<i>Smith, Sidney</i> — Cylinder Seals and Scarabs	S. 3
<i>Allan, J.</i> — Greek Coins	S. 4
<i>Mattingly, H.</i> — Roman Coins	S. 5
<i>Pryce, F. N.</i> — Hellenistic Helmet	S. 6
<i>Braunholtz, H. J.</i> — Wooden Throne from The Cameroons	S. 6
<i>Braunholtz, H. J.</i> — A War Drum from Khartoum	S. 7
<i>Millar, Eric, G.</i> — Leaves from an illuminated Manuscript of Frontinus.	S. 8
<i>Schofield, B.</i> — A Register of Eye Priory	S. 9
<i>Schofield, B.</i> — Deeds Presented by Mr A. Compton	S. 10
<i>Bell, H. I.</i> — Autograph Prems of Edward Thomas	S. 11
<i>Wright, C. E.</i> — An unrecorder Scottish Poem	S. 13
<i>Wright, C. E.</i> — The Russelles of Birmingham	S. 18
<i>Marsden, W. A.</i> — The Ashley Library	S. 20
<i>Lynam, Edward.</i> — Gifts from the Friends of the National Libraries	S. 21
<i>Smith, Wm. C.</i> — First Editions of Schubert	S. 24
<i>Leveen, J.</i> — Two rare Hebrew Books	S. 24
<i>Popham, A. E.</i> — A Drawing of Guercino	S. 25

The British Museum Quarterly Vol. XII. No 2 1938

<i>Smith, Sidney.</i> — An achaemenean Relief from Persepolis	S. 35
<i>Gadd, J. C.</i> — A Silver Dagger - Hilt from Iran	S. 36
<i>Shorter, A. W.</i> — An Egyptian Votive Bronze	S. 38
<i>Shorter, A. W.</i> — An Egyptian glazed Vase	S. 38
<i>Bell, H. I.</i> — Leaves of an early Bible Manuscript.	S. 39
<i>Flower, R.</i> — A Manuscript of French Poetry	S. 40
<i>Bell, H. I.</i> — A Journal of Lambs Friend, James White	S. 43
<i>Millar, Eric, G.</i> — The De Laszlo Sitters' Bokks	S. 45
<i>Giles, Lionel.</i> — A Set of Shantung Gazetteers	S. 45

<i>Gray, B.</i>	— Recent Acquisitions of Japanese Paintings	S. 47
<i>Popham, A. E.</i>	— A Drawing by Wolfgang Huber	S. 48
<i>Popham, A. E.</i>	— A Drawing by Sir Anthony van Dyck	S. 49
<i>Hind, A. M.</i>	— A newly discovered Portrait of Queen Elizabeth	S. 50
<i>Senior, Elizabeth.</i>	— A Sheet of Studies by Nicolas Poussin	S. 51
<i>Smith, Wm. C.</i>	— Two Songs by Händel	S. 53
<i>Kendrick, T. D.</i>	— Two Frankish Finger-Rings	S. 55
<i>Kitzinger, E.</i>	— A Romanesque Capital	S. 56
<i>Braunholtz, H. J.</i>	— Ancient Pottery from Peru	S. 57

Bulletin of the Metropolitan Museum of Art (extraits)
Volume XXXIII New-York, February 1938 No. 2

<i>Bull, Ludlow.</i>	— Egypt and Syria-Palestine.	S. 39
<i>Dimand, M. S.</i>	— The Museums Collection of Syrian Ivories from Megiddo.	S. 42
<i>Alexander, Christine.</i>	— Recent Accession in the Greek and Roman Department.	S. 50
<i>Richter, Gisela, m. A.</i>	— A Cup by Tleson.	S. 81

Bulletin of the Metropolitan Museum of Art (extraits)
Vol XXXIII New-York March 1938 No. 3

<i>Dimand, M. S.</i>	— An Egypto-Arabic Panel with Mosaic Decoratin.	S. 78
<i>Richter, Gisela M. A.</i>	— Two Fragments of a Storage Jar	S. 81

Bulletin of the Metropolitan Museum of Art (extraits)
Nol. XXXIII New-York April 1938 No. 4

<i>Priest, Alan.</i>	— A Sung Fresco and Ten Chinese Porcelains.	S. 97
<i>Hayes, William C.</i>	— Two Egyptian Statuettes	S. 107

Bulletin des Musées de France . — Extraits
10 e. année No. 1 Janvier - Févr. 1938

<i>Boreux, Charles.</i>	— Antiquités égyptiennes; acquisitions récentes du Musée du Louvre.	S. 13
-------------------------	---	-------

Bulletin des Musées de France. Extraits.
10 e. anné No. 2 Mars 1938

<i>David - Weill, Jean.</i>	— Arts Asiatiques. — Un Don des Amis du Louvre.	S. 32.
-----------------------------	---	--------

Bulletin of The School of Oriental Studies (University of London)
Vol. IX. Part 2. 1938

<i>Simon, Walter.</i>	— The Reconstruction of Archaic Chinese	S. 267
<i>Bailey, H. W.</i>	— Indo-Turcica	S. 289
<i>Zaehner, R. C.</i>	— Zurvanica	S. 303

<i>Taqizadeh, S. H.</i>	— The Word sunô in the Vendidâd	S. 321
<i>Barnett, L. D.</i>	— Sâtavâhana and Sâtakarni	S. 327
<i>Coomaraswamy, Ananda K.</i>	— Tathâgata	S. 321
<i>Winckworth, C. P. T.</i>	— Neo-Babylonian ba-ga-ni (—')	S. 333
<i>Arberry, A. J.</i>	— Khargûshi's Manual of Sûfism	S. 345
<i>Heyworth - Dunne, J.</i>	— A Selection of Cairo's Street Cries.	S. 351
<i>Ray, Sidney H.</i>	— The Languages of the Eastern Louisiade Archipelago	S. 363
<i>Ivens, W. G.</i>	— Melanesian Demonstratives	S. 385
<i>Hocart, A. M.</i>	— The Estates of the Relm in Thakaundrove, Fiji.	S. 407
<i>Ward, Ida C.</i>	— The Phonetic Structure of Bamum.	S. 424

Bulletin University Museum (Philadelphia)
April 1938 Volume 7 Number 2.

Excavations at Kourion.	S. 2
-------------------------	------

Germania . — Jahrgang 22; Januar 1938 Heft, 1

<i>Cumpert, Karl.</i>	— Die Tardenoisienstation Hohlstein im Klumpertal, BA. Pegnitz (Fränkische Schweiz)	S. 1
<i>Reinecke, Paul.</i>	— Neue frühbronzezeitliche Hortfunde aus Südbayern	S. 4
<i>Eckes, Richard.</i>	— Ein Hortfund der älteren Bronzezeit aus Regensburg	S. 7
<i>Kazarow, Gawril I.</i>	— Ein verschollenes Denkmal des Dolichenuskultes	S. 12
<i>Knorr, Robert.</i>	— Verzierte Sigillata der Zeit des Tiberius, Claudius und Nero	S. 14
<i>Geobler, Peter.</i>	— Zur Frage der Gallorömischen Augenarztstempel	S. 24
<i>Eisner Jan.</i>	— Neue völkerwanderungszeitliche Funde aus Slowakei	S. 31
<i>Nestor, Jan, Nicolaescu - Ploşor, G. S.</i>	— Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu	S. 33
<i>Nab Karl.</i>	— Karolingische Reihengräberfelder aus Hessen	S. 41
<i>Skutil, Josef.</i>	— Ein slawisches Hirschhorngerät aus Mähren	S. 51

Mélanges de l'Université Saint-Joseph
Tome XXI. 1937-38

<i>Ronzevalle S. J., S.</i>	— Jupiter Hélioter Héliopolitain, Nova et Vatera	S. 1
<i>Alès, Adhémr, d'</i>	— Autour de Lucien d'Antioche.	S. 183
<i>Mouterde, R. S. J.</i>	— Divinités et Symboles sur des sarcophages de	S. 201
<i>Mouterde R. et Beaulieu, A.</i>	— Mission et relevés archéologiques en Syrie.	S. 213

Orientalia. — Vol. VII Nova Series Fasc. 1/2 1938

<i>Ginsberg, H. L.</i>	— Bal' 1 and Anat	S. 1
<i>Bar-Am, M.</i>	— The Subjunctive in the Cappadocian Texts	S. 12

<i>Gordon, C.</i>	— The Dialect of Nuzu Tablets	S. 32
<i>Blackman, A. M.</i>	— The Use of the Egyptian Word <i>ht</i> House in the Sense of <i>Slanca</i>	S. 64
<i>Blackman, A. M.</i>	— A Note on <i>Lebensmüder</i> , 86-88	S. 67
<i>Otto, E.</i>	— <i>Thot als Stellvertreter des Seth.</i>	S. 69
<i>Gabrieli, FR.</i>	— Studi sul « <i>Siyaset-nameh</i> ». I. Note al testo e alla traduzione Schefer	S. 80
<i>Schlobie H.- Mittwoch E.</i>	— Altsüdarabische Inschriften im Hamburgischen Museum für Völkerkunde (Fortsetzung)	S. 59
<i>Tull, W.</i>	— Bemerkungen zu koptischen Textausgaben 1-6	S. 100
<i>Simon, J.</i>	— L'Euchole copte-arabe des « <i>Abna'l-Kanisah</i> »	S. 112
<i>Oudenrijn M.-A. van den.</i>	— Un florilège arménien de sentences attribuées à Albert le Grand	S. 118

Orientalia. — Vol. VII. Nova Serie Fasc. 3. 1938

<i>Conti Rossini, C.</i>	— La Passione del Martire Arsenofis e dei suoi compagni nella versione etiopica	S. 193
<i>Gordon, C.</i>	— The Dialect of the Nuzu Tablets (continued)	S. 215
<i>Mittwoch E., und Schlobies, H.</i>	— Altsüdarabische Inschriften im Hamburgischen Museum für Völkerkunde (Fortsetzung)	S. 233
<i>Simon, J.</i>	— Répertoire des bibliothèques publiques et privées d'Europe contenant des manuscrits arabes et chrétiens	S. 239
<i>Cassuto, U.</i>	— Il palazzo di Ba'al nella tavola II AB di Ras Shamra	S. 263

Revue Historique (Mémoires et études)

63 e. année-T. CL XXXII Janvier - Mars 1938

<i>Lefebvre, Georges.</i>	— A propos de l'enseignement historique	S. 1
<i>Guignebert, Charles.</i>	— La conversion de saint Paul	S. 7
<i>Préclin, Edmond.</i>	— L'influence du Jansénisme français à l'étranger	S. 24
<i>Pouthas, Charles - H.</i>	— La politique de Thiers pendant la crise orientale de 1840	S. 72
<i>Renaudet, A.</i>	— Erasme et l'Espagne	S. 97
<i>Gohin, Ferdinand.</i>	— La langue française sous la Révolution	S. 104
<i>Henderson, Gavin B.</i>	— Napoléon III et un projet de voyage en Crimée, 1855	S. 115

Revue Historique (Bulletins critiques)

T. CLXXXIV. Fascicule 1 Janvier - Mars 1938

<i>Cloché, Paul.</i>	— Histoire grecque (1 e partie)	S. 1
<i>Jordan, Edouard.</i>	— Histoire ecclésiastique du Moyen Age	S. 23
<i>Bloch, Marc - Perrin, CH. - Edmond</i>	— Histoire d'Allemagne; Moyen Age (2 e partie)	S. 79

Revue De Synthèse. — Tome XV. No 1. Février 1938

Documents nouveaux sur — L'histoire et les sources de l'Encyclopédie,
L'Encyclopedie d'après le registre de délibérations et de
comptes - rendus et un mémoire inédit (Aver-
tissement par Henri Berr, Introduction par
Louis - Philippe May.)

S.5—38

1937 YILINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAPLAR

A

- Nş*
- 1246 — Abdülğaffar, Kırımî Umdetüttevarih, *İstanbul*, 1343
- 1210 — Abdülhasen Şerhi Aruzu Endülüsî, *Yazma*, 13×17
- 1392 — Aberg, Nils Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie: Kupfer - und Frühbronzezeit, *Teil III, IV.*, *Stockholm*, 1932-1933 C.2
- 1393
- 1424 - 1425 — Almanach de Gotha 1936-1937 2 C.
- 1221 — Askerî Mecmua, *cilt V, sayı 95*, *İstanbul*, 1934
- 1222 — Askerî Mecmua, *cilt VI, sayı 97*, *İstanbul*, 1935
- 1251 — Atsiz Türk Tarihi üzerinde toplamalar, *İstanbul* 1935
- 1229 — Ayasofya (*Rusca*). *Petersburg*, 1898
- 1224 — Aykut, Fahri İstiklâl Savaşında Dördüncü Kolordu, *İstanbul* 1935

B

- 1418 — Bell, Edward Prehellenic Architecture in the Aegean, *London*, 1926
- 1376 - 1377 — Berve, Helmut von Griechische Geschichte (*Geschichte der führenden Völker. - 4. Band*) *cilt, I. II. Freiburg im Breisgau* 1931-1933.
- 1300 — Billiet, J. Cachets et Cylindres - Sceaux, *Paris*, 1931
- 1194 — Bittel ve Güterbock Boğazköy, *Berlin* 1935
- 1191 — Bittel, Kurt Prähistorische Forschung in Kleinasien - *İstanbul*, 1934
- 1381 — Bork, Ferdinand Die Sprache von Alasija (Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft), *Band 5. Leipzig*, 1930
- 1374 — Brandenstein, Wilhelm Die Herkunft der Etrusken, *Leipzig*, 1937
- 1227 — Brunet, P.; Milei, A. Histoire des Sciences ; Antiquité, *Paris*, 1935

- 1406 — **Burn, A. R.** Minoans, Philistines and Greeks (The History of (Ogden, C. K.) Civilization), *New York*, 1930
 1419 — **Burnell, F. S.** Wanderings in Greece, *London*, 1931
 1195 — **Butavand, F.** Etudes de Linguistique Africaine - Asiatique comparée, *Paris*, 1933

C

- 1368 — **Calavas, A.** Décoration Egéenne, *Paris*
 1220 — **Cambridge** The Cambridge Ancient History, *Cambridge*, 1931
 1278 — **Cavaignac, E.** Le Problème Hittite, *Paris*, 1936
 1373 — **Chantre, Ernest** Mission en Cappadoce (1893-1894), (Recherches archéologiques dans L'Asie occidentale), *Paris*, 1898.
 1397 — **Chapouthier, Fernand; Charbonneaux, Jean** Mallia. - Fouilles exécutées à Mallia (Ecole Française d'Athènes, Etudes Crétoises I), *Paris*, 1928 - 1930 - 1934, *C.3*
 1402 — **Chaput, Ernest** Voyages d'Etudes géologiques et géomorphogéniques en Turquie (Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul II), *Paris*, 1936
 1275 — **Chauvet, S.** L'Île de Pâques et ses Mystères, *Paris*, 1935
 1218 — **Childe, V. G.** The Dawn of European Civilization, *London*, 1927
 1219 — **Childe, V. G.** New Light on the Most Ancient East, *London*, 1934
 1416 — **Childe, V. G.** New Light On The Most Ancient East (The Oriental Prelude to European Prehistory), *London*, 1935
 1409 — **Childe, V. G.** The Bronze Age, *Cambridge*, 1930
 1271 — Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, *Londres*, 1934
 1106 — **Contenau G.** Eléments de Bibliographie Hittite, *Paris*, 1922
 1207 — **Contenau G.** Supplément aux Eléments de Bibliographie Hittite, *Paris* 1927
 1371 — **Contenau, G.** La Civilisation des Hittites et des Mitanniens, *Paris* 1934
 1361 — **Contenau, G. et Chapet, V.** L'Art Antique. - Orient, Grèce, Rome. (Histoire universelle des Arts), *Paris*, 1930

D

- 1286 — **Dawkins** Modern Greek in Asia Minor
 1193 — **Dawson, Christopher** The Age of the Gods, *London*, 1934
 1208 — **Delaporte, L.** Syllabaire Hittite cunéiforme, *Paris*, 1929

- 1269 — Delaporte, L. Les Hittites, *Paris* 1936
 1359 — Delaporte, M. Louise L'Art Egéen, (dans "Histoire Universelle de l'Art,") Fasc. 2, *Paris* 1931
 1257 — Dilmen, İ. N. Türk Dil Bilgisi dersleri, II. kısım, *İstanbul*, 1936
 1292 — Dirr, A. Caucasia, fas 1., *Lipsiae*, 1924
 1366 — Douglas, Charles La Céramique des Cyclades, *Fasc. 129, Paris*, 1925
 1401 — Durant, Will Histoire de La Civilisation, *Paris* 1937

E

- 1394 — Ehrenberg, Vic- Vom Beginn der Geschichte Europas, *Prag*, 1929
 tor
 1141 — Elliadi, M. N. Crete, Past and Present, *London* 1933
 1230. 1250 — Encyclopédie Française, *Paris* 1936, 21 C.
 1306. 1311 — Evans, A. The Palace of Minos at Knossos, *London*, 1921-1935, 6 C.
 1415 — Evans, Arthur The Shaft Graves and Bee - Hive Tombs of Mycenae and their Interpretation, *London*, 1929
 1412 — Forsdyke, E. J. Minoan Art, *London*, 1929
 1203 — Fossey, M. Ch. Notices sur les Caractères étrangers anciens et modernes, *Paris*, 1927
 1276 — Franciscan, Book of the Knowledge, *London*, 1912
 Markham
 1304 — Frankfort. H. Asia, Europe and the Aegean, and their earliest Interrelations, *London*. 1927
 1312 — Frankfort, H. Archaeology and the Sumerian Problem, *Chicago*, 1932
 1372 — Friederiche, Zur Kenntnis der frühgeschichtlichen Tierwelt Süd-
 Heinz. F. westasiens, *Leipzig*, 1933

G

- 1255 — Gelb, I. Hittite Hieroglyphs II., *Chicago*, 1935
 1365 — Glotz, Gustave Histoir Grecque, des Origines aux Guerres Médiques. (Histoire Ancienne), *Paris*, 1925
 1403 — Goldman, Hetty Excavations At Eutresis in Boeotia, *Cambridge, Massachussetts*, 1931
 1274 — Götze, A. Hethiter, Churriter und Assyrer, *Oslo*, 1936
 1226 — Gürel, A. Tefik 1853 - 55 Türk - Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı, *İstanbul*, 1935

H

- 1211 — Hafid Galatah` Hafid, *İstanbul*, 1221
 1225 — Halil Paşa 1876 - 1878 Osmanlı - Sırp Seferi, *İstanbul*, 1934

- 1420 — Hall, H. R. The Civilization of Greece in The Bronze Age (The Rhind Lectures 1923). London, First Published in 1928
- 1294 — Hančar Franz Eine kaukasische Gürtenschnalle aus Bronze im Wiener Völkerkundemuseum (*Wiener Prähistorische Zeitschrift, Jahrg. XVIII. 1931*)
- 1293 — Hančar Franz Die Beile aus Koban in der Wiener Sammlung kaukasischer Altertümer. *Wiener Prähistorische Zeitschrift Jahrg. XXI., 1934*)
- 1417 — Hansen, Hazel D. Early Civilization in Thessaly (*The Johns Hopkins University Studies in Archaeology No. 15*), Baltimore 1933 (Edited by David M. Robinson)
1196. 1202 — Hanotaux, G. Histoire de la Nation Egyptienne, Paris, 1931, C.7
- 1212 — Hayatî, Ahmed Şerhi Tuhfetül manzumetüddüriye, İstanbul, 1237
- 1287 — Herzfeld, E. Die Ausgrabungen von Samarra, Berlin, 1930

J

- 1298 — Jaeger, W. Die Antike, No. 2, Berlin 1932
- 1305 — The Journal of the Anthropological Institute vol. XXX. 1900, July to December, London 1900

K

- 1228 — Kahle, Paul Die verschollene Columbus-Karte von 1498, Berlin 1933
- 1264 — Kanunnamei Ali Osman, İstanbul 1330
- 1378 — Karo, Gorg Religion des ägäischen Kreisers (Bilderatlas zur Religionsgeschichte), Leipzig 1925
- 1386 — Karo, Gorg Die Schachtgräber von Mykenai (Text und Tafeln), München 1930/33. C. 2
- 1387 —
- 1388 — Karst, Joseph Die vorgeschichtlichen Mittelmeerwölker (Origines Mediterraneae), Heidelberg, 1931
- 1390 . 1391 — Kern, Fritz Die Welt, worein die Griechen traten (*Revue internationale d'Ethnologie et de Linguistique, Anthropos*), Wien 1929 - 1930, 2 C.
- 1264 — Koca Sekbanbaşî Hulâsatülkelâm fi reddülavam, İstanbul
- 1264 — Kritovles (MütercimiKarolidi) Tarihi Sultan Mehmet Hanı Sani, İstanbul, 1928
- 1209 — Kuentz, M. Charles La Bataille de Qadech (Mémoires de l'Institut Français du Caire), Le Caire, 1928 - 29
- 1384 . 1385 — Kuentz, Emil Kretische Bronzereliefs (Text), Stuttgart, 1931 C. 2

L

- 1295 - 1297 — **Lehmann-Haupt** Armenien, *Berlin 1910 - 1931, 3 C.*

M

- 1313 — **Mackay, E.** Report on the Excavation of the «A» Cemetery at Kish, *cilt, 1,2,3, Chicago 1925*
 1283 — **Macridy, Th.** La Porte des Sphinx à Euyuk, *Berlin 1906*
 1380 — **Matz, Friedrich** Die frühkretischen Siegel, *Berlin und Leipzig, 1928*
 1382 — **May, Oscar** Das Schlachtfeld von Troja, *Berlin und Leipzig 1926*
 1264 — **Mehmet, Halife** Tarihi Gilmani, *İstanbul 1340*
 1204 — **Menant, J.** Etudes Hétéennes *Paris 1890*
 1288 — **Moortagst, A.** Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker, *Berlin, 1932*
 1383 — **Mucke, Joh. Rich.** Die Urbevölkerung Griechenlands und ihre allmähliche Entwicklung zu Volksstämmen, *Leipzig, 1927*
 1395 — **Müller, Kurt** Tiryns (Text) (Deutsches Archäologisches Institut in Athen) (Text und Tafeln), *Augsburg, 1930, C. 2*
 1396 — **Sulze, Heinrich** Tiryns (Text) (Deutsches Archäologisches Institut in Athen) (Text und Tafeln), *Augsburg, 1930, C. 2*
 1410 — **Myres, John Linton** Who Were the Greeks? (*Sather Classical Lectures Vol. 6*), *Berkeley, California, 1930*

N

- 1223 — **Nihat** Balkan ve Türkiyede Büyük Harp, *İstanbul 1934*
 1414 — **Nilsson, Martin P.** Homer and Mycenae, *London (First Published in 1933)*

O

- 1314 — **Oncken, Wilhelm** Allgemeine Geschichte, *Berlin, 1879, C. 45*
 1358 —
 1289 — **Oppenheim, M. F.** Der Tell - Halaf, *Leipzig 1931*
 1367 — **Oulié, Marthe** Les Animaux dans la Peinture de la Crète hellénique, *Paris*

Ö

- 1254 — **Öz, Tahsin** Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih, *İstanbul 1935*

P

- 1389 — Persson, Axel W. Schrift und Sprache in Alt-Kreta (*Uppsala Universitets Arsskrift 1930*), Uppsala, 1930
- 1205 — Petrie, W. M. F. İllahun, Kahun and Gurob, 1889 - 90, London, 1891
- 1369 — Picard, Ch. Ephèse et Claros, *Fasc. 123, Paris 1922*
- 1360 — Picard, Ch. Les Origines du Polythéisme hellénique, L'Art Créto-Mycénien (Art et Religion), Paris, 1930
- 1294 — Pittioni, Richard «Keltische Bronzefiguren» (*Wiener Prähistorische Zeitschrift, Jahrgg. XVIII.*, 1931.)
- 1252 — Pradwin, M. Tschingis Chan, Berlin, 1934.
- 1362 — Preobrajenski, A. V. Rusyada Kült (Dini) Musiki (Ruskaya Musika), Leningrad, 1924
- 1270 — Proceedings of the First International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London, 1932 - 1934

R

- 1264 — Refi, Mehmet İran Sefaretnamesi, İstanbul 1333
- 1303 — Redhouse, İ. W. Türkçeden İngilizceye lûgat kitabı, Constanti. 1921
- 1407 - 1408 — Ridgeway, Sir William The Earle Age of Greece, Cambridge, 1931, C. 2
- 1285 — Revue Biblique No. 4, 1924
- 1302 — Robert, L. Villes d'Asie Mineure, Paris, 1935
- 1281 — Rodenwaldt, G. Tiyns, Athen, 1912
- 1413 — Rose, H. J. Primitive Culture in Greece, London (First Published in 1925)
- 1284 — Ruge, W.; Friedrich, E. Archäologische Karte von Kleinasien, Halle, 1899
- 1299 — Runes, M.; Corstsen, S. P. Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde, Göttingen, 1935

S

- 1277 — Sadruddin Abulhasan Akhbar - ud - Dawlat is - Saljuqiyya, Lahore, 1933
- 1301 — Schaeffer, F. A.C.; Virolleau, Ch.; Thureau-Dangin, F. La deuxième Campagne de Fouilles à Ras-Shamra, Paris, 1931

- 1265 - 1268 — **Schlumberger, G.** Un Empereur Byzantin, *Paris 1890, 4 C.*
- 1379 — **Schuhhardt, Carl** Alteuropa: Kulturen, Rassen, Völker, *Berlin und Leipzig, 1935*
- 1273 — **Seel, Otto** Hirtius, *Leipzig 1935*
- 1272 — **Segalen. V.** Mission archéologique en Chine 1914, I, L'Art funéraire à l'Epoque des Han, *Paris 1935*
- 1423 — **Silberschmidt, Max (çeviren: Köprülüzade Ahmet Cemal)** Şark Meselesi, *İstanbul, 1930*
- 1405 — **Skrat, Theodore Cressy** The Dorians in Archaeology, *London 1932*

S

- 1213 — **Şevki, Mehmed** Necatülmusalli, *İstanbul, 1263*

T

- 1264 — **Taci Zade Cafer Çelebi** Mahrusai İstanbul Fetihnamesi, *İstanbul, 1331*
- 1290 - 1291 — **Tallgren, A. M.** Eurasia Septentrionalis Antiqua No. 7-8 *Helsinki 1932-1933, 2 C.*
- 1264 — **Tarihi Camii şerifi Nuru Osmanî, İstanbul, 1335**
- 1258 - 1263 — **Tarihi Osmanî Encümeni** Tarihi Osmanî Encümeni mecmuası, *İstanbul 1326 - 1931 18 C.*
- 1264 — **Tarihi Osmanî Encümeni** Osmanlı Tarihi programı, *İstanbul 1331*
- 1279 — **Taylor** Handbook of Central and East Europe, *Zürich, 1936*
- 1256 — **Totaysalgr, G.** Konyada Eti Tapınaklarından Gargara İkizin Eti tapınağı, *Konya, 1136*
- 1264 — **Tursun Bey** Tarihi Ebülfeth, *İstanbul, 1330*

U

- 1192 — **Ungnad, Arthur** Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens, *Breslau 1923*
- 1370 — **Unger, Eckhard** Sumerische und Akkadische Kunst, *Breslau, 1926*
- 1215 — **University of Liverpool** Annals of Archaeology and Anthropology, sayı 1-4, *Liverpool, 1912 - 19*

- 1216 — University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, sayı 1-4, *Liverpool*, 1933
- 1217 — University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, sayı 3-4, *Liverpool* 1934
- 1363 — Uspenski, V. ve Belgaev, V. Türkmen Musikisi, *Moskova*, 1928

V

- 1264 — Vakıatı Sultan Cem, *İstanbul*, 1330
- 1400 — Vellay, Charles Les nouveaux Aspects de la Question de Troie, *Paris*, 1930

W

- 1253-1280 — Who's Who in Central and East-Europe 1933-34, *Vienna*, 1935 . — (2 nüsha)
- 1214 — Wittek, P. Das Fürstentum Mentese, *İstanbul*, 1934
- 1421-1422 — Woolley, C. Leonard Ur Excavations (Vol. II) The Royal Cemetery (Text and Plates), *London*, 1934, 2 C.
- 1282 — Wulzinger, K.; Wittek, P. ; Sarre, F. Das İslamische Milet, *Berlin*, 1935
- 1375 — Wüstenfeld - Mahler Vergleichungs - Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung, *Leipzig*, 1926

X

- 1404 — Xanthovidides , The Vaulted Tombs of Mesarà, *London*, 1924
Stephane
(Translated by,
Droop, d. p.)

Z

- 1364 — Zatayeviç, Alek- 250 Kırgız Musiki Piyes ve Melodileri, *Moskova*, 1934
sandr

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
<i>Prof. MUZAFFER GÖKER</i> - İkinci Türk Tarih Kongresi	1
<i>Prof. ÂFET</i> - Türk Tarih Kurumunun arkeoloji faaliyeti	5
<i>Prof. MUZAFFER GÖKER</i> - Türk Tarih Kurumunun ilmiğ ve idariğ faaliyeti	13
<i>Prof. ÖJEN PİTAR</i> - Neolitik devirde küçük Asya ile Avrupa arasında antropolojik münasebetler . . .	19
<i>Prof. FUAT KÖPRÜLÜ</i> - Orta zaman Türk hukukiğ müesseseleri .	39
<i>Prof. Ş. GÜNALTAY</i> - İslâm dünyasının inhitatı sebebi Selçuk istilâsı mıdır ?	73
<i>Prof. ERNEST FON ASTER</i> - Felsefe tarihinde Türkler	89
<i>Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI</i> - XIV ve XV inci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi	99
<i>Prof. RASONYİ</i> - Orta çağda Erdelde Türklüğün izleri .	107
<i>Prof. ÂFET</i> - Türk - Osmanlı tarihinin karakteristik noktalarına bir bakış	123
<i>Prof. HİKMET BAYUR</i> - XVI inci asırda dinî ve sosyal bir inkılâp teşebbüsü	133
<i>Doç. S. PRZEWORKİ</i> - Varşovada Tarsustan gelme bronzdan bir boğa heykelciği	183
<i>Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI</i> - Selim III ün Veliht iken Fransa Kralı Lui XVI ile muhabereleri	191
<i>FEVZİ KURDOĞLU</i> - Son Altınordu Hükümdarının Osmanlı hükümdarı Mehmet II ye bir mektubu . .	247
<i>Prof. ÂFET</i> - Resim galerisi	251
	Haberler 253
	Bibliyografya 263
	1937 yılında Türk Tarih Kurumu kütüphanesine gelen kitaplar 269

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : II

No. 5/6

Janvier - Avril 1938

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 4